

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

KŐSZEGHY MIKLÓS

*Abimelek - egy habiru vezér
a Bírák könyvében?*

SZÉKELY MELINDA

*Augustus hódítási terve Keleten:
római hadjárat Dél-Arábiába*

ZAKAR PÉTER

*Katonai házassági perek
Mária Terézia korában*

KURUCZ GYÖRGY

*Festetics György magánkönyvtára
katonai pályára lépésének kezdetén*

KISS LÁSZLÓ

*Magyarellenes szlovák fegyveres
megmozdulások 1848–1849-ben*

DEMMEI JÓZSEF

*Egy trencsényi választás históriája.
A pánszlávizmus vádja és a valóság*

21. évf.

2006

2–3. szám

Bemutatjuk John Komlos történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2000 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 500 Ft+postaköltség, könyvesboltban 650 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;

Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;

Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrásy út 45.;

ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;

Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátia üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-062

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Teiszler Éva

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

21. évfolyam
2006. 2–3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:
PELYACH ISTVÁN

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖROKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alaprogram,
Nemzeti Civil Alaprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KŐSZEGHY MIKLÓS Abimelek – egy habiru vezér a Bírák könyvében?	5
TÓTH IVÁN Törvényörök a Kr. e. 5. századi Athénban (Széljegyzet az ephialtési reformok történetéhez).....	19
SZÉKELY MELINDA Augustus hódítási terve Keleten: római hadjárat Dél-Arábiába	32
MUNDING MÁRTA Alexandros és a barbár nők	44
ZAKAR PÉTER Katonai házassági perek Mária Terézia korában	69
KURUCZ GYÖRGY Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén	93
DEMME JÓZSEF Egy trencsényi választás históriája (A pánszlávizmus vádja és a valóság)	109
KISS LÁSZLÓ Magyarellenes szlovák fegyveres megmozdulások 1848–1849-ben	132
RAÁB RENÁTA Ausztria diplomáciai erőfeszítései a schleswigi háború eskalációjának megakadályozására 1849 tavaszán	154
VÖRÖS BOLDIZSÁR „Az állatkert lakói is összegyültek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak” (A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben	184

Műhely

B. SZABÓ JÁNOS Erdély katasztrófája 1658-ban (A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai)	204
TÓTH GÁBOR Kemény János történeti szavahihetősége	219

Vita

SÜTTŐ SZILÁRD Volt-e kettős uralom Magyarországon Kis Károly országglása idején? (Válasz Bertényi Ivánnak)	232
BERTÉNYI IVÁN Kettős hatalom hazánkban 1386 elején (Viszontválasz Süttő Szilárdnak)	247

Határainkon túl

- „... az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását” – Beszélgetés John Komlossal (Készítette: BENDA GYULA) 259
- John Komlos műveinek válogatott bibliográfiája 265
- JOHN KOMLOS
- Hol tart az antropometrikus történetírás? (Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről) 268

Figyelő

- Harc a szavazatokért
(*Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve*)
- ADAMIK TAMÁS 284
- Jog és vallás az ókori Rómában
(*Nótári Tamás: Jog, vallás és retorika*)
- SÁNDOR ISTVÁN 288
- Tusculumi eszmecsere
(*Filozófiai szintézis a halál, a lélek és a boldog élet kérdéséről. Marcus Tullius Cicero: Tusculumi eszmecsere*)
- HOFFMANN ZSUZSANNA 293
- „A hódítástól a kolonizáláson át az önkéntes csatlakozásig” (Szibéria orosz kézre kerülésének történettudományi magyarázatai)
(*Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban*)
- KURUNCZI JENŐ 296
- „Gyomlálj ... és ültess” (Új monográfia III. Ince pápáról)
(*John C. Moore: Pope Innocent III (1160/61–1216). To Root Up and to Plant*)
- SZABADOS GYÖRGY 301
- Mezővárosok az Alföldön
(*Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században*)
- BARTUCZ ZSANETT 305
- Egy tizenharmadik századi „szuperkém” feljegyzései
(*Tóth Ferenc: Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*)
- SZÁSZ GÉZA 308
- Katolicizmus és politikum a Horthy-korszakban
(*László T. László: Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945*)
- MIKLÓS PÉTER 311
- Jaltától Máltáig (1945–1989)
(*Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989*)
- PRANTNER ZOLTÁN 316
- Számunk szerzői 322

KŐSZEGHY MIKLÓS

Abimelek – egy habiru vezér a Bírák könyvében?¹

I. Előjáróban

Első pillantásra meghökkentően hangzik a cím, de bizonyos vagyok benne, hogy legkésőbb a másodikra már nem. Természetesen nem áll szándékomban belebonyolódni abba a régi és áldatlan vitába, hogy vajon az Amarna-archívumban² szereplő habiruk³ (a késő bronzkori⁴ kánaáni társadalom peremére sodródott, rablásból, katonáskodásból és mezőgazdasági idénymunkából élő, vegyes etnikai hátterű csoportok összefoglaló neve) milyen viszonyban vannak a héberekkal, mert ezt a kérdést a sok vita ellenére is mintha eldöntötték volna már. Vagy talán inkább kiderült a kérdésről, hogy eldönthetetlen. Mert egy izraelitáról sem állíthatjuk, hogy nem lehetett habiru, ám az izraeliták csoportja és a habiruk csoportja közé mégsem lehet minden további nélkül egyenlőségjelet tenni. Ám a történet, amellyel jelen írásunk során foglalkozni kívánunk, Sikemben⁵ játszódik, és ez talán már több is, mint egyszerű véletlen. Nem feledhetjük el, hogy Sikem királya a Kr. e. 14. században az a Labaju volt, aki maga is számos Amarna-levél írójaként a morál és a politikai hűség bajnokának állítja be saját magát,⁶ ám aki ugyanakkor Abdi-hepa, jeruzsálemi király leveleiben⁷ maga a megtestesült gonosz, aki szembefordul a fáraóval, szövetkezik a habirukkal, sőt talán ő maga is közéjük tartozik. Az egyiptomi Újbirodalom a maga sajátos birodalomalkotási modellje keretében alig-alig állomásoztatott állandó hadsereget Palesztina területén, amely így a kiskirályok egymás elleni harcának anarchiájába süllyedt. *Bellum*

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatómunkát az MTA Bolyai János Kutatói ösztöndíja tette lehetővé – köszönet érte. A szöveg elhangzott a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának Ószövetségi szekciójában 2004 augusztusában. Az ülésen szóban elhangzott értékes kiegészítésekre az adott helyeken reflektálok majd.

² Az archívum megtalálásának története közismert, a történeti háttérül szolgáló egyiptomi történeti adatoknak (IV. Amnehotep, a későbbi Ehnaton fáraó Amarna-reformja) bárki kényelmesen utánanézhet in: Kákosy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, 1998. 141–153. A szövegek első kiadása kellő kritikával ma is használható: Knudtzon, J. A.: *Die el-Amarna Tafeln*. Aalen, 1964. A szükséges korrekciók elvégzéséhez lásd: Moran, W. L.: *The Amarna Letters*. Baltimore–London, 1982.

³ A SA.GAZ-jelcsoportot szokás az Amarna-korpuszon belül a habiruk jelölésének tekinteni, bár a 2. évezredi anyagban a szó szillabikus formában is gyakorta előfordul.

⁴ A régészeti kronológia által kijelölt időszak nagyjából a Kr. e. 15–13. századra esik.

⁵ Sikem a mai Balatah, a modern Nablusz északi külvárosa, feltárásának eredményeire később bővebben visszatérünk.

⁶ Például: EA 253, 11 (töredékes), vagy: EA 254, 10–12 részletesebben: „*a-mur a-na-ku arad ki-ti šarri (LUGAL) ù la-a ar-na-ku ù la-a ḥa-ta-ku...*”, azaz: „Lásd, én a király hűséges szolgája vagyok, nem követtem el gonosztettet, nem követtem el bűnt ...” (Ford.: Kőszeghy Miklós)

⁷ Például: EA 287, 29–33.

omnium contra omnes – Egyiptom már-már csupán névleges fennhatósága alatt! De ne szaladjunk ennyire előre, vagy inkább talán ne kalandozzunk el ilyen messze visszafelé a történelemben!

Ha ugyanis meg akarjuk érteni a Bír 9 történeti problematikáját, és ezzel együtt meg akarjuk vizsgálni, mennyiben tekinthető Abimelek maga is habirunak, akkor először meg kell vizsgálnunk a fejezet szövegét. Nem szövegkritikai szempontból, hiszen azt a régi meseterek úgyis elvégezték, méghozzá oly magas szinten és oly részletekbe menő alapossággal, amihez ma sem lehet túl sok hozzáfűznivalónk. Részben azonban, sőt talán főként azért nem, mert a Bír 9 héber szövegében nem találunk olyan problematikus, netán érthetetlen kifejezést, amelynek interpretációja befolyásolná a szakasz történeti kiértékelését.

Vizsgálatunk ezért inkább a fejezetben található irodalmi rétegekre irányul, hogy elkülöníthessük a *deuteronomiumi redakció* nyomait a korábbi szövegektől. Ezek a *praedeuteronomiumi* passzusok lesznek azután a történeti vizsgálat legfontosabb nyersanyagai. E szövegek ugyan nem feltétlenül kortársiak, de az elbeszélte események korához mégis jóval közelebb állnak, mint az önmagában is összetett *deuteronomiumi redakció* nyomán létrejött konstrukció. Természetesen igyekszünk majd a *deuteronomiumi redakciónál* korábbi szöveganyagot minél pontosabban datálni, hogy azután hozzákezdhessünk tulajdonképeni feladatunkhoz, a szöveg történeti kiértékeléséhez.

II. A Bír 9 rétegei

A Bírak könyve különös szépséggel mutatja meg, miként dolgozott anyagán a *deuteronomiumi*⁸ *redaktorok* több, egymást követő nemzedéke – e tekintetben a kilencvenes évek elejéig csaknem egyetértés volt tapasztalható a II. világháború utáni kutatásban. Gondoljunk csak az egyes bírak tevékenységét összegző, keretszerű értékelő passzusokra! Legkésőbb a kilencvenes évek elejére azonban minden tekintetben megváltozott a helyzet. Felmerült a máig megválaszolatlan kérdés: miként lehetséges, hogy az a *deuteronomiumi redaktor*, aki a Sámuel-könyvekben különálló, blokkszerűen megjelenő történetekben, összegző passzusokban fejt ki a véleményét, s néha a szöveg mikrostruktúráinak szintjéig lehatol, a Bírak könyvében megelégszik néhány sztereotip jellegű megjegyzéssel.⁹ A kutatás e tekintetben ma is mozgásban van, ám a mi szempontunkból nem a keret-szövegek jelentik az egyetlen lehetséges kiindulópontot.

Különösen feltűnő ugyanis, és mi most ezen a nyomon szeretnénk elindulni, milyen el-
lentmondásos a könyv egyes pontjain a királyság intézményének megítélése. Ha például a Bír 8,22-23 szövegére gondolunk, akkor azt látjuk, hogy a passzus szerzője számára a királyság ötlete önmagában is blaszfémia volt, hiszen a földi király implicit módon megkér-

⁸ A kifejezés Mózes ötödik könyvének görög nyelvű címén (Deuteronomium, azaz: Második Törvénykönyv) alapul. E munka magva a Kr. e. 7. és 6. század fordulóján vagy ennél valamivel később született. Történetszemléletére az a gondolat volt a legnagyobb hatással, amely Izrael fiainak mint népnek a boldogulását a monoteista és Jeruzsálem-központú jahvizmushoz való hűségben látta. A nép, ha elpártol az Úrtól, idegen hatalmak zsákmányává lesz, ám ha megtér Istenéhez, akkor sorsa jobbra fordul. E történetfilozófiai meggyőződés jegyében dolgozták át a Kr. e. 6. század folyamán az Izrael történetéről addig az időpontig rendelkezésre álló hatalmas anyagot. Így e deuteronomiumi történetszemlélet, a deuteronomiumi redakciónak köszönhetően, az Ószövetségnek a József-könyvétől a Királyok második könyvéig terjedő szövegében számos ponton megnyilatkozik.

⁹ Az ülésen hozzászólásában találóan jegyezte meg Karasszon István, hogy egy olyan *redakció*, amelyet megalkotója (Martin Noth) még egységesnek érzett, de mára a legkülönbözőbb redaktori iskolák al-iskoláira bomlott, nos egy ilyen *redakció* posztulálása körül bizonyára nagy a baj.

dőjelezte az égi király, YHWH királyként való alkalmasságát és szükségességét egyaránt.¹⁰ A királyság intézményéről szintén rendkívül rossz véleményt megfogalmazó Jótám-mesére is emlékezhetünk, ha a Bírák könyvében megfigyelhető, a monarchiával kapcsolatos bizalmatlanság nyomait keressük. Ám ezzel a szöveggel az alábbiakban behatóbban is szeretnénk foglalkozni, így most csak megemlíjtük e tényt. Ugyanakkor nem feledhetjük el azt sem, hogy a Bír 17-21 (igaz: sokak által függeléknek tartott) szövege üdvözli a királyi hatalmat. Elsősorban azért, mert ez szünteti/szüntette meg Izraelben az anarchiát.¹¹ Nyilvánvaló, hogy e két ellentétes vélemény mögött legalább két szerzői kört, két társadalmi bázist és két politikai célrendszert kell látnunk. Lássuk hát röviden, miként próbálták meg magyarázni e feltűnő tényt az újabb kutatás során!

T. Veijola nagy lélegzetű monográfiájával¹² kellene kezdenünk rövid, nem a teljességre, hanem a fontos, előrevívó pontok megragadására vállalkozó kutatási beszámolóinkat. A Veijolát megelőző jelentősebb monográfiák¹³ általában úgy vélték, hogy a DtrG (újabbán DtrH), a *Deuteronomiumi Történeti Mű*¹⁴ legkorábbi alaprétege elítélő véleménnyel van a királyságról. Ám a kérdéssel foglalkozó legújabb monográfia U. Becker tollából meggyőzően teszi fel a kérdést: csakugyan így van?¹⁵ Veijola tézise annak idején lefegyverzően egyszerű volt e kérdésben: A DtrH, vagyis a *deuteronomiumi* alapréteg szerzője pozitív jelenségnek tartja a királyság intézményét, az őt követő tanítványi generáció tagja, a morális kérdésekre különösen fogékony DtrN redaktor ezzel szemben nem. Nem ez volna az első eset a világtörténelemben, hogy egy tanítvány másként lát bizonyos dolgokat, mint mestere, azért ez a tézis mégis további megfontolást igényel.¹⁶ Veijola egyébként mindkét, kirívóan királyságellenes passzust (Bír 8,22-23, illetve Jótám meséje) igen későinek tartja, a babiloni fogság idejére datálja őket.¹⁷ F. Crüsemann, aki egy esztendővel Veijola után jelentkezett nagy hatású monográfiájával, teljesen más oldalról közelíti meg a témát.¹⁸ A *redakciótörténeti* munkát természetesen ő is elvégzi, ám nála ez csak az első lépés. Crüsemann az érdeklő elsősorban (és a történész ezt a megközelítési módot csak üdvözölheti), milyen társadalmi és politikai folyamatok állnak a királyság eltérő megítélése mögött. Crüsemann a királysággal szemben kritikus szövegeket a dávidi – salamoni korra datálja,¹⁹ társadalmi hordozóiként pedig mindazokat jelöli meg, akiket hátrányosan érintett a praemonarchikus kor egalitá-

¹⁰ A Gedeon-történet e vonatkozásához magyar nyelven lásd: Karasszon István: *Izrael története*. Budapest, 1991. 35–36., valamint szerény kísérletemet: Kőszeghy Miklós: „Adj nekünk királyt, ki ítéljen felettünk!”. *Theológiai Szemle*, ÚF 33. (1990) 166–171.

¹¹ A kulcsversek ebben a vonatkozásban: 17,6; 18,1; 19,1; 21,25.

¹² Veijola, T.: *Das Königtum in der Beurteilung der deuteronomistischen Historiographie. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung*. Helsinki, 1977.

¹³ Például Wellhausen, J.: *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*. Berlin, 1899., illetve: Noth, M.: *Überlieferungsgeschichtliche Studien. Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament*. Darmstadt, 1967. 54skk.

¹⁴ A terminus jelentése: az Ószövetségnek a József könyvétől a Királyok második könyvéig terjedő része, amely mai formáját a babiloni fogság alatt vagy valamivel később nyerte el, és amely a fogság előtti történeti anyagot összegyűjtötte, kommentálta, egységes művé szerkesztette.

¹⁵ Becker, U.: *Richterzeit und Königtum. Redaktionsgeschichtliche Studien zum Richterbuch*. Berlin–New York, 1990. 2.

¹⁶ Becker: *Richterzeit*, 3.

¹⁷ Veijola: *Königtum*, 115.

¹⁸ Crüsemann, F.: *Der Widerstand gegen das Königtum. Die antiköniglichen Texte des Alten Testaments und der Kampf um den israelitischen Staat*. Neukirchen-Vluyn, 1978. 15.

¹⁹ Crüsemann: *Widerstand*, 124.

rius társadalmi rendszerének felbomlása.²⁰ Az angolszász kutatást e témában G. E. Gerbrandt, *redakciótörténeti szempontból az előző kettőnél jóval gyengébb munkája*²¹ fémjelzi. Ő Gedeon mondását (Bír 8,22-23) és Jótám meséjét (Bír 9,8-15) egyaránt *deuteronomiumi* eredetűnek tartja, azaz messze nem kortársi megnyilvánulásként kezeli őket.

A Bír 9 első egysége (1-6 v.) azt tárja elénk, miként lett Abimelek Sikem királya. E tekintetben csaknem teljes egyetértés uralkodik a kutatáson belül, mivel csaknem minden jelentős monográfia²² ezt a passzust teljes egészében a DtrH munkájának tartja. Ezzel a megállapítással természetesen lehet vitatkozni, amennyiben felvetjük annak lehetőségét, hogy a DtrH redaktor *praedeuteronomiumi*,²³ sőt esetleg korai királyság kori hagyományanyagot vett át, és látott el olyan megjegyzésekkel, hogy a szöveg alkalmassá váljon egyfajta híd-szerep ellátására. Így kapcsolat jött létre a Bír 8 vége és a Bír 9 kezdete között.

A fejezeten belüli következő egység, Jótám meséje igen ősinek tűnik, még a királyság előtti eredet sem zárható ki teljes bizonyossággal.²⁴ Eredeti kontextusa nem a jelenlegi szövegkörnyezet volt, ide a DtrH redaktor helyezte el, mert alkalmasnak vélte arra, hogy Abimelekről és a királyságról vallott véleményét e szövegen keresztül is kifejezésre juttassa. Önállóságát mi sem mutatja jobban, mint hogy a fejezeten belül viszonylag könnyen elhatárolható. A 8. vers egyértelműen a költemény kezdete, a vége pedig a 15a²⁵. A király, azaz a túskegocok árnyékáról szóló rész csattanós lezárása az egész mesének, ezért feltételezhetjük, hogy a 15b nem tartozik a mese eredeti szövegállományához. A legjobban Egyiptomból ismerjük azt a képzetet, hogy a király árnyéka földöntúli erővel rendelkezik, amely védelmet nyújt valamennyi alattvalója számára.²⁶ De ugyanez a gondolat Mezopotámiából is bőségesen adatolható. Nem lehetetlen például, hogy a reliefeken a király alakja felett látható napernyő e képzet ikonográfiai megjelenítése.²⁷ Az újasszír királyokhoz írt tisztviselői levelekben gyakorta olvashatjuk, hogy az illető *ina šilli ša šarri*, azaz a király árnyékában van, illetve szeretne lenni. Ez ugyanúgy jelenthet biztosságot,²⁸ valamely privilégium élvezetét,²⁹ mint adott esetben azt, hogy az illető hivatalos küldetést teljesít³⁰. A képzet Izraelben való ismertségét több ótestamentumi előfordulása is bizonyítja³¹. A töviskegocoknak viszont ugyanúgy nincs árnyéka, mint Abimeleknek, ez pedig burkoltan nem kevesebbet jelent, mint hogy egyikük sem alkalmas a királyság betöltésére. Jól rezonál ezzel a többi, hasznos növény (datolyapálma, olajfa és szőlő) visszaautó formulája, amelyben az új fordítású református bibliakiadás szerint kérdés formájában kijelentik, hogy nem hagyhatják

²⁰ Crüsemann: *Widerstand*, 217. Magunk kevésbé hiszünk az ilyen ideális vagy talán inkább idealizált társadalmi formáció létezésében, s a királyságot elítélő rétegek motivációját az alábbiakban inkább máshol keressük majd.

²¹ Gerbrandt, G. E.: *Kingship according to the Deuteronomic History*. Atlanta/GA, 1986.

²² Richter, W.: *Traditionsgeschichtliche Untersuchungen zum Richterbuch*. Bonn, 1963. 303–304, Crüsemann: *Widerstand*, 37–38, valamint Becker: *Richterzeit*, 187.

²³ Azaz: a Deuteronomium létrejötténél korábbi eredetű.

²⁴ Így: Richter: *Untersuchungen*, 248–250.; Veijola: *Königtum*, 106. (1. jegyzet), Crüsemann: *Widerstand*, 19.; Gerbrandt: *Kingship*, 130–131.

²⁵ Crüsemann: *Widerstand*, 19–20.; Gerbrandt: *Kingship*, 131.; Becker: *Richterzeit*, 190–191.

²⁶ Schenkel, W.: Schatten, in: *Lexikon der Ägyptologie*, V, 535–536.

²⁷ Így Oppenheim, A. L.: *Assyriological Gleanings: The Shadow of the King*. BASOR 107. (1947) October, 7–11, kül.: 8.

²⁸ Oppenheim: *Assyriological Gleanings*, 9–10.

²⁹ ABL 152, 8-rev. 2

³⁰ ABL 400, 6–11.

³¹ Siralmak 4,20, Ez 17,23, valamint 31,6.

el értékes termésüket egy olyan hivatal miatt, mint a királyság. A 9., a 11. és a 13. versben található héber igét (hhdltj) azonban fordíthatjuk másként is: vajon elveszítettem-e már termésemet. Ezzel a mese talán még hangsúlyosabban kiemeli, hogy csak az törekedik a királyi hatalom után, akinek már semmi más, értelmes feladata nincs, aki már nem rendelkezik semmilyen hasznos tulajdonsággal.³²

A harmadik nagyobb, igaz, két részre szakított egység (25–41, illetve 46–54) az Abimelek alakja köré fűzött elbeszélésekből áll össze. Egyes kutatók³³ ezt az elbeszélés-koszorút sikemi, azaz északi/izraeli eredetűnek tartják, létrejöttét pedig a salomoni állam kettészakadása (tradicionális dátuma Kr. e. 925), illetve Samária eleste (Kr. e. 722) közé helyezik. Könnyen lehetséges, hogy Abimelek történetei ennél régebbi időpontra nyúlnak vissza, ha másként nem, hát a szóbeli hagyományozás formájában. Erre a kérdésre azonban a későbbiek során még bővebben is visszatérünk.

A *deuteronomiumi redakció* nemcsak az 1–6. versek kapcsán nyúlt bele a szövegbe, hanem számos más helyen is. Ráadásul nemcsak a történeti érdeklődésű DtrH redaktor változtatott a Bír 9 szövegén, hanem a nála talán egy generációnyival fiatalabb, a törvény és a morál kérdéseire különösen fogékony DtrN is. Az előbbi az elvarratlan szálak problémájának megoldásán fáradozott, az utóbbi a történetből levonható tanulságokon töprengett. A DtrH ezen kívül igyekezett saját, a szöveggel, illetve a helyzettel kapcsolatos intencióinak is teret adni, ami természetesen további beavatkozásokat jelent az eredeti Abimelek-történetbe. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egyes kutatók szerint a Gaal-epizódot teljesen külön kell választanunk az Abimelek-történetektől.³⁴

Mindent összevetve³⁵ előállt a Bír 9 jelenlegi formája, amelynek redakciótörténeti fázisait az alábbi táblázattal szeretnénk megjeleníteni:

Jótám meséje	Abimelek-történet	DtrH	DtrN
		1–6: a mese előkészítése	1
		7. a mese keretbe foglalása	
8–15a: maga a mese			
		15b–16a: a mese keretbe foglalása	
			16b–19a: a mese morális tanulságai
		19,b–21: keretbe foglalás	
		22–23: a saját intenció kifejtése	
			24: moralizáló betét
	24–41: az Abimelek történet első része		
		42–45: a saját intenció kifejtése	

³² Hasonlóan: Becker: *Richterzeit*, 193.

³³ Jaroš, K.: *Sichem. Eine archäologische und religionsgeschichtliche Studie mit besonderer Berücksichtigung von Jos 24*. Fribourg / Göttingen, 1976. 77.

³⁴ Fritz, V.: *Abimelech und Sichem in Jdc. IX*, VT 32. (1982) 129–144. kül.: 144.

³⁵ Egészében véve Becker: *Richterzeit*, 205–206. megoldása meggyőzőnek látszik, így magunk is ezt vesszük irányadónak.

	46–54: az Abimelek-történet második része		
		55: a saját intenció kifejtése	
			56–57: befejező moralizáló betét

Mindezek alapján jelezhetjük, hogy az 57 vers terjedelmű szövegből a *praedeuteronomiumi* anyag 38,5 verset tesz ki. Ez viszonylag magas aránynak tekinthető, amely ténynek természetesen nem statisztikai jelentősége van. Sokkal inkább arra utalhat ez az arány, hogy a fejezetnek a cselekmény és a történeti kiértékelés szempontjából igazán fontos részei minden valószínűség szerint jóval fiatalabbak a Kr. e. 6. századnál. Kortársinak ugyan nem tekinthetők, ha ezen a fogalmon azt értjük, hogy a szövegek közvetlenül az események után keletkeztek. Mégis kortársiak, ha helyesen rendelünk hozzájuk egy történelmi kontextust, amely természetesen nem feltétlenül a bírák kora, azaz Izrael történetének praemonarchikus szakasza lesz. A következőkben feladatunk kettős. Először tisztázni szeretnénk Abimelek és Sikem történetének legfontosabb részleteit, e reláció történetiségét, topográfiai hátterét, majd ezt követően megkíséreljük megtalálni Jótám meséjének valódi történeti kontextusát, amely nem feltétlenül esik egybe az Abimelek alakja köré szőtt történetfűzér korával mint történeti háttérrel.

III. Abimelek és Sikem

A történet két szereplője közül érdemes azzal kezdenünk, amelyik történetileg inkább megfogható, ez pedig minden kétséget kizáróan Sikem városa.

Sikem, mai arab nevén Tell-Balatah, Jeruzsálemtől 67 kilométernyire megközelítően északra fekszik. Közvetlen közelében található az antik Neapolis romjai. Ezt a várost Vespasianus császár alapította Kr. u. 72-ben, úgyhogy léte e pillanatban számunkra indifferens. Gondolatban akár le is törölhetjük a térképről, ugyanis a bennünket érdeklő történelmi folyamatok Neapolis alapítása előtt több mint 1000 évvel játszódtak. A hely stratégiai jelentősége több szempontból is kiemelkedő. Egyfelől a tell az Ebál-hegy egyik nyúlványának tekinthető, így a Garizim és az Ebál közti hágó keleti kijáratát ellenőrzi. Ez önmagában is jelentős helyé tette, illetve talán inkább fordítva kellene fogalmaznunk: részben e körülmény miatt alapították meg éppen itt a várost. Másfelől, nyilván a geográfiai helyzetből következően a város fontos útvonalak metszéspontjában feküdt. Elsőnek említhetjük ezek közül a dél felől, Jeruzsálemből érkező utat, amely azután észak felé tovább haladt, hogy Samária érintésével eljusson a Jezréel-síkságra.³⁶ Ám Sikemnél az utazó kelet-északkelet felé is fordulhatott, hogy azután Tirca érintésével elérje a Jordán árkát. Ha azonban a hágón átkelve nyugat felé indult el, akkor némi szerencsével Szokón keresztül elérhette az ókori Közel-Kelet egyik igazi szupersztrádáját, a *via marist*, amely a Földközi-tenger partjával párhuzamosan futva összekötötte Egyiptomot Szíriával, azon keresztül pedig végső soron Mezopotámiával vagy akár Anatóliával.³⁷

A város a neolitikum óta lakott hely, de Sikem története bennünket most csak a középső bronzkor II B periódusától kezdve érdekel. Ekkor épült fel ugyanis az a város, amely szer-

³⁶ Lásd ehhez: Doorsey, D. A.: *The Roads and Highways of Ancient Israel*. Baltimore–London, 1991. 132–140.

³⁷ Vö.: Doorsey: *The Roads*, 140–146.

kezetét egészen a vaskor I kezdetéig (Kr. e. 1200 körül) megőrizte. Sikemnek a bennünket érdeklő korszakban két kapuja is volt, mindkettő a kamrás kapuk csoportjába tartozott. Az egyik a tell északnyugati részén nyílt a IV. számú ásatási mezőben (északnyugati kapu), a másik a telephalom keleti oldalán az I. mezőben (keleti kapu). Ez utóbbi kapun *orthosztát*³⁸ díszítés került elő, amely talán arra utal, hogy ez lehetett a város főkapuja.³⁹ Aki keletről, azaz voltaképpen Jeruzsálem felől érkezett a városba, az feltehetőleg ezen a kapun át léphetett be Sikem területére. A várost impozáns falgyűrű védte, amelynek egy részét kiásták, nagyobb része a terepadottságokból kikövetkeztethető volt.

Az északnyugati kapu közelében helyezkedett el az úgynevezett migdal-templom.⁴⁰ Az ilyen szentélyek alapvető jellemzője egyfelől az, hogy Langraum-típusúak, vagyis téglalap alaprajzúak, rövidebb oldalukon a bejárattal. Belső beosztása csarnokszerű, a később oly gyakori hármas felosztásnak e típus esetében nyomát sem látjuk. Nevét azonban a második jellemző vonásáról kapta, ugyanis a bejárat két oldalára e típus esetében egy-egy tornyot építettek, amelyek mindig előreugrottak a homlokzat síkjából (ezt leletekkel bizonyíthatjuk), és feltehetően magasabbak is voltak, mint maga az épület (ezt legfeljebb sejtethetjük⁴¹). Maga az épület a típus egyik legszebb ismert palesztinai példánya. Az ásatók véleménye szerint a templomot a XVI. rétegben építették fel (1. fázis), azaz az középső bronzkor II C periódusában, legkorábban Kr. e. 1650 körül.⁴² Kr. e. 1500 táján a templom megérte a város pusztulását, de vagy nem szenvedett túl nagy károkat, vagy szándékosan a megelőző formában állították helyre (2. fázis). A város Kr. e. 1450 táján épül újjá (ez a késői bronzkor I B városa, azaz a XIV. réteg). Ez a templom az ásató szerint⁴³ Kr. e. 1200-ig állt fent (vaskor I A, XI. réteg), majd éppen a Bír 9-ben leírt események következtében pusztult el. Minden jel arra mutat azonban, hogy a templom történetének végét kissé másként kell datálnunk. Amit ugyanis Wright 2. fázisnak nevezett, az egyértelműen a templom helyén épült vaskori struktúra (talán négy szobás ház?). Legalábbis erre utalnak a padlózatba mélyített tároló gödrök, amelyekből a vaskor I-re jellemző kerámia került elő.⁴⁴ A templom tehát Kr. e. 1200 táján már nem állt. Sőt, a XI. réteg Sikemje, amely a vaskor I-re datálható, minden valószínűség szerint már nem is erődített város volt, hanem inkább falura emlékeztethető. Csakhogy Kr. e. 1200 körül nincsenek a városban pusztulásra utaló nyomok,⁴⁵ így könnyen elképzelhető, hogy a kánaáni Sikemet a lakosság valamiért elhagyta, majd a helyüket egy igénytelen falut létrehozó népesség (minden bizonnyal az izraeliták) foglalta el.

Ha viszont mindez igaz, akkor komoly nehézségek merülnek fel az Abimelek-történet történeti verifikálhatóságával kapcsolatban. A leghelyesebbnek az látszik, ha a fejezet jelenlegi rendjén haladva áttekintjük az eseményeket, mindenekelőtt topográfiai szempontból.

³⁸ Vagyis: a lábazat magasságáig a fal domborműves díszítést kapott.

³⁹ Lásd ehhez: Campbell, F. – Wright, G. E.: *Shechem III*. Vols I–II, Boston/MA, 2002. Vol. I. 136–137.

⁴⁰ A típus mibenlétéhez és palesztinai elterjedéséhez lásd: Weippert, H.: *Palästina in vorhellenistischer Zeit*. München, 1982. 277–280., valamint Mazar, A.: *Archaeology of the Land of the Bible*. Doubleday/NY, 1990. 251–252.

⁴¹ Ezt sugallja az ásató régész, Wright vázlatrajza is, in: Campbell–Wright: *Shechem*, Vol. I, 147.

⁴² Campbell–Wright: *Shechem*, Vol. I, 145.

⁴³ Wright, G. E.: *Shechem. The biography of a biblical city*. New York–Toronto–London, 1965. 80–102.

⁴⁴ Meggyőzően érvel e megoldás mellett: Fritz: *Abimelech*, 135.

⁴⁵ Fritz: *Abimelech*, 137.

Abimelek Sikem egyik templomában köt szövetséget a város előkelőivel, itt veszi rá őket, hogy tegyék királlyá. A szentélyt Baal-Berit templomaként említi a szöveg (Bír 9,4). Ez a templom azonos az imént említett migdal-templommal,⁴⁶ amelyet már a város első feltárója is sikerrel azonosított.⁴⁷ Abimelek ezután Ofrába megy, ott megöli hetven testvérét, akiket veszélyes trónkövetelőknek tart. Maga a hetvenes szám eleve arra utal, hogy toposszal, nem pedig történeti realitással van dolgunk.⁴⁸ Ezután teszi királyává Abimeleket a Bét-Milló lakossága. A *Milló* szó a palesztinai archeológia egyik legnagyobb problémája, amelyet sem Jeruzsálem esetében, sem itt, Sikemben nem sikerült megoldani. A mögötte álló héber ige (ml' = megtölt/feltölt⁴⁹) alapján valami kiemelkedésre gondolhatunk, amely lehetett a városon belül (ekkor talán a kiemelkedő kormányzati negyedre utalhat a szó⁵⁰) vagy kívül (ez esetben viszont semmi támpontunk nincs). Három évig tartott Abimelek uralma Sikemen, ám ezután a sikemiek rablásai, fosztogatásai miatt megromlott a város és királyának viszonya. Hogy Abimelek egyben Izrael királya is lett volna, azt bizvást kizárhatjuk, hiszen az ezt hírül adó szöveg (9,22) a DtrH beszúrása.

Ekkor lép a színre Gaal, akiről csak annyit tudunk, hogy megnyerte magának a sikemiek bizalmát, életének korábbi szakaszát azonban teljes homály fedi. Gaal egy szüreti mulatság alkalmával nyílt lázadást robbant ki Abimelek és Zebul, Abimelek helytartója ellen (9,28-29). Abimelek ezek szerint nem lakik a városban, székhelye Aruma, azaz Hírbet el-'Orme, 8 kilométerre kelet-délkeletre Sikemtől.⁵¹ Zebul azonban értesíti Abimeleket a lázadásról, sőt még egyfajta haditervet is kidolgoz ura számára. Abimelek négy csoportra osztva seregét hajnalban elindul Sikem felé. Gaal észre is veszi őket, de Zebul megnyugtatja, nem embereket lát, csak a dombok árnyékát. Ebből a megjegyzésből valószínűsíthetjük, hogy Gaal és Zebul a keleti kapuban állnak.⁵² Hogy azután mit értsünk az olyan helyneveken, mint a „Föld köldöke”, vagy a jóstölgy, arról természetesen fogalmunk sincs.⁵³ A csatában Abimelek győz, majd másnap cselrel a várost is beveszi. A sikemiek Él-Berit templomába menekülnek (9,46), nagy nehézséget okozva ezzel a kutatásnak. Máig lehetetlen tisztáznunk, mi a viszony a Baal-Berit templom, az Él-Berit templom, illetve a közvetlenül ez után említett migdal-Sekem között. Soggin szerint⁵⁴ a Baal-Berit templom az északnyugati kapunál fekvő migdal-templom, a migdal-Sekem ezzel szemben azonos Él-Berit templomával, és a városon kívül keresendő. Soggin szerint a helye azonos az Ebál-hegyen

⁴⁶ Fritz: *Abimelech*, 135

⁴⁷ Sellin, E.: *Die Ausgrabungen von Sichem*. ZDPV 49. (1926) 304–320.

⁴⁸ Jéhu is hetven királyi herceget öl meg lázadása során (2Kir 10,1–10), de ugyanez a szám szerepel Sam'al királyának, Barrakibnak a feliratában is (KAI 215).

⁴⁹ HAL ad loc.

⁵⁰ Fritz: *Abimelech*, 135.

⁵¹ Így: Fritz: *Abimelech*, 130., valamint Rösel, H.: *Studien zur Topographie der Kriege in den Büchern Josua und Richter*. ZDPV 92. (1976) 28. Sikem telljén állva Aruma dombja szabad szemmel ma is kitűnően látható.

⁵² Rösel: *Studien*, 30. arra is felhívja a figyelmet, hogy az északnyugati kapu, vagyis a város és az Ebál-hegy közt egyébként sem lett volna hely egy csata megvívására. A terepviszonyokat ismerve igazat kell adnunk neki.

⁵³ Így Fritz: *Abimelech*, 136. Rösel, H.: *Studien*, 37. magát a Garizimot tartja a „Föld köldökének”, a jóstölgyet pedig a mai Jákob kútja mellé helyezi, ám érvelése nem túl meggyőző.

⁵⁴ Soggin, J. A.: *An Introduction to the History of Israel and Judah*. London, 1986. 115–116, valamint: Na'aman, N.: *The Cultic Tower of Shechem and the House of El Berith*. Zion 51. (1986) 259–290 (ivrit), főként 278–280.

feltárt, tisztázhatatlan funkciójú épülettel.⁵⁵ Ennek azonban éppen a funkciója meghatározhatatlan, alaprajza pedig semmilyen összefüggést nem mutat a migdal-terminussal, így ezt az azonosítást bízvást elvethetjük. A migdal-Sekem tehát azonos a Baal-Berit templommal, és Abimelek ezt a templomot gyújtotta rá ezer sikemi férfira és nőre. Hogy azután Baal-Berit és Él-Berit temploma miként viszonyulnak egymáshoz, arról fogalmunk sincs. Hogy egyazon templomot egyszerre szenteljenek Élnek és Baalnak, az legalábbis furcsa volna, különösen a két istenség egymáshoz fűződő viszonyának ismeretében. Az sem kizárt, hogy a redaktor vagy talán már az elbeszélés első lejegyzője is összekeverte a templomok névadóit, de ezt bizonyítani egyelőre természetesen lehetetlen.

De vajon tényleg felgyújtott-e valamit is Abimelek? Hiszen a város a késői bronzkor végén pusztulásra utaló nyomok nélkül néptelenedett el, a vaskor I-ben pedig szerény, erődítménytelenséggel megteremtett faluként tengődött csupán. Érdekes megfigyelnünk, hogy a topográfiai adatok eléggé könnyen azonosíthatóak, és logikusan összeilleszthetők, amíg a városon kívül maradunk. Amint az elbeszélés logikája szerint beérünk Sikembe, nyomban bizonytalanná válik minden. Mintha az elbeszélés szerzője sosem járt volna a késő-bronzkori Sikemben! Egy történetet jegyzett le, amelyben az arumai Abimelek és Sikem közti véres konfliktusról volt szó. Ennek során a város áldozatul esett egy Gaal nevű habiru bandavezér és egy Abimelek nevű, igencsak hasonló zsánerű úr vetélkedésének.

Mintha az Amarna-levéltár tábláinak szűkszavúan elmesélt történetei közül elevenedne meg valamelyik. Az Amarna-korpusz visszatérő problémája, hogy a városnyi méretű királyságok biztonságát veszélyezteti a területen kóborló habiru-csoportok jelenléte. Ezek a habiruk akár a késő-bronzkori kánaáni társadalom válságának termékei és jelei is egyben, ám valódi okozóknak talán hiba volna tekinteni őket. A fő gondot, a legsúlyosabb gazdasági⁵⁶ tehertételt az egyiptomi nagyhatalom irányában teljesítendő adók jelentették. Ezeket az amarnai levéltár adatainak tanúbizonyosága szerint nemesfémekben, élő állatokban, terményben (gabona, bor, olaj, balszámkésztéshez használatos fűszerek) és szolgák átadásával kellett teljesíteni. Az újabb kutatásokban felvetődött az a lehetőség is, hogy az egyiptomi hatalom bizonyos földbirtokokat közvetlenül is birtokolt a térségben, ezzel pedig egy másik, az adószedéstől független jövedelemforráshoz jutott. Ezt a második forrást érdemes óvatosan kezelni, amíg az erre utaló régészeti feltárások eredményei biztosabbá válnak. Akárhogy is, annyi bizonyos, hogy a különféle jogcímenek Egyiptomnak küldött juttatások komolyan megterhelték a palesztinai régió gazdaságát. Hogy ez a gazdasági rendszer nem omlott össze, hanem évszázadokig képes volt teljesíteni ezeket a súlyos kötelezettségeket, önmagában is mutatja, hogy a helyi mezőgazdaság eléggé magas termésátlagokkal dolgozhatott.⁵⁷ Egyiptomon kívül, úgy tűnik, máshová is jutott bizonyos palesztinai mezőgazdasági terményekből, például Ciprusra. Ám az idő múlásával ez a teherbíró képesség lassanként csökkent, hozzájárulva ezzel a kései-bronzkori levantei urbánus kultúra folyamatos hanyatlásához.

⁵⁵ Lásd ehhez az épülethez: Zertal, A: *A Cultic Center With a Burnt-Offering Altar from Early Iron Age Period at Mount Ebal*. In: Augustin, M. – Schunk, K.-D. (Hg.): „Wünschet Jerusalem Frieden” IOSOT Congress Jerusalem 1986. Frankfurt, 137–147., valamint uő: *Shechem, Tower of*. In: Freedman, D. N. (ed.): *ABD V*, 1186–1187.

⁵⁶ A kérdés máig legjobb feldolgozása: Na'aman, N.: *Economic Aspects of the Egyptian Occupation of Canaan*. *IEJ* 31. (1981) 172–185.

⁵⁷ Vö.: Weippert: *Palästina*, 324–325.

A habiru-jelenség tehát a kultúra összeomlására utaló jelként értelmezhető. Abimelek királyságát is ebben a kontextusban érdemes elhelyeznünk, megrajzolva ezzel a Bír 9 lehetőség történeti hátterét.

Az Amarna-korpusz számos darabja tudósít bennünket arról, hogy városi uralkodók fenyegetve érzik magukat és városukat is a habiruk támadása miatt. Még különösen veszélyesnek lefestett habiru vezérek neve is ránk maradt a levelek közül néhányban. E helyütt nem volna értelme az összes olyan esetet felsorolnunk, amelyben habiru vezér fenyeget egy várost, érdemes egyetlen viszonylatra koncentrálnunk. Büblosz királya, Rib-Addi leveleinek visszatérő, már-már refrén szerű eleme a habiru fenyegetés. „Régóta tudja a király, az én uram, hogy Gubla⁵⁸ a király hűséges szolgálója, ám a habiru harcosok ellenségessége irányomban nagyon hatalmassá lett.”⁵⁹ (Ford.: Kőszeghy Miklós) Az ilyesféle hűségnyilatkozatok természetesen nem kell komolyan vennünk, hiszen a teljes Amarna-korpusz valamennyi palesztinai „feladója” ugyanerről biztosítja a fáraót. Rib-Addi esetében e mellett a habiru fenyegetés a másik központi jelentőségű téma.⁶⁰ A habiruk vezére, Abdi-asírta pedig már-már hihetetlenül diabolikus alakként tűnik elénk, aki fékezhetetlenül Gubla, az Egyiptomhoz szilárdan hűséges város⁶¹ és a fáraó szíriai-föníciai pozícióinak vesztére tör.

A valóság természetesen ennél sokkal árnyaltabb lehetett, bár távol állunk attól, hogy e valóságot minden részletre kiterjedően tisztázhassuk. Amurru területén, azaz Gubla/Büblosz közvetlen környezetében Abdi-asírta, később pedig fiai, Aziru és Ammištamru egyfajta önálló állam kiépítésével próbálkoztak.⁶² Ennek kapcsán, saját erőiken felül támaszkodhattak a Gubla városában meglévő társadalmi krízis hatásaira, amely krízis a régió általános késői bronzkori krízisének része volt, és amelynek egyik legszembetűnőbb kísérőjelensége éppen a városi centrumok népességének kiáramlása, egyfajta renomadizálódása volt. Abdi-asírta elfoglalt néhány, eredetileg Gubla fennhatósága alá tartozó kisebb várost (Šigata⁶³ és Ambi), Rib-Addi pedig úgy ült székvárosában, mint a hálóval elfogott madár.⁶⁴

Rib-Addi Egyiptomba küldött panaszai már-már a paranoia jegyeit mutatják, mégis úgy tűnik, veszélyérzete reális volt. El kellett hagynia székvárosát, Berutába⁶⁵ menekült,⁶⁶ Gublát pedig egy ideig öccse, Ilirapih kormányozta.⁶⁷ Később Rib-Addi tovább volt kénytelen menekülni, Szidón uránál, Zimreddánál⁶⁸ kellett időznie.⁶⁹

Abdi-asírta ugyan nem tudta elfoglalni Gublát, de – legalábbis átmenetileg – súlyos zavarokat idézett elő a gublai államban. Eszköztára, amennyire ezt az amarnai korpusz adatai alapján meg tudjuk ítélni, elég változatos lehetett. Lázított, s eközben lehetséges szövetség-

⁵⁸ Gubla: Büblosz városának a helyiek által használt, „eredeti” neve.

⁵⁹ Ea 68,9–14.

⁶⁰ A teljesség igénye nélkül álljon itt az Amarna-korpusz néhány helye, ahol erről értesülünk: 68, 9–14; 74,14; 74,30; 75,10–11

⁶¹ Ez is refrénként tér vissza Rib-Addi leveleiben, lásd például EA 74,6–7

⁶² A kérdéshez lásd: Klengel, H.: *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*. Berlin, 1992. 175–178.

⁶³ Šigata Gubla közvetlen közelében, talán a várostól északra helyezkedett el.

⁶⁴ EA 78,13–14

⁶⁵ Minden valószínűség szerint a mai Beirutról van szó.

⁶⁶ EA 142,15–24

⁶⁷ Vö. EA 128, 139, illetve 140!

⁶⁸ Zimri-Edda/i. W. L. Moran: *The Amarna Letters*, 386 szerint neve: „My protection is Edda”, ahol a név második eleme a teofórikus elem.

⁶⁹ Vö. EA 162,12skk!

geseit arra biztatta, hogy azok legyenek olyanok, mint a habiruk.⁷⁰ Vagyis: helyezkedjenek szembe Gubla város és királyság központi hatalmi apparátusával. Beruta városában ez a fajta agitáció, legalábbis Rib-Addi ezt állítja, csaknem sikerrel járt.⁷¹ Az sem állt távol tőle, hogy szövetséget kössön némely helyi uralkodóval, például Zimreddával vagy Iapa-addival.⁷² *Ultima ratioként* nyilván Abdi-aširta számára is a fegyveres erő alkalmazása adódott. Az ehhez szükséges haderő nagyságát csak megközelítően és csak indirekt adatok alapján tudjuk megbecsülni. Rib-Addinak 50 pár lovasra és 200 gyalogosra volna szüksége, hogy megvédje Abdi-aširta csapataitól a maga számára Sigata várost az egyiptomi csapatok megérkezéséig.⁷³ Egy más alkalommal ugyanezen cél eléréséhez Rib-Addi 30 pár lovas és 400 gyalogost tart nélkülözhetetlennek.⁷⁴

Abimelek alakja (haszontalan, hitvány emberek vezére – Bír 9,4), politikai céljai (Sikem és környéke elfoglalása), a cél elérésének eszköze (először szövetség Sikem előkelőivel, majd katonai erő alkalmazása) szoros rokonságot mutat a gublai levelekből ismert Abdi-aširtával. Tettei, ámokfutása, majd halála akár az Amarna-korban is játszódhatott volna (bár minden valószínűséggel két évszázaddal későbbre kell datálnunk). Abimelek rövid életű tündöklése tehát hétköznapi történet az Egyiptom által csak minimális katonai erővel megszállt Közép-Palesztinából, vagy valamivel későbből, amikor az egyiptomi hatalom teljesen visszavonult a térségből. A Dtr H redaktor számára azonban már összefolytak a kronológiai határok, hiszen csaknem fél évezred távolából szemlélte az eseményeket. Ez a kor számára a részben saját maga által kreált időszakként is felfogható „Bírák kora” volt. Számára Sikem alighanem megint csak romhalmaz lehetett, bár bizonyára tudatában volt annak, milyen fontos szerepet játszott ez a város az általa egyébként mélységesen elítélt Északi Országban. Őt az egész Abimelek-történet feltehetően csak egy dolog miatt érdekelte. E történettel próbálta megválaszolni a kérdést, miként került Sikem az izraeliták birtokába. Hogy ez a birtokbavétel távolról sem lehetett egyszerű és áldozatok nélküli folyamat, azt Abimelek sorsa, tragikus ámokfutása legalább olyan jól jelzi, mint Jákob jobb sorsra érdemes lányának, Dinának szomorú esete. Az sem lehet véletlen, hogy a Bír 9,28-ban Oded Hámór fiainak nevezi a sikemieket, vagyis azon a néven, amelyet Sikem királyfi apja visel a Gen 34-ben. Nehezen feldolgozható problémával birkózott a bibliai történetírás Sikem kapcsán, újra meg újra nekilendült, és talán maga sem tudott zöldágra vergődi. Csoda hát a mi tanácstalanságunk?

IV. Jótám meséje és Izrael története

Jótám meséje, minthogy utólag került jelenlegi kontextusába⁷⁵, mentes mindazoktól a bizonytalanságoktól, amelyekkel az Abimelek-történet és Sikem összefüggéseit vizsgálva

⁷⁰ Vö.: EA 74,30!

⁷¹ Vö.: EA 81,6–16!

⁷² Vö. EA 83,26, ráadásul Iapa-addi esetében a szövetségekötés tényét az EA 85,42 is említi. Így nem zárható ki, hogy itt egyfajta hosszabb távú együttműködésről lehetett szó. Iapa-addi esetleg Beirut/Beruta vezetője volt egy ideig, bár e tekintetben még sok a bizonytalanság. Vö.: Moran: *The Amarna Letters*, 385!

⁷³ Vö.: EA 71,23–26!

⁷⁴ Vö.: EA 76,24–26! (A tábla e helyütt elég töredékes.)

⁷⁵ Így többek között: Richter: *Untersuchungen*, 248–250.; Veijola: *Königtum*, 106.; Crüsemann: *Widerstand*, 19.; Fritz: *Abimelech*, 132.; Gerbrandt: *Kingship*, 130–131.; Becker: *Richterzeit*, 1990. 189–190. Másként: Barthelmus, R.: *Die sogenannte Jothamfabel – eine politisch-religiöse Parabeldichtung*. ThZ 41. (1985) 109. Szerinte a történet írója az a személy, aki a Bírák könyvének

kénytelenek voltunk szembenézni. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy itt ne volna egy sor megoldásra váró kérdés.

Jótám meséje első olvasásra olyan növény-mese, amilyenből az ókori Közel-Keleten elég sok lehetett.⁷⁶ Afféle vetélkedés, amelyben mindegyik résztvevő fél indokolni és egyben megmutatni szeretné saját kiválóságát. Egyes kutatói vélemények⁷⁷ szerint ez a mese nem is szól többről, mint amit első olvasásra is kivehetünk belőle: a növények versengése azért, hogy egyfajta rangsort állapítsanak meg maguk között. Igaz, ebben az esetben nem nagyon értjük a mese szarkasztikus végkifejletét: miért előz meg minden más növényt a túske-bokor? Nem, a mesének itt nyilvánvalóan önmagán túl mutató jelentése van, amelyet éppen kontextusa ad meg neki!

Ma már senki sem osztja komolyan a régi kommentátorok véleményét, akik a klasszikus wellhauseni források valamelyikébe akarták besorolni Jótám meséjét.⁷⁸ A mese eredetileg is az Északi Országrészben keletkezhetett, nemcsak északi színhelye, Sikem köti hát Izraelhez. Nem lehetetlen, hogy éppen Izrael gyakori és mindig erőszakos dinasztiaváltásai is kitapinthatók a háttérben,⁷⁹ ám később láthatjuk majd, hogy talán inkább másról van szó. A régebbi kutatásban képviselt nézet, hogy tudniillik a mese csakis és kizárólag Abimelek királysága ellen irányul,⁸⁰ nem túl meggyőző, hiszen éppen az imént láttuk, mennyi bizonytalanság terheli Abimelek sikemi királyságának történetiségét. Az a nézet sem sokkal meggyőzőbb, amely szerint a mese éle egy gyilkossággal szerzett királyi trón elítélése volna, azaz burkoltan az északi dinasztiaváltások bírálata állhatott a szöveg mögött.⁸¹ Mindezek a megfontolások természetesen nem lehetetlenek, ám egyikük sem áll olyan biztos alapon, hogy feleslegessé tenné a további vizsgálatot. Azt a közös elemet, amely szerint a mese északi, azaz izraeli eredetű, talán érdemes megtartani, mielőtt folytatjuk a lehetséges válaszok keresését arra a kérdésre: kik és milyen céllal írták le, vagy talán inkább mondták el a mesét, amelyben úgy esett, hogy királyt választani indultak a fák.

Képi világa a mesét inkább valamiféle agrár-népességhez köti, semmint valamilyen urbanizált csoporthoz,⁸² és talán ez az a nyom, amelyen elindulhatunk. A mese talán olyan közegben született, amelynek nem sok köze volt az izraeli–júdai monarchia városi centrumaihoz. Inkább bizalmatlanul szemlélte ezeket a központokat saját, vidéki otthonából. Mivel azonban véleményt formált a királyság intézményéről, ezt minden bizonnyal egy olyan időszakban tette, amikor ez az intézmény már létezett. A mese praemonarchikus kori eredete a tüzetesebb vizsgálat után tehát csaknem teljesen valószínűtlen.⁸³

A mese szerzője több súlyos váddal is illeti a monarchia intézményét. A monarchia egyfelől nem fontos, mert a fontos tevékenységet végző növények kivétel nélkül elutasítják.

a megmentőkről szóló részeit („Retterbuch”) írta. Mivel azonban még az ilyen címmel jelölt irodalmi egység is hipotetikus, és sehol másutt nem látunk benne meseszerű elemeket, Barthelmus tézisének e ponton figyelmen kívül hagyhatjuk.

⁷⁶ Martin, D. J.: *The Book of the Judges*. Cambridge, 1975. 117.

⁷⁷ Wyk, W. C. van: *The Fable of Jotham in its Ancient Near Eastern Setting*. OTSWA 15–16. (é. n.) 89–95., kül.: 93.

⁷⁸ Lásd például: Budde, K.: *Das Buch der Richter*. KHAT VII, Freiburg/Leipzig/Tübingen, 1987. (J és E) 69–70., valamint Eissfeldt, O.: *Die Quellen des Richterbuches*. Leipzig, 1925. 59. (E).

⁷⁹ Ezt a körülményt hangsúlyozzák többen is: Richter: *Untersuchungen*, 284–295.; Veijola: *Königtum*, 112.

⁸⁰ Martin, D. J.: *The Book of Judges*. Cambridge, 118.

⁸¹ Fritz: *Abimelech*, 137.

⁸² Így: Crüsemann: *Widerstand*, 30.

⁸³ Vö.: Richter: *Untersuchungen*, 284–295.; Veijola: *Königtum*, 112.

A monarchia másfelől haszontalan, hiszen a túskebokor⁸⁴ gyümölcse ehető, de rossz ízű. Nem ad árnyékot, sőt inkább maga nő szívesen más fák árnyékában.⁸⁵ A monarchia harmadszor veszélyes, ráadásul több okból is. Egyfelől aki hozzá szegődik, az nem kap védelmet sem a napfény, sem az élet más veszélyei elől. Tüskéi viszont jelzik,⁸⁶ hogy ellenségeség lakik benne, ami megint csak veszélyt jelent mindenki számára. Ugyanakkor a mese által elének állított helyzetben választják a királyt. Nem úgy kezdődik Jótám meséje, hogy egy alkalommal az öröklési sorban a tövisbokor került a trónra. A monarchia tehát a mese intenciója szerint már létező, de még viszonylag új intézmény.

Az eddig ismertetett történeti kontextus-lehetőségek mellé az iméntiek alapján talán érdemes felvinnünk a dávidi dinasztia első nagy kríziseit, Absalom és Seba ben Bikri lázadását.⁸⁷ Az alábbiak miatt úgy tűnik, hogy ez a korszak az, amelyikben Jótám meséje a leginkább elhangozhatott, ahol a mese által vázolt körülmények a leginkább érvényesnek látszanak:

- a mese agrár képvilága magától értetődő lehetett a dávidi–salamoni rendszer legfőbb belső ellenségét jelentő vidéki, törzsi elit számára;
- a friss intézményre utal az a tény, hogy a királyi trónt nem öröklődés, hanem választás útján töltik be;
- ugyancsak a választás realiztikusságát húzza alá az a tény, hogy az északi politikai elit megválasztotta Dávidot (2Sám 5,1-4) Izrael királyának;
- a tüskék és a bokorból kicsapó tűz könnyen összefüggésbe hozhatók azzal a keménységgel, amellyel a dávidi dinasztia északon politizált a két lázadás leverése után;
- a mese semmiféle vallási indokot nem hoz fel a királyság ellen, miként Észak ellenállása sem vallási, hanem kifejezetten politikai természetű volt a jeruzsálemi dinastiával szemben;
- az egalitárius társadalom előnyeire azért nem utal a mese, mert ilyen társadalom, amelyet a humánus és a szolidaritás irányított, az ókori Júdában és Izraelben sosem létezett. Az északi elit nem ezt a sosemvolt idillt sírta vissza, hanem azt a tényt tartotta elfogadhatatlannak, hogy kiszorult a hatalomból.

V. Összegzés

A Bír 9 összetett szövege egyfelől reánk hagyományoz egy ősi történetet Abimelekről, a félig zsidó, félig sikemi származású habiru-vezérről, aki egy ideig birtokolta Sikemet, ám később életével együtt elveszítette. A hagyományozó emlékezet számára e történet azért lehetett fontos, mert egyike volt azon traumáknak, amelyek Sikemmel kapcsolatban érték az izraelitákat a honfoglalás korszakában. A szöveg másfelől megőriz számunkra egy tanmesét, amely a dávidi dinasztia kezdeti korszakából való, és amely bevilágít az északi helyi elit és a déli dinasztia közti elkeseredett harcok világába.

A DtrH (illetve kisebb mértékben a DtrN) redaktor számára a két imént említett tény összekapcsolódott, amikor a fogság korában megírta nagy művét Izrael és Júda történetéről. Nézőpontjának egyik fontos eleme éppen a dávidi dinasztia bukása volt teológiai és történetírói szempontból egyaránt. Hiszen az életet a Kr. e. 6. század közepe táján királyság

⁸⁴ *Lycium europaeum*

⁸⁵ Moenikes, A.: *Die grundsätzliche Ablehnung des Königtums in der Hebräischen Bibel*. Weinheim, 1995. 126.

⁸⁶ Hausmann, J.: Art. תִּשְׁקָת THWAT VII, Lfg. 1 / 2, 1990. 1–3.

⁸⁷ Lásd ezekhez szerény kísérletemet: Kőszeghy M.: *Dávid*. Budapest. 2001. 136–138!

nélkül lehetett csak elképzelni a korabeli Júda értelmiségi köreiben. Abimelek tehát éppen úgy egy bukott intézményhez kapcsolódott, mint a Jótám-mese kritikai hangja. E két történet a királyság haszontalan voltáról talán sosem volt olyan aktuális, mint a fogság évtizedeiben, amikor nemcsak a monarchia, de az egész nép is veszni látszott YHWH nagy történelmi ígéreteivel egyetemben.

MIKLÓS KŐSZEGHY

Abimelech – an Habiru Leader in the Book of Judges?

The story of Abimelech in the ninth chapter of the Book of Judges underwent several revisions before it reached its current form. One of the most significant of these was the Deuteronomic redaction in the 6th century BC. But as a major part of the story predates this, it can be used in an examination of the conquest of the Israeli tribes and the establishment of the ancient Israeli kingdom.

The environs of Sicheim must have been an especially difficult place in the process of the conquest where the tribes of Isreal were to experience annoying frustrations. On the one hand, the conflict of Abimelech and Sicheim preserved the memory of these. On the other, Abimelech's story can be seen from the perspective of the Habiru phenomenon known from the Amarna letters, and it helps us integrate certain elements of the tribes' conquest into the information collected from other sources.

Inserted in its current place and in the context of Abimelech's story at a later date, Jotham's tale is a piece from the monarchy criticism of the Northern political elite, which had been driven out of power by the time of David. After the fall of the kingdom, during the Babylonian Captivity the deuteronomic redactor inserted the story in its current place to provide an explanation for the traumatic experiences of the Davidic dynasty's fall.

TÓTH IVÁN

Törvényörök a Kr. e. 5. századi Athénban

Széljegyzet az ephialtési reformok történetéhez

Edward Hallett Carr *Mi a történelem?* című munkájában azt írja, hogy olykor irigykedve tekint az ókor vagy a középkor történelmével foglalkozó kollégáira káprázatos szaktudásukat látva, és csak az a gondolat nyújt számára némi vigaszt, hogy mindez a szaktárgyukra vonatkozó ismeretek hiányán nyugszik. Egy ókortörténésznek ugyanis Carr szerint nem kell bajlódnia azzal, hogy különválassza a történelmi tényeket a múlttal kapcsolatos egyéb tényektől, hisz az a kevés, ami megmaradt, mind történelmi tény. Ezzel szemben az újkor kutatójának, mivel nem adatott meg számára, hogy élvezhesse a készen kapott tudatlanságot, két fáradságos feladattal is szembe kell néznie: egyrészt ki kell szűrnie a fontos tényeket, hogy azután történelmi tényekké alakítsa őket, másrészt történelmietlennek nyilvánítva ki kell rostálnia a jelentéktelen tényeket.¹

Azt hiszem, a legtöbb ókortörténész lemondana káprázatos szaktudásáról, és szívesen megbirkózna olyan feladatokkal, mint amilyenek egy újkortörténész előtt állnak, ha ez azt jelentené, hogy ókori szerzők írásainak tömegéből kellene leszűrnie a történelmi, illetve a történelmietlen tényeket. Vajon melyik ókortörténész ne örülne, ha például a peloponnésosi háborúról nemcsak szinte kizárólag Thukydidés műve állna a rendelkezésünkre, hanem számos más, korabeli történetíró munkái is például Spártából vagy épp Korinthosból, melyek még a feldolgozás, szelektálás, összevetés fáradságos történelmi feladatai előtt állnak?

„Gyanítom, hogy az ókori és középkori történelem egyik vonzereje még ma is az az illúzió, mintha minden rendelkezésre álló tényt helyére tudnánk tenni ...” – írja Carr.² Hogy ez az illúzió lenne-e az ókori vagy a középkori történelem vonzereje, abban nem vagyok biztos, mint ahogy abban sem, hogy minden rendelkezésünkre álló tényt vagy ránk maradt ókori forrást biztonsággal a helyére lehet tenni. Legtöbbször ennek éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk. A bizonytalanság sokszor a források hiányából, szűkszávaságából vagy töredékes voltából fakad. A szelektálás, amit az évszázadok elvégeztek az ókori írók művein, nem mindig könnyíti meg az ókortörténészek feladatát. Ezért úgy gondolom, hogy mikor egy ókori forrás elemzésével foglalkozunk, akkor még inkább szem előtt kell tartanunk Marc Bloch intő szavait, miszerint a történész csak az egyszerűség kedvéért cserélheti fel néha a valószínűség nyelvét a bizonyosság nyelvével, a történelmi kritikának pedig meg kell elégednie azzal, hogy a bizonyosságból csak a valószínű vagy a valószínűtlen jut neki.³

*

¹ Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1995. 12–14.

² Carr: *Mi a történelem*, 12.

³ Bloch, M.: *A történész mestersége*. Budapest, 1996. 94–95.

„Bizonyára világos mindenki előtt, hogy – noha a törvényhozás nagy fontosságú dolog –, ha az állam akármilyen jól is van megszervezve, alkalmatlan tisztviselőket jelöl ki a jól megalkotott törvények végrehajtására, ezzel nemcsak, hogy semmi haszna sincs jó törvényeiből, és nevetségessé válik, hanem ráadásul nagy károk és gyalázat is származik az állam számára az ilyen eljárásból.” (Plat. legg. 751B-C; ford.: Kövendi Dénes)

A névtelen athéni férfi Platón államelméleti munkájában, a Törvényekben (*Nomoi*) így hívja fel a krétai Kleinias figyelmét, hogy milyen nagy fontossággal bír a megfelelő tisztviselők kijelölése, akik alkalmasak arra, hogy a törvények szerint kormányozzák az államot.

Platón a Törvények hatodik könyvében írja le részletesen azokat a testületeket, melyek biztosítékot jelentenek egy ideális állam működéséhez. A város vezetésének legfontosabb testülete, mely örökdik a város alkotmánya felett, a harminchét nemes jellemű férfiúból álló *nomophylaxok* (törvényörök) hivatala. A testület tagjai csak ötvenedik életévüket már betöltött férfiak lehetnek, akiket írásos és név szerinti szavazás útján, több körben jelölnek ki háromszáz jeles polgár közül. Az így megválasztott *nomophylax* hetven éves koráig maradhat hivatalában, majd ezt követően le kell köszönnie, átadva helyét utódjának. A *nomophylaxok* felügyelik a törvények betartását, nekik kell gondoskodniuk a vagyonyilvántartásról, vezetniük a legsúlyosabb törvénysértési pereket és az ő soraikból kerül ki a platóni állam legfontosabb tisztviselője, az oktatásért felelős „miniszter” is (765D–766B).

A *nomophylaxok* Aristotelés *Politikájában* is megjelennek: „... három olyan vezető tisztség van, amelynek mintájára az egyes városállamok legfőbb hatóságukat megszervezik, ti. a törvényőrei (*nomophylakes*) a *probulosok* és a tanács: ezek közül a törvényőri arisztokratikus, a *probulosi* oligarchikus a tanács pedig demokratikus hivatal.” (Aristot. pol. 1323^a; ford.: Szabó Miklós)

A *nomophylaxok* azonban nemcsak filozófusok írásaiban bukkannak fel. Nem sokkal Aristotelés halála után az athéni Philochoros 17 könyvből álló helytörténeti munkájában, az *Atthisban* beszámol a *nomophylaxokról*, egy testületről, amely a tisztviselőket rákényszerítette a törvények betartására, és megakadályozta a törvényellenes javaslatok népgyűlés elé való kerülését Athénban. Philochoros írása csak töredékesen, kivonatokban maradt ránk (FGrHist 328 F64):

Harpokráción s.v. *Nomophylakes*: „Egy bizonyos hivatalt hívtak így az athéniaknál, amely különbözött a *thesmothetésektől*. Deinarchos Himeraios és Pytheas elleni beszédeiben, Philochoros pedig a hetedik könyvben részletesen kifejti róluk, hogy a tisztviselőket ők kényszerítették a törvények betartására.”

Lexicon Cantabrigiense p. 351, 10N: *Nomophylakes*: „Különböznek a *thesmothetésektől*, ahogy Philochoros (mondja) a hetedik könyvben. Az *archónok* ugyanis megkoszorúzza mentek fel az Arés dombra, míg a *nomophylaxok* fehér fejdísz viseltek, és az *archónokkal* szemben a nézőtéren foglaltak helyet. Az ünnepi felvonulást is ők vezették Pallas Athéné számára. A tisztviselőket rákényszerítették a törvények betartására; a népgyűlésben és a tanácsban pedig az ülés elnökeivel ültek együtt, hogy megakadályozzák, hogy a várost sérelem érje. Philochoros szerint heten voltak, és akkor állították fel őket, mikor Ephialtés csak a gyilkossági ügyekben való bíráskodást hagyta meg az *Areiospagosnak*.”

Phótiós, (Suda) s.v. *Nomophylakes*: „Egyesek szerint olyanok, mint a *thesmothetések*. De ez nem így van. A *thesmothetések* ugyanis ősi szokás szerint megkoszorúzza mentek fel az Arés dombra, míg a *nomophylaxok* fehér fejdísz viseltek, és a nézőtéren a székeken ültek, szemben a kilenc *archónnal*. A *nomophylaxok* készítették elő az ünnepi felvonulást Pallas Athéné számára, mivel ők vitték a faszobrot a tengerhez. A tisztviselőket rákényszerítették a törvények betartására; a népgyűléseken pedig az ülés elnökeivel ültek együtt,

hogy megakadályozzák a szavazást, ha az nekik törvényellenesnek vagy a város számára károsnak tűnik.”

Arra vonatkozóan, hogy a *nomophylaxok* testülete mikor működött, csak a *Lexicon Cantabrigiense*-ben találunk konkrét utalást. A kivonat utolsó néhány sora szerint a *nomophylaxok* testületét az ephialtési reformok idején állították fel. Az, hogy Philochoros a hetedik könyvben szól róluk, illetve Harpokration utalása a két Deinarchos beszédre Himeraios és Pytheas ellen arra utal, hogy a testület a 4. század⁴ utolsó negyedében is létezett.⁵ A testület negyedik századi működését nem kérdőjelezi meg a kutatók, azt viszont, hogy a *nomophylaxok* már a 5. században is léteztek, méghozzá közvetlenül Ephialtés reformjai után, a legtöbb történész elveti.

A *nomophylaxok* 5. századi létezését elutasító történészek érvei többnyire filológiai jellegű ellenvetések a szöveggel kapcsolatban. A *nomophylaxok* 5. századi működését kizáró kutatók abból indulnak ki, hogy a *Lexicon Cantabrigiense*-ben megőrzött kivonat utolsó sorai egy lexicographus kiegészítései, és Philochoros beszámolója kizárólag a 4. században működő testületre vonatkozik.⁶ Boeckh, aki az elsők között foglalkozott a kérdéskörrel (és akinek az érvelését a mai napig elfogadja sok történész), a *Lexicon Cantabrigiense* beszámolójának utolsó soraiban található interpolációra utaló jelek alapján kizárja, hogy a kivonat befejező sorai Philochorostól származnak. A *nomophylaxok* számát feltételezése szerint a szócikket író lexicographus az *Atthis* szövegben forgó könyvének a számával (ti. hetedik könyv) cserélte fel. Emellett véleménye szerint a szokatlan *ta hyper tu sómatos* kifejezés is arra utal, hogy a lexikon utolsó sorai egy rosszul tájékozott grammatikus betoldásai. Boeckh, tovább érvelve a kivonat hitelessége ellen, felteszi a kérdést, hogyha valóban az ephialtési reformokat követően hívták életre a testületet, akkor Philochoros miért nem a harmadik könyv végén vagy a negyedik könyv elején tárgyalja a testület működését, ahol ezt időrendileg elvárhatnánk. Az *Atthisok* ugyanis szigorú kronológiai rendben tárgyalják az eseményeket, és a rendelkezésünkre álló töredékek alapján valószínűsíthető, hogy Philochoros a harmadik vagy a negyedik könyvben foglalkozott Ephialtés reformjaival. A *nomophylaxok* 5. századi létezése ellen szól az a tény is, hogy Philochoroson kívül semmilyen más forrás sem tesz említést a *nomophylaxok* hivataláról az ephialtési reformok kapcsán.

A fenti érvekkel kapcsolatban azonban több probléma is felvetődik. Cawkwell megjegyzése igen találó arra vonatkozóan, hogy ha a kivonat utalását egy lexicographus fantáziájának tulajdonítjuk – annak ellenére, hogy kétségtelenül több kérdés is felmerül egy ilyen testület 5. századi létezésével kapcsolatban –, az nem más, mint egyszerű kísérlet arra, hogy megszabaduljunk egy kényelmetlen bizonyítéktól.⁷ Már a múlt század közepén Ja-

⁴ A tanulmányban minden évszám Kr. e.-re vonatkozik.

⁵ Jacoby, F.: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. Geschichte von Städte und Völker. B Suppl. A Commentary on Ancient Historians of Athens.* Berlin–Leiden, 1954. 336. A hatodik könyvben Philochoros Eubulos örökösének, Lykurgosnak az adminisztrációjával foglalkozik (lásd: FGrHist 328 F57 és a hozzá tartozó kommentárt). Tehát az *Atthis* időrendi elrendezését figyelembe véve a hetedik könyvben Philochoros már phaléroni Démétrios kormányzását (317/6–307/6) tárgyalja.

⁶ Boeckh, A.: *Über den Plan der Atthis des Philochoros.* Kleine Schriften 5. Leipzig, 1871. 424–425.; Wilamowitz-Moellendorf, U. von: *Aristoteles und Athen I–II.* Berlin, 1893. II. 192.; Hignett, C.: *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century.* Oxford, 1952. 209.; Rhodes, P. J.: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia.* Oxford², 1993. 316.

⁷ „To suppose, as Hignett did (HAC [n. 9] 209) that »the ascription of the reform to 462 was due not to Philochorus but to the lexicographer, who misunderstood some allusion made by Philochorus to the events of 462 in his description of the creation of the Nomophylakes« seems to be a me-

coby, akinek érvelését Cawkwell elfogadja, szintén rámutatott Boeckh elképzeléseinek gyenge pontjaira.⁸ Jacoby felhívja a figyelmet arra, hogy ma már sokkal tisztább képünk van a kommentátorok és lexicographusok interpolációs szokásairól, mint a 19. század végén voltak, és ezeknek a tükrében nagyon is valószínűtlen egy olyan kiegészítés, mint amelyet Boeckh feltételez. A kivonat forrásául szolgáló hetedik könyv és a *nomophylaxok* esetleges, de egyáltalán nem bizonyos felcserélése, valamint a szokatlan *ta hyper tu sómatos* kifejezés használata a megszokott *ta phoinika* helyett nem elegendő érv ahhoz, hogy a kivonat befejező sorairól azt feltételezzük, hogy nem Philochorostól származnak. A harmadik és a negyedik könyvből alig néhány töredék maradt ránk, és a fennmaradt néhány sorból nem kaphatunk teljes képet a könyvek tartalmára vonatkozóan. Philochoros részletes beszámolója a *nomophylaxokról* a hetedik könyvben azonban nem zárja ki, hogy a szerző ne tett volna egy rövid említést a testület megalapításáról az ephialtisi reformok kapcsán a harmadik vagy a negyedik könyvben. Az sokkal inkább elgondolkodtató, hogy amennyiben Philochoros először valóban a harmadik vagy a negyedik könyvben tett említést a *nomophylaxokról*, akkor a kivonatoló miért nem onnan idéz, és miért éppen a hetedik könyvből. Ha megvizsgáljuk az *Atthis* felépítését, akkor megfigyelhetjük, hogy a hetedik könyvtől kezdve, mikor a szerző rátér a kortárs történelem tárgyalására, az elbeszélés sokkal részletesebbé válik, és egy adott könyvben sokkal rövidebb időszakot tárgyal.⁹ Jacoby a ránk maradt töredékek alapján arra következtet, hogy Philochoros a hetedik könyvben phaléroni Démétrios uralma idején működő hivatalokkal és intézményekkel (*apostoleis, nomophylakes, gynaikonomoi*) foglalkozott, részletesen tárgyalva feladataikat és történeti fejlődésüket.¹⁰ Philochoros *politeiája* valószínűleg nagyrészt rendszerező leírás volt, szemben az Aristotelés neve alatt fennmaradt¹¹ *Athéni állammal*, amely egy történeti és egy, az athéni állam intézményeit rendszerező részre oszlik. Annak ellenére, hogy Philochoros történeti leírásai – Jacoby véleménye szerint – csak visszatekintő kitérések lehettek, feltehetőleg még így is több történeti adattal szolgáltak, mint Aristotelés műve. Így érthetőbbé válik, hogy a szócikket készítő grammatikus miért inkább a hetedik könyvből merítette adatait. Míg Philochoros a harmadik és a negyedik könyvben valószínűleg éppen csak említést tett a testület megalapításáról, addig a hetedik könyvben Démétrios rendszere kapcsán a 4. századi testület mellett részletesen kitért a *nomophylaxok* 5. századi működésére is, ezért a kivonatoló valószínűleg inkább a hetedik könyvet használta forrásául, ahol sokkal több adathoz juthatott a *nomophylaxokra* vonatkozóan, mint a harmadik vagy a negyedik könyvben. Ezt a feltevést erősíti meg Harpokration is, aki szerint Philochoros a hetedik könyvben részletesen beszámol a *nomophylaxokról* (*diexélthe peri autón*). A *Lexicon Cantabrigiense* és Phótios kivonata azonban valószínűleg Philochoros beszámolójának csak rövidített változatát őrizte meg. A *nomophylaxok* megalapításáról Ephialtész reformjait követően Philochoroston kívül valóban egyetlen egy forrás sem szól. Jacoby azonban joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy az 5. századi athéni intézményekről tudásunk igen hiányos, és több esetben csak egy forrás áll rendelkezésünkre az adott intézményről. Ilyen például az *apodek-*

---

thod of getting rid of inconvenient evidence.” Cawkwell, G. L.: *Nomophylakia and the Areopagus*. *Journal of Hellenic Studies*, vol. 108. (1988) 12.

⁸ Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 242. 8. jegyzet

⁹ Lásd: Függelék, táblázat.

¹⁰ Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 336.

¹¹ Aristotelés szerzősége vitatott. Lásd: Németh György (szerk.): *Államéletrajzok*. Budapest², 2002. 158–159.

tések, neórosok és a xenodikések hivatala.¹² Ha mindezek ellenére fenntartjuk, hogy a *Lexicon Cantabrigiense* utolsó sorai egy grammatikus önkényes betoldásai, akkor választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy vajon mit érthetett félre, vagy milyen érdeke fűződött ahhoz a kivonatolónak, hogy ezt a néhány sort a philochorosi beszámolóhoz toldja. Erre a kérdésre mindezidáig nem sikerült választ adniuk a szöveg hitelességét elutasító kutatóknak. Amíg viszont a fenti kérdésre nem születik megnyugtató válasz, addig semmi okunk nincs rá, hogy megkérdőjelezzük a lexikon beszámolójának philochorosi eredetét.

A filológiai pengeváltások – mindamellett, hogy véleményem szerint Jacoby érvei meggyőzően mutatnak rá, hogy a kivonat utolsó sorai Philochoros *Atthis*-ből származnak – önmagukban nem viznek közelebb minket a kérdés megválaszolásához, hogy vajon létezhetett-e ilyen testület Ephialtés reformjait követően.¹³ Ugyanis ha elfogadjuk, hogy a lexikon szócikkének utolsó sorai Philochorostól származnak, még akkor sem állíthatjuk, hogy a beszámoló hiteles, hiszen Philochoros is tévedhetett, vagy félreérthetett bizonyos utalásokat. Ha azonban figyelembe vesszük Philochoros történetírói képességeit és megbízhatóságát, akkor azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy tudósítása a törvényörök 5. századi működéséről hiteles. A források hiánya miatt a *nomophylaxok* 5. századi létezése inkább történeti lehetőségek kérdése, ezért több eredménnyel kecsegtet, ha azt vizsgáljuk meg, hogy a Philochoros által leírt testület mennyire illeszthető be az ephialtési reformok történetébe.

462/1-ben Ephialtés, Sophónidés fia jelentős alkotmányos reformokat kezdeményezett, mely intézkedések Athén ősi tanácsát, az *Areiospagost* megfosztották addigi politikai befolyásától, és csak a vallási hagyomány által szentesített hatáskörét, a gyilkossági ügyekben való bíraskodást hagyták meg számára.

Annak ellenére, hogy az ephialtési reformokra általában úgy tekintünk, mint az athéni demokrácia kialakulásának egyik mérföldkövére, Ephialtés reformjairól tudásunk rendkívül hiányos. Az Ephialtés törvényeit tartalmazó kőtáblákat 404-ben a harmincak eltávolították az *Areiospagos*ról (Ath. pol. 35.2). Az 5. század végét követően tehát senki sem találkozott ezekkel a törvényekkel, így nem tudhatjuk pontosan, hogy mit tartalmaztak ezek a reformok. A reformokról a leghosszabb és legrészletesebb beszámolót az *Athéni államban* találjuk (Ath. pol. 25).¹⁴ A modern kutatók több kérdésre is választ keresnek az ephialtési reformokkal kapcsolatban.¹⁵ A mi szempontunkból négy kérdés a legfontosabb: (1) Milyen jogokat veszített el az *Areiospagos* a reformok következtében? (2) A Philochoros által leírt testület és az *Areiospagos* elveszített jogai között kimutatható-e valamiféle kapcsolat? (3) Hogyan mentek végbe a reformok? (4) Miért volt szükség a *nomophylaxokra* a reformokat követően?

(1) Sajnos forrásaink igen szűkszavúan szólnak arról, hogy pontosan milyen jogoktól fosztotta meg Ephialtés az *Areiospagost*. Plutarchos szerint az Arés dombi tanács a refor-

¹² Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 243. 11. jegyzet

¹³ A *proedroi* szó feltűnése a kivonatokban, ami nyilván anakronizmus (*proedrosok* csak 403/2 és 379/8 között helyettesítették a *prytanisok*at. Lásd: Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, 534.), nem jelenti azt, hogy Philochoros beszámolója nem hiteles, és az 5. században nem voltak *nomophylaxok*. A *prytanisok* időleges felváltását *proedrosokra* csak a modern kutatók fedezték fel, az ókori szerzők nem. Lásd: O'Sullivan, L.: *Philochorus, Pollux and the Nomophylakes of Demetrius of Phalerum*. *Journal of Hellenic Studies*, vol. 121. (2001) 54. 18. jegyzet

¹⁴ Egyéb helyek: Aristot. pol. 1274^a7; Plut. *Kim.* 15.2–3, *Per.* 9.5, *mor.* 812d; Diod. XI 77.6; Paus. I 29.15.

¹⁵ Az ephialtési problémakör összefoglalását lásd: Rhill, T.: *Democracy denied: why Ephialtes attacked the Areiospagos*. *Journal of Hellenic Studies*, vol. 115. (1995) 87–98.

mok következtében elveszítette a legfőbb ügyekben gyakorolt bírósági jogkörét (Plut. *Kim.* 15.2–3; *Per.* 9.5). Aristotelés a következőket írja: „Azzal kezdte [ti. Ephialtés], hogy az *areopagiták* közül sokakat eltávolított oly módon, hogy hivatali ténykedésük miatt perbe fogta őket. Azután Konón *archónsága* idején megfosztotta a tanácsot az összes újabb megbízatásoktól (*ta epitetha*), melyek alapján az államrend öre volt (*di' hón én hé tés politeias phylaké*), és azokat részben az ötszázaknak, részben a népnek és a bíróságoknak adta át.” (Ath. pol. 25.2).¹⁶

Hogy választ kapjunk első kérdésünkre, alaposabb vizsgálat alá kell vetnünk a következő szövegrészt: „... megfosztotta a tanácsot az újabb megbízatásoktól, melyek alapján az államrend öre volt ...”. Az „újabb megbízatások” (*ta epitetha*) kifejezés tartalma homályos. Nem tudjuk pontosan, hogy Aristotelés mit értett újabb megbízatásokon, és hogy ezeket mikor szerezte az *Areiospagos*. Jacoby szerint a kifejezés az *Athéni állam* 23.1.2 beszámolójára utal vissza, amelyben szó esik arról, hogy az *Areiospagos* befolyása megnőtt a perzsa háborúk után, mivel az Arés dombi tanács elévülhetetlen érdemeket szerzett a Salamis mellett vívott ütközet győztes kimenetelében.¹⁷ Jacoby feltételezése azonban több problémát is felvet. Először is, a salamis ütközetről és az azt megelőző eseményekről szóló legfontosabb forrásunk, Hérodotos nem tesz említést az *Areiospagos* kiemelkedő szerepéről a csata kapcsán. Másodszor nehezen hihető, hogy végveszélyben egy athéninak 8 drachmát kellett fizetni ahhoz, hogy harcba szálljon saját hazája megvédéséért.¹⁸ Harmadszor pedig Aristotelés is megerősíti, hogy az *Areiospagos* semmiféle határozat révén nem kapta meg a főhatalmat (Ath. pol. 23.1).

Az *Athéni államban* az *archónok* feladatainak leírásánál a *ta epitetha* kifejezés mint az ősi (*patria*) dolgok ellentéte jelenik meg: „Hogy pedig ez a legvégső a tisztségek között, azt mutatja az is, hogy az *archón* semmit sem intéz az ősi dolgok közül (*to méden tón patrión ton archonta dioikein*), mint a *basileus* és a *polemarchos*, hanem csak azokat, amelyeket később vezettek be (*all' haplós ta epitetha*), s így csak újabban lett nagy jelentőségű ez a tisztség, miután ezek az újabb kötelességek megnövekedtek (*tois epithetois auxétheisa*).” (Ath. Pol. 3.3)

Rhodes feltételezése szerint elképzelhető, hogy a reformok idején az újabb megbízatások, illetve az ősi rend (*patria nomima*) kifejezések a két egymással szemben álló politikai erő jelszavai voltak. Míg Ephialtés és tábora azt hangoztatta, hogy az *Areiospagos* csupán új megbízatásaitól igyekszik megfosztani, addig a konzervatívok azzal vágtak vissza, hogy ezek a jogok ősi jogok.¹⁹

Wallace-nek két nyomós kifogása van a fenti elmélettel szemben: 1. Az *Areiospagos* eredetileg gyilkossági ügyekben ítélkező bírói testületként jött létre, és ezt az athéniak jól tudták, vagyis minden ezután szerzett jogot járulékosnak vagy újnak tekintettek, éppen ezért nehezen érthető, hogy miért lett volna ez vita tárgya. 2. Nem áll rendelkezésünkre semmilyen kortárs beszámoló, amely megerősítené egy ilyen politikai vita létezését. Wallace szerint a *ta epitetha* kifejezés az *Areiospagos*nak a gyilkossági ügyekben való bírói hatáskörén kívül eső jogait foglalja magában. Véleménye szerint ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy Ephialtés csak ezt a jogkört hagyta meg az *Areiospagos* kezében.²⁰

¹⁶ Az *Athéni államból* vett idézeteket Ritoók Zsigmond fordításában közlöm.

¹⁷ Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 20. 11. jegyzet

¹⁸ Vö. Wallace, R. W.: *The Areopagos Council, to 307 B. C.* Baltimore, 1989. 78.

¹⁹ Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, 314–315.

²⁰ Wallace: *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, 85–87.

Cawkwell kétségbe vonja, hogy az athéniaknak az ephialtési reformok idején pontos képük lett volna arról, hogy mi volt az *Areiospagos* eredeti funkciója. Cawkwell azon az állásponton van, hogy a *ta epitetha* kifejezés a korai 4. században bukkant fel, és az *Areiospagos* Ephialtés óta nem gyakorolt, de a restaurált demokrácia során ismét megszerzett jogait jelöli. Aristotelés ezt vetíti vissza az 5. század derekára.²¹

A fenti elméletek közül talán Wallace-é a legelfogadhatóbb, de teljesen Cawkwell feltevését sem zárhatjuk ki, bár nehéz elképzelni, hogy az athéniak ne lettek volna tisztában egyik legősibb testületük eredeti funkciójával az 5. században. Bármi legyen is a magyarázat arra, hogy honnan eredeztethető és mit jelent a fenti kifejezés, nem visz közelebb minket a kérdés megválaszolásához, hogy milyen jogokat veszített el az *Areiospagos* 462/1-ben. Több eredményre juthatunk, ha figyelmünket „az államrend őrre” (*hé tés politeias phylaké*) kifejezésre fordítjuk.

Az Athéni államban olvashatjuk, hogy Drakónt megelőzően az *areopagiták* tanácsának az volt a feladata, hogy őrkdjék a törvények felett (*diatéreín tus nomus*) (Ath. Pol. 3.6); Drakón idején az *Areiospagos* tanácsa volt a törvények őrre (*phylax én tón nomón*), s ügyelt a tisztviselőkre, hogy a törvények szerint kormányozzanak (*kai diaterei tas archas hopós kata tus nomus archósín*) (Ath. Pol. 4.4); Solón az *areopagiták* tanácsára bízta a törvényekre való felügyeletet (*etaxen epi to nomophylakein*), mint ahogy korábban is ez volt az állam felügyelő szerve (*episkopos usa tés politeias*), ez ügyelt a legtöbb és legfontosabb államügyre, és ez büntette meg a bűnösöket, amihez pedig jogában állt mind pénzbüntetést, mind testi fenytéket alkalmazni (Ath. Pol. 8.4). Plutarchos is beszámol arról, hogy Solón az *Areiospagos* tanácsát az államrend felügyelőjének és a törvények őrének tette meg (*episkopos pantón kai phylaka tón nomón*) (Plut. Sol. 19.2). Sajnos sem az Athéni állam, sem más forrás nem közli velünk, hogy mit jelentett pontosan a törvények feletti felügyelet, vagyis a *nomophylakia*. Egyesek azt feltételezik, hogy a *nomophylakia* a népgyűlés által hozott törvénytelen vagy nemkívánatos határozatok megakadályozását foglalta magában.²² Később Ephialtés reformjai után a *graphé paranomón* töltötte be ezt a szerepet. Hignett szerint az *Areiospagos* törvények feletti felügyelete nem egy meghatározott eljárást jelentett, hanem összefoglaló neve volt az *Areiospagos* különböző jogainak, melyek birtokában képes volt arra, hogy a fennálló törvényeket betarttassa.²³ Rhodes kiegészítve a fentieket azt feltételezi, hogy a *nomophylakia* mint az *Areiospagos* jogainak összefoglaló leírása először Drakón idejében (621), a törvények írásba foglalásakor bukkant fel vagy esetleg még Drakónt megelőzően. Majd az idő előrehaladtával, ahogy a körülmények változtak, és nőtt

²¹ Cawkwell: *Nomophylakia and the Areopagus*, 1–2.

²² Wade-Gery, H. T.: *Essays in Greek History*. Oxford, 1958. 130–131., 146–147. Solón, miután hozta törvényeit, gondoskodott róla, hogy ne változtassák meg azokat. Megeskette az athéniakat, hogy törvényeit tíz évig érvényben tartják (Hdt. I.29). Az *archónok* szintén felesküdtek a törvények betartására (Ath. pol. 7.1, Plut. Sol. 25). Démosthenésnél fennmaradt egy valószínűleg Solón idejéből származó törvény, miszerint, ha egy tisztviselő vagy egy polgár a törvények (*thesmoi*) megváltoztatásával kísérletezik, akkor őt és utódait polgárjog-vesztés (*atimos*) sújtja (Demosth. 23.62–63). Könnyen elképzelhető, hogy Solón a város legtekintélyesebb tanácsát, az *Areiospagost* szemelte ki törvényei felügyeletére, és a tanácsnak jogában állt megakadályozni a törvényellenes javaslatokat, határozatokat. Vö. Wallace: *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, 58.

²³ Hignett: *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century*, 90–91., 127–128., 208–209. Cawkwell szerint a *nomophylakia* az *Areiospagos* kezében *cura morumot* is jelentett. Lásd: Cawkwell: *Nomophylakia and the Areopagus*, 9–11.

a tanács tekintélye, az *Areiospagos* új módszerekkel felügyelte a törvényeket anélkül, hogy ezeket a jogköröket világosan meghatározták volna.²⁴

Wallace jogosan hívja fel figyelmünket Rhodes elméletének egyik gyenge pontjára: a törvényeket Drakón és Solón idejében *thesmoinak* hívták, nem pedig *nomoink*nak. Ennek tükrében Wallace két értelmezési lehetőséget kínál: 1. a *nomophylakia* kifejezés csak azután jelent meg, hogy a *nomos* szó az írott vagy kodifikált törvényre vonatkozott (5. század). Ebben az esetben a *nomophylakia* jelentése az írott törvények védelme. 2. A *nomophylakia* elnevezés Solón idejében született, és az *Areiospagos* Solóntól kapott jogköreit foglalja magában. Wallace ez utóbbi mellett érvel. Elképzelése szerint a *nomophylakia* az alkotmány (*politeia*) védelmét jelentette.²⁵

A kutatók általában az *Areiospagos* „törvények feletti felügyeletéhez” kapcsolják a tisztviselők ellenőrzését is. Az ephialtési reformokat követően Athénban két eljárás szolgálta a tisztviselők ellenőrzését: a *dokimasia* (Ath. pol. 55.2–5) és az *euthynai* (Ath. pol. 48.4–5, 54.2). A *dokimasia* intézménye a leendő tisztviselők „átvilágítását” jelentette. Az eljárás a jelölteknek a hivatal betöltésére való alkalmasságát vizsgálta. A hivatalukat elhagyó tisztviselőknek is számot kellett adniuk hivatali tevékenységükről. Ezt az eljárást hívták *euthynainak*. Hogy ezek a vizsgálatok pontosan mikor alakultak ki, és hogy 462 előtt az eljárásokat melyik testület végezte, a források hiánya miatt nem tisztázott. Aristotelés szerint Drakón idején az *Areiospagos* ügyelt a tisztviselőkre, hogy azok a törvényeknek megfelelően kormányozzanak (Ath. pol. 4.4). Az Árés dombi tanács tisztviselők feletti felügyeletének a jogát támaszthatja alá az Andokidésnél fennmaradt Teisamenos rendelet is 403-ból: „Az *Areiospagos* felügyelje a törvényeket (*epimeleisthó tón nomón*), hogy a tisztviselők betartsák a fennálló törvényeket (*tois keimenois nomois chróntai*).” (And. Myst. I. 84)

Egyes történészek szerint ezek a források csak azt mutatják meg a számunkra, hogy a 4. században, Démosthenés idejében milyen jogköröket tulajdonítottak az *Areiospagos*nak, és az 5. századra, illetve a korábbi időszakokra vonatkozóan nem szolgálnak adatokkal.²⁶ E néhány kutató azonban figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, amit egyébként maguk is elismernek, hogy Teisamenos valószínűleg 403-ban az *Areiospagos* ősi vagy legalábbis ősi-nek vélt jogait állította vissza. Tehát legkésőbb az 5. század végén a tisztviselők ellenőrzése mint az *Areiospagos* ősi jogköre van jelen az athéni köztudatban.²⁷

A *dokimasia* eljárást, legalábbis a leendő *archónok*ra vonatkozóan, általában az *Areiospagos*nak tulajdonítják. Azonban úgy tűnik, hogy az *euthynai* nem az Árés dombi tanács hatásköre alá tartozott.²⁸

²⁴ Rhodes: *A Commentary on the Athenaiion Politeia*, 316.

²⁵ Wallace: *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, 55–64.

²⁶ Day, J. – Chambers, M.: *Aristotle's History of Athenian Democracy*. Berkeley–Los Angeles, 1962. 127.; Hansen, M. H. – Elkorg, B.: *Aeropagosrådets Historie i 4. Årh. og Samtidens Forestillinger om Rådets Kompetence før Efiates*. Mus. Tusc. (Copenh.), 1973. 24., 31. Vö. Wallace: *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, 57.

²⁷ Wallace joggal írja, hogy Teisamenos valószínűleg nem a semmiből találta ki az *Areiospagos* felügyeleti jogát, hanem a tanács ősi jogát élesztette újra. Lásd: Wallace: *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, 57–58.

²⁸ Rhodes mindkét eljárást az *Areiospagos*nak tulajdonítja. Lásd: Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaiion Politeia*, 316–317. Hignett elutasítja, hogy az *Areiospagos* végezte volna a *dokimasiát*. Lásd: Hignett: *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century*, 90–91., 203–208. Rhill, Wallace-re hivatkozva elfogadja Aristotelés beszámolóját, miszerint Solón a *démos* kezébe adta az *euthynait* (pol. 1274^a 15–18, 1281^b 32–35) és elutasítja, hogy az *euthynai* az *Areiospagos* hatáskörébe tartozott, de a *dokimasiát* az *Areiospagos*nak tulajdonítja. Lásd:

Még egy eljárás van, amelyet a történészek összekötnek a *nomophylakiával*. Ez az *eisangelia*.²⁹ Az *eisangelia* valószínűleg már Solón idejében az *Areiospagos* hatásköre alá tartozott (Ath. pol. 8.4).³⁰ Az *eisangelia* hazaárulási vádemelést jelentett, amely magában foglalta a különböző államellenes cselekményeket, úgymint a kikötőben való gyújtogatást, állami iratok elpusztítását, az állam érdekei ellen megvesztegetés miatt elhangzó szónoklatokat, az ellenséghez felhatalmazás nélküli távozást, a sereg elárulását, sőt a házasságtörést is.³¹ A reformok után az *eisangelia* az ötszázak tanácsának és a népgyűlésnek vagy az ötszázaknak és a bíróságoknak a kezébe került.

Az *eisangelia*, a tisztviselők felügyelete, az alkotmány védelme és esetleg még a törvénytelennek ítélt javaslatok benyújtásának a megakadályozása jelentős politikai hatalmat jelenthetett az *Areiospagos* kezében. Valószínűleg Ephialtés ezektől a jogoktól akarta megfosztani az *Areiospagos* tanácsát, amikor Konón *archónsága* idején támadást intézett a testület ellen.³²

2. Most térjünk vissza Philochoros beszámolójához, és vizsgáljuk meg, hogy a *nomophylaxok* feladatai milyen kapcsolatban állnak az *Areiospagos* reformok következtében elveszített jogaival. Philochoros szerint a *nomophylaxok* kényszerítették a tisztviselőket a törvények betartására, és megakadályozták a szavazást a népgyűléseken, ha az törvényellenesnek vagy a város számára károsnak tűnt. A Philochoros által leírt testület feladatai, vagyis a tisztviselők ellenőrzése és a törvényellenes vagy az állam számára káros javaslatok szavazásra bocsátásának megakadályozása részben megfelel azoknak a jogoknak, melyeket az *Areiospagos* feltehetően 462/1 után elveszített.³³

3. Arra a kérdésünkre, hogy a reformok hogyan mentek végbe, az *Athéni államban* csak igen szűkszavú választ találhatunk. Aristotelés szerint az *Areiospagos* jogait Ephialtés részben az ötszázaknak, részben a népnek és a bíróságoknak adta át (Ath. pol. 25.2). A *nomophylaxok* testületét a beszámoló nem említi. Aristotelés hallgatása azonban nem elegendő ahhoz, hogy teljesen kétségbe vonjuk a *nomophylaxok* 5. századi létezését. Két fontos tényező nem szabad hogy elkerülje a figyelmünket. Egyfelől figyelembe kell vennünk, hogy az *Athéni állam* leírása a 22. és 27. caputok között tele van politikai célzatú történetekkel.³⁴ Talán a reformok szűkszavú leírása és a *nomophylaxok* felállításának elhagyása is azzal magyarázható, hogy a szerző nagyobb jelentőséget tulajdonított Themistoklés szerepé-

---

Rhill: *Democracy denied: why Ephialtes attacked the Areiospagos*, 89–90. Bár a kutatók között nincs teljes egyetértés abban, hogy hogyan is folyt 462 előtt a tisztviselők ellenőrzése, bizonyos, hogy már korábban, a visszaélések megjelenése miatt is szükség volt valamilyen ellenőrzésre, és nagyon valószínű, hogy Athén legbefolyásosabb testülete, az *Areiospagos* valamilyen formában ebben az ellenőrzésben szerepet vállalt.

²⁹ Lásd: Harpokration s.v. *eisangelia*, Pollux 8.53.

³⁰ Wallace: *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, 64–69.

³¹ Lásd: Hypereidés védőbeszéde Lykophrón mellett in: Horváth László: *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése*. Budapest, 2001. 47–56.

³² Rhodes szerint Ephialtés számára Themistoklés elítélése és Kimón felmentése volt a közvetlen kiváltó ok, ami miatt meg akarta fosztani az *Areiospagost* a fenti jogoktól. Lásd: Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, 317., 335–336.

³³ A *nomophylaxok* feladatai és az *Areiospagos* elveszített jogai között fennálló kapcsolatra O' Sullivan is rámutatott. Lásd: O' Sullivan: *Philochorus, Pollux and the Nomophylakes of Demetrius of Phalerum*, 53.

³⁴ Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 242–243. 9. jegyzet

nek,³⁵ mint a reformokról való részletes tudósításnak. Másfelől Aristotelés néhány homályos utalása arra enged következtetni, hogy a reformok végbemenetele sokkal összetettebb és bonyolultabb folyamat volt, mint ahogy az az *Athéni állam* 25.2 leírásából kiderül. A 27. caput elején olvashatjuk, hogy miután Periklés lett a népvezér, az *Areiospagost* még megfosztotta egytől-mástól (*tón Areopagitón enia pareileto*). Hogy mi volt az a néhány dolog, nem tudjuk. Az *Athéni államban* Ephialtés mellett egy másik reformer is megjelenik: Arcestratos (Ath. pol. 35.2). Arcestratosról semmit sem tudunk. Nevét nem említi másik forrás, így azt sem tudjuk, hogy milyen szerepet játszott a reformokban.

A reformok valószínűleg nem egyik napról a másikra mentek végbe. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy az *Areiospagos* feladatainak átvételéről 462/1 után a hagyományban nem találunk adatokat. Nincs pontos adatunk például arról, hogy a tisztviselők ellenőrzését végző eljárásokat, a *dokimasiát* és az *euthynait* közvetlenül az ephialtési reformok után vették át a bíróságok, illetve az ötszázak tanácsa. Ezek az eljárások csak az 5. század végén jelennek meg a forrásokban. A törvényellenes javaslatok szavazásra bocsátásának megakadályozása a népgyűléseken, mely eljárás *graphé paranomón* néven vált ismertté, szintén csak az 5. század végén kerül elő forrásainkban.³⁶ Tehát egy rövid életű testület létezése, amely közvetlenül a reformok után ideiglenesen örökölte az *Areiospagos* egyes jogait, nem zárható ki a rendelkezésünkre álló források alapján. Valószínűleg a *nomophylaxok* röviddel létrehozásuk után megszűntették,³⁷ hiszen a testületet nem említik a források, holott néhány esetben joggal elvárhatnánk a felbukkanását.³⁸

4. Ha nem utasítjuk el Philochoros beszámolójának hitelességét, és fenntartjuk, hogy létezhetett egy ilyen rövid életű testület Ephialtés reformjait követően, kétségtelenül szembe kell néznünk olyan kérdésekkel, melyek megválaszolása a források hiánya miatt nem mindig lehetséges, vagy ha mégis, akkor is csak a legnagyobb óvatosság mellett tehetjük meg azt. A legfontosabb kérdésnek az tűnik, hogy vajon mi szükség lehetett egy ilyen szűk körű testület létrehozására egy olyan demokratikus folyamatban, amely épp azt a célt volt hivatva szolgálni, hogy egy arisztokratikus berendezkedésű, viszonylag kis számú testület kezéből a *démós* kezébe adja át a hatalmat. Régen vita folyik arról a kutatók között, hogy Ephialtés reformjai mennyiben hoztak radikális változásokat Athén politikai berendezkedésében. Vannak kutatók – főleg a múlt század közepén megjelent tanulmányok mutatják ezt a tendenciát –, akik szerint Ephialtés egy már egyébként is haldokló testületnek adta meg a végső dőfést, és a reformok csak meggyorsították azt a folyamatot, amely egyébként is bekövetkezett volna.³⁹ Az elmúlt néhány évtizedben megjelent tanulmányok, írások

³⁵ Themistoklés részvétele az ephialtési reformokban anakronizmus. Lásd erről: Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, 319–320.

³⁶ A *graphé paranomón* először 415-ben jelenik meg. Lásd: And. Myst. I. 17.

³⁷ Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 339. Talán a testület tisztavirág életű működése okozta, hogy az *Athéni állam* szerzője nem tulajdonított különösebb jelentőséget a *nomophylaxok*nak.

³⁸ Például az arginusai csata győztes hadvezéreinek perében (Xen. Hell. I.7) vagy Nikias feltehetően törvényellenes felszólalásánál a szicíliai hadjáratról való szavazás megismétlésével kapcsolatban (Thuk. VI. 14).

³⁹ Wade-Gery: *Essays in Greek history*, 105.; Ruschenbusch, E.: *Ephialtes*. Historia, Jg. 15. (1966) 369–376. Wade-Gery szerint 487 után, amikor az *archónok*at már sorsolással választották (Ath. pol. 22.5), jelentősen meggyengült a testület hatalma. Cawkwell meggyőzően érvel amellett, hogy ez a változás nem befolyásolta különösképpen az *Areiospagos* hatalmát (lásd: Cawkwell: *Nomophylakia and the Areopagus*, 4–7.), Rhil pedig felhívja a figyelmünket arra, hogy még így is csak egy szűk társadalmi rétegből sorsolhattak *archónok*at, jelesül az ötszázmérősök és a lovagok

azonban jelentős belpolitikai fordulatnak értékelik a reformokat.⁴⁰ Ez utóbbi vélemény jóval megalapozottabbnak látszik, mint az, hogy Ephialtés reformjaiban csak a formális megerősítést lássuk egy már egyébként is bekövetkezett hatalomeltolódásnak. A forrásainkban több utalást is találhatunk arra, hogy a demokratikus reformok keresztülvitele – annak ellenére, hogy Athén politikai berendezkedése kétségtelenül egyre inkább a demokratizálódás felé haladt – Ephialtés és támogatói számára nem volt egyszerű feladat, és heves ellenállásba ütközött a Kimón által vezetett arisztokratákat képviselő konzervatív erőkkel szemben. Ephialtés nyilván nem véletlenül Kimón távollétében tette meg javaslatait a népgyűlésen (Plut. *Kim.* 15. 1–2), majd közvetlenül a reformok után nem véletlenül lett politikai gyilkosság áldozata.⁴¹ Visszatérését követően Kimón nem véletlenül tett heves próbálkozásokat arra, hogy visszaállítsa az *Areiospagos* jogait (Plut. *Kim.* 15. 3–5), majd sikertelen próbálkozásai után nem véletlenül osztrakizálták a konzervatív vezért (Plut. *Kim.* 17.3; *Per.* 9.5). Thukydidész azt is leírja, hogy a tanagrai (458/7) csata előtt voltak néhányan Athénban, akik szeretnék volna behívni a spártaiakat, hogy véget vessenek a demokráciának (Thuk. I. 107.). Ezek az események mind azt mutatják, hogy a reformok komoly belpolitikai csatározásokat váltottak ki, és a konzervatív erők nem adták át könnyen politikai befolyásukat a *démos*nak. Belpolitikai feszültségre utaló nyomokat nemcsak történeti forrásokban találhatunk, de a tragédiaköltészetben is. Aischylos a 458-ban – az *Oresteia* trilógia utolsó részeként – bemutatott *Eumenidések*ben különös figyelmet szentel az *Areiospagos* tanácsának:

„E meg nem vesztegethető tanácsot itt,
e hajthatatlan tisztetet, mely szunnyadók
fölött örökkön éber őr, fölállítom.”

(Aischyl. *Eum.* 704–706. Ford.: Devecseri Gábor)

Néhány sorral lejjebb a darabban Aischylos a várost megosztó pártviszályokra is többször utalást tesz:

„És a jólnemlakó
csúnya vész, a pártviszály (*stasis*)
itt ne zúgjon, esdem én;
itthoni vért, feketét ne igyon föl a por, hogy

---

köréből. Lásd: Rhill: *Democracy denied: why Ephialtes attacked the Areiospagos*, 90–91. Ruschenbusch szerint Ephialtés és reformjainak jelentősége inkább a 4. század terméke, mintsem történeti tény. Elméletének látványos és meggyőző cáfolatát lásd: Cawkwell: *Nomophylakia and Areopagus*, 7–8.

⁴⁰ Cawkwell: *Nomophylakia and the Areopagus*, 1–12.; Rhill: *Democracy denied: why Ephialtes attacked the Areiospagos*, 87–98.; Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, 314–317.; Sealey, R.: *Ephialtes*. *Classical Philology*, vol. 59. (1964) 11–22.

⁴¹ Ephialtés halálának körülményei tisztázatlanok maradtak. Antiphón szerint sosem találták meg a gyilkost (Caed. *Her.* 68). Idomeneus szerint Periklés ölte meg irigység miatt (FGrHist 338 F8). Plutarchos cáfolja Idomeneus állítását, és a politikai gyilkosság mellett foglal állást (*Per.* 10.7). Aristotelés a tanagrai Aristodikost nevezi meg Ephialtés gyilkosaként (Ath. pol. 25.4). Valószínűleg a konzervatív körök bérelték fel, de hogy pontosan ki vagy kik, nem lehet tudni. Ephialtés meggyilkolásával kapcsolatban lásd még: Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, 322.; Sommerstein, A. H.: *Sleeping safe in our beds: assassination and the Oresteia*. In: Molyneux, J. H. (ed.): *Literary responses to civil discord*. Nottingham, 1993. 1–17.

*ne kérjen majdan
megtorolón polgár-
vért: s le ne dőljön a vár;”*

(Aischyl. Eum. 976–83. Ford.: Devecseri Gábor)

Az *Areiospagos* tanácsának felbukkanása Aischylos darabjában néhány évvel a reformokat követően és a tragédiában a pártviszályoktól óvó sorok is mind azt bizonyítják, hogy az ephialtési reformok komoly belpolitikai változásokat idéztek elő, melyek nem voltak mentesek az egymással szemben álló politikai erők heves összeütközéseitől sem.⁴² Ilyen politikai környezetben a *nomophylaxok* testülete egy kompromisszumos megegyezés eredménye lehetett a demokratikus és a konzervatív arisztokrata irányzat között.⁴³ Ephialtés valószínűleg már nem élt, amikor a testület létrejött, hiszen ő nem törekedett megegyezésre politikai ellenfeivel. Ezért kellett meghalnia. Talán éppen Ephialtés halála után kialakult feszült helyzet és a további vérrontás elkerülése miatt született megegyezés a két politikai tábor között. Elképzelhető, hogy a demokratikus változásokat szorgalmazó erőknél bizonyos engedményeket kellett tenniük ahhoz, hogy az arisztokraták hozzájáruljanak fő védőbástyájuk, az *Areiospagos* hatalmának megnyirbálásához. Másrészt a kialakult feszült helyzetben a *nomophylaxok* biztosítékként is szolgálhattak, hogy míg a reformok meg nem szilárdulnak, és az *Areiospagos* jogait át nem veszik a fent említett intézmények, addig nem történik alkotmányellenes intézkedés. Valószínűleg ezt volt hivatva szolgálni a tisztviselők ellenőrzése és a törvényellenes javaslatok szavazásra bocsátásának megakadályozása.

Ha elfogadjuk, hogy a *nomophylaxok* egy politikai megegyezés eredményeként hívták életre, akkor könnyen beláthatjuk azt is, hogy miért nem volt hosszú életű a testület. Miután kellőképpen megszilárdultak a demokratikus reformok, és sikerült a háttérbe szorítani a demokratikus berendezkedés ellenfeleit, már nem volt szükség a *nomophylaxokra*. Azt, hogy melyik évben bomlott fel a testület, nem lehet pontosan megmondani, de a legvalószínűbb időpontnak a 450-es évek tűnnek, amikor egymás után születtek az újabb demokratikus reformok (Ath. pol. 26.2–4). A *nomophylaxok* testülete csak a 4. század végén éled újjá phaléroni Démétrios alatt.⁴⁴

De mit értünk meg jobban ezek után az athéni történelemből, ha egy gyanús hely alapján feltételezzük egy testület rövid idejű fennállását, hangozhat jogosan a kérdés. A források hiánya miatt valóban sok kérdés nyitva marad. Nem tudunk például választ adni arra a kérdésre, hogy kik közül vagy mi alapján választották ki a testület tagjait. De legalább ennyi, ha nem több kérdés marad megválaszolatlan akkor is, ha nem veszünk tudomást erről a beszámolóról, és csak egy lexicographus tévedését látjuk benne. Ha viszont nem zárjuk ki azt, hogy a törvényörök testülete, átvéve az *Areiospagos* egyes feladatait, néhány évig működött Ephialtés reformjait követően, akkor talán a reformokról és az *Areiospagos* műkö-

⁴² Wallace: *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, 92–93.; Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, 322.

⁴³ Ezt a lehetőséget már Jacoby is felvetette, de elképzelését nem fejtette ki. Lásd: Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 245. 24. jegyzet. Ferguson szerint a *nomophylaxok* az 5. századi Athénban csupán írnokok voltak, akik a törvényekre vigyáztak a *nomophylakeion*ban. Lásd: Ferguson, W. S.: *The laws of Demetrius of Phalerum and their guardians*. Klio, Jg. 11. (1911) 272–273. Ferguson elképzelését, semmilyen forrás nem támasztja alá, emellett nincs adatunk arról, hogy az 5. században létezett volna Athénban *nomophylakeion*.

⁴⁴ A *nomophylaxok* 4. századi működéséről lásd: O’Sullivan: *Philochorus, Pollux and the Nomophylakes of Demetrius of Phalerum*, 55–61.; Ferguson: *The laws of Demetrius of Phalerum and their guardians*, 256–276.

déséről is többet megtudhatunk. A *nomophylaxok* tevékenysége a reformok után egyrészt alátámaszthatja azt a feltevést, hogy az ephialtési reformok és általában a demokratikus változások sokkal összetettebb folyamatok során mentek végbe az 5. századi Athénban, mint ahogyan azt az *Athéni állam* közvetíti számunkra, másrészt ha elfogadjuk, hogy a testület örökölte az *Areiospagos* jogait, akkor talán közelebb kerülünk annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy mit jelentett a *nomophylakia*, és milyen jogokat gyakorolt, majd veszített el 462-ben az *Areiospagos* tanácsa.

FÜGGELÉK

Az alábbi táblázat az *Atthis* könyveinek feltételezett időrendi felosztását jelzi. A táblázatot Jacoby felosztása alapján készítettem.⁴⁵

KÖNYV:	KEZDETE:	VÉGE:
I–II. könyv	Kekropstól	683/2 v. 595/4
III. könyv	683/2 v. 595/4	462/1
IV. könyv	462/1	404/3
V. könyv	404/3	360/59
VI. könyv	360/59	318/17
VII–VIII. könyv	318/17	307/6
IX. könyv	307/6	302/1
X–XVII. könyv	302/1	262/1

IVÁN TÓTH

Guardians of the Law in Athens in the 5th century BC. Notes to the History of Ephialtes' Reforms.

The paper analyses a short account by the Athenian historian Philochoros – summarized in the *Lexicon Cantabrigiense* (FGrHist 328 F 64) – about a board of guardians of the law, or *nomophylakes*. According to the *Lexicon* this body was set up in the mid-fifth century in order to compel the magistrates to observe the laws, its members participated in the assembly and the council with the aim of preventing the enactment of anything deemed disadvantageous for the polis or unlawful. That the *nomophylakes* really existed in the mid-fifth century has long been debated. Citing philological arguments, historians either reject or accept the authenticity of the account of the *Lexicon Cantabrigiense*. These philological discussions, however, do not bring us closer to whether this body functioned or not. In my view, acceptance or rejection of the *nomophylakes'* existence after Ephialtes' reform is rather a matter of historical probabilities. Therefore it seems more adequate to examine whether Philochoros' guardians of the law can be integrated into the history of Ephialtes' reform. On the basis of this historical standpoint, I make an attempt to demonstrate that the body of the *nomophylakes* emerged from an agreement of the two opposing political parties, inheriting certain functions of the *Areiospagos* after Ephialtes' reform.

⁴⁵ Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker III. B Suppl.*, 253–254.

SZÉKELY MELINDA

Augustus hódítási terve Keleten: római hadjárat Dél-Arábiába

„... *beatis nunc Arabum invides
gazis et acrem militiam paras
non ante devictis Sabaeae
regibus ...?*”

Horatius

Octavianus az actiumi csatában aratott győzelme, majd Antonius és Kleopátra halála után, Kr. e. 30-ban megszerezte Egyiptomot. Az új provincia gazdagsága és gabonabősége miatt különleges szerepet kapott, a császár személyes birtokává tette, kormányzását lovagrendi bizalmas híveire bízta. Ezzel megoldódott Róma és Itália örök problémája, a gabonaellátás, emellett hihetetlen mennyiségű arany és egyéb kincs áramlott a római kincstárba. Ez a siker nagymértékben hozzájárulhatott, hogy Augustus négy-öt évvel később hadjáratot indított az Arab-félsziget mesés gazdagságú délnyugati területei ellen. Az expedíciót Aelius Gallus, egyiptomi *praefectus* vezette.

Dél-Arábia kincsei

Az ókori Rómában nem sokat tudtak az Arab-félsziget földrajzi viszonyairól, valódi nagyságáról és az ott élő népek életmódjáról. Az Augustus korabeli görög földrajztudós, Strabón azt írja, hogy Dél-Arábiában sátorlakó és tevépásztor arabok élnek, földjük nagyon termékeny, Indiához hasonlóan évente kétszer hoz termést, mindenféle gyümölcs bőven terem, méz is igen sok van, bővében van háziállatoknak.² A vidéket négy nagy nép lakja: a minaiosok, a sabaiosok, a kattabaneusok és a khatramótíták; Kattabania tömjént, Khatramótitis myrrhát termel, ezeket és a többi fűszert kereskedőik bocsátják áruba.³ Strabón szerint Dél-Arábia gazdagságáról ősidők óta lehetett hallani; úgy tudták, hogy a fűszereket ezüstre és aranyra cserélik, és a kapottakból semmit sem költenek külföldi dologra.⁴ A szerző az Augustus kori hadjárat indításának okát is Arábia gazdagságában látja. Idősebb Plinius *Naturalis Historia* című művében az Arab-félsziget nagyságát és fekvését Itáliához hasonlítja, népeit általában véve igen gazdagnak tartja.⁵ Strabónhoz hasonlóan megjegyzi, hogy

¹ Most az arabok dús kincsét irigyled, és zord sereget állítasz a még soha le nem győzött Sába királyai ellen?

² Strab. 16, 4, 2; 3. Strabón: *Geographika*. Fordította: Földy József. Budapest, 1977.

³ Strab. 16, 4, 2; 16, 4, 4.

⁴ Strab. 16, 4, 22.

⁵ Plin. 6, 32, 143; 6, 32, 162. Vö. Székely M.: *In universum gentes ditissimae. Plinius az arab népekről*. In: Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére. Szeged, 2005. 291–308.

az arab népek területe gazdag terményekben, drágakövekben, aranyban, és náluk halmozódik fel a rómaiaktól és parthusoktól az árukért kapott rengeteg pénz, mivel kereskedők eladják a termékeket, ők viszont semmit sem vásárolnak.⁶ Az arab kereskedők valójában közvetítő szerepet tölthettek be a nyugati világ és a Kelet, illetve Afrika közötti kereskedelemben. A 2. századi Ptolemaios három részt különböztet meg az Arab-félszigeten: a belső területek sivatagos része *Arabia Deserta*, a *nabataeus* királyság központjáról, Petráról elnevezett északnyugati rész, *Arabia Petraea* és a termékeny déli tengerparti terület, *Arabia Felix*.⁷

Dél-Arábia gazdagságát elsősorban termékeinek köszönhetette, a fűszerek mellett a tömjén és a mirha volt a legjelentősebb.⁸ „A *sabaeusok* a leghíresebbek az arabok között a tömjénjük miatt.”⁹ „A *sabaeusok* nagyon gazdagok, mert erdők bővelkednek illatszereket adó növényekben, továbbá sok aranybányájuk, jól öntözött földjeik vannak, mézet és viaszt nagy mennyiségben termelnek.”¹⁰ A tömjén és a mirha Dél-Arábiában honos fák gyantája, amely illóolajat tartalmaz. Az ókori emberek korán felfedezték, hogy a gyanták illata magasabb hőmérsékleten jobban érvényesül, ezért parázsra dobták, és füstjét használták illatosításra.¹¹ A füstölőszerként való felhasználásuk mellett kenőcsöket és parfümököt is készítettek belőlük, ezeket kozmetikai szerként és gyógyászati célra alkalmazták.¹² A tömjén a legfontosabb civilizációk vallási szertartásaihoz kapcsolódott, jelentősége folyamatosan nőtt. A sumérok, egyiptomiak, babilóniaiak, krétaiak, asszírok, föníciaiak, zsidók, parthusok, görögök és rómaiak is felhasználták, speciális tömjéneket is elégették, aromás füstjével engesztelték az isteneket, és illatosították a környezetet.¹³ Palesztinában értékes ajándékként is szolgált a tömjén, a görögöknél menyegzőn és szimpóziumokon is használták.¹⁴ A rómaiaknál az áldozatok bemutatásakor és a császárkultuszban játszott szerepet. A tömjén égetése elengedhetetlen volt a halotthamvasztások alkalmával. A tömjén és a mirha iránti kereslet csak a kereszténység terjedésével szorult vissza, amikor a temetkezési szokások megváltoztak, és az égetéssel szemben a temetés vált gyakoribbá. A keresztények kezdetben elutasították a tömjén használatát, de később a mise elején, a temetésekénél és a körmeneteknél szerepet kapott.

⁶ Plin. 6, 32, 162: *In univsum gentes ditissimae, ut apud quas maximae opes Romanorum Parthorumque subsidant, vendentibus quae e mari aut silvis capiunt, nihil invicem redimentibus.*

⁷ Ptol. 5, 17, 1; 6, 7.

⁸ Dél-Arábia termékeihez lásd: Sidebotham, S. E.: *Roman Economy Policy in the Erythra Thalassa* 30 BC–AD 217. Leiden, 1987. 13–15.

⁹ Plin. 6, 32, 154: *Sabaei Arabum propter tura clarissimi.*

¹⁰ Plin. 6, 32, 161: *Sabaeos ditissimos silvarum fertilitate odorifera, auri metallis, agrorum riguis, mellis ceraeque proventu.*

¹¹ Latinul *per fumum*, innen származik (francia közvetítéssel) a parfüm elnevezés.

¹² Cato *De agr.* 70, 19; Plin. 12, 54.

¹³ De Maigret, A.: *The Frankincense Trade*. In: Cimino, R. M. (ed.): *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. New Delhi, 1994. 60–63. A szerző hibája, hogy a tömjénről szóló források között ifjabb Pliniust (Pliny the Younger) említi (a 60. oldalon). Valójában idősebb Plinius írja le a tömjén szállítását és jellemzőit *Naturalis Historia* című művében.

¹⁴ Mt 2, 11; Sappho 44, 30; Xenophan. 1, 7. *Weihrauch*. In: *Der Neue Pauly* 12, 2. Stuttgart–Weimar, 2002. 418.

A tömjén betakarításáról, jellemzőiről Hérodotos, Theophrastos, Agatharkhidés, Eratosthenés, Strabón is beszámol, idősebb Plinius pedig a szállításáról és az árákról ad részletes leírást.¹⁵ Az arab források általában keveset írnak a tömjénről.¹⁶ A tömjénkereskedelem kezdetét valószínűleg a Kr. e. 1. évezred elejére lehet datálni. Az arab sivatagi területeken való szállítás előfeltétele a teve háziasítása volt (feltehetőleg a Kr. e. 3. évezredben).¹⁷ A tömjént elsősorban Dhufar (Dafar) területén gyűjtötték össze, a mai Omán és Jemen közötti határvidéken. Plinius leírása szerint az összegyűjtött tömjént tevékaravánok vitték Sabotába, a várost a tömjénkereskedelem egyetlen kapujának nevezi.¹⁸ A kereskedőútról való letérést a királyok főbenjáró vétségnek tekintették. Sabotában a papok az áru értékének egytizedét beszédték az istenük számára, a kereskedőknek semmit sem volt szabad korábban eladniuk.¹⁹ A tömjént csak a gebbaniták földjén keresztül lehetett szállítani, a nyereségből az ő királyuknak is illeték járt. A gebbaniták fővárosa Thomna (Tamna),²⁰ Plinius szerint Gazától 2437,5 római mérföldre található, amelyet 65 tevéváltó állomásra osztottak fel. A jövedelemből a papok és a királyi írnokok is kaptak bizonyos illetéket, de rajtuk kívül az örök, a testőrök (*satellites*), az ajtónállók és a szolgák is részesedést kértek.²¹ A kereskedők különböző összegeket fizettek a vízért, az élelemért, a tevetakarmányért, a pihenőhelyeken való megszállásért. Így az útiköltség a ten-

A VÖRÖS-TENGER A RÓMAI BIRODALOM IDEJÉN

¹⁵ Müller, W. W.: *Weihrauch*. In: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Suppl. 15 (1978) cols. 700–777., 709–715.

¹⁶ Hoyland, R. G.: *Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the Coming of Islam*. London–New York, 2003. 103.

¹⁷ *Weihrauchstrasse*. In: *Der Neue Pauly* 12/2. Stuttgart–Weimar, 2002. 419.

¹⁸ Plin. 12, 32, 63. Sabota a *chatramotiák* fővárosa Dél-Arábiában; vö. Plin. 6, 32, 155; Strab. 16, 4, 2 (Sabata), *PME* 27 (Saubatha); Ptol. 6, 7, 38 (Sabbatha). Romok a mai Shabwa mellett.

¹⁹ Plin. 12, 32, 63.

²⁰ Thomna – Plin. 6, 32, 153: Plinius a város 65 szentélyét említi; Strab. 16, 4, 2 (Tamna). Ma Qolan Jemenben. A gebbaniták talán a katabánokkal azonosíthatók.

²¹ Plin. 12, 32, 64–65.

gerpartig minden egyes teve esetén 688 *denarius*ra emelkedett.²² Ezen felül a római adóbérlők is beszédtek az adót. A legjobb minőségű tömjén ára Rómában így fontonként 6, a másodrendűé 5, a harmadrendűé 3 *denarius*ba került.²³ A római uralom alatt álló szíriai területen egy fontnyi olcsóbb tömjén ára egy munkás egész heti bérének felelt meg.²⁴ Sabotából egy másik út a tengerhez vezetett. A tömjént tutajon vagy csónakon szállították Caneba (Kane, Qana), amely az egyetlen természetes kikötő a dél-arab partokon.²⁵ Az itt feltárt romok is azt bizonyítják, hogy a város egykor a tömjénkereskedelem központja lehetett. Kereskedelmet folytatott az indiai Barygazával, Ománnal és perzsa városokkal is. Cane mellett Muza kikötője szolgált tömjénfelvételle.²⁶ Dél-Arábián kívül Szómália területén is honosak a gyantás fák, de a szómáliai tömjén kevesebb illóolajat tartalmaz, kevésbé kellemes illatot áraszt, így az ókorban jelentősége kisebb volt az arabiaihoz képest.

A mirha inkább balzsamkenőcs alapanyag volt, kozmetikai és orvosi készítmények előállításához használták. A gebbaniták királya a mirha egynegyedét szedte be.²⁷ Plinius leírása szerint az arabiai mirha ára Rómában 16,5 *denarius* volt fontonként, az Erythraea-i 16 *denarius*ba került.²⁸

Belső-Jemenben ma körülbelül harminc jelentős ókori város romja található, melyeket egykor hatalmas kőfalak vettek körül. Közöttük a nagy fővárosok, Marib (Mariaba), Ma'in (Qarnaw), Hadjar Quhlan (Timna) és Shabwa (Sabota) *Arabia Felix* egykori gazdagságát hirdetik.²⁹

Dél-Arábia politikai helyzete Augustus idején³⁰

A dél-arabiai államok közül Sábát a Kr. e. 10. századtól különböző források említik. Kr. e. 500 után több állam alakult a területen, közülük Ma'in, Katabán és Hadramaut volt a legjelentősebb. Dél-Arábia nyugati oldalán Sába állt, területe Nagrantól a tengerszorosig húzódott, valamint délebbre a kisebb területű, de jelentős Himjár, amely a szomszédos Radmánál állt szövetségben. A *sabaeusok* elpusztították a *minaeus* birodalmat, mely évszázadok óta ellenőrzése alatt tartotta a tömjén-utat az Indiai-óceántól a Földközi-tengerig, ugyanakkor szövetséget kötöttek Himjárral, mely a katabán fennhatóság alól megszabadulva az egykori nagybirodalom összes délnyugati területét elfoglalta, és saját területének

²² Plin. 12, 32, 65.

²³ A római font (libra): 327,45 gramm.

²⁴ Müller: *Weihrauch*, 735.

²⁵ Cane – Plin. 6, 26, 104; *PME* 27; Ptol. 6, 7, 10. (Kane).

²⁶ Muza – Plin. 6, 24, 104: „ezt a várost az Indiába hajózók nem keresik fel, csak a tömjén- és illatszerek-kereskedők.” Vö. *PME* 6; 8; 16; 17; Ptol. 6, 7, 7; 8, 22, 6.

²⁷ Plin. 12, 35, 68.

²⁸ Plin. 12, 35, 70.

²⁹ De Maigret: *The Frankincense Trade*, 61. Az eltemetett városokat európai utazók 1500-tól kezdték felfedezni, de lassan haladt a terület megismerése. A 18–19. századi tudósok szinte kizárólag az itt talált feliratok iránt érdeklődtek. Rendszeres tudományos ásatásokat csak az utóbbi évtizedekben folytat az IsMEO (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente) *Arabia Felix* egykori városában, Jala (a *sabaeus* Hafari) és Baraqish (a *minaeus* Jathill) területén. Vö. Szilágyi János György: *Dél-arabiai alabástromszobrok – a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből*. ÓKOR, 4. évf. (2005) 4. sz. 79–81.

³⁰ Lásd bővebben: Wissman, H. von: *Die Geschichte des Sabäerreich und der Feldzug des Aelius Gallus*. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 9, 1. Hrsg. Von H. Temporini. Berlin–New York, 1976. 1–198.; Simon, R.: *Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 55: 4 (2002) 309–318.

részévé tette. *Sabaeus* fennhatóság alá került a tengeri útvonal fontos kikötője, Ocelis a Báb el-Mandeb közelében,³¹ míg Aden (Eudaimon Arabia) környékét a himjariták felügyelték. Dél-Arábia keleti részén a nagy területű, de kis népességű államok, Hadramaut és Katabán voltak. Ezek az államok szemben álltak Sábával és Himjárral, és szövetséget kerestek a Római Birodalommal. Erre utalhat a „kitűnő fegyveresek” elnevezés Pliniusnál, amely valószínűleg Hadramaut és Katabán harcosaira vonatkozik.³² Wissmann szerint a római források még Aelius Gallus hadjárata előtt, a segítségükben bizakodva emlegették őket ezen a néven.³³ Augustus támadása Simon véleménye szerint így alkalmas időpontban indult: a Rómával szövetséges *nabataeusok* kedvező helyzetben voltak a tömjénút al-Hijr-ig (al-Hijr) tartó szakasza felett gyakorolt ellenőrzésüknek köszönhetően, a *sabaeusok* fokozatosan gyengültek, a himjariták pedig még nem váltak komoly riválissá.³⁴

A hadjárat forrásai

A római hadjáratról a *Res Gestae Divi Augusti* (26, 5), valamint Strabón (16, 4, 22–24), Plinius (6, 32, 160–162) és Cassius Dio (53, 29, 3–8) munkái számolnak be. Ezek a források azonban ellentmondó adatokat tartalmaznak. Augustus megkérdőjelezhetetlen győzelemként ír az arábiai expedícióról: „*Meu iussu et auspicio ducti sunt duo exercitus eodem fere tempore in Aethiopiam et in Arabiam quae appellatur Eudaemon, maximaeque hostium gentis utriusque copiae caesae sunt in acie et complura oppida capta [...] in Arabiam usque in fines Sabaeorum processit exercitus ad oppidum Mariba.*”³⁵ Strabón Aelius Gallus közeli barátja volt, a *praefectus* beszámolója alapján közvetlen információkat szerzett.³⁶ Művében így részletesen, de meglehetősen egyoldalúan számol be az eseményekről, igyekszik mentségeket találni a barátja számára. Emellett mesébe illő adatokat közöl a rómaiak veszteségeit, illetve az arabok fegyvereit és taktikáját illetően.³⁷ Plinius és Cassius Dio megbízhatóbb tájékoztatást adnak a hadjárat körülményeiről. Az expedíciót megemlíti Horatius is ódáinak első könyvében. Iccius, Agrippa szicíliai jószágigazgatója szeretett volna gyorsan meggazdagodni, ezért részt vett a bőséges hadizsákmánnyal kecsegtető dél-

³¹ Ocelis – vö. *PME* 7, 25; 26; Ptol. 6, 7, 7; 8, 22, 7 (Okélis); régies névformája: Acila és Ocilia. Plinius művében a kikötő nevének mindhárom változata szerepel, Dihle szerint az ókori szerző aligha volt tisztában azzal, hogy ugyanarról a várossal van szó (Dihle, A.: *Die entdeckungsgeschichtlichen Voraussetzungen des Indienhandels der römischen Kaiserzeit*. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 9, 2. Berlin–New York, 1978. 562). Ocelis *sabaeus* irányítását bizonyítja egy Kr. e. 50-re keltezhető szöveg részlete is (Potts, D. T.: *The Arabian Gulf in Antiquity*. Vol. II. From Alexander the Great to the Coming of Islam. Oxford, 1990. 312).

³² Plin. 6, 32, 161.

³³ Wissmann: *Die Geschichte des Sabäerreich und der Feldzug des Aelius Gallus*, 160–161.

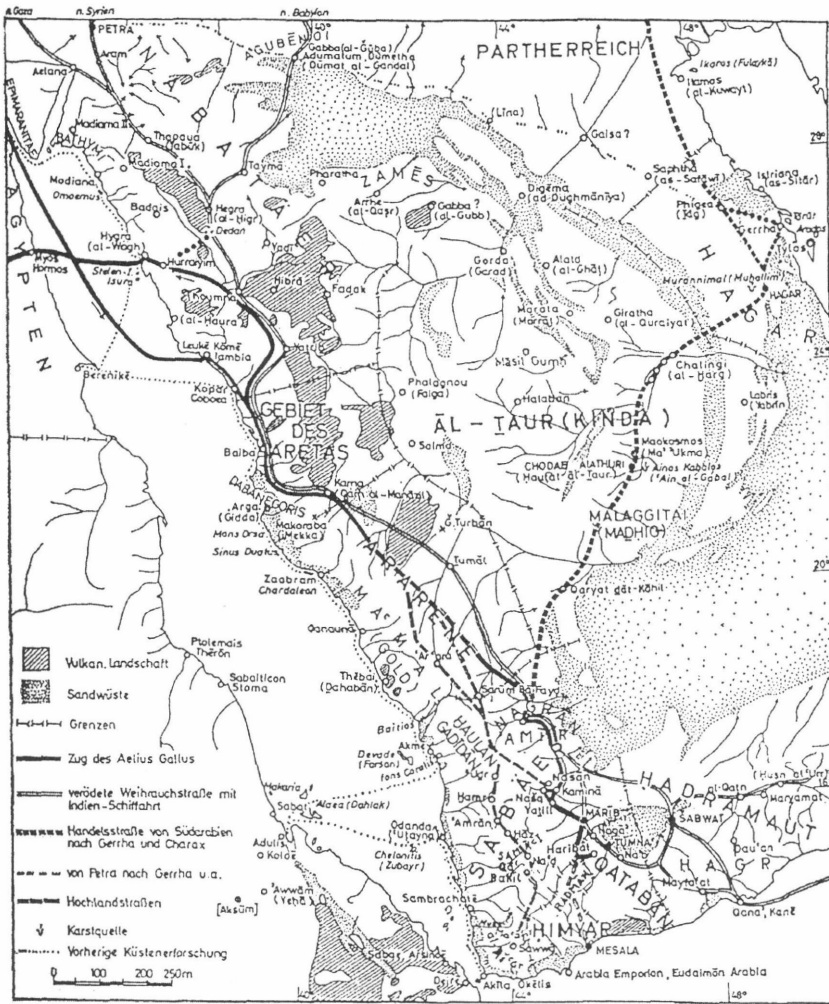
³⁴ Simon: *Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age*, 313–314.

³⁵ *RGDA* 26, 5: „Parancsomra és legfőbb vezérletem alatt majdnem egy időben két sereg vonult Aethiopiába és Arabiába, amelyet Eudaemonnak (Arabia Felix) neveznek, és mindkét ellenséges népnek hatalmas veszteségeket okozott és sok várost elfoglalt. [...] Arabiában a sereg a sabaeusok területén lévő Mariba városáig hatolt előre.” Borzsák István fordítása. *Antik Tanulmányok*, 1. évf. (1954) 330.

³⁶ Strab. 2, 5, 12.

³⁷ Simon: *Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age*, 310–311.

arábiai hadjáratban: „Icci beatis nunc Arabum invides / gavis et acrem militiam paras / non ante devictis Sabaeae / regibus horribilique Medo / nectis catenas?”³⁸

AELIUS GALLUS ARABIAI HADJÁRATÁNAK ÚTVONALA

A hadjárat

A Dél-Arábia elleni római hadjárat Kr. e. 26-ban vagy 25-ben indult. Augustus szándéka az volt, hogy *Arabia Felix* területét meghódítja, protektorátusává teszi, és kereskedelmét Róma ellenőrzése alá vonja. A birodalmi kincstár és a római polgárok így óriási haszonra tehetnek szert, a fáradságos és drága szárazföldi karavánutakat felválthatják a tengeri szállítással. Az arab árukat olcsóbbá teszik, és Indiával közvetlen kereskedelmet építhetnek

³⁸ Hor. *Carm.* 1, 29, 1–5: „Most, Iccius, dús kincseit áhítod / Arábiának, Sába királyait / készülsz fel elsőként legyőzni / vad katonákkal, a szörnyű médeknek / készítesz bilincset?” Orbán Endre fordítása. Horatius ódáinak első három könyve Kr. e. 23-ban jelent meg.

ki.³⁹ A hadjárat célja lehetett a térség földrajzi és gazdasági feltárása, valamint a Vörös-tengeren garázdálkodó kalózok elleni harc is.⁴⁰ Jameson felvetése szerint az expedíció Kr. e. 26-ban kezdődhetett, mivel a források szerint Petronius, egyiptomi *praefectus* Kr. e. 25-ben már Aethiopia ellen vezette seregét.⁴¹ Strabón pontosan ismerte barátja, Aelius Gallus tisztségét, így Kr. e. 25 elején ő valóban *praefectus Aegypti* volt. Ebben az időszakban Petronius valamilyen más tisztséget tölthetett be Egyiptomban. Josephus Flavius ugyanis lejegyzí, hogy Heródes, a zsidók királya uralkodásának tizenharmadik évében az országát sújtó szárazság, éhínség és járvány miatt Egyiptomhoz fordult segítségért, gabonát kért Petroniustól.⁴² Az élelemért cserébe katonai segítséget, testőrségének ötszáz válogatott katonáját ajánlotta fel Gallus hadjáratához.⁴³ Heródes uralkodásának tizenharmadik éve Kr. e. 25 és 24 áprilisa közé tehető, ekkor még Gallus volt a *praefectus*. Mivel a szomszédos népek korábban nem támadtak a provinciára, az arabiai hadjárat idején mindössze három *cohors* maradt Egyiptomban. Ezt használták ki az etiópiaiak, és lerohanták Syéné, Philai és Elephantine városokat, és foglyokat vittek magukkal.⁴⁴ Petronius visszaszorította őket, és egy sikertelen tárgyalási kísérlet után benyomult Aethiopiába, elfoglalta Pselkhist, Prémnist és az északi fővárost, Napatát.⁴⁵ A forrás és a szárazság következtében Petronius Kr. e. 24-ben visszatért a provincia területére, de helyőrséget hagyott a megszállt városokban. A források alapján valószínűsíthető, hogy Petronius a *praefectus Aegypti* tisztséget Kr. e. 25 őszétől viselte, ekkor irányíthatta az első etióp expedíciót, így ettől az időtől volt Gallus utóda az egyiptomi *praefectura*ban.⁴⁶

Az arabiai hadjárat során 10 000 katonát bocsátottak Aelius Gallus rendelkezésére. A hadsereg római és szövetséges gyalogosokból állt.⁴⁷ Heródes a korábbi megállapodás értelmében a gabonáért cserébe egy 500 főből álló kontingenst küldött. Aelius Gallus ígéretet kapott, hogy a *nabataeus* arabok is segítséget nyújtanak a hadjárat során. Obodas, a királyuk 1000 felfegyverzett katonát küldött Syllaeus parancsnoksága alatt, aki magára vállalta a római sereg vezetését és a hadellátást is.⁴⁸ A hadjárat idején *nabataeus* fennhatóság alatt állt Dedan, Hegra, a Thamud nyugati, délnyugati területei és Leuke Kome kikötője is. Feltehetően hozzájuk tartozott Jathrib (Medina) is. Emellett délen további nyugat-arabiai területek felett gyakoroltak befolyást baráti, illetve vazallus államaik révén.⁴⁹

A hadjáratot elejétől kezdve rosszul szervezték meg. Gallus úgy döntött, hogy a katonákat Cleopatrinnál (Arsinoe-Clypsma; ma Suez) összegyűjti, és innen Leuke Koméba szállítja

³⁹ Anderson, J. G. C.: *The Eastern Frontier under Augustus*. In: *The Cambridge Ancient History X*. Cambridge, 1952. 239–283., 250.

⁴⁰ Gruen, E. S.: *The Expansion of the Empire under Augustus*. In: *The Cambridge Ancient History X*. (új kiadás) Cambridge, 1996. 147–197., 149.

⁴¹ Jameson, S.: *Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius*. *Journal of Roman Studies*, 58. (1968) 71–82., 71–72.

⁴² *Jos. Flav. Ant. Iud.* 15, 9, 1. Magyarul: Josephus Flavius: *A zsidók története*. Fordította: Révay József. Talentum Kiadó, é. n.

⁴³ *Jos. Flav. Ant. Iud.* 15, 9, 3.

⁴⁴ Strab. 17, 1, 54.

⁴⁵ Strab. 17, 1, 54.

⁴⁶ Jameson: *Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius*, 76.

⁴⁷ Strab. 16, 4, 23.

⁴⁸ Strab. 16, 4, 23.

⁴⁹ Wissmann: *Die Geschichte des Sabäerreich und der Feldzug des Aelius Gallus*, 10., 159–160.

át.⁵⁰ Így azonban több mint 1500 kilométer választotta el célpontjától, a *sabaeus* fővárostól, Mariabától. Anderson véleménye szerint a római sereget Bereniké kikötőjéből a dél-arábiai partra kellett volna szállítani.⁵¹ Az Alexandriától Berenikéhez vezető pontos útvonalat évtizedekkel később idősebb Plinius jegyzi le.⁵² Gallus Cleopatránál 80 hadihajót kezdett építtetni, amikor rájött, hogy az ellenségnek nincs is hadihajója.⁵³ Ekkor 130 szállítóhajó építéséről rendelkezett. Seregét hajókon szállíttatta, de a Szezei-öbölben lévő korallzátonyok és homokpadok sokasága nagy veszteséget okozott. A tizennégy napos út alatt sok hajó legénységével együtt odaveszett. Nem sokkal Leuke Koméba érkezésük után a sereget tizedelni kezdte a skorbut, valamilyen bénulásos betegség, különféle helyi járványok. Nem volt iható víz és élelem. A forró nyarat és a rákövetkező telet így kénytelenek voltak a kikötőben tölteni.⁵⁴ Kr. e. 25 vagy 24 tavaszán folytatódott a hadjárat. Miután több napot meneteltek a pusztaságon keresztül, ahol a vizet tevéken kellett szállítani, elérték Aretas, Obodas alkirályának területét, aki kedvező fogadtatásban részesítette őket. A terméketlen területen azonban csak datolya, vaj és tönköly jutott a seregnek.⁵⁵ Egy hónap alatt jutottak át a területen, és ezután Ararene úttalan homoksivataga következett, ahol hosszú kerülőutakat kellett megtenniük azért, hogy némi élelmet tudjanak szerezni. Ötven napig tartó kimerítő gyaloglás után Negrana (Najran) városába érkeztek, ami már *Arabia Felix* határain belül, a Wadi Nejran völgyében fekszik.⁵⁶ A király elmenekült, a várost rohammal elfoglalták.⁵⁷ Hat nappal később elértek egy folyót, valószínűleg a Wadi Kharidot, ahol az arab sereg állomásozott. Strabón szerint a képzetlen sereget, amely csak kétélű fejszékkel, íjjakkal, pallosokkal és parittyákkal volt felfegyverkezve, a rómaiak könnyűszerrel szétszórták; 2 római sebesült katonával szemben 10 000 arab halott maradt a csatatéren.⁵⁸ Strabón leírása azonban mesésnek tűnik. Az arab hadviselési taktika Simon szerint egészen más volt: a közvetlen összecsapást rendszerint elkerülték a zárt hadrendben vonuló, fegyelmeztetett seregekkel szemben.⁵⁹ Ehelyett inkább az utánpótlást biztosító összeköttetéseket és a sereg tartalékait igyekeztek megsemmisíteni: megmérgezték a kutakat, és letartották a termőföldeket; váratlan, rajtaütésszerű támadásaik során aligha használtak két-

---

⁵⁰ A kikötőkhöz lásd: Sidebotham, S. E.: *Ports of the Red Sea and the Arabia-India Trade*. In: Rome and India. The Ancient Sea Trade. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin, 1991. 15–16., 21.; Young, G. K.: *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy*. 31 BC–AD 305. London–New York, 2001. 75–76.; Leuke Kome kereskedelemben betöltött szerepe a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. században volt a legjelentősebb (PME 19).

⁵¹ Anderson: *The Eastern Frontier under Augustus*, 250. Berenikéhez lásd: Sidebotham: *Ports of the Red Sea and the Arabia-India Trade*, 20.; Young: *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy*, 44.

⁵² Plin. 6, 26, 101–103. Schwarz kiemeli, hogy Plinius nem kis büszkeséggel ír a korában (Kr. u. hetvenes évek) friss információnak számító ismeretekről (Schwarz, F. F.: *Magna India Pliniana: Zur Berichtsweise in der naturalis historia*. Wiener Studien, 108. (1995) 461). Erre az időszakra a rómaiak már vízfellevő helyeket építettek ki, és az útvonal biztosítására katonai helyőrséget állomásoztattak.

⁵³ Strab. 16, 4, 23.

⁵⁴ Strab. 16, 4, 24.

⁵⁵ Strab. 16, 4, 24.

⁵⁶ Anderson: *The Eastern Frontier under Augustus*, 251.

⁵⁷ Strab. 16, 4, 24.

⁵⁸ Strab. 16, 4, 24.

⁵⁹ Simon: *Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age*, 311.

élő fejszét.⁶⁰ A római győzelmet két arab város elfoglalása követte: az egyik Nasca,⁶¹ a másik Athrula vagy Athlula, ami valószínűleg a feliratok Jathul vagy Jathlul városának felel meg. Az utóbbi városban Gallus helyőrséget hagyott. Ezután továbbmeneteltek, és elérték azt a várost, amelyet Augustus és Plinius Maribának nevez,⁶² Strabón Marsyabának. Strabón megjegyzi, hogy ez a *rhammanitaeus* törzsé volt, akik Ilasaros alávetettjei voltak.⁶³ A várost hat napig sikertelenül ostromolták, majd vízhiány miatt vissza kellett vonulniuk. Vitattott kérdés, hogy Mariba azonos-e a *sabaeus* fővárossal, Mariabával (ma Marib). A legtöbb kutató véleménye szerint aligha lehet ugyanarról a városról szó: a vízhiány nem jellemző Maribra, a források alapján tudjuk, hogy a város híres volt hatalmas víztározójáról, és a közelében van a Wadi Dena is.⁶⁴ Valószínűleg Gallus is megemlítette volna Mariaba sikeres elérését a jelentésében, és a kortárs Strabón sem egy jelentéktelen törzs által birtokolt településként jellemezte volna. Wissmann az újabb bizonyítékok alapján azonban kétségtelennek tartja, hogy a rómaiak által elért város a *sabaeusok* fővárosával azonosítható.⁶⁵

Strabón beszámolója szerint Aelius Gallus Maribig jutott, míg Cassius Dio Jatill-t említi a hadjárat céljaként. Csak Plinius ír Caripetáról mint a legtávolabbi városról, melyet a rómaiak elértek. Caripeta azonosnak tekinthető Haribat városával. Mivel ez a hely csak 40 kilométerre fekszik Thomnától, Katabán fővárosától, és a két települést kövezett út köti össze, valószínű, hogy Aelius Gallus hadjárata idején Haribat is a Katabán állam része lehetett, igen közel a *sabaeus* határhoz. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a rómaiak a katabánokkal is megütköztek Haribatnál, de ez a város nem számítható az elpusztított települések közé.⁶⁶ Strabón szerint Maribot hat napig tartó ostrom után fel kellett adni. A római-*nabataeus* sereg visszavonulásra kényszerült. A *sabaeusok* visszafoglalták városaikat. Miután a város alól elvonultak, Gallus egy rövidebb utat választott visszafelé. Észak felé fordulva Negranán át, keresztül a sivatagon egy Egra nevű, azonosítatlan faluba jutott, ami már *nabataeus* területen volt.⁶⁷ Az utat hatvan nap alatt tette meg, míg a felvonulás hat hónapjába került.⁶⁸ Aelius Gallus serege megmaradt részét Egrából tizenegy nap alatt Myos Hormosba szállíttatta hajókon, onnan Koptosba gyalogoltak, majd a Níluson Alexandriába hajóztak.⁶⁹ Így végződött a sikertelen hadjárat, amit úgy terveztek meg, hogy egyáltalán nem voltak tisztában a felsziget földrajzi és éghajlati viszonyaival. A balsikert Strabón Syllaeus árulásának tulajdonította: „megcsalta és folyton ármánykodott [Gallus] ellen, nem mutatott neki sem vízen, sem szárazon biztos utat, hanem úttalan utakon, körbe-körbe és mindenben szűkölködő vidéken, vagy kikötő nélküli sziklás tengerpartokon [...] vezette összevissza.”⁷⁰ „Syllaios mindent csalárdssággal intézett, s arra törekedett, hogy az országot kikémlélje, s hogy a rómaiak segítségével néhány városát és törzsét meghódítsa, s hogy valamennyinek ő legyen az ura, ha már azok tönkrementek az éhségtől, nyomorúságtól, be-

⁶⁰ Simon: *Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age*, 311.

⁶¹ Strab. 16, 4, 24: Aska; Plin. 6, 154: Nascus; Plin. 6, 160: Nesca; ma el-Baida.

⁶² *RGDA* 26, 5; Plin. 6, 32, 160.

⁶³ Strab. 16, 4, 24.

⁶⁴ Anderson: *The Eastern Frontier under Augustus*, 251.

⁶⁵ Wissmann: *Die Geschichte des Sabäerreich und der Feldzug des Aelius Gallus*, 7.

⁶⁶ Wissmann: *Die Geschichte des Sabäerreich und der Feldzug des Aelius Gallus*, 164–167.

⁶⁷ Anderson: *The Eastern Frontier under Augustus*, 251.

⁶⁸ Strab. 16, 4, 24.

⁶⁹ Strab. 16, 4, 24.

⁷⁰ Strab. 16, 4, 23.

tegségektől és más egyebektől, amiket csalárd módon ő idézett elő.”⁷¹ „Aelius Gallus, ha Syllaios nem árulta volna el, az egész Boldog Arábiát meghódította volna.”⁷² Valószínűleg ez volt a hivatalos verzió is.⁷³ Rómában húsz évvel később Syllaeust bíróság elé állították, és kivégezték. Cassius Dio és Plinius a hadjárat leírása során Strabónnal ellentétben meg sem említik a *nabataeus* vezető nevét. A rómaiak *Arabia Felix* meghódítását soha többé nem kísérelték meg.⁷⁴

A római sereg visszafordulásának okaival kapcsolatban kétféle elképzelés is létezik. Az egyik szerint a hadjárat hirtelen megszakítása és a sereg gyors visszavonulása Augustus parancsára történt. Eszerint Augustus az elhúzódó hadjáratról kapott rossz hírek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Aelius Gallus nem alkalmas erre a nehéz feladatra. Ezért a további veszteségek elkerülése végett utasította, hogy adja fel Maribot, és vonuljon vissza a megmaradt sereggel.⁷⁵ A másik lehetőség, hogy a víz hiánya és a borzalmas nélkülözések kényszeríthették visszafordulásra az egyiptomi helytartót. Ezt támasztja alá Cassius Dio beszámolója is: „Kezdetben Aelius Gallus senkivel sem találkozott, de mégsem haladt nehézség nélkül; mivel a sivatag, a nap és a víz (melynek meglehetősen különös természete van) egyaránt oly nagy gyötrelmet okoztak embereinek, hogy seregének nagyobb része elpusztult. [...] Ezen baj közepette a barbárok is rájuk támadtak. Eddig mindig védekezésre kényszerültek, ha harcba bocsátkoztak, és néhány helyet el is vesztek, de most, hogy a járvánnyal szövetkeztek, nemcsak a saját javaikat szereztek vissza, de a hadjárat túlélőit is kiűzték az országból.”⁷⁶ A dél-arábiai expedíció feladásához hozzájárulhatott, hogy Kr. e. 26–25-ben Augustus Hispaniában szívós küzdelmet folytatott a lázadó asturok és cantaberek törzsei ellen. Az állandó, nehéz körülmények között zajló harcok miatt a császár személyesen részt vett a hispaniai hadműveletek irányításában, a *principatus* első éveiben ez a terület volt a fő hadszíntér.⁷⁷

A hadjárat értékelése

A fentiek alapján Aelius Gallus hadjáratát katonailag teljes kudarcnak tekinthetjük. A kutatók egy része azonban anélkül, hogy a vereség tényét tagadná, rámutat a hadjárat pozitív következményeire is. Az Arab-félsziget délnyugati államainak meghódítása ugyan nem sikerült, de Hadramauttal és Himjárral kölcsönösen előnyös partneri viszonyt sikerült kialakítani. Erre utal a *Periplus Maris Erythraei* szerzőjének megjegyzése is, amely a császárok barátjaként említi Kharibaelt, a *homertaeusok* és *sabaeusok* királyát, köszönhetően az ajándékoknak.⁷⁸ Ez a békés kapcsolat Róma keleti kereskedelme szempontjából sokkal kedvezőbb volt, mint egy esetleges újabb, bizonytalan kimenetelű katonai expedíció.⁷⁹

A dél-arábiai és etióp expedíciók indításának valódi célját Augustus politikájában kereshetjük. Uralkodása korai időszakában még nem rendelkezett stabil támogatottsággal,

⁷¹ Strab. 16, 4, 24.

⁷² Strab. 17, 1, 53.

⁷³ Anderson: *The Eastern Frontier under Augustus*, 252.

⁷⁴ Ball, W.: *Rome in the East. The Transformation of an Empire*. London–New York, 2001. 113.

⁷⁵ Simon: *Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age*, 311.

⁷⁶ Cass. Dio 53, 29, 3–8.

⁷⁷ Vö. Strab. 3, 3, 8; Florus 2, 3; Cass. Dio 53, 25–26; 53, 29; 54, 5; Oros. 6, 21.

⁷⁸ *PME* 23. Vö. Casson, L.: *The Periplus Maris Erythraei*. Princeton, 1989. 7.; Robin, C.: *The Date of the Periplus of the Erythraean Sea in the Light of South Arabian Evidence*. In: De Romanis, F.–Tchernia, A. (ed.): *Crossings. Early Mediterranean Contacts with India*. Manohar, 1997. 41–65.

⁷⁹ Simon: *Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age*, 316.

ezért szüksége volt katonai sikerekre, hódításokra. A két hadjárat része lehetett egy nagyobb, grandiózus tervnek, amellyel a *principatus* rendszerét kívánta megalapozni.⁸⁰ Kr. e. 27-től Augustus főhadiszállását Tarracoba (Tarragona) helyezte át. A következő években itt számos követség reprezentálta magát: parthusok, indiaiak, szkíták,⁸¹ de nem kizárt, hogy mások is érkeztek a térségből. A diplomáciai lépések mögött összefüggést találunk a Vörös-tenger melléki hadjáratokkal. Bár Aelius Gallus hadjárata sikertelenül végződött katonai szempontból, de a Vörös-tengeri kereskedelem, illetve az Egyiptom és India között kiépült távolsági kapcsolat fellendült, és kereskedelmi útvonalak kerültek Róma ellenőrzése alá.

Augustus keleti politikáját kezdettől fogva az óvatosság jellemezte. Figyelembe véve a Parthus Birodalom erejét, a parthusok elleni római hadjáratok kudarcait, így Crassus Kr. e. 53-ban, Decidius Saxa Kr. e. 40-ben és Antonius Kr. e. 36-ban elszenvedett vereségeit, ez nem is meglepő.⁸² Augustus egyetlen Kelet felé indított hódító hadjárata az Aelius Gallus által vezetett dél-arábiai expedíció volt. A kudarccal végződött hadjárat következményének is tekinthetjük, hogy a *princeps* a továbbiakban lemondott a keleti expanzióról, inkább kompromisszumra és vazalluskirályságok létrehozására törekedett. A hadjárat jelentős szerepet játszott azonban Augustus propagandájában. A római népet lenyűgözte, hogy az ifjú politikus serege ilyen messzire jutott a távoli Keleten, ez hozzájárult pozíciója megszilárdításához.

A rómaiak számára ismeretlen Arábiába vezetett expedíció tehát katonai, szervezési kudarc volt, de bizonyos eredményeket mégis hozott a birodalom és a császár számára. A kereskedelmi kapcsolat fellendült, és a hadjárat Róma erejét demonstrálta a térségben. Augustus idős korában írt összegzésében, a *Res Gestae Divi Augusti* műben, ahol a nagy katonai vereségeket, mint a Teutoburgi csatát meg sem említi, a dél-arábiai hadjáratra sikerként emlékezett vissza.⁸³

MELINDA SZÉKELY

Augustus' Plans for Conquest in the East: the Roman Campaign in Southern Arabia

The wealth of Southern Arabia had been known in the Western world for millennia. Arabian merchants acted as a mediator in the trade between the West and the East as well as Africa. It was mostly due to its products – in addition to spices, frankincense and myrrh were the most significant – that made *Arabia Felix* wealthy. In the paper, on the basis of

⁸⁰ Schmitthenner, W.: *Rome and India: Aspects of Universal History during the Principate*. Journal of Roman Studies, 69. (1979) 90–106.

⁸¹ Valószínűleg kushánok lehettek (Schmitthenner: *Rome and India: Aspects of Universal History during the Principate*, 105).

⁸² Vö. Justinus 41, 1, 7: *A Romanis quoque trinis bellis per maximos duces florentissimis temporibus lacessiti soli ex omnibus gentibus non pares solum, verum etiam victores fuere*. Horváth János fordításában: „Amikor a rómaiak a Város fénykorában legnagyobb vezéreikkel három háborúban támadták meg őket, annyi nép közül egyedül bizonyultak nemcsak egyenlő küzdőfeleknek, hanem még győztek is.”

⁸³ *RGDA* 26, 5.

ancient authors and the literature, a survey is offered of the significance, the use and the price of frankincense.

Even Alexander the Great had planned a campaign to conquest Southern Arabia, which fell through only because of his premature death. The Romans got closer to Arabia after getting hold of the province of Egypt. Augustus sent a campaign, led by the *praefectus* of Egypt Aelius Gallus, to conquer the rich Southern Arabian territories as early as 26 or 25 BC. He may have been motivated by both personal and propagandistic reasons. In the paper we reconstruct the course and the outcome of this expedition on the basis of reports from ancient authors as well as the latest literature. The failure of the campaign could have played a part in Augustus' decision to give up plans for conquests in the East.

We can state that during the Arabian expedition the main seat of operations for Rome was the territory of *Hispania*, where the *princeps* participated personally to suppress the revolt of the Astures and Cantabri. It must have played a part in the recall of Aelius Gallus and the army. We agree with the view that, despite its being a complete military failure, the expedition had beneficial effect on the economy and the Eastern trade of the Roman Empire, and it played a significant role in Augustus' propaganda as well. The Romans were fascinated by the fact that the army of the young *princeps* progressed so deep into the distant Eastern territories, which strengthened his position. In his works written later in his life, Augustus remembered the Southern Arabian campaign as a success.

MUNDING MÁRTA

Alexandros és a barbár nők

Az Alexandros¹ (Nagy Sándor) uralkodását megörökítő latin nyelvű források közül a legjelentősebb Q. Curtius Rufus munkája, a *Historiae Alexandri Magni Macedonis*. A szerző életéről semmit sem tudunk biztosan, datálása kapcsán szinte minden uralkodó szóba került Augustustól Theodosiusig, a legvalószínűbb mégis, hogy Vespasianus uralkodása alatt élt.² Műve ugyancsak számos problémát vet fel, hiszen több helyen töredékes, az első két könyv pedig elveszett, így a kulcsfontosságú *praefatio* is, amely segítene a datálási probléma megoldásában. Curtius Rufus ugyanis a görög–római történetírók tradícióját követve minden bizonnyal kifejtette írói célját, témaválasztásának okait, valamint metodikáját a történeti munkája elé illesztett prológusban. A szerző Alexandros haláláig, valamint az utódlás körüli harcokig tárgyalja az eseményeket. A hangsúlyt azonban az uralkodó jellemében bekövetkező változásokra helyezi, ami meghatározza mind a szereplők jellemzését, mind az események menetét.

Az Alexandrosszal foglalkozó forrásokkal összevetve, Curtius Rufus meglepően nagy számú barbár, perzsa nőalakot illeszt művébe. Felvetődik tehát a kérdés, hogy mi lehetett a célja a nőalakok szerepeltetésének, valamint mennyiben és hogyan alkalmazza a barbárokkal szemben szüntelen előtérbe kerülő negatív sztereotípiát. A felvetett kérdések megválaszolása előtt azonban a teljesség igénye nélkül szükséges egy rövidebb kitekintést tennünk a barbár fogalom kialakulására, valamint irodalmi megjelenésére.

A kifejezést, melynek eredete meglehetősen vitatott,³ elsőként Homéros alkalmazza a káriaiak nyelvi idegenségének kifejezésére.⁴ A nyelvi vonatkozás, vagyis az idegenség,

---

¹ A neveket görög, tudományos átírásban közlöm. Ettől néhány esetben (földrajzi nevek, népnevek) eltértek a bevett magyar nyelvi alakok miatt.

² Curtius Rufus datálásához bővebben: Albrecht, M. von: *A római irodalom története II.* (ford. Tar Ibolya). Budapest, 2003. 857–867.; Atkinson, J. E.: *Q. Curtius Rufus „Historiae Alexandri Magni”*. ANRW 2, 34, 4 1998. 3447–3483.

³ A hellén-, barbár-fogalom megjelenése kapcsán négy fő hipotézis különíthető el (Hall, E.: *Inventing the barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*. Oxford, 1989. 6.):

1. A hellén-, barbár-fogalom, valamint a közöttük lévő ellentét már az archaikus ideológiában megjelenik.
2. A két fogalom egyszerre, egymással párhuzamosan jelent meg valamikor az i. e. 8–6. század közötti időszakban.
3. A görög–perzsa háborúnak köszönhető a pánhellén öntudat, valamint a barbár fogalom mint „teljességgel más” megjelenése: *the universal “other”*.
4. Már az archaikus korban megjelent a hellén öntudat, a perzsa háborúnak köszönhető azonban a barbárokkal szembeni ellenérzés kialakulása.

⁴ Il. 867 Κἄρεα βαρβαροφῶνοι. Jüthner, J.: *Hellenen und Barbaren: aus Geschichte des Nationalbewusstseins*. Leipzig, 1923. 1.

a másszerűség a későbbiek során is megmarad,⁵ azonban a fogalom további jelentésárnyalattal bővül, mely elsősorban az államforma különbözőségére, a görög demokrácia és a barbár despotizmus ellentétére utal, melynek ékes bizonyítéka Hérodotos történeti munkája, valamint Aischylos Perzsák című darabja. A perzsa háborúk időszaka jelentősen befolyásolja a fogalom alakulását. A perzsákon aratott győzelem ugyanis megnövelte a görögök öntudatát,⁶ ugyanakkor kiélezte a görög–perzsa szembenállást, így a kifejezés nem csupán a „nem-görögre” vonatkozott, hanem kimondottan a perzsára.⁷ „A barbár népeknek és a barbár embernek lekicsinylő értékelése érdekes módon a görög kultúra hanyatlását jelentő i. e. V. század végén és az i. e. IV. században jelenik meg a drámaíró Euripidés,⁸ a szónok Isokratés⁹ és a filozófus Platón¹⁰ írásaiban.”¹¹

A későbbiek során a fogalom mint negatív sztereotípiát a vadságot, kegyetlenséget, állnokyságot, a törvényt nem ismerő, állatias életmódot, a szolgálai, gyáva, mértéktelenségre hajló lelkületet¹² jeleníti meg. Ezenfelül vérfertőző kapcsolataik, valamint a görög–római szokásjogtól eltérő matriarchátus intézménye áll a támadások középpontjában.

Azon geográfiai elkülönítés, melynek értelmében Európa a görögöséget, Ázsia pedig a barbárságot reprezentálja, minden bizonnyal már Hérodotos¹³ előtt is megfogalmazódott. Az ión etnográfia az európai és ázsiai emberek testi adottságában, jellemében megnyilvánuló különbség okaként a klimatikus viszonyok különbözőségét tünteti fel. Ennek értelmében Ázsia egyenletes éghajlata szépséges, magas termetű, egészséges egyedeket hoz létre, akik azonban gyávák, elpuhultak és tunyák. Európa változékony időjárása fizikálisan gyengébb élőlényeket eredményez, akik viszont vállalkozókedvűek és bátrak.¹⁴ Ezen klimateóriát alkalmazva Aristotelés¹⁵ egy hármasságot követve a görögöket az ázsiai és az európai barbárok közé, egy mérsékelt klímára helyezi, akik így mindkét nép pozitívumait egyesítik magukban, vagyis a bátorságot, a bölcsességet, a szabadságot, valamint a mások feletti uralom képességét. A teória valójában természettudományosan alapozza meg a görög felsőbbrendűség, illetőleg a barbár alávetettség gondolatát.¹⁶

Alexandros jelentősen módosította a fogalmat. Bár kezdeti törekvése a perzsák elleni bosszúhadjárat volt, később politikájában mégis a két nép egybeolvasztására törekedve

⁵ Diller, H.: *Die Hellenen-Barbaren-Antithese im Zeitalter der Perserkriege*. In: Newiger, H. J.–Seyffert, H. (Hrsg.): *Kleine Schriften zur antiken Literatur*. München, 1971. 420.

⁶ Diller: *Die Hellenen-Barbaren-Antithese im Zeitalter der Perserkriege*, 423.

⁷ A perzsa mint az idegen prototípusa. Vö.: Hutzfeldt, B.: *Das Bild der Perser in der griechischen Dichtung des 5. vorchristlichen Jahrhunderts*. Wiesbaden, 1999.

⁸ Hall: *Inventing the barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, 2.; Dihle, A.: *Die Griechen und die Fremden*. München, 1994. 47. Euripidés Iph. A. 1400–1402.; Hel. 276.; Médeia 1329–1332.; 1339–1343.

⁹ Isokratés hármasságot (Philippos or. 5, 154) állít fel: az emberiséget görögökre, makedónokra és perzsákra osztja, valamint egy pánhellén háborút hirdet a perzsa barbárok ellen (Panegyrikos or. 4. 150–159).

¹⁰ Platón Politeia V. 16. 471 B-C.

¹¹ Hegyi Dolores: *MΗΔΙΣΜΟΣ. Perzsabarát irányzat Görögországban i. e. 508–479*. Budapest, 1974. 69.

¹² Jüthner: *Hellenen und Barbaren*, 8.; Opelt, I.–Speyer, W.: *Barbar*. In: RLAC Suppl.-Bd. I, 1992. 837.

¹³ Hér. I, 4.

¹⁴ Vö.: Hér. VII. 102–104.

¹⁵ Pol. VII, 1327 b

¹⁶ Diller: *Die Hellenen-Barbaren-Antithese im Zeitalter der Perserkriege*, 434–435.

megszüntette a korábban létező ellentétet;¹⁷ így Eratosthenés, Alexandros politikáját értelve, már elveti az emberiség barbárokra, valamint hellénekre való felosztását, a jellem fontosságát hangsúlyozva.¹⁸

A fogalom ambivalens, sőt pozitív értékítéletet is kifejezhetett, leginkább a természettel harmonizáló életmódot vagy a bölcsességet eszményítve.¹⁹ Gondoljunk elsősorban a világ legszélére helyezett népekre, a hyperboreusokra, valamint az aithiopsokra, az egyszerűségükről, romlatlanságükről híres szkitákra, valamint legendás bölcsükre, Anacharsisra, az egyiptomiakra, a gymnosophistákra vagy az indiai brahmanokra. A hellenizmus korától kezdve a már említett népek mint idealizált, utópisztikus társadalmak jelennek meg a görög, római társadalom ellentétéként. Fontos azonban leszögeznünk, hogy a fogalom illetően szerepeltetése meglehetősen ritka.

A rómaiak a görögök szemében ugyancsak barbárnak tűntek, és csupán hatalmi helyzetüknek köszönhetően vehettek részt i. e. 229-ben az isthmosi játékokon és az eleusisi misztériumokban, amely tulajdonképpen „nem-görög” mivoltuk megszüntét jelentette.²⁰ A rómaiak, miután hatalmukat kiterjesztették és megszilárdították, átvették és alkalmazták a görögök negatív, olykor pozitív barbár-képét, amely végigkísérte Róma történelmét, egyben ideológiájának szerves részévé válva. Barbár-fogalmuk leginkább a vadság (*feritas*), a kegyetlenség (*immanitas*), az embertelenség (*inhumanitas*), az istentelenség (*impietas*), a gazság (*ferocia*), a gőgösség (*superbia*), a féltelenség (*impotentia*), az őrjöngés (*furor*), a viszálykodás (*discordia*), az álnokság (*vanitas*), a hitszegés (*perfidia*), a meggondolatlanság (*imprudencia*) kifejezésekkel írható körül.²¹ Egy lényeges pontban azonban módosítják a tradicionális kifejezést. A görögök csupán a tőlük idegent, a külső ellenséget (*gentes externae*) definiálták barbárként, a rómaiak azonban az állam ellen forduló belső ellenségre is alkalmazták a fogalmat. A teljesség igénye nélkül gondoljunk például Antoniusra,²² valamint Verresre.²³ Az idők folyamán a rómaiak barbárokkal szemben megfogalmazott kritikája tulajdonképpen semmit sem változott. Az ellentét, a megvetés háttérében mind a görögöknél, mind pedig a rómaiaknál egy erőteljes retorikus, propagandisztikus barbár-fogalom sejthető, amely a legkevésbé sem állt összhangban a valósággal.

A latin irodalom, mindenekelőtt pedig a költészet a barbár, keleti nőalakokat a toposznak megfelelően szinte kizárólagosan a mértéktelenség, züllöttség szimbólumaként jeleníti meg. Idézhetjük mindenekelőtt a barbár féltelenség tipikus képviselőjét, a kolchisi varázslónőt, Médeiát, akinek irodalmi megjelenésére számos példát hozhatunk,²⁴ vagy a pro-

¹⁷ Dihle: *Die Griechen und die Fremden*, 59.

¹⁸ Strabón I, 4, 9.

¹⁹ A témához bővebben: Dörrie, H.: *Die Wertung der Barbaren im Urteil der Griechen. Knechtsnaturen? Oder Bewahrer und Kunder heilbringender Weisheit?* In: Stiehl, R.–Lehmann, G. A. (Hrsg.): *Antike und Universalgeschichte. Festschrift E. Stier*. Münster, 1972. 146–175.; Müller, R.: *Menschenbild und Humanismus der Antike*. Leipzig, 1980. 111–134.; Ritoók Zs.: *A barbár alakja az antik irodalomban*. Ant. Tan., 34. évf. (1990) 10–17.

²⁰ Jüthner: *Hellenen und Barbaren*, 68.

²¹ Dauge, Y. A.: *Le Barbare*. Bruxelles, 1981. 576.

²² Cic. Phil. 3, 15.

²³ Cic. (De Signis) 4, 112.

²⁴ Horatius Epod 5, 61–64.; Propertius III 11, 9–12.; IV 5, 41–42.; Ovidius Metamorphoses VII 1–452.; kiemeltebben: 300–301.; 326.; 347–349.; 394–397. (Médeia köztes lény, egyszerre pozitív, valamint negatív értékek hordozója. Ritoók: *A barbár alakja az antik irodalomban*, 15.); Ovidius Heroides VI 21., VI 83–95.; VI 18–132.; VI 161–166.; XII 107–108.; XII 119–120.; XII 209–214.; Ovidius Ars Amatoria II 101–104.; II 379–381.; Seneca Medea, Valerius Flaccus Argonautica.

pagandacélok szolgálatába állított, Róma ellen forduló, „*fatale monstrum*”²⁵-ként bemutatott Kleopatra²⁶ alakját.

Láthatjuk tehát, hogy a görög–latin irodalomban a barbár fogalomhoz általában negatív sztereotípiát társult. Amennyiben egy szerző eltért a negatív ábrázolásmódtól, mindig felvetődhet a kérdés: miért teszi? Munkánk kiindulópontja is egy ilyen eltérés: Curtius Rufus Alexandros-történetében az általában negatív barbár-fogalmat több, a történetben szereplő nő esetén pozitív előjelűvé változtatja. Jogosnak tűnik tehát annak vizsgálata, hogy miként viszonyul Curtius Rufus a barbár nőalakokhoz, vagyis milyen célok vezethették ezen nőalakok topozsznak megfelelő vagy éppen annak ellentmondó szerepeltetésekor. A felvetett kérdések megválaszolására sorra veszem a műben szereplő barbár nőalakokat, bemutatásuk sorrendiségét szem előtt tartva. A pontosabb eredmények elérése érdekében Curtius Rufust összevetem más előtti tartva. A pontosabb eredmények elérése érdekében Curtius Rufust összevetem szem előtt tartva. A pontosabb eredmények elérése érdekében Curtius Rufust összevetem szem előtt tartva. A pontosabb eredmények elérése érdekében Curtius Rufust összevetem szem előtt tartva.

²⁵ Hor. Carm. I 37, 21.

²⁶ Vergilius Aeneis VIII 675–728.; Horatius Carm. I 37.; Horatius Epod. IX 11–16.; Propertius III 11, 39–58.

²⁷ Az elemzést a Curtius Rufus által tárgyalt eseményekig végzem a párhuzamos hagyományban.

²⁸ Kr. e. 1. század harmadik negyedében írta munkáját, mely 40 könyvet tartalmazott. Az I–V. könyv, valamint a XI–XX. könyv hagyományozódott ránk teljes egészében. A további könyvekből csupán fragmentumokat, valamint excerptumokat ismerünk. A világ keletkezésétől Caesar galliai háborúinak kezdetéig (Kr. e. 60/59), illetve Britannia meghódításáig (Kr. e. 54) viszi el az eseményeket. Feltűnő, hogy az I–V. könyvben indirekt beszédeket használ. Volkmann véleménye meggyőzőnek tűnik, vagyis Diodóros ezen technikával a mítoszt és a történelmet kívánta szembeállítani. Volkmann, H.: *Die indirekte Erzählung bei Diodor*. Rhein. Museum, Jg. 98. (1955) 354–364. Diodóros beszámolója nem mentes az aktualizálástól, valamint a moralizáló megjegyzésektől. Sajátossága továbbá, hogy forrásait igen gyakran néven nevezi. Vö.: Càssola, F.: *Diodoro e la storia romana*. ANRW 2, 30, 1 1982. 727. Írói technikájáról, forráshasználatáról bővebben: Drews, R.: *Diodoros and his Sources*. *AJPh* vol. 83. (1962) 383–392.; Sinclair, R. K.: *Diodorus Siculus and Fighting in Relays*. *CQ*, Jg. 16. (1966) 249–255.; Goukowsky, P.: *Un lever de soleil sur l’Ida de Troade (Enmarge de Diodore, XVII, 7, 4–7)*. *Revue de philologie*, t. 43. (1969) 249–253.; Goukowsky, P.: *Clitarque seul? Remarques sur les sources du livre XVII de Diodore de Sicile*. *Revue des études anciennes*, t. 71. (1969) 320–337.; Laqueur, R.: *Diodorea*. *Hermes*, Jg. 86. (1958) 257–291.

²⁹ M. Iunianus Iustinus, Pompeius Trogus elveszett *Historiae Philippicae* című munkáját kivonolta. Datálása meglehetősen problematikus, a Kr. u. 2., 3., 4. század jöhet számításba. Pompeius Trogus valószínűleg Augustus idejében működött, leggyakrabban Tiberius idejére datálják. 44 könyvből álló univerzális történeti munkát írt, melynek kb. 1/5 részét örököltette át Iustinus *epitóméja*. Feltűnő a direkt beszédekkel szembeni ellenszévük. A kivonatoló leggyakrabban a következő részeket mellőzi Pompeius Trogus munkájából: a népek eredetéről, helyzetéről szóló (digressziókat) kitekintőket (néha azonban részben átveszi azokat), a genealógiákat, egyes harcokat, belső viszályokat, kronológiai megjegyzéseket, személynéveket, vagy pedig a helynéveket. Angeli Bertinelli, M. G. – Forni, G.: *Pompeo Trogo come fonte di storia*. ANRW 2, 30, 2 1982. 1303. A praefatióban határozza meg koncepcióját, vagyis: „... kivonatoltam mindazt, ami a megismerésre leginkább tarthat igényt, s mellőztem azt, ami a megismerés gyönyörét tekintve nem élvezetes, példaadás szempontjából pedig nem szükséges.” Iustinus szöveghelyeit a továbbiakban Horváth János fordításában közlöm, Iustinus: *Világkrónika. A kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből*. Budapest, 1992. „... *cognitione quaeque dignissima excerpti et omissis his, quae nec cognoscendi voluptate iucunda nec exemplo erant necessaria* ...”

esetlegesen pedig „*Kleitarchos-vulgata*”-ként³⁰ definiálták, egyetlen főforrásra, Kleitarchosra visszanyúló leírásuk miatt, így elkülönítve kezelték Arrianos, valamint Plutarchos munkájától.³¹ Később azonban a „vulgata-források” közé beillesztették Plutarchos Alexandros életrajzát, a *Metzi Epitomét*,³² tulajdonképpen minden forrást, Arrianoson kívül.³³ Manapság azonban kétségbe vonják a már említett fogalmak létjogosultságát,³⁴ ugyanis túlságosan leegyszerűsítik a közös forráshasználat problematikáját, mellőzve azon tényt, hogy a három szerző több forrásra támaszkodva alakította ki történetét, írói szándékának, vagy pedig a választott műfaj kötöttségeinek megfelelően. A forráshasználatot érintő hipotézisek azonban vitatottak, melyek bemutatása meglehetősen messzire vezetne, így ezek ismertetésétől eltekintek. Választásomat tehát, a kizárólagosan Kleitarchosra támaszkodó „*vulgata*” terminus használatától eltekintve, azon tény elfogadásával indoklom, hogy a kiemelt auktorok analóg szöveghelyeinek hátterében, forrásként elsősorban Kleitarchos³⁵ valószínűsíthető.

A három szerzőt mint történetírót nem sokra értékelték, közös hibájukként hiteltelenségüket, anekdotikus, regényes elbeszéléseiket rótták fel. Diodóroszt szellemtelen kompilátorként tartották számon, aki gyakran ellentmondásba keveredik és téved. Elítélték továbbá forráskezelése miatt is, mint aki a bőséges hagyományból mindig csupán egyetlen szerzőt választ, akit azután mechanikusan másol.³⁶ A Pompeius Trogus munkáját kivonatoló Iustinust sem értékelték sokra, elvitták eredetiségét, önállóságát, szemére vetve, hogy görcsösen ragaszkodik az eredeti munkához. Az utóbbi évtizedekben azonban a három auktor megítélése jelentősen változott. Egyre inkább hitelt adnak történeti beszámó-

³⁰ Jacoby, F.: *Kleitarchos* In: RE (Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft) XI 1 Stuttgart, 1921. (col. 630); Schwartz, E.: *Curtius Rufus*. In: RE IV 2 Stuttgart, 1901. (col. 1883–4).

³¹ A fennmaradt források két csoportra különíthetők el. Az első csoportba tartozik Arrianos történeti munkája, mely Aristobulos, Ptolemaios, kisebb mértékben pedig Nearchos munkáját veszi alapul. A másik csoportba Diodóros, Curtius Rufus, valamint Iustinus sorolható, hiszen történeti munkáik közös forrásra, az alexandriai Kleitarchos töredékesen fennmaradt művére vezethetők vissza. Plutarchos biográfiája több forrásra, mintegy a források mozaikjára „*a mosaic of sources*” támaszkodik. Strabón *Geographika* című munkájában a főbb történetírókat veszi alapul, kiváltképp Onésikritost, Nearchost, valamint Aristobulost. Bosworth, B.: *Introduction*. In: Bosworth, A. B.–Baynham, E. J. (ed.): *Alexander the Great in fact and fiction*. Oxford–New York, 2002. 3.

³² Késő antikvitásban készült munka, mely egy 10. századi kéziratban hagyományozódott ránk (*incerti auctoris Alexandri Magni Macedonis epitoma rerum gestarum*). Alexandros hadjáratának Hyrkania és Dél-India közötti szakaszát meséli el Dareios halálától indulva. Vö.: Bosworth, A. B.: *Nagy Sándor, a hódító és birodalma*. Budapest, 2000. 429. A stílusjegyei alapján leginkább a Kr. u. 4. századra, vagy az 5. század elejére datálható. Ismeretlen szerzője a korábbi történeti munkákat vette alapul.

³³ Hammond, N. G. L.: *Three Historians of Alexander the Great. The so-called Vulgata Authors, Diodorus, Justin, Curtius*. Cambridge, 1983. 2.

³⁴ Tarn, W. W.: *Alexander the Great, II*. Cambridge, 1948.; Hammond: *Three Historians of Alexander the Great. The so-called Vulgata Authors, Diodorus, Justin, Curtius*.

³⁵ Raun, C.: *De Clitarcho Diodori, Curtii, Iustini auctore*. Bonn, 1868.; Jacoby: *Kleitarchos*, col. 630.; Schwartz: *Curtius Rufus*, col. 1883–4.; Hamilton, J. R.: *Cleitarchus und Aristobulus*, *Historia* t. 10. (1961) 448–458.; Bosworth: *Nagy Sándor a hódító és birodalma*, 425–433.; Atkinson: *Q. Curtius Rufus „Historiae Alexandri Magni”*, 3447–3483.; Barzano, A.: *Curzio Rufo e la sua epoca*. MIL 38 1985. 69–165.; Porod, R.: *Der Literat Curtius. Tradition und Neugestaltung. Zur Frage der Eigenständigkeit des Schiftstellers Curtius*. Graz, 1987.

³⁶ Schwartz, E.: *Diodóros*. In: RE V Stuttgart, 1905. (col. 669); Hornblower, J.: *Hieronymus of Kar-dia*. Oxford, 1981.; Malitz, J.: *Die Historien des Poseidonios*. München, 1983.; Pearson, L.: *The Greek Historians of the West. Timaeus and his predecessors*. GA Atlanta, 1987.

lőiknek, méltatják könnyen érthető, egységes stílusukat, tárgyilagosságukat, valamint írói technikájukat.

Curtius Rufus tizenegy barbár nőalakot illeszt Alexandros-történetébe, melyből három, Hystaspés, Sisimithrés, Spitamenés hitvese csak szerzőnkél szerepel. Térjünk át azonban a nőalakok ismertetésére:

Sisygambis³⁷, Stateira³⁸ – Az issosi csatát követően a makedónok fogságba ejtik Dareios nőrokonait, fiát, valamint több előkelő perzsa hölgyet, akik ősi szokásaik szerint a sereg nyomában haladtak³⁹. Curtius Rufus⁴⁰ és Diodóros⁴¹ is bemutatják a csatát követően a makedón sereg tombolását, a perzsa nők szenvedését, akik a győztesek erőszakának, kegyetlenségének váltak áldozatául, és akik királynőiknél kerestek menedéket, jöllehet ők maguk is oltalomra szorultak.⁴² A foglynők közül Sisygambis méltóságával, Stateira, pedig szépségével tűnt ki.⁴³ E két nemes hölgy saját helyzetével mit sem törődve, ebben a válságos pillanatban is Dareios után érdeklődött,⁴⁴ aki a csatateret elhagyva menekült.⁴⁵ Alexandros Dareios nőrokonainál tett látogatását Curtius Rufus, Diodóros, valamint Iustinus is megörökíti.

Curtius Rufus⁴⁶ – Az éjszaka közeledtével Alexandros, felfüggesztve Dareios üldözését visszatér az elfoglalt táborba, ahol lakomát rendez. A szomszédos sátorból hallható láрма azonban megzavarja a lakomázókat, melyet az örök zendülés jeleként értelmeztek. Valójában a perzsa asszonyok keltették a zajt, ugyanis egy eunuchtól királyuk, Dareios haláláról értesültek. Alexandros megtudva a foglyok bánatának okát, megkönnyezi azok kegyességét („*pietati earum*”), valamint Dareios balsorsát („*fortunae Darei*”), majd úgy vélve, hogy az áruló, ámde perzsául tudó Mithrénés követségbe küldése fokozná azok haragját, végül Leonnatos mellett dönt. Leonnatos teljesítvén a parancsot, néhány fegyverrel a királynők sátrához siet, és bejelentését kéri. A vestibulumban állók azonban a fegyveresek láttára királynőikhez futottak, azt gondolván, hogy valójában a nők legyilkolására érkeztek. Az asszonyok nem merészelték beereszteni a férfiakat, így csendben várták a győztes ítéletét. Leonnatos sokáig várakozott bebocsátására, majd megelegelve, kíséretét a vestibulumban hagyva, belépett a sátorba. A férfi feltűnése félelemmel töltötte el az asszonyokat. Úgy vélték ugyanis, hogy bejelentés nélkül tört rájuk. Dareios felesége, valamint édesanyja Leonnatos lábai elé borultak, és kérlelni kezdték, hogy haláluk előtt, honi szokásaik szerint eltemethessék Dareiosot, majd mindezzel végezve, vállalják a halált. A férfi azonban tudomásukra hozta, hogy Dareios él, valamint kijelentette, hogy királynői méltóságukat továbbra is megtarthatják.

³⁷ Sisygambis, Ostanés leánya, Arsamés lánytestvére, valamint felesége. Vö.: Diod. XVII 5, 5., Schoch: *Sisygambis*. RE III A Stuttgart, 1927. (col. 371).

³⁸ Dareios felesége, leánytestvére. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Curtius Rufus nem közöl negatív ítéletet, vérfertőző viszonyokról. Vö.: Sisimithrés és hitvese (Curt. VIII 2, 19).

³⁹ Curt. III 8, 12.; Diod. XVII 31, 2.; 35, 3.

⁴⁰ Curt. III 11, 21–22.

⁴¹ Diod. XVII 35, 5–7.

⁴² Curt. III 11, 25.; Diod. XVII 36, 4.

⁴³ Curt. III 11, 24.

⁴⁴ Curt. III 11, 26.

⁴⁵ Curtius Rufus Dareiosról közvetített képét leginkább a bukás és a felemelkedés jellemzi, amit még inkább kiemel, hogy az uralkodó félelemből megszabadul jelvényeitől, hogy ne akadályozzák menekülésében. Curt. III 11, 11. Rutz, W.: *Zur Erzählkunst des Q. Curtius Rufus*. ANRW 2, 32, 4 1986. 2346.

⁴⁶ Curt. III 12, 4–27.

Diodóros⁴⁷ – Alexandros felhagyva Dareios üldözésével, visszatér a táborba, ahol lakomázásba kezd. A szomszédos sátorból kiszűrődő lármában megzavarja, ahol a perzsa asszonyok halottnak hitt királyukat sűrű könnyhullatások közepette gyászolták. Alexandros megnyugtatóssá végett elküldte Leonnatost, hogy tudassa a királynókkal, hogy Dareios él, valamint bejelentse másnapi látogatását. Az asszonyok elcsodálkozva a nem remélt fordulatot, istenként köszöntötték Alexandrost, valamint felhagytak a sírással.

Iustinus⁴⁸ – Alexandros felkeresi Dareios foglyul ejtett nőrokonait, hogy megnézzék és bátorítsa őket. Az asszonyok azonban a fegyveresek láttára egymást átölelve sírni kezdtek, majd Alexandros lábai elé borulva nem életükért könyörögtek, hanem Dareios elhantolásáért. Alexandros meghatódva az asszonyok kegyeletétől, közölte, hogy Dareios él, valamint elrendelte, hogy királynókként köszöntsék az asszonyokat.

Alexandros másnapi látogatását illetően Diodóros, valamint Curtius Rufus is elbeszéli Sisygambis tévedését, aki véletlenül Héphaistiónt köszöntötte királyként, illetőleg Alexandros reagálását a történetekre.⁴⁹ Curtius Rufusnál ezen mondat egy Héphaistión-méltatás alapját adja, ami ugyancsak felbukkan Diodórosnál, azonban egy későbbi szöveghelyen, a történet megisméltésekor, halálának elbeszélésekor.⁵⁰

Beszámolóik fő vonalaikban megegyeznek, mégis kimutatható néhány jelentős eltérés. Iustinus leírásában a királynők személyesen Alexandrostól szereznek tudomást sértetlenségükről, valamint arról, hogy Dareios még életben van. Diodóros beiktatja ugyan Leonnatos követségbe küldését, azonban egyedül Curtius Rufus képes a történetben rejlő lehetőségek kihasználására. A párhuzamos tradícióban Mithrénés sehol sem szerepel ezen jelenet kapcsán. Curtius Rufusnál szerepeltetését az indokolja, hogy Alexandros jóindulatát kívánta kihangsúlyozni,⁵¹ hiszen az áruló látványa fokozná a királynők bánatát. A foglyokkal való tárgyalást szerzőnk hihetetlen módon késlelteti. Leonnatos fegyveresekkel jelenik meg, így teljesen jogos, hogy a vestibulumban állók nem látják át Alexandros szándékát. A foglyonők Dareios elvesztése miatti fájdalmát további halálfélelemmel is fokozzák.

Mind a három szerző beszámol a perzsa királyi család sértetlenségéről, valamint Alexandros végtelen jóindulatáról a foglyok iránt. Ennek egyik ékes bizonyítéka, hogy Sisygambis fentebb említett büntetésre méltó tettét az uralkodó nem csupán nem torolja meg, hanem kijelentésével el is oszlatja a királynő szégyenkezését. A nőknek a makedón táborban semmiféle bántódásuk sem esik, megtarthatják rangjukat, ékszereiket, engedélyt kapnak halottaik szokásaik szerinti elhantolására.⁵² Diodóros, valamint Iustinus mindehhez hozzáfűzi, hogy Alexandros ígéretet tett Dareios lányainak rangjukhoz méltó kihazasítá-

⁴⁷ Diod. XVII 37, 3–38, 4.

⁴⁸ Iust. XI 9, 12–16.

⁴⁹ „Nem tévedtél, anyakirályné, mert ő is Nagy Sándor.” Curtius Rufus szöveghelyeit a továbbiakban Kárpáthy Csilla fordításában közlöm. Q. Curtius Rufus: *A makedón Nagy Sándor története*. Szeged, 2002. „Non errasti, mater: nam et hic Alexander est”, „...Μηδὲν φροντίσης, ὦ μήτηρ, καὶ γὰρ καὶ οὐτος Ἀλέξανδρός ἐστιν.”

⁵⁰ Diod. XVII 114, 2.

⁵¹ Porod kimerítő elemzés alá vette a szöveghelyet, összevetve Iustinus (XI 9, 12–16), Plutarchos (Alex., 21), Arrianos (Anab. II 12, 3–8), Diodóros (XVII 37, 3–38, 7) leírásával, kimutatva Curtius Rufus írói technikáját. A szövegrészek elemzésében főbb eredményeit ismertetem. Porod: *Der Literat Curtius. Tradition und Neugestaltung. Zur Frage der Eigenständigkeit des Schiftstellers Curtius*, 100–107.

⁵² Curtius Rufus leírásában szerepel mindez, és ami meglepő, hogy Alexandros és Héphaistión látogatása elé illeszti a történetet Curt. III 12, 13–14.

sára,⁵³ amely ígéretét végül a szúzai mennyegzőn⁵⁴ váltja valóra. 324-ben ugyanis feleségül veszi Stateirát,⁵⁵ valamint Parysatist.⁵⁶ A makedón arisztokrácia tagjai is követték uralkodójuk tettét. Az esküvő valójában a két nép összeolvadását szimbolizálta, amely már perzsa szokások szerint zajlott, Alexandros Rhoxanéval kötött házasságával ellentétben.

A párhuzamos tradícióval való egybevetés szerzőnk tudatos kompozíciós technikájára világít rá. A változtatások minden bizonnyal Curtius Rufus sajátosságainak tekinthetők. Alkalmazásukkal, vagyis a hosszantartó feszültségkeltéssel az olvasó érzelmeire próbál hatást gyakorolni, egyfajta komplex technikán keresztül.

Curtius Rufus, Diodóros, valamint Iustinus is hangsúlyozza a győztes nem várt kíméletességét a foglyokkal szemben, ami az Alexandros-hagyományban állandó toposszá⁵⁷ vált. Curtius Rufus azonban megtoldja az ekkor még mértékletes uralkodó magasztalásával, amely azonban már előrevetíti a hamarosan bekövetkező erkölcsi romlást.⁵⁸ A fentebb említett szöveghelyek alapján kétség sem férhet ahhoz, hogy a nőalakok Alexandros jellemének bemutatására szolgálnak, szemléltetve *clementiáját*, amelyet leginkább a következő méltatás reprezentál: „*Tunc quidem ita se gessit, ut omnes ante eum reges et continentia et clementia vincerentur. Virgines reginas excellentis formae tam sancte habuit, quam si eodem quo ipse parente genitae forent; coniugem eiusdem, quam nulla aetatis suae pulchritudine corporis vicit, adeo ipse non violavit, ut summam adhibuerit curam, ne quis captivo corpori inluderet ...*”⁵⁹

Stateira röviddel fogságba esése után meghal. Haláláról szerzőink a következőképpen számolnak be:

*Curtius Rufus*⁶⁰ – Alexandros értesül arról, hogy az út fáradalmi, valamint a bánat súlya alatt megtört Stateira életét vesztette. Az uralkodó így a nők sátrához járul, ahol könnyezve, az étket elutasítván, Sisygambis, valamint Dareios gyermekeinek társaságában gyászol. Ellensége feleségét, akit csupán egyszer látott, végül perzsa szokások szerint temeteti el. Tyriotés, az egyik eunuch azonban megszökik, és Dareios tudomására hozza felesége halálát, aki meg van győződve arról, hogy hitvesét megölték. Tudomást szerezve Alexandros Stateira halála miatti bánatáról, valamint a rangjának megfelelő temetésről, elképzelhetetlennek tartja, hogy a makedón uralkodó egy ujjal sem érintette feleségét, így vallatóra fogja Tyriotést. Végül a számára teljességgel hihetetlen önmegtartóztatáson elcsodálkozva dicséri Alexandrost.

Diodóros⁶¹ – csupán egyetlen mondattal említi Stateira halálát, valamint temetését, Alexandros ugyanis fenséges pompával temeteti el.

⁵³ Diod. XVII 38, 1.; Iust. XI 9, 16.

⁵⁴ Alexandros Stateirával való házassága azonban gyermektelen volt. Arr. (VII 4, 4.) Barsiné néven nevezi (minden bizonnyal tévedés, hacsak nem két neve volt). Fiehn: *Stateira*. RE III A Stuttgart, 1929. (col. 2171).

⁵⁵ Curt. X 3, 12.; Diod. XVII 107, 6.; Iust. XII 10, 9–10.; Plut. Alex. 70, 2.;

⁵⁶ Arr. VII 4, 4.

⁵⁷ Vö.: Plut. Alex. 21.; Arr. II 12, 8. Vö.: Schwartz: *Curtius Rufus*, col. 1883–4.

⁵⁸ Curt. III 12, 18–20.

⁵⁹ „Ekkortájt még úgy viselkedett, hogy minden korábbi királyt felülmúlt mértéktartásban és kegyességben. A szépséges királyi szüzeket oly tiszteletben tartotta, mintha csak saját nővérei lettek volna. Dareiosz hitvesén és egyben húgán-akinek szépségével abban az időben egyetlen asszony sem versenyezhetett volna – nemcsak hogy ő maga nem követett el erőszakot, de még arra is szigorúan ügyelt, hogy senki kisujjával se nyúljon a fogoly királynéhoz.” Curt. III 12, 21–23.

⁶⁰ Curt. IV 10, 18–34.

⁶¹ Diod. XVII 54, 7.

Iustinus⁶² – Dareios tudomására hozzák, hogy felesége vetelés⁶³ következtében életét vesztette, s hogy Alexandros bőkezűen gondoskodott a nő temetéséről, hozzáfűzve, hogy minderre nem a szerelem, hanem sokkal inkább embersége ösztönözte, hiszen Stateirá t csupán egyszer látta, míg Dareios anyját, valamint lánygyermekait gyakran szokta vigasztalni. Dareios, mindezek hallatára, úgy érezve, hogy a makedón uralkodó nem csupán csatában, de jótéteményekben is felülmúlta, levelet írt Alexandrosnak, hogy köszönetet mondjon, valamint békeajánlatot tegyen. Alexandros válasza pedig nem más, minthogy mindezt lelki nagyságából kifolyólag cselekedte, Dareios kérését hajlandó teljesíteni, amennyiben másodikkal s nem vele egyenlőnek ismeri el magát.

Diodórosszal ellentétben Curtius Rufus és Iustinus is meglátja a lehetőséget a moralizálásra, Alexandros részvételének ismételt bemutatására. A két szöveghely analógiájához kétség sem férhet, gondoljunk elsősorban Alexandros reagálására a nő halálhírének hallatára, a végtisztesség megadására, valamint annak kiemelésére, hogy az uralkodó csupán egyszer látta Dareios hitvesét. Az uralkodó kegyességét mind Curtius Rufus,⁶⁴ mind pedig Iustinus⁶⁵ Dareiossal mondatja ki. A már említett párhuzamok azonban a tartalomra koncentrálnak. Iustinus meglehetősen tömören mutatja be az epizódot, amely csupán rövid ideig köti le figyelmünket. Curtius Rufus azonban jelentősen változtat, mintegy kiszínezve és képszerűvé formálva az epizódot. A tragikum, valamint a patetikus elemek ismételt előtérbe kerülnek, melyek végül Dareios gyanújában, majd a történetet záró direkt beszédében terebélyesednek ki.

Stateira halálát követően Alexandros Sisygambist, Dareios két leánygyermekét, valamint fiát Szúzában hagyja. Két forrásunk, Curtius Rufus, valamint Diodóros jelentős és lényeges különbségeket mutat Alexandros rendelkezéseit illetően. Diodóros⁶⁶ leírásából egyértelműen kiderül, hogy a királyi család tagjainak át kellett venniük a hódítók szokásait, és meg kellett tanulniuk nyelvüket.⁶⁷ Curtius Rufusnál⁶⁸ a következőket olvashatjuk arról,

⁶² XI 12, 6–16.

⁶³ Curtius Rufus, valamint Iustinus, Stateira halálát Dareios diplomáciai közeledése (vö.: Curt. IV 1, 7–10.; IV 5, 1–3.; IV 11, 1–22.; Diod. XVII 39, 1–2.; XVII 54, 1–5.; Iust. XI 12, 1–15.; Plut. 29, 7–8.) elé helyezi, Plutarchos viszont utána. Stateira halála okaként Iustinushoz hasonlóan pedig a gyermekszülést nevezi meg. (Ez minden bizonnyal azt a tradíciót tükrözi, amely elvitatja Alexandros gondoskodását a foglyokkal szemben. Hiszen Dareios nőrokonai 333. novemberében estek fogságba, Dareios közeledése pedig 331. nyarára tehető) (Plut. Alex. 30).

⁶⁴ „Ó, atyáim istenei, elsőnek szilárdítsátok meg uralmam, azután, ha sorsom már elvégeztetett, könyörgök, senki más ne legyen Ázsia királya, mint ez az igazságos ellenfél, ez az irgalmas szívű győztes! ” „*Di patrii*”, inquit, „*primum mihi stabilite regnum; deinde, si de me iam transactum est, precor ne quis potius Asiae rex sit, quam iste tam iustus hostis, tam misericors victor.*” Curt. IV 10, 34.

⁶⁵ „Dareus ekkor érezte igazán legyőzöttnek magát, mivel az ütközetek után ellensége a jótétemények tekintetében is föléje kerekedett; vizsgáló dolog számára – mondotta –, hogy ha már nem győzhetett, legalább ilyen valaki győzte le. Harmadízben is írt tehát neki levelet, és köszönetet mond neki, hogy övével szemben semmiféle ellenséges dolgot nem tett.” „*Tunc se ratus vere victum, cum post proelia etiam beneficiis ab hoste superaretur, gratumque sibi esse, si vincere nequeat, quod a tali potissimum vinceretur. Scribit itaque et tertias epistulas et gratias agit, quod nihil in suos hostile fecerit.*” Iust. XI 12, 8–9.

⁶⁶ Diod. XVII 67, 1.

⁶⁷ Bosworth Curtius Rufus szöveghelyét egyenrangúnak minősíti a diodórosi leírással, véleményem szerint tévesen, mivel Curtius Rufusnál a perzsa szokások elismerését találjuk. Bosworth: *Nagy Sándor. A hódító és birodalma*, 97. (Lehetséges, hogy a makedón uralkodó csupán kommunikálni kívánt a nőkkel.)

hogyan viszonyult Alexandros foglyaihoz: Sisygambist, Olympiast megillető néven, anyaként szólítja, teljes tiszteletben részesíti, fiúi odaadással szereti, gazdag ajándékokkal halmozza el. A jelenetben Alexandros felajánlja, hogy amennyiben örömeikre szolgált az általa küldött ruha, kelme, küld mestereket, akik készítésükre megtaníthatják Sisygambis unokáit. A királynő azonban sírva fakad, hiszen a perzsa nők semmit sem tartanak gyalázatosabbnak, mint a szövést, illetőleg a fonást. Alexandros minderről tudomást szerevez felkeresi a királynőt, és kiengeszteli, méntségéül hozván, hogy mindig is tiszteletben tartotta a perzsák szokásait, és most is csupán tudatlanságból kifolyólag okozott fájdalmat a nőnek, akit olyannyira tisztel.

Az eltérések magyarázata azonban nyilvánvaló, hiszen Curtius Rufus, mint már oly sok esetben, most is kiemeli a győztes *clementiáját*, aki a legyőzött ellenségnek még szokásait sem sértené. Hasonló okból szerepel egy csupán Arrianosnál⁶⁹ és Curtius Rufusnál⁷⁰ olvasható jelenet, amelyben Alexandros Sisygambis kérésének engedve megkíméli az uxiosok városát. Arrianos, forrásként Ptolemaiosra hivatkozva, csupán annyit közöl: Sisygambis közbenjárt értük az uralkodónál, hogy a területükön maradhassanak. Curtius Rufus leírása azonban sok szempontból különbözik Arrianos közlésétől a kérés tartalmát, következményeit illetően. Sokkal részletesebben mutatja be az ostromot, szerepelteti továbbá Medatést, Dareios rokonát, aki minden bizonnyal a királynő beavatkozásának jogosságát támasztja alá. Szerzőnk Alexandros városlakókkal szembeni kegyességének hangsúlyozására,⁷¹ a perzsa anyakirálynéval szemben szüntelenül megnyilatkozó szeretetének bemutatására illeszti be az epizódot, aki a győztes Dareiostól sem kívánhatott volna többet.

A fentebb említett szöveghelyek alapján kijelenthetjük, hogy Curtius Rufus egyetlen lehetőségét sem mulaszt el Alexandros mértékletességének, kegyességének kiemelésére. Mindehhez segítségül hívván az epika,⁷² illetőleg a tragédia kellékárát, amit csak tovább fokoz retorizáló hajlamával,⁷³ hogy az ekkor még pozitív, erkölcsös Alexandros-kép annál élesebb kontrasztot alkosson a szerencse adományai közepette és a keleti szokások hatására elfajuló, bűnök martalékává lett uralkodó bemutatásával. Szükséges azonban leszögezni, hogy megoszlanak a vélekedések azzal kapcsolatban, hogy Curtius Rufus pozitív vagy negatív attitűddel viszonyul az uralkodóhoz.⁷⁴ Általában azonban elfogadottnak tekinthető,

⁶⁸ Curt. V 2, 16–22.

⁶⁹ Arr. III 17, 6.

⁷⁰ Curt. V 3, 12–15.

⁷¹ „A király akkori mértéktartását ez az egy eset is bizonyíthatja ...” „*Moderationem clementiamque regis, quae tunc fuit, vel una haec res possit ostendere ...*” Curt. V 3, 15.

⁷² Balzer, R.: *Der Einfluß Vergils auf Curtius Rufus*. München, 1971.

⁷³ Curtius Rufus a Rómában kifejlődött Kr. u. 1. századi vonásokat tükrözi retorikájában. Bardon, H. (1947) egyetért Helmreich, F.: *Die Reden bei Curtius*. Paderborn, 1927. munkájával (aki három genusba sorolja Curtius Rufus beszédtechnikáját), de utal a római ékesszólás különlegességeire, vagyis Curtius Rufus elsősorban Aristotelést követve, szórakoztatni (*delectare*), tanítani (*docere*) és megindítani (*movere*) akar. Bardon, H.: *La valeur littéraire de Quinte-Curce*. LEC t. 15. (1947) 203–205.

⁷⁴ A negatív szerepeltetés háttérben peripatetikus, sztoikus hagyományokat sejtene, azonban felmerült az a gondolat is, hogy esetlegesen az Alexandrosszal szembenálló politikai körökből eredeztethető. A témához bővebben: a negatív Alexandros-kép a peripatetikus hagyománynak köszönhető, és Curtius Rufus az első, aki mindezt lejegyzí Tarn: *Alexander the Great*. ellene: Menschling, E.: *Peripatetiker über Alexander*. Historia, t. 12. (1963) 274–282.; Badian, E.: *The eunuch Bagoas: a study in method*. CQ., Jg. 8. (1958) 144–157.; Alexandros-kép vizsgálatához: Rutz: *Zur Erzählkunst des Q. Curtius Rufus*, 2346.; Therasse, J.: *Le jugement de Quinte-Curce sur Alexandre: une appréciation morale indépendante*. LEC, t. 41. (1973) 23–45.; Pozitív Alexandros-kép:

hogy mindenekelőtt a morálisan hanyatló Alexandros-portré a domináns. Sisygambis alakja talán hozzásegítene a kérdéskör vizsgálatához, hiszen az uralkodóból mindig a jót, a pozitívumot váltja ki. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy mindez csupán az első öt könyvben (*pentas*) olvasható. Tekintetbe véve azonban Sisygambis Alexandros hálalakor mutatott megrendülését, a király vele szemben megnyilvánuló szüntelen jóindulatát, mindezt kiterjeszthetjük az egész cselekményre, így ő mintegy rácsófolna a kizárólagosan negatív Alexandros-portréra. Ezen nőalak méltóképpen rá is szolgált a király kegyére, amelyet mindenkor balsorsához méltóan fogad,⁷⁵ szem előtt tartva fogoly mivoltát. Az issosi csatát követően, az előkelő perzsák temetésekor kínosan ügyelt arra, hogy egyszerű külsőségek⁷⁶ közepette hantolja el őket, nehogy a győztesek szemében gyűlöletesnek tűnjön a perzsa szokások szerinti fenséges temetés. Ugyanígy a Medatésért való közbenjárásakor,⁷⁷ akinek kérését sokáig vonakodott teljesíteni, mondván, az semmiképpen sem illik jelen helyzetéhez. Ugyanezzel a magatartással találkozhatunk a Gaugamela és Arbela között lezajlott csata során, mikor tévesen Dareios győzelmét adják hírül a foglyoknak. Curtius Rufus⁷⁸ és Diodóros⁷⁹ leírásában is Sisygambis a helyén marad, mintegy elutasítva kiszabadítását, félve a szerencse forgandóságától,⁸⁰ és attól, hogy hálátlanná válik Alexandrosszal szemben. Mindezt még inkább alátámasztja az uralkodó halálát követő (ötödik napon bekövetkező) halála, amiről mind Diodóros⁸¹, mind Curtius Rufus⁸², mind pedig Iustinus⁸³ beszámol. Szerzőnk mintegy toposzként a király méltatására illeszti be az epizódot, akit még ellensége is önmagát elemésztve⁸⁴ gyászol, amely egyben előhangja a rákövetkező Ale-

---

Atkinson: *Q. Curtius Rufus „Historiae Alexandri Magni”*, 3470–71.; Bödefeld, H.: *Untersuchungen zur Datierung der Alexandergeschichte des Q. Curtius Rufus*. Düsseldorf, 1982. Negatív, valamint ambivalens Alexandros-kép: Mederer, E.: *Die Alexanderlegenden bei den ältesten Alexanderhistorikern*. Stuttgart, 1936.; Egge, R.: *Untersuchungen zur Primärtradition bei Q. Curtius Rufus. Die alexanderfeindliche Überlieferung*. Freiburg, 1978.; Gunderson, L. L.: *Quintus Curtius Rufus. On his Historical methods in the Historiae Alexandri*. In: Adams, W. L. – Borza, E. N. (ed.): *Philip II, Alexander the Great, and the Macedonian heritage*. Washington, 1982. 177–196.; Barzani: *Curzio Rufo e la sua epoca*, 101–120.

⁷⁵ Curtius Rufus Sisygambis és vele együtt Stateira bemutatásában kiemeli a nők nemességét, hiszen, mint már említettük, Alexandros megsiratja a foglynők alázatosságát (*pietas*), vagyis szerzőnk (eltekintve attól a ténytől, hogy az Alexandros történetet rómaiavá formálja) egy kimondottan római sajátosságú erénnyel ruházza fel e két barbár nőalakot.

⁷⁶ Curt III 12, 14.

⁷⁷ Curt. V 3, 12–14.

⁷⁸ Curt. IV 15, 10–11.

⁷⁹ Diod. XVII 59, 7.

⁸⁰ „*credo, praecoci gaudio verita inritare fortunam*” (Curt. IV 15, 11.); Sisygambis higgadtan ült tovább, mivel nem bízott a szerencse váratlan fordulatában, valamint nem akarta Alexandros iránti háláját semmissé tenni. ... οὕτε τῶ παραδόξῳ τῆς τύχης πιστεύουσα οὕτε τὴν πρὸς Ἀλέξανδρον εὐχαριστίαν λυμαινομένη.

⁸¹ Diod. XVII 118, 3.

⁸² Curt. X 5, 18–25.

⁸³ Iust. XIII 1, 5–7.

⁸⁴ „Halála kétségtelenül bizonyítja, mily kegyes volt hozzá Nagy Sándor, és milyen igazságos minden fogolyhoz: Sziszigambisznak volt ereje ahhoz, hogy Dareiosz halála után tovább tengesse életét, de pirult volna, ha túléli Nagy Sándort.” *Magnum profecto Alexandri indulgentiae in eam iustitiae-que in omnes captivos documentum est mors huius, quae, cum sustinisset post Dareum vivere, Alexandro esse superstes erubuit.*” Curt. X 5, 25.

xandros-panegyrikosnak.⁸⁵ Sisygambis ezzel a tettel azonban saját erkölcsi nagyságát is bizonyítja, mivel méltóképpen róttá le háláját pártfogójának.

A görög és latin irodalomban a nőalakok általában egyfajta mellékszereplők,⁸⁶ amely tendenciát Curtius Rufus is követi munkájában. A nőket tulajdonképpen Alexandros tetteinek, jellemzésének eszközéül használja. Sisygambis azonban kiemelkedik ebből a háttérszerepből, és nem csupán egyenértékűvé válik a férfiakkal, hanem felül is múlja őket. Dareios ragyogó jellemét a szerencse rontotta meg,⁸⁷ későn látta meg hová vezette *hybris*-e, és csupán bukásában szerzi vissza elvesztett erkölcsiségét, tartását.⁸⁸ A kezdetben minden rossz tulajdonságtól mentes Alexandros pedig a szerencsétől és a sikertől megrészegülve Dareios hibájába esik és folyamatosan veszti el azon tulajdonságait, amelyek kiemelkedővé tették, és amelyeknek mindenekelőtt sikerét köszönhette. Sisygambis azonban a *Historiae Alexandri Magni* folyamán végig megőrzi nemességét. Egyedül ő képes mind balszerencsését, mind pedig sikerét méltóképpen viselni,⁸⁹ amit Curtius Rufus egy fiktív beszédben ki is mondhat vele. Curtius Rufus munkájában tehát tulajdonképpen egy nő az, aki erkölcsi győzelmet tud aratni. Nyilvánvalóan felmerül a kérdés, hogy mi lehet a szerző szándéka Sisygambis illetén szerepeltetésével. Curtius Rufus elsődleges célja minden bizonnyal az, hogy kiemelje a nő erkölcsi kiválóságát Dareiosszal és Alexandrosszal szemben, ugyanakkor bemutatásával egyben követendő példát is mutathat, ami teljes egészében összhangban áll moralizáló szándékával.

Curtius Rufus alapján tudjuk, hogy Barsiné,⁹⁰ Memnón felesége Damaszkusz közelében esett fogságba több előkelő perzsa nővel együtt. Alexandros halála után azonban, mintegy lehetséges örökösnek, a király gyermekének, Héraklés anyjaként szerepel. Iustinus⁹¹ azonban az Alexandros és Barsiné kapcsolatáról, valamint a születendő gyermekről szóló híradást közvetlenül a Dareios nőrokonaival való találkozási jelenet után helyezi.

Waldemar Heckel⁹² felhívja a figyelmet arra, hogy Curtius nem említi sem azt, hogy Damaszkusznál találkozott Alexandros Barsinével,⁹³ sem azt, hogy ő volt az első nő, akivel közeli kapcsolatba került,⁹⁴ jóllehet tudott róla, amit a második szövegrész egyértelműen bizonyít. Heckel következtetése teljes mértékben elfogadható. Az Alexandros és Barsiné kapcsolatáról szóló beszámoló ugyanis teljességgel érvénytelenítette volna Curtius Rufus korábbi kegyes Alexandros-képét.⁹⁵

⁸⁵ Vö.: Curt. X 5, 26–36.

⁸⁶ Vö.: Gallo, L.: *La donna greca e la marginalità*. Quad. Urbinati Cult. Class., 18 (1984) 7–51.

⁸⁷ Vö.: Curt. III 2, 17. Rutz: *Zur Erzählkunst des Q. Curtius Rufus*, 2346.

⁸⁸ H. Berve véleménye alapján Kleitarchost kell sejtenuünk annak hátterében, hogy Dareios Alexandros egyenrangú ellenfeleként szerepel. Berve, H.: *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage* 2 München, 1926. 128. A témához lásd még: Mederer: *Die Alexanderlegenden bei den ältesten Alexanderhistorikern*, 22. Curtius Rufus sajátossága azonban, hogy Dareios tragikus alakká formálja.

⁸⁹ „Fel tudok emelkedni korábbi méltóságom magaslatára, és el tudom túrni a mostani rabigát is.” *„Et praeteritae fortunae fastigium capio et praesentis iugum pati possum.”* Curt. III 12, 25.

⁹⁰ Curt. III 13, 14.; X 6, 11–13.; Diod. XVII 23, 5.

⁹¹ Iust. XI 10, 2.

⁹² Heckel, W.: *Notes on Q. Curtius Rufus' History of Alexander*. Acta Classica, vol. 37. (1994) 72.

⁹³ Iustinus XI 10, 2.

⁹⁴ Plut. Alex. 21, 7. (Plutarchos leírásának forrása, Aristobulos).

⁹⁵ A perzsa királynőkkel szemben tanúsított bánásmód. Vö.: Curt. III 12, 21–23.

Thais⁹⁶ – Alexandros Persepolisba visszatérve, barátai társaságában fényes nappal lakomázásba kezd Xerxés palotájában, amelyen kéjnök is részt vesznek, akik közül Thais mámoros állapotban javaslatot tesz a palota felgyújtására, bosszúból a perzsák által elpusztított görög városokért. A bortól elnehezült társaság és maga a király is, aki jobban szeretne, mint bírta a bort, egyetértett a részeg kurtizán véleményével, így elsőként vetett tűzcsóvat a korábban megkímélt palotára, majd az asztaltársak, a szolgák és végül a szajhák követték. Alexandros később kitisztult fejvel megbánta tettét, úgy vélve, hogy nagyobb büntetés lett volna, ha a perzsák Xerxés palotájában, illetőleg trónusán látják őt.

Diodóros⁹⁷ – Alexandros győzelmei tiszteletére áldozatot mutat be az isteneknek, majd lakomát rendez barátainak. A jelenlévő nőtagok egyike, az attikai származású Thais szólasra emelkedve kijelenti, hogy Alexandros Ázsiában véghezvitt tettei közül az lesz a legemlékezetesebb, ha dionysosi kartánc közepette felperzseli a perzsák palotáját és így az asszonyi kezek által pusztulna el. A bortól feltüzelt társaság helyeselte a kurtizán nézetét, így elsőként a király, majd Thais,⁹⁸ végül az összes jelenlévő fáklját ragadva felgyújtja a korábban megkímélt palotát, bosszúból a görög templomokkal szemben elkövetett gáztettekért.

A persepolisi palota pusztulásának körülményeit,⁹⁹ Thais¹⁰⁰ ebben kiemelkedő szerepét mindkét auktor hasonlóan, szinte megegyezően közli. Általánosan elfogadottnak tekinthető ugyanis, hogy közös forrásuk Kleitarchos.¹⁰¹ Curtius Rufus azonban ismételten átalakítja ezt a moralizálásra lehetőséget adó történetet. Elé illeszt ugyanis egy bevezetőt,¹⁰² amely Alexandros jellemének kezdődő deformálódását hirdeti, amely végül a VI 2, 1–6. résztől válik szinte kizárólagosan az uralkodó állandó jellemzőjévé. A beillesztett rész hang-

⁹⁶ Curt. V 7, 2–11.

⁹⁷ Diod. XVII 72, 1–5.

⁹⁸ Thais mint hatalommal bíró kurtizán, pusztulást okozó nőalak. Vö.: Casevitz, M.: *La femme dans l'oeuvre de Diodore de Sicile. La femme dans le monde méditerranéen*. I: Antiquité Lyon, 1985. 122.

⁹⁹ Vö.: „Tacitusra gondolva nehezen szabadulunk attól a feltevéstől, hogy Curtius leírásába a Nero alatti Πόμης πέρις is bejátszhatott.” Vö.: Borzsák István: *Curtius Rufus és Tacitus*. Ant. Tan.. 23. évf. (1976) 41. A Nero korabeli datáláshoz bővebben: Verdière, R.: *Quinte-Curce, écrivain néronien*. WS, Jg. 79. (1966) 490–509.; Wiseman, T. P.: *Calpurnius Siculus and the Claudian civil war*. JRS, vol. 72. (1982) 57–67.

¹⁰⁰ A persepolisi palota felgyújtása kapcsán két szembenálló tradíció mutatható ki a fennmaradt források alapján. Arrianos (III. 18. 12.), valamint Strabón (XV. 3. 6.) leírásában egy hosszantartó politikai döntés eredménye, bosszú a görög városok kifosztásáért. Plutarchos (Alex. 38), Diodóros (XVII, 72.), valamint Curtius Rufus (V. 7. 2–11.) Kleitarchosra visszanyúló leírásában a palota felgyújtása egy lakoma tetőpontján, Thais ösztönzésére következik be. Ptolemaiosnak minden bizonnyal érdekében állt a nőalak mellőzése, hiszen Alexandros halála után három gyermeke (két fiú, Leontiskos és Lagos, valamint egy lány Eiréné) született Thaistól. A palota felgyújtásának körülményei éppen a források különbözősége miatt meglehetősen vitatottak. Thais szerepeltetése kapcsán felmerült azon gondolat, hogy esetleg Kleitarchos koholmánya. Vö.: Tarn: *Alexander the Great*, 48.; Pearson, L.: *The Lost Histories of Alexander the Great*. New York, 1960. 218–219. Amennyiben Arrianos, valamint Strabón leírását fogadjuk el hitelesnek, vagyis a palota felgyújtása egy tudatos politikai döntés, akkor felmerül annak a kérdése, hogy mi állhatott a háttérben. Alexandros ezzel a tettel a perzsa birodalom végét nyilvánította ki, esetlegesen pedig azt illusztrálta, hogy az ideológiaként állított bosszú valós és nem létezik kiegyezés. Vö.: Bosworth, B.: *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander I*. Oxford, 1980a 331–332.

¹⁰¹ Jacoby, F.: *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Berlin, 1926. II B 137 F 11.

¹⁰² Curt. V 7, 1–2.

súlyozza a különbséget a vereség hatására elvakultságából már kijózanodó Dareios és a szerencsétől megrészegedett makedón uralkodó között. Curtius Rufus elmarasztaló ítéletét azonban a fényes nappal kezdődő lakoma említése, valamint a kéjnők jelenléte¹⁰³ tovább fokozza, hiszen míg a perzsa király a harcra készül és minden figyelmét annak szenteli, a makedón uralkodó hadvezéri kötelességét figyelmen kívül hagyva, seregével együtt dorbézol.

Curtius Rufus meglepő módon nem tesz említést Thais attikai származásáról, amit mind Diodóros, mind pedig a kleitarchosi fragmentum hangsúlyoz. Ennek a mellőzése véleményem szerint tudatos. Curtius Rufus a kurtizánt a barbár *licentia* tipikus képviselőjévé formálja, hiszen csak egy barbár nő lehet képes arra, hogy a királyt hatalmába kerítse, és ekkora pusztításra ösztönözze (éppen úgy, ahogyan Kleopatra Antoniust). Curtius Rufus sajátos változtatása továbbá a történet lezárásaként a makedón sereg ítélete,¹⁰⁴ az uralkodóval szembeni elhatárolódás kezdeti lépése, amely záróakkordjának végül az ópisi zendülést tarthatjuk.

Hystaspés hitvese¹⁰⁵ – A jelenet elemzése előtt szükséges rövidebb kitekintést tenni Curtius Rufus kompozíciós technikájára. Szerzőnk az egyes könyvek kidolgozására, lezárására nagy hangsúlyt¹⁰⁶ fektet, amelyek mintegy az „ember-Alexandros” győzelmétől az emberit túllépő uralkodó triumphusáig vezetnek. Ezzel egyidejűleg azonban egyfajta morális bíráló bontakozik ki.¹⁰⁷ A tíz könyvből álló *Historiae Alexandri Magni* című munkát 2 nagyobb részre, Livius nyomdokain haladva, 2 pentasra szokás osztani. Az első pentas Dareios, valamint Agis halálával, a második pedig Alexandros temetésével és az utódlás körüli vitával zárul.

A második rész elé Curtius Rufus egy rendkívül hangsúlyos *praefatio*¹⁰⁸-t illeszt, amely már bevezető mondatában¹⁰⁹ előrevetíti a következő öt könyv tartalmát. A továbbiakban bemutatja ugyanis Alexandros jellemének és erkölcsének idegen szokások szerinti elfajulását. Az uralkodó mértéktelen lakomákra, a bor szertelen élvezetére, tivornyázásra és a szajhakkal való mulatozásra ragadtatta magát, ami egyre inkább növelte a makedónok ellen-szenvét, s végül cselvetéshez, valamint lázongáshoz vezetett.

¹⁰³ Borzsák: *Curtius Rufus és Tacitus*, 41. Curtius Rufus, Diodórosról eltérően, hasonló ítéletet közöl Alexandrosról és a makedón seregről babylóni tartózkodásuk alatt. Vö.: Curt. V 1, 36–39.; Diod. XVII 64, 4., Borzsák I.: *Nagy Sándor-vulgata és Livius*. Ant. Tan., 27. évf. (1980) 66.; Barzano: *Curzio Rufo e la sua epoca*, 126.

¹⁰⁴ „A makedónok szegyenkeztek, hogy a dicsó várost borgőzös királyuk parancsára eltörölték a föld színéről. Ezért komolyra fordították a szót, és rákényszerítették magukat, hogy elhiggyék: a várost éppen így kellett eltörölniük a föld színéről.” *„Pudebat Macedones tam praeclaram urbem a comissabundo rege deletam esse. Itaque res in serium versa est, et imperaverunt sibi ut crederent illo potissimum modo fuisse delendam.”* V 7, 10. Az epizód struktúrája megegyezik a Rhoxané-jelenettel, hiszen mind a kettőben megtalálhatjuk Curtius Rufus értékítéletét Alexandrosról, valamint a makedónok vélekedését a történeteket illetően.

¹⁰⁵ Curt. VI 2, 6–8.

¹⁰⁶ McQueen, E. I.: *Quintus Curtius Rufus*. In: Dorey, T. A. et alii (ed.): *Latin Biography*. London, 1967. 28. Egyes könyvzáradék vizsgálatához vö.: Rüeegg, A.: *Beiträge zur Erforschung der Quellenverhältnisse in der Alexandergeschichte des Curtius*. Basel, 1906.

¹⁰⁷ Rutz: *Zur Erzählkunst des Q. Curtius Rufus*, 2334.

¹⁰⁸ Curt. VI 2, 2–5.

¹⁰⁹ „... s ő, akit nem törhettek meg a perzsa fegyverek, a bűnök martaléka lett ...” *„quem arma Persarum non fregerant vitia vicerunt”* Curt. VI 2, 1.

Ez után az *expositio* után olvasható a jelenet. Alexandros egy ismételten fényes nappal kezdődő lakoma alkalmával a fogoly nőket dalaik éneklésére kényszeríti, jóllehet rendelkezésre állnak külön e célból hívott görögországi művészek. Hystaspés hitvese, Ochos unokája szomorúságával, a lakomához nem illő nemességével, szemérmességével, szépségével magára vonja a királyi figyelmét.¹¹⁰ Alexandros, mivel ekkor még élt némi nyoma régi erkölcsének,¹¹¹ a királyi sarj szerencsétlensége és a volt perzsa király iránti tiszteletből szabadságát, valamint vagyonát is visszaszolgáltattja a nemes hölgynek, és parancsot ad eltűnt férjének felkutatására.

Érdemes felhívni a figyelmet az első *pentas*ban bemutatott önmegtartóztató, kíméletes Alexandros-portré és a jelenetben megjelenő uralkodói magatartás közötti különbségre. Dareios nőrokonainak szokásait, mint ahogy már láthattuk, a király teljes mértékben tiszteletben tartotta. Most mintegy rákényszeríti akaratát a fogolynőkre, és csupán egyikük képe ellenállásával, vonakodásával feléleszteni Alexandros erkölcsiségét, éppen oly módon, miként majdan Poros¹¹² kiválósága idézi vissza a már erkölcsi romlás útjára lépett makedón királyban elvesztett *continentiáját*, *clementiáját*.¹¹³ Míg Stateira szemérmességét, szépségét csupán egy-két szóval érinti Curtius Rufus, Hystaspés hitvesét bőségesen ellátja jelzős kifejezésekkel.¹¹⁴ Ezáltal még élesebben kiemeli az ellentétet az *expositio*ban bemutatott király jelleme és a nő nemessége között, valamint rádöbben a uralkodót tettének helytelenségére, hiszen valójában egy nemes hölgyet kényszerít szolgálai tevékenységre. Mégis mi lehetett a szerepe a nőalak toposztól eltérő bemutatásának? Hystaspés hitvesének Curtius Rufus leírásában amiatt kellett erkölcsiségével kiemelkednie a barbár nők közül, mint amiért Sisygambis, Stateira esetében és majdan Rhoxané esetében is, hogy mintegy mellékszereplőként hangsúlyozza, hangsúlyozzák Alexandros jellemét, amit még inkább alátámaszthat a szemléletes, képszerű jelenetek analógiája, valamint a négy nőalak szépségének, nemességének hasonló szavakkal történő bemutatása.

Thalléstris¹¹⁵ – A Kaukázus és a Phasis folyó között élő amazonok királynője, Thalléstris mindennél jobban vágyódva a királlyal való találkozásra, országának határára vonul, ahol bevárja a választ hozó követeket. Alexandros hajlandó fogadni, így háromszáz asszony kíséretében a király elé vonul. Thalléstris hosszasan nézegette a királyt, ugyanis a barbárok mindennél többre becsülik a külső megjelenést, amely Alexandros esetében semmiképpen sem állt összhangban tettei nagyságával. A királynő végül nem habozott bevallani, hogy jövetelének célja nem más, mint gyermeket szülni Alexandrosnak, hiszen méltó arra, hogy a királyságnak örökösst adjon. Amennyiben a születendő gyermek fiú lesz, elküldi apjának, ha pedig leány, ő maga neveli fel. Alexandros szövetséget ajánlott a királynőnek, aki azonban kitért a felkínált lehetőség elől, mondván, hogy országát őrizet nélkül hagyta. Az asszony, aki jobban vágyódott a szerelemre, mint a király, továbbra is állhatatosan ostromolta

¹¹⁰ A jelenet, Ochos unokájának bemutatása meglehetősen szemléletes és párhuzamba állítható az iszosi csata után fogságba esett királyi család nőtagjainak bemutatásával. Vö.: Domaszewski, A. V.: *Die Phalangen Alexanders und Cæsars Legionen*. Sitzungberichte Heidelberg, 1925/26 1. Abhandlung, Heidelberg, 1926.

¹¹¹ „*Adhuc in animo regis tenues reliquiae pristini moris haerebant.*” VI 2, 8.

¹¹² VIII 14, 44–46.

¹¹³ Rutz: *Zur Erzählkunst des Q. Curtius Rufus*, 2334.

¹¹⁴ „...szerényen tiltakozott” „...*verecunde reluctantem*”; „Feltűnő szépségét még nemesebbé tette szemérmere: szemét földre sütötte, s amennyire lehetett, elfátyolozta arcát.” „*Excellentis erat forma, et formam pudor honestabat: deiecit in terram oculos et, quantum licebat, ore velato ...*”.

¹¹⁵ Curt. VI 4, 17.; VI 5, 24–32.

Alexandrost, aki végül tizenhárom napot fecsért el a nő vágyának teljesítésére, majd továbbvonult Parthiéné felé, Thalléstris pedig hazatért.

Diodóros¹¹⁶ a következőképpen számol be a Phasis és Thermodón között lakó amazonokról és a királynőjükkel való kalandról: A Hyrkaniába visszatérő Alexandrost háromszáz felfegyverzett amazon kíséretében felkeresi királynőjük, a szépséges és erős Thalléstris, akit bátorsága miatt egész népe csodált. A király meglepődik a nők váratlan érkezésén és méltóságán, majd királynőjüktől jövelele okát tudakolja. Thalléstris válasza nem más, minthogy ő, aki minden nőt felülmúl bátorságban és erőben, gyermeket kíván szülni a legkiválóbb férfitől, hiszen két ilyen szülő gyermeke erejével bizonyára minden embert túlszárnyal. Alexandros örömmel teljesíti a királynő kérését, akivel tizenhárom napot tölt együtt, majd megajándékozva, hazaküldi otthonába.

Iustinus¹¹⁷ – Thalléstris (vagy Minythia), az amazonok királynője harmincöt napi út megtétele után háromszáz asszony kíséretében felkeresi Alexandrost, hogy gyermeke legyen tőle. A nő megjelenése és érkezése mindenkiben csodálatot keltett, szokatlan öltözeke és az együttválás kérése miatt. Alexandros tizenhárom napi pihenőt rendelt el a királynő kérésének teljesítése végett, aki miután úgy érezte, hogy megfogant, hazatért.

A már az ókorban is valótlannak¹¹⁸ tekintett történetet¹¹⁹ Curtius Rufus, Diodóros, valamint Iustinus is meglehetősen hasonlóan írja le, ami ismét egyértelműen közös forráshasználatra enged következtetni.¹²⁰ A szerkezeti, számbeli egyezéseken túlmenően azonban figyelemreméltó eltérések mutathatók ki. Az amazonok külső megjelenítése mindhárom szerző esetében más és más. Curtius Rufus bemutatásukban követi a névetimológián alapuló („*mell nélküli*”) tradíciót,¹²¹ míg Iustinus csupán az asszonyoknál szokatlan öltözeteket említi (amelyre Curtius Rufus is utal). Diodóros azonban minderről semmit sem szól. A királynő bátor, erős és szépséges, a legkiválóbb valamennyi nő közül, aki méltóságával elnyeri a legkiválóbb férfi, Alexandros csodálatát. A király örömmel teljesíti a nő kívánságát, amely egy pillanatig sem tűnik meglepőnek, sőt gyalázatosnak. Iustinus meglehetősen tárgyilagos leírásából hasonló ítélet olvashatunk ki, hiszen a királynő megjelenése, valamint látványa mindenkiben csodálatot keltett. Az „*admiratio*”¹²² főnév egyértelműen pozitív értelemben használandó, esetlegesen pedig párhuzamba állítható Diodóros mondatával:

¹¹⁶ Diod. XVII 77, 1–4.

¹¹⁷ Iust. XII 3, 4–7.

¹¹⁸ Arrianos kétségbe vonja a történet valódiságát (Arr. VII 13, 2–4.), Plutarchos pedig felsorolja a történetet hitelességét elfogadó és elvető történetírók névsorát. (Plut. Alex. 46.).

¹¹⁹ A fiktív történet szerepeltetése azonban kevésbé meglepő az Alexandrosszal kapcsolatos történeti hagyományban. A görögök tudatában az amazonok voltaképpen a perzsákat szimbolizálják a perzsa háborúkat követő időszakban. Ezen gondolat alátámasztására számos példát találunk a képzőművészetben, gondoljunk elsősorban a Parthenón nyugati metopéján szereplő amazonok elleni harcra, az Athéna szobor pajzsborítására vagy Apollón Epikuriosz-templom frízén látható ábrázolásra, valamint a Kr. e. 480 utáni vázafestészet alkotásaira, ahol az amazonokat perzsa öltözékben ábrázolják. Lefkowitz, M. R.: *Women in Greek myth. Hypatia, feminist studies*. (Athènes) 1984. 20.; Becatti, G.: *L'arte dell'età classica*. Milano, 2000. 215–223.

¹²⁰ Vö: Jakobý: *FGrHist*, II B 137 F 16.

¹²¹ „Csak egyik emlőjüket hagyják meg épségben, hogy lánygyermeküket táplálhassák; a jobboldalit leperzselik, így könnyebben vonják fel az íjat, és hajítják a dárdát.” „*Altera papilla, intacta servatur, qua muliebris sexus liberus alant: aduritur dextera, ut arcus facilius intendat et tela vibrent.*” Curt. VI 5, 27–29.

¹²² Vö.: *Thesaurus Linguae Latinae*. Lipsiae, 1900.

ἰ τοῦ δὲ βασιλέως θαυμάζοντος τὸ τε παράδοξον τῆς παρουσίας καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν γυναικῶν ...¹²³ Curtius Rufus azonban jelentősen változtat ezen a kissé epikusnak tűnő leíráson. Az amazon királynő a vágytól¹²⁴ hajtva keresi fel Alexandrost, majd habozás nélkül, egyértelműen felkínálja magát a férfinak, akinek szövetségét ugyanakkor visszautasítja. A király pedig a legkevésbé sem önként, hanem hosszas „ostrom” után teljesíti a szerelemre olyannyira vágyódó¹²⁵ Thalléstris kérését. Az antik irodalomban sehol sem találkozunk hasonló jellegű leírással, így mindenképp sajátosnak tarthatjuk Curtius Rufus negatív kritikát tartalmazó sorait. A változtatás hátterében minden bizonnyal a perzsa nők erkölcsiségével kapcsolatos elmarasztaló ítélet állhat, hiszen csak egy barbár nő lehet képes arra, hogy a vágytól hajtva oly nagy utat tegyen meg, csupán azért, hogy példátlan módon odadobja magát a győzteseknek, lábbal tiporva a szemérmét. Alexandros erkölcsisége is értékét veszti, hiszen enged a nő vágyának, ami korábbi jellemével teljes mértékben ellentétben áll. A gondolatmenetet megerősíti a „szerelmi kalandot” követő, a már korábban említett második egység bevezetőjével¹²⁶ harmonizáló, a perzsa fényűzés rabjává váló Alexandros-portré.¹²⁷ Hasonló ítélettel Diodóros¹²⁸ és Iustinus¹²⁹ munkájában is találkozhatunk, azonban egyedül szerzőnk játszik rá tudatosan az amazon-történet megváltoztatásával.

Semiramis¹³⁰ – „Alexandros meg akarja kímélni Kyropolist, mivel oly nagyon csodálta ezen népek uralkodóját, Kyrost, valamint Semiramist, akikről úgy vélte, hogy lelki nagyságukkal, valamint híres tetteikkel mindenkit felülmúlnak.”¹³¹

„Kérlek benneteket, gondoljatok arra, hogy olyan vidékre érkezünk, melynek ragyogó neve egy asszony dicsőségét hirdeti. Hány várost alapított Szemiramisz! Hány néptörzset leigázott! Mily nagy tetteket vitt véghez! Hírnevünk még kisebb, mint e nőé, és máris megelégtünk a dicsőséget?”¹³²

Diodóros¹³³ – Semiramis Derketo istennő lánya, akit megtalálása előtt galambok neveltek. Később Onnés, Syria helytartója tette feleségévé, akinek két fiúgyermeket szült. Ninos, Asszíria uralkodója a nő tanácsának köszönhetően elfoglalta Baktrát, majd Semiramis bölcsességétől és szépségétől leigázva nőül vette, miután férjét öngyilkosságba kergette. Ninos halála után Semiramis veszi át a hatalmat. Babilón megalapítása után nagyszabású építkezéseit Ekbatanában is folytatja. Özvegyként nem megy férjhez, attól tartva, hogy elragadják hatalmát, mindeközben az összes férfit megölette, akikhez szerelmi viszony fűzte (II 13). Hadjáratot indított Egyiptom, Aithiopia, majd India ellen, utóbbi vállalkozása azonban nem járt sikerrel, hiszen seregének kétharmadát elvesztette, így Babilóniába vonult vissza.

¹²³ „A király elcsodálkozva a nők váratlan érkezésén, valamint méltóságán ...”

¹²⁴ A kifejezés tüstént eszünkbe juttathatja az Alexandrost szüntelenül követő, ösztönző vágyat (*cupido* = *πόθος*). Vö.: Borzsák I.: *A Nagy Sándor-hagyomány terminológiájához*. Ant. Tan., 27. évf. (1980) 193–194.

¹²⁵ „Az asszony vágya, aki hevesebben sóvárgott szerelemre, mint a király, néhány napi maradásra kényszerítette Nagy Sándort.” „*Acrior ad venerem feminae cupido quam regis ...*” Curt. VI 5, 32.

¹²⁶ Curt. VI 2, 1–5.

¹²⁷ Curt. VI 6, 1–12. Hammond véleménye alapján Curtius Rufus elmarasztaló ítéletének hátterében Nerora való utalás valószínűsíthető. Vö.: Hammond: *Three Historians of Alexander the Great. The so-called Vulgata Authors, Diodorus, Justin, Curtius*, 136.

¹²⁸ Diod. XVII 77, 4–7.

¹²⁹ Iust. XII 3, 8–4, 4.

¹³⁰ Curt. VII 6, 20.

¹³¹ Vö.: Borzsák I.: *Semiramis Közép-Ázsiában*. Ant. Tan., 23. évf. (1976) 213–222.

¹³² Curt. IX 6, 23.

¹³³ Diod. II 4–20.

Ninostól született gyermeke, Ninyas összeesküvést szőtt ellene, amely azonban lelepleződött. Mindezek után Semiramis önként lemondott a hatalomról fia javára, majd titokzatos módon eltűnt. Az asszírok mint istennőt galamb képében tisztelték.

Semiramis¹³⁴ kéjnőként jelenik meg, aki a szerelmes uralkodót meggyőzte, hogy őt napra engedje át neki a hatalmat. A király félreállítását után megszilárdította uralmát, majd nagy tetteket vitt véghez.

Iustinus¹³⁵ – Ninus halála után Semiramis félt átengedni a hatalmat fiának, de ő maga sem merészelte nyíltan magára vállalni a kormányzást. Férfinak tüntetve fel magát nagy tetteket vitt véghez fia nevében. Elérkezettnek látva az időt az igazság felfedésére, bevalotta asszony mivoltát, ami csodálatot váltott ki, hiszen nem csupán az asszonyokat, de a férfiakat is felülmúlta virtusával. Megalapította Babylóniát, majd hadjáratot indított Aithiopia és India ellen.¹³⁶ Fia azonban, akivel szerelmi kapcsolatot kívánt létesíteni, megölte.

Diodóros leírása¹³⁷ Ktésias munkájának átdolgozásán alapul. Fontos azonban leszögezni, hogy az Alexandros-történetírók, valamint más források nyomai is kimutathatók a név szerint Ktésiasnak tulajdonított beszámolók hátterében.¹³⁸

Semiramis¹³⁹ egyrészt kivételes, okos, gyönyörű nő, aki férfiakkal egyenértékű tettek végrehajtására képes, másrészt azonban a végzet asszonya „*femme fatale*”, aki oly sok férfi, többek között férje halálát idézi elő. A Semiramis-monda gazdag irodalmi tradícióval¹⁴⁰ rendelkezik, amely azonban a legkevésbé sem mentes a túlzásoktól vagy még inkább a ferdtésektől. Arrianos¹⁴¹ Nearchosra visszanyúló beszámolójában Semiramis csupán hűsz emberrel tér vissza az indiai hadjáratról. Maga Diodóros is említ egy meglehetősen negatív tradíciót,¹⁴² forrásként Athénaiosra hivatkozva, mely Semiramist egyenesen egy kurtizán rangjára alacsonyítja le. Iustinus meglehetősen vázlatos leírásában nem találkozunk Semiramis illetén kettősségével. Rendkívüli, tetteivel férfiakat maga mögé utasító nőalak. Egyedül talán a fiával való együttműködés gondolata kelthet gyanút, nem szabad azonban túlinterpertálnunk a szöveghelyet, hiszen a jelenet bemutatásában nyomát sem találjuk Iustinus becsmérlő ítéletének. Curtius Rufus *Historiae Alexandri Magni Macedonis* című munkájában ugyancsak pozitív színben tünteti fel Semiramist, teljes mértékben figyelmen kívül hagyva az uralkodónő erkölcsi romlottságáról szóló beszámolókat. Ennek mellőzését semmiképpen sem indokolja a két szövegrész meglehetősen rövid terjedelme, sokkal inkább az – mint ahogyan Borzsák István megállapítja¹⁴³ –, hogy Semiramist Alexandros vetélytársa-

¹³⁴ Diod. II 20, 3–5.

¹³⁵ Iust. I 2, 1–6.

¹³⁶ „Sőt az indek ellen is háborút indított, akiknek földjére rajta és Nagy Sándoron kívül senki sem tette be a lábát.” „*Sed et Indis bellum intulit, quos praeter illam et Alexandrum Magnum nemo intravit.*”

¹³⁷ Diod. II 4–20, 1–3.

¹³⁸ Vö.: Duncker, M.: *Geschichte des Altertums*. II. Leipzig, 1878.

¹³⁹ Casevitz megállapítása Semiramis kettősségével kapcsolatban teljes mértékben tartható. Casevitz: *La femme dans l'oeuvre de Diodore de Sicile*, 120.

¹⁴⁰ Hérodotos I 184.; III 155.; Strabón II 1, 26.; II 1, 31.; XV 1, 5.; XV 1, 6.; XV 2, 5.; XVI I, 2.; Plin. Nat. VI 8.; VI 49.; VI 92.; VI 145.; VII 207.; XIX 49.; Iuv. II 108.; Mart. IX 75, 2–3.; Prop. III 11, 21–26.; Ovid. Amores I 5, 9.; Ovid. Met. IV 57–58.

¹⁴¹ Arr. Anab. VI 24, 2.; Ind. 5, 7.

¹⁴² Diod. II 20, 3–5.

¹⁴³ „Az új világhódító nemcsak isteni példaképeit – Héraklést és Dionysost – „utánozta”, hanem lépten-nyomon a Kyrosban testet öltő perzsa nagykirály és a mítikus Semiramis példaadásával is találkozott.” Vö.: Borzsák: *Semiramis Közép-Ázsiában*, 217.

ként, példaképeként szerepelteti, ami minden kétséget kizáróan indokolja a róla szóló kedvező hagyomány átvételét. Hasonlóképpen Iustinus munkájában sem lehet véletlen az Alexandrosra vonatkozó utalás az indiai hadjárat kapcsán.

Az idők folyamán folyamatosan gazdagodó Semiramis-monda azonban rendelkezik valós történelmi alappal, hiszen a legendák homályába vesző asszonyalak valószínűleg a babilóni származású asszír uralkodónővel, Šammu-ramattal, V. Šamši-Adad (i. e. 824–810) feleségével és III. Adad-nirāri (i. e. 811–783) anyjával azonosítható, aki minden bizonnyal hatást gyakorolt a politika alakulására. Alakja éppen a néphagyomány¹⁴⁴ jóvoltából mesés elemekkel, csodálatos tettekkel gazdagodott. Semiramis erkölcsi romlottságáról szóló leírások háttérben pedig minden bizonnyal az Ištar istennőről szóló mitikus elbeszélések állhatnak. W. Eilers véleménye szerint: „A babilóni–asszír és a méd–perzsa történet alakjainak ismeretes ötvöződése folytán, de talán a mezopotámiai uralkodóknak a Zagros-hegyvidék ellen irányuló folytonos hadjáratai miatt is, Semiramis alakjában iráni elemek és méd helyi hagyományok folynak össze.”¹⁴⁵

Sisimithrés hitvese, anyja¹⁴⁶ – Alexandros fából és kőből rögtönzött sánccal ostrom alá vonja Sisimithrés, Nautaka vidék satrapájának sziklavarárt. A barbárokat mindez félelemmel töltötte el, s így a király kihasználva a kínálkozó lehetőséget követségbe küldi Oxartést, hogy meggyőzze a satrapát a szikla feladásáról, figyelmeztetve arra, hogy a sereg feltartóztatásával reá zúdul a másnak szánt pusztulás. Maga Sisimithrés hajlana a békekötésre, de felesége a harc folytatására buzdítja, mondván, hogy inkább meghal, semmint más hatalmába kerüljön. Hitvese bátorsága és saját szégyenérzete miatt az ostrom folytatása mellett dönt, azonban az ellenség haderejének láttára ismét visszahívja az elbocsátott követet, és megadja magát. Egyetlen kikötésként csupán felesége tanácsának az elhallgatását kéri Oxartéstól, hogy ezáltal ő is kegyelemben részesülhessen. Sisimithrés előreküldvén rokonait, maga is elindul, meg sem várva sértetlensége biztosítását. Alexandros mindezeket követően a satrapát visszahelyezte rangjába, aki cserébe két gyermekét mintegy túszként katonai szolgálatára adta.

A történet fő vonalaiban hasonlóan olvasható Plutarchos, valamint Arrianos¹⁴⁷ leírásában, azonban Curtius Rufus jelentős változtatásokat hajt végre. A feleség szerepeltetése, valamint a satrapa vérfertőző viszonyát¹⁴⁸ illetően a jelenet legelején olvasható elmarasztaló megjegyzés, amely tulajdonképpen az egész barbár népre vonatkoztatott általánosítás-ként hangzik, szerzőnk sajátosságának tekinthető.

A források közül Plutarchost kell segítségül hívnom a jelenet pontosabb interpretálásához, aki a satrapáról meglehetősen negatív ítéletet fogalmaz meg, hiszen barbár származásához méltóan gyávának tünteti fel. Curtius Rufusnál első olvasatra hasonló színben tűnik fel Sisimithrés, akit még felesége, egy nő is felülmúl bátorságban. Az asszony kijelentésével

¹⁴⁴ Vö.: Borzsák: *Semiramis Közép-Ázsiában*, 213–222.; Lehmann-Haupt, C. F.: *Die historische Semiramis und Herodot.* Klio, Jg. 1. (1901) 256–282.; Lehmann-Haupt, C. F.: *Die historische Semiramis und ihre Zeit.* Tübingen, 1910.

¹⁴⁵ Az idézetet Borzsák István már említett tanulmányában olvasható módon közlöm (222.); Eilers, W.: *Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage.* Wien, 1971. 274, 2 68. 1.

¹⁴⁶ Curt. VIII 2, 19–32.

¹⁴⁷ Arrianos (IV 21, 1–9.) leírásában Sisimithrés helyett Χορτύνης szerepel, Plutarchos (Alex. 58, 3.) elbeszélésében azonban ugyancsak Sisimithrés névalak olvasható.

¹⁴⁸ „A tartomány szatrapája Sziszimithrés volt, aki saját anyjával két gyermeket nemzett; ennél a népnél ugyanis nem ütközik törvénybe az a fajtalanság, hogy a szülők saját gyermekeikkel közösjenek.” „*Satrapes erat Sisimithres, duobus ex sua matre filius genitis: quippe apud eos parentibus stupro coire cum liberis fas est*” VIII 2, 19.

egyértelműen lázad a nőnek szánt „áldozati, (gyenge lény)”¹⁴⁹ szerepkör ellen, ami más körülmények között valóban a férfi, férje fölé emelhetné. Ebben a kontextusban mindez csupán látszat. Vizsgáljuk meg azonban, milyen következményekkel járna a nő tanácsa. Oxartés, a követ figyelmeztetése valójában egyfajta ultimátum, a harc vállalásával gyakorlatilag a biztos halál mellett döntenének, hiszen számos példa található a teljes lakosság kiirtására, városok megbüntetésére, akár megtorló, akár elrettentő szándékból.¹⁵⁰ Sisimithrés éppen a következményekre gondolva ítéli az asszonyi tanácsot inkább elhamarkodottnak („*praeceps*”), semmint szükségesnek („*necessarium*”). Mindezek alapján sokkal inkább a nő pusztító, ártó lényként való szerepeltetésére kell gondolnunk, mintegy megkérdőjelezve az első pillantásra bátor, kiemelkedő asszonyalakot, ami egyben tökéletesen megfelelné barbár származásának.

Spitamenés felesége¹⁵¹ – Spitamenés mérhetetlen szerelemmel lángolt feleségéért. A szép, ám a fájdalmaktól, a meneküléstől és a száműzetéstől kimerült asszony hízkeléssel, gyermekeik iránti szánalom felkeltésével megpróbálja férjét rábeszélni a megadásra, megjegyezve, hogy az uralkodó már a közelükben van. A férj a tanács háttérében a nő Alexandros iránti vágyát sejtí, így kardot ránt ellene, és minden bizonnyal meg is ölné, ha nem akadályoznák meg; így „csupán” halállal fenyegetve elüldözi szeme elől. Az éjszakákat szajhák-kal tölti, majd megutálva azokat, visszatér szeretett feleségéhez. Kéri sorsának elviselésére, mondván, hogy ő inkább meghal, semmint vállalja a megadást. Az asszony színleg alárendeli magát férje kívánságának, ámde a lakomától mély álomba merült hitvesét a nászágynban lefejezi. Bűnét tetézve a fejet szolgájával Alexandroshoz viszi, aki hosszas mérlegelés után végül elrendeli a nőnek a tábor elhagyását, nehogy megfertőzze a görögök szokásait („*Graecorum mores*”) és szelíd természetét („*mitia ingenia*”).

Curtius Rufus a történetet mindenekelőtt az Alexandrost kísérő szüntelen hadiszerencse illusztrálására¹⁵² szerepelteti. Spitamenés haláláról azonban Arrianos¹⁵³ is tudósít, ahol az árulót masszageta követői lefejezik, majd a levágott fejet elküldik Alexandrosnak, hogy ezzel a tettel mintegy távortartsák az uralkodót. Kétség sem férhet ahhoz, hogy Arrianos forrása Ptolemaios és Aristobulos volt. Hammond véleménye alapján azonban Curtius Rufus ennél a jelenetnél ismételten Kleitarchos¹⁵⁴ leírásából merít.

Véleményem szerint azonban Arrianos közlése is megfelelt volna Alexandros szerencséjének az alátámasztására. Jogosan vetődhet fel az a kérdés, hogy valóban Kleitarchosnak tulajdonítható-e a jelenetben történő változtatás, így a nő férjének gyilkosaként való szerepeltetése, vagy esetlegesen Curtius Rufus sajátosságának tekinthető. A kérdés megválaszolására nem vállalkozom, csak a lehetőségét vetem fel annak, hogy Hammond elmélete nem tekinthető minden kétséget kizárónak. Curtius Rufus ugyanis ezen csalárd, a férje számára pusztulást hozó nőalak szerepeltetését tökéletesen összhangba hozza a barbár nőkkel szemben általában megnyilvánuló tartózkodásával, és ezáltal ezt a nőalakot a „bar-

¹⁴⁹ Casevitz: *La femme dans l'oeuvre de Diodore de Sicile*, 113.

¹⁵⁰ Vö.: Tyros (IV 4, 16–17.), Gaza (IV 6, 24–30.), Kyropolis (VII 6, 16.) indusok városa (VIII 10, 6.), szudrakák városa (IX 5, 20.).

¹⁵¹ Curt. VIII 3, 1–16.

¹⁵² „Szüntelen hadiszerencséje ebben a hadjáratban is kedvezett, mint annyi más alkalommal, és sikerre juttatta tervét, méghozzá távollétében.” „...*fortuna indulendo ei numquam fatigata pro absente transegit.*” VIII 3, 1.

¹⁵³ Arr. IV 17, 4–7.

¹⁵⁴ Hammond: *Three Historians of Alexander the Great. The so-called Vulgata Authors, Diodorus, Justin, Curtius*, 147.

bár féltelenség példájává”,¹⁵⁵ szimbólumává alakítja. Spitamenés felesége így ismételtelen csupán mellékszereplőnek tekinthető, eszköznek Alexandros jellemének bemutatására.

Vizsgáljuk meg azonban, miként illeszthető a jelenet Curtius Rufus Alexandrosról festett képébe. A makedón uralkodó serege érdekét szem előtt tartva megbünteti a gyilkost, miután a bűn kegyetlensége („*sceleris atrocitas*”) legyőzte a jószolgálat értékét („*gratiam meriti*”). Curtius Rufus tehát a nő elbocsátásával egy igazságos, erkölcsös, kiváló vezetői adottságokkal rendelkező uralkodót állít elénk. A büntetés azonban semmiképpen sem áll összhangban azzal a bűnnel, amely magát Alexandrost is oly nagy borzalommal töltötte el, sem pedig Dareios ellenfelére vonatkozó ítéletével.¹⁵⁶ Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy Dareios ítélete az első pentasban hangzik el, amely minden bizonnyal leképezte az akkori Alexandros igazságosságát, azonban felmerülhet a kérdés, vajon mennyire helytálló mindez a nyolcadik könyvben.

Rhoxané¹⁵⁷ – Rhoxané apja, Oxyartés meghódol Alexandrosnak, aki visszahelyezi rangjába, csupán három fia közül kettőt kér cserébe katonai szolgálatra. A satrapa mind a három gyermekét átadja a királynak, majd barbár pompával lakomát rendez a tiszteletére, és parancsot ad harminc nemes szűz bevezetésére, hogy ily módon is emelje a lakoma fényét. A válogatott szépségek sorában bevonuló Rhoxané szépségével, kisugárzásával lenyűgözi a királyt, így Alexandros tüstént a házasság mellett dönt, kijelentve, hogy ezzel a násszal kívánja megszüntetni a győztes és legyőzött közötti különbséget. Így makedón rítus szerint feleségül veszi a királyi származásához méltatlan Rhoxanét barátai ellenzése közepette, hiszen királyuk a leigázottak sorából választ hitvest borozgatás közben, a lakomaasztal mellett.

A helyszín ismételtelen egy lakoma, miként a persepóliszi palota felgyújtásakor vagy Hysztaspés hitvesének bemutatásakor. A jelenet ugyanakkor visszaidézi Stateira és Hysztaspés hitvesének a bemutatását is, hiszen Rhoxané, a csodálatos és szépséges nő¹⁵⁸ ugyanúgy magára vonja mindenki, mindenekelőtt pedig a király figyelmét, miként a már említett két nőalak. A jelenetek analógiája talán lehetőséget ad arra, hogy Rhoxané szépségének kiemelése mögött éppen olyan okokat sejtünk, mint korábban tettük, vagyis szerepeltetése ismételtelen arra szolgálhat, hogy Alexandros jellemére világítson rá. Mindennek a lehetőségét szerzőnk a következő mondattal erősíti meg: „*Itaque ille, qui uxorem Darei, qui duas filias virgines, quibus forma praeter Roxanen comparari nulla potuerat, haud alio animo quam parentis aspexerat, tunc in amorem virgunculae, si regiae stirpi compararetur, ignobilis ita effusus est ...*”¹⁵⁹ Az uralkodó tehát, aki korábban éppen Dareios nőrokonaival szemben megnyilatkozó önuralmával nyerte el serege és ellensége csodálatát, most mindezt elutasítva feleségül vett egy rabnőt, Rhoxanét, ideológiaként állítva a két nép egyesítését. Az

¹⁵⁵ „*licentiae barbarae exemplar*”

¹⁵⁶ „A cselszövény gyanúját elhárítani igyekvő Besszosznak mégis azt felelte, hogy Nagy Sándort éppoly igazságos, mint bátor férfinak ismeri. Tévednek azok, akik árulásukért jutalmat várnak tőle: a hitzegést senki sem bünteti és bosszulja meg keményebben, mint ő.” „*Besso tamen insidiarum consilium purganti respondit Alexandri sibi non minus iustitiam quam virtutem esse perspectam: falli eos, qui prodicionis ab eo praemium expectent; violatae fidei neminem acriorem fore vindicem ultoremque.*” V 12, 5.

¹⁵⁷ Curt. VIII 4, 23–30.

¹⁵⁸ „[Rhoxané] ... aki kitűnt páratlan szépségével és a barbárok közt oly ritka, elragadó bájával.” „*eximia corporis specie et decore habitus in Barbaris raro*” VIII 4, 23.

¹⁵⁹ „És ámbár egykor pusztán atyai szeretettel tekintett Dareiosz hitvesére és hajadon lányaira, akiknek szépségével csak Roxané szépsége vetekedett, most szerelemre lobbant egy szüzcseke iránt, aki az ő királyi származásához képest alacsony sorból született.” Curt. VIII 4, 25.

Achilleus-motívum szerepeltetése Alexandros-„beszédében” Curtius Rufus sajátossága.¹⁶⁰ Meglepő azonban, hogy míg Arrianos¹⁶¹, valamint Plutarchos¹⁶² hangsúlyozzák Alexandros szerelmét Rhoxané iránt, addig Curtius Rufusnál csupán egyszer olvashatjuk az „*amor*” főnevet, a már idézett kissé ironikusnak tűnő szövegrészletben, minden egyéb helyen a „*cupiditas*”¹⁶³ szerepel. Alexandros tehát nem szerelmet, csupán vágyat érez a fogolynő iránt, amit még inkább megerősít a szertartás gyors lebonyolítása, valamint barátai becsmérő ítélete a körülményeket illetően.¹⁶⁴

Elfogadhatjuk tehát, hogy Rhoxané ismét Alexandros jellemének kiemelését szolgálja. Az uralkodó azonban már meglehetősen negatív színben tűnik fel, hiszen borozás közepette választ hitvest, miután elvesztette korábbi önuralmát, barátainak pedig, jóllehet ellenezték tettét, színleg helyeselniük kellett, okulván Kleitos halálából. A szerző sajátos véleménynyilvánításával mindenekelőtt Alexandros zsarnoki vonásait hangsúlyozza, egyben utal a principatus időszakában a római senatus helyzetére.¹⁶⁵

Az uralkodó halálát követően fontos szerep hárult Rhoxanéra,¹⁶⁶ aki a rövid ideig uralkodó IV. Alexandrost hordta szíve alatt¹⁶⁷. Meglepő, hogy Iustinus¹⁶⁸ csupán ekkor szerepelteti Rhoxanét, az előzményekről, találkozásukról semmit sem közöl. Sajnálatos, hogy Diodóros leírásában sem olvasható a meglehetősen epikus¹⁶⁹ színezetű Alexandros- és Rhoxané-jelenet, amely minden bizonnyal segítséget nyújtana eldönteni, hogy valóban Curtius Rufus egyedüli változtatásairól van-e szó, vagy esetleg egy korábbi forrást kellene keresnünk a szerzőnknek tulajdonított újítások hátterében.

Kleophis¹⁷⁰ – Alexandros megtámadja Massaga városát, amelynek uralkodója fia, Assakanos halála után Kleophis királynő. Az ostrom során a király nehézségekbe ütközik, sebesülést szenved, ámde mindezeket diadalmaskodva egyre közelebb kerül a város megszerzéséhez. A lakosok belátják reménytelen helyzetüket, követeket menesztenek a királyhoz, hogy kegyelmet nyerjenek. A kérés nyomtatékosítására maga Kleophis is hatalmas asszony-

¹⁶⁰ Achilleus-motívumról bővebben: Heckel: *Notes on Q. Curtius Rufus' History of Alexander*, 73–74.

¹⁶¹ Arr. IV 19, 5.

¹⁶² Plut. Alex. 47. 7–8.

¹⁶³ „[A király] ...a szerencse pazar ajándékai közepette, melyekkel szemben egyetlen halandó sem elég óvatos, már kevésbé fékezte szenvedélyét.” „...*maxime regis minus iam cupiditatibus suis imperantis inter obsequia Fortunae...*” VIII 4, 24.; „A szenvedélytől lángoló király megparancsolta...”, „...*et rex in medio cupiditatis ardore iussit adferri patrio more panem...*” VIII 4, 27. A „*cupiditas*” szerepeltetése nem véletlen. A kifejezés a „*libido*” („*amor*”) főnév jelentéstartalmát ölti magára. Vö.: *Thesaurus Linguae Latinae*. Lipsiae, 1906–1909. 1415. (A szótár citálja Curtius Rufus VIII 4, 27. szöveghelyét.)

¹⁶⁴ „A király barátai szégyellték, hogy Nagy Sándor borozás közben, lakomaasztalnál választ magának apóst, méghozzá a leigázottak sorából.” „*Pudebat amicos super vinum et epulas socerum ex deditis esse delectum.*” Curt. VIII 4, 30.

¹⁶⁵ Heckel: *Notes on Q. Curtius Rufus' History of Alexander*, 74. Vö.: Tacitus Agricola 2, 3–3, 2.; 42, 5.; 45, 1.; Barzano a *Historiae Alexandri Magni* megjelenését Kr. u. 78 végére és 79 elejére teszi. A Rhoxané-jelenet hátterében ugyancsak aktualizálást sejt, vagyis Titus Kelet felé forduló politikájával, Berenikével való házassági szándékával szemben megnyilvánuló rosszállást. Barzano: *Curzio Rufo e la sua epoca*, 115.

¹⁶⁶ Rhoxané terhességét Curtius Rufus hatodik, Iustinus pedig a nyolcadik hónapra teszi. Vö.: Iust. XIII 2, 5.

¹⁶⁷ Curt. X 6, 9–13.; X 6, 21.; X 7, 8.

¹⁶⁸ Iust. XII 15, 9.; XIII 2, 5.; XIII 2, 9–10.; XIII 2, 13–14.

¹⁶⁹ Rüegg: *Beiträge zur Erforschung der Quellenverhältnisse in der Alexandergeschichte des Curtius*.

¹⁷⁰ Curt. VIII 10, 22.; VIII 10, 33–36.

sereg kíséretében felkeresi az uralkodót, majd könyörgése jelül elé állítva kisfiát nem csupán kegyelmet nyer, hanem korábbi rangját is visszakapja. Curtius Rufus burkoltan céloz arra a szóbeszédre, mely szerint mindezt a királynő inkább szépségének, semmint a részvétnek köszönhette,¹⁷¹ hiszen később egy fiúgyermeknek adott életet, akinek Alexandros volt a neve.

Diodóros¹⁷² – hosszabb *lacuna* után csupán annyit közöl, hogy a királynő elcsodálkzott a király nagylelkűségén, ajándékot küldött neki, továbbá ígéretet tett arra, hogy rendelkezéseinek mindenben eleget fog tenni.

Iustinus¹⁷³ – Az uralkodó és Kleophis szerelmi viszonyát tényként közli, vagyis miután megadta magát, „királyságát szeretkezéssel visszanyerte”,¹⁷⁴ így csábítással elérte azt, amit fegyverrel nem tudott. Az indusok ezért a tettéért „királyi szajhának” („*scortum regium*”) nevezték.

Curtius Rufus nem foglal nyíltan állást a Kleophisról szóló szóbeszéd valóságának kérdésében, de mivel szerepelteti munkájában és éppen egy kulcsfontosságú helyen, a történet záradékaként felkelti az olvasó gyanúját a történet hitelességét illetően. Egyéb érvek is alátámasztják ezen vélekedésemet. Kleophis csupán az utolsó pillanatban adja fel a várost, amikor a lakosok végképp belátják, hogy nincs remény, ráadásul arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az ostrom során maga a király is sebesülést szenved. Meglehetősen hihetetlen tehát, hogy míg Alexandros¹⁷⁵ bosszút áll más városokon, akár sebesülése miatt, amely általában még inkább fokozza a győztesek kegyetlenségét¹⁷⁶, akár feltartóztatásáért éppen ezen város lakosságát kímélné meg a pusztulástól. A szóbeszéd hitelességét valószínűsíteni továbbá, hogy Kleophis barbár nő, így bizonyára nem állna távol jellemétől, hogy felkínálja magát az uralkodónak, jelen esetben az országáért,¹⁷⁷ mint ahogy mindezt láthatuk Thallésztris¹⁷⁸ esetében. Mindezt alátámasztja, hogy nem olvasható szerzőnknél népének negatív, elmarasztaló ítélete, ami csupán Kleophis egyedülálló szemérmétlenségét sugalmazná, nem pedig általánosítva minden barbár nőt. Alexandros hanyatló erkölcsiségebe is teljes mértékben beilleszkedne az asszony kívánságának teljesítése, ezáltal sértettségének biztosítása, éppen úgy, ahogy az amazon királynő esetében, de itt már nyomát sem találunk, találjuk a vonakodásnak.

A három auktor szöveghelyeinek összevetése elsősorban írói technikájuk különbözőségére világít rá, mely részben a műfaj sajátosságából fakad. Diodóros a világtörténet, Iustinus pedig az *epitomé* formai követelményeit alkalmazva tömören, vázlatosan, meglehető-

¹⁷¹ „Egyesek úgy vélték, ezt inkább szépségének köszönhette, mint a részvétnek.” „... *et credere quidam plus formae quam miserationi datum*” VIII 10, 35.

¹⁷² Diod. XVII 84, 1.

¹⁷³ Iust. XII 7, 9–12.

¹⁷⁴ „*concubitu redemptum regnum ab Alexandro recepit*”

¹⁷⁵ A harag-motívum megjelenéséről „*das ira-Motiv*” és „*rabies*” tombolásba való átcsapásáról bővebben: Rutz: *Zur Erzählkunst des Q. Curtius Rufus*, 2346. A harag motívum megjelenik mind a ptolemaiوسي hagyományban, mind a Vulgatában, de csupán Curtius Rufus használja egyértelműen Alexandros jellemzéséhez.

¹⁷⁶ Vö.: Tyros (IV 4, 16–17.), Gaza (IV 6, 24–30.), Kyropolis (VII 6, 16.) indusok városa (VIII 10, 6.), szudrakák városa (IX 5, 20.).

¹⁷⁷ Barzano a babylóni asszonyok romlott erkölcsiségének curtiusi leírása (V 1, 38.) kapcsán megjegyzi, hogy ugyanezen erkölcsi ítélet olvasható ki az Alexandros, valamint Kleophis viszonyáról szóló megjegyzés hátterében. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy megállapítását nem támasztja alá. Barzano: *Curzio Rufo e la sua epoca*, 126.

¹⁷⁸ Curt. VI 5, 24–32.

sen szelektálva mutatja be az eseményeket. Curtius Rufus ezzel ellentétben elutasítja Diodóros, valamint a Pompeius Trogus munkáját kivonatoló Iustinus által képviselt szemléletet, mely a történelmet századokon átívelő jelenségnek tünteti fel. Nem kíván történelmi folyamatokat elemezni, valamint nem akarja Róma helyzetét meghatározni a világtörténelemben a *translatio imperii* elvét szem előtt tartva. Munkája, a *Historiae Alexandri Magni Macedonis* a két univerzális történelmi munka egészéhez képest csupán egy csekély részt dolgoz ki. Műfaja leginkább regényes elemekkel gazdagított monográfiaként definiálható, melyben történelmi, egyben biográfiai elemeket vegyít. Míg Diodórost, valamint Iustinust köti az események kronológiája, Curtius Rufusnak szabadabb lehetősége nyílik az események változtatására, a jelenetek variálására, egyes események, könyvzáradékok hangsúlyosabb kidolgozására, koncepciójának megfelelően. Nem annyira a kronológiai rendhez, sokkal inkább a helyszínekhez ragaszkodik. A meglehetősen képszerű és oly sokszor analóg jeleneteket az állandó feszültségkeltéssel a tragédia szférájába emeli. *Páthosban* rejlt öröme szüntelen áthatja az események elbeszélését, amit retorika iránti vonzalmával, direkt beszédeivel még tovább fokoz. A hellénizmus korszakába visszatekintő témát azonban sajátosan rómaiá alakítja, s ez meghatározza nyelvezetét és történetvezetési stílusát is. Témaválasztása tudatosságához kétség sem férhet, és nehezen szabadulunk attól a tényről, hogy a folyamatosan keleti despotává alakuló Alexandros bemutatásában ne sejtünk burkolt aktuálpolitizálást, a principátussal kapcsolatos nézeteinek kifejtését. A perzsák, barbárok ellen folytatott hadjárat ugyancsak időszerű lehetett az első század folyamán az egyre inkább kelet felé forduló politika következtében. A barbárokról közvetített képe tehát a művészi célon túlmutatva a kor barbár-fogalmára is rávilágíthat. A szereplőket és az eseményeket Alexandros jellembrázolásának rendeli alá. Nem képeznek kivételt ez alól a nőalakok sem, akik cselekményt előrevivő funkció nélkül, mintegy háttérszerepet töltenek be, mellékszereplőkként tűnnek fel. Csupán a szerencséjét és bukását méltóképpen viselő Sisygambis emelkedik főszereplői rangra, mintegy a szerencsétől és a sikertől megrészegült Alexandros és a bukásában kijózanodó Dareios ellentétéként.

Curtius Rufus a barbárt mint idegent vagy másfélét a görög és egyben a római világtól eltérő lényként mutatja be. Nem szabad azonban egyértelműen negatív kritikát kiolvasnunk soraiból, amire éppen a műben szereplő nőalakok világítanak rá. Kétség sem férhet ahhoz, hogy a toposznak megfelelően fellelhetjük a pusztulást okozó, *discordia, furor* magatartásformát képviselő Thaisot, tervével népét halálra ítélt, *imprudentiát* megtestesítő Sisimithrés hitvesét, a férjét meggyilkoló, egy személyben a *vanitas, furor, perfidia* fogalmat szimbolizáló Spitamenés feleségét, valamint az önként felkínálkozó *impotentiát* leképező Thalléstrist és Kleophist, akik egyben a negatív vagy ambivalens Alexandros-képet reprezentálják. Barsiné mellőzése, valamint Sisygambisnak, Stateirának, Hystaspés hitvesének és Rhoxanének pozitív attitűddel való szerepeltetése azonban tudatos. A perza királyi család nőtagjai ugyanis a rómaiak szemében oly nagyra értékelt uralkodói erényt, a *clementiát* hivatottak reprezentálni. Hystaspés hitvese még képes kiváltani az uralkodó nemeslelkűségét, Rhoxané bemutatásakor azonban már a keleti despotává váló Alexandros-kép dominál. Nem véletlen a legendák homályába vesző Semiramis szerepeltetése sem, aki Alexandrost állandó vetélkedésre ösztönzi. Ezen nőalakok tehát teljes mértékben ellentmondanak a barbárokkal szemben megfogalmazott megvető ítéletnek.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy Curtius Rufus kiválóan él a barbárokhöz, speciálisan pedig a barbár nőalakokhoz kötődő toposz nyújtotta lehetőségekkel. Elfogadja azokat, ahol alátámasztják mondandóját, ahol pedig nem illenek történetírói koncepciójába, ott módosít, hogy a moralizáló történetírás célkitűzéseinek megfelelően ne csak láttasson, hanem beláttasson is.

MÁRTA MUNDING

Alexander the Great and the Barbarian Women

In Greek and Latin literature the notion *barbarian* was usually coupled with negative stereotypes: immorality, savageness and unrestraint. Whenever an author deviates from this negative representation we can always ask: why? The starting point of our paper is an example of such deviation: the way Curtius Rufus sees barbarian women, his motives to depict such women in line with or contradicting this topos. As all used Cleitarchus as a source, I also compare Curtius Rufus' account with the parallel passages from Diodoros and Justin.

On the basis of the comparison, we can establish that Curtius Rufus used the representation of women as a means to portray Alexander whose metamorphosis into a despot was due to luck and Eastern morals. The negative stereotype of the barbarians is used as a vehicle for this in the case of Cleophis, Thais, Thallestris and the wives of Sisimithres and Spitamenes. But the representation of beautiful and moral barbarian women is equally deliberate. The appearances of Sisygambis and Stateira highlight Alexander's initial eminence. While the wife of Hystaspes can still provoke generosity in the ruler, with the appearance of Rhoxane we already see the Alexander turning into a tyrant. Semiramis, who urges Alexander into constant rivalry, is also included with a purpose.

In conclusion, we can claim that Curtius Rufus skillfully uses the opportunities offered by the topos. Whenever they support his message, he accept them, and when they do not fit into his historiographic concept, he makes modifications, in line with the objectives of moralizing historiography, so as to instruct his readers rather than just providing a chronicle of events.

ZAKAR PÉTER

Katonai házassági perek Mária Terézia korában

Bevezetés

A Mária Terézia korabeli katonai házasságokról mindeddig viszonylag keveset tudtunk, a kutatók a vonatkozó jogszabályok feltárásánál alig jutottak tovább. Katonai szempontból magának a házasságnak a 18. századot megelőzően nem volt jelentősége. A házassági ügyek megjelenése a katonai adminisztrációban közvetlen összefüggésben állt az állandó hadsereg kialakulásával. A zsoldos katonáknak ugyanis jogukban állt az adott hadjárat alatt megházasodni, sőt családjukat és gyermekeiket magukkal vihették a hadjáratokba is. A zsoldoshadseregeket ráadásul a háborúk befejezését követően feloszlatták, így a szerződés útján kiállított legénység rövidebb ideig szolgált a katonaság kötelékében. A harmincéves háborút követően azonban egy ezzel ellentétes folyamat kezdődött el, amely egészen a 20. századig tartott, és különösen a 18. század közepén erősödött fel: a nőket igyekeztek minél nagyobb mértékben elszigetelni a hadseregtől.¹

Az állandó hadsereg megszervezése során a katonákat kaszárnyákba vezényelték, s ezzel együtt a korábban nők által ellátott feladatokat speciális, nem harcoló testületek vették át (egészségügy, hadtáp stb.). 1682-ben I. Lipót úgy rendelkezett, hogy a közlegények csak előljáróik engedélyével házasodhatnak. A cs. kir. haditanács 1738. január 25-én kelt felterjesztésében bírálta a katonai házasságok magas számát az ezredeknél. Ezek folyománya volt az illetékesek szerint a harci morál süllyedése, továbbá a katonatisztek eladósodása is, hiszen a családi szükségleteket a férjeknek kellett fedezni. Ráadásul a tisztek özvegyeiről is az államnak kellett gondoskodni. Ezért javasolták, hogy katonatisztek számára csak indokolt esetben adjanak ki házassági engedélyt.²

A haditanács állásfoglalásának ekkoriban még szinte semmilyen gyakorlati következménye sem lett. Az özvegygé vált katonafeleségek, köztük számos külföldi származású is, továbbra is az államtól várták nehéz anyagi helyzetük javítását.³ Az ezredtulajdonos, illetve az ezredparancsnok tudta nélkül megházasodó főtiszteket rövid fogházzal büntették, aminek nem volt kellő elrettentő ereje. A Mária Terézia uralkodása alatt végbemenő reformok

---

¹ Reisinger, Nikolaus: *Soldatin-Sein im 18. Jahrhundert*. In.: Heppner, Harald – Kernbauer, Alois – Reisinger, Nikolaus (Hrsg.): *In der Vergangenheit viel Neues. Spuren aus dem 18. Jahrhundert ins Heute*. Wien, 2004. 229–236.

² Müller, Gerwin: *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten im altösterreichischen Offizierkorps*. Wien, 1980. (Unveröffentlichtes Manuskript. Österreichische Nationalbibliothek 168.082-C.) 2–21.

³ Egy érdekes példát közöl Garms-Cornides, Elisabeth: *Ein Immigrantenschicksal im 18. Jahrhundert. Das Gesuch der Gregoria Lopez an Maria Theresia*. In.: *In der Vergangenheit viel Neues*, 216–219.

sorában viszont 1750-ben már megjelent egy katonai házasságokat szabályozó rendelet is, amelynek betartását már határozottan szankcionálták a hatóságok.⁴

A katonacsaládok szerepét a fentiek ellenére ambivalensen ítélték meg a hadsereg vezetői. Az előterjesztők nem feledkeztek meg a katonai utánpótlás kérdéseiről sem. A polgári életmód és életvitel rontotta a katonai morált, amihez az is hozzájárult, hogy a családok katonák kevésbé harcoltak önfeláldozóan, mint nőtlén társaik. A tisztek nagyobb hányadának és a legénységnek a zsoldja nem tette lehetővé egy család eltartását. Ráadásul az özvegyek követeléseai állandó fenyegetést jelentettek a katonai kincstár számára. A mérleg másik serpenyőjébe került viszont az a tény, hogy a katonacsaládok a tisztikar megbízható utánpótlását jelentették.⁵

Az alábbiakban a katonák, főként a katonatisztek házasságkötését befolyásoló jogi szabályozást szeretnénk ismertetni, majd konkrét példákon keresztül mutatjuk be, milyen problémák merültek fel a katonák házassági ügyeiben Mária Terézia uralkodása alatt. Levéltári forrásainkat jórészt a korabeli házassági perek során keletkezett szentszéki iratok teszik ki, amelyek arról informálnak, hogyan ítélték meg a válságba jutott házasságokat a katonai-egyházi hatóságok, s hogyan próbálták egyrészt a házasságokat megóvni, másrészt a bajba jutott házaspárokat segíteni. Mint minden hivatalos szerv által létrehozott iratanyag, így az általunk vizsgált iratanyag is megvannak a maga hátrányai (formalizmus, sajátos kategória- és fogalomrendszer, a nemi szerepek tipizálása stb.), illetve előnyei (alapos, mindenre kiterjedő vizsgálat, a tények részletes analízise stb.). Összességében tehát e források egy sajátos, katonai-egyházi látószögben teszik érzékelhetővé a korabeli eseményeket, a katonacsaládok problémáit. Fontos tehát leszögeznünk, hogy nem áll módunkban és nem is célunk a házassággal kapcsolatos általános fejtegetésekbe bocsátkozni, s még az sem bizonyítható, hogy a katonai házasságok zöme válságba jutott volna, vagy hogy minden katonatiszt verte volna a feleségét. Vizsgálatunk kizárólag a katonai egyházi hatóságok által vizsgált házassági ügyekre korlátozódik, ezek sajátosságait, elintézési módját kívánja feltárni.⁶

Katonai és egyházi háttér

A házassági ügyek szabályozásának igényét a hadseregnél részben a katonai reformok sorába illeszthetjük be, részben pedig a korai jozefinista reformok is hatással voltak a rendeletek kiadására. Az abszolutista államok katonai reformjai során a tisztikar teljesen elveszítette a korábbi évszázadokra jellemző sajátosságait, és különleges státuszt betöltő, nemesi rangú, állami hivatalnokká vált. A tisztizás ezt követően többet jelentett, mint egy pusztán hivatás, hiszen sajátos kötelességrendszerrel és becsületkódex elfogadásával járt együtt. A császár egyenruháját viselő tisztek a katonai szolgálat minden megpróbáltatásáért kárpótolva érezték magukat.⁷

A Habsburg Birodalomban a harmincéves háborút (1618–1648) követően gyorsultak fel az események, katonai reformok sora kísérelte meg behozni azt a lemaradást, amit a birodalom katonai vonatkozásban Európa vezető hatalmaival szemben felhalmozott. Savoyai Jenő (1663–1736) a bécsi haditanácsot tette a katonai ügyek legfontosabb irányítójává, be-

⁴ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Hofkriegsrat (HKR) Archiv des Apostolischen Feldvikariates (FV) Karton (Kt.) 1. 1750: 8.

⁵ Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztejének társadalmi és politikai története 1848–1918.* Budapest, 1993. 178.

⁶ Kutatásainkat a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj, valamint a Habsburg-kutatási Ösztöndíj támogatta.

⁷ Frauenholz, Eugen von: *Das Heerwesen in der Zeit des Absolutismus.* München, 1940. 10–32.

vezette a tisztek kinevezését, fellépett a tiszti rang korábban szokásos megvásárlása ellen, az előléptetéseket pedig a katonai érdemek alapján kívánta megvalósítani. A reformok gyenge pontját képezték viszont az anyagi nehézségek, amelyek mind az államkincstár, mind pedig a katonaság életét megkeserítették.⁸

Mária Terézia katonai vonatkozásban nagyon rászorult tanácsadóira. A tüzérség modernizációjában Joseph Wenzel Lichtenstein volt segítségére, Joseph Daun tábornagy az egyenruhával kapcsolatos teendőket irányította, Ernst Gideon von Laudon pedig a tisztképzés reformját tartotta kézben, s olyan híres tisztiiskolák megalapításában vállalt szerepet, mint például a bécsújhelyi katonai akadémia. Az egyes fegyvernemeknél szolgáló tisztek kötelességeit pontosan meghatározták, ami egyet jelentett a hadsereg operatív szempontból történő átszervezésével. Mivel Mária Terézia Poroszországgal ellentétben a nemeséget nem tudta a katonasághoz kapcsolni, a nem nemes tiszteket tíz éves kifogástalan szolgálati időt követően nemesi ranggal ruházta fel. Engedélyezte továbbá a katonai egyenruha viseletét az udvarban, ami a katonatiszti rang megbecsülését tovább növelte.⁹

Az egyházi életben is fontos reformok valósultak meg a 18. században. Mária Terézia állami felügyeletet gyakorolt a katolikus egyház felett, noha maga is mélyen vallásos volt. Igyekezett meggátolni a protestantizmus terjedését, bár uralkodásának vége felé kormánya egyre közelebb került a *de facto* toleranciához. A királyi tetszvényjogot (*placetum regium*) szigorúan betartatta, megadóztatta az egyházi birtokokat, kezdetben a pápa hozzájárulásával, de 1768-tól kezdődően már a nélkül is.¹⁰ Az egyházi javak fölött állami felügyeletet gyakorolt. Korlátozta a külföldi egyházi hatóságok befolyását a birodalmon belül. Az egyházi bíráskodást a klérus tagjaira korlátozta, az egyházi menedéj jogot pedig felszámolta. Kérésére a pápa csökkentette az egyházi ünnepek számát. Támogatta az egyetemi reformot, de a zsidósággal kapcsolatban kevésbé volt megértő.¹¹ Az 1770-es években megújította a földadományok tilalmát, hacsak nem hagyta jóvá azokat az állam, továbbá felemelte a szerzetesi fogadalom letételének életkori határát. Az egyháziak képzését oly módon reformálta meg, hogy az állami célkitűzések érvényesüljenek az oktatás során. Megtiltotta új, laikus vallási társulatok létrehozását, végül, engedve a nemzetközi nyomásnak, 1773. augusztus 18-án hozzájárult a jezsuita rend feloszlásához is.¹²

Az utolsó jezsuita atya, aki legfőbb tábori főpapként (*capellanus major castrensis*) a hadsereg felett lényegében püspöki joghatóságot gyakorolt, a bécsi származású dr. Ignaz Kampmiller (1693–1777) S. J. volt. Kampmiller tanulmányainak befejeztével néhány évig Grazban tanított, majd 1728-ban visszatért szülővárosába, ahol 1736-tól kezdve udvari szolgálatba lépett: nevelőként alkalmazták a császári udvarban. Hivatalosan Magyarország és Csehország királyának a gyóntatója volt, majd 1761-ben császári gyóntatóvá léptették

⁸ Ujhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Budapest, 1914. 245–359; Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Budapest, 2004. 17–63.

⁹ Niederhauser Emil–Kamenszkij, Alekszandr: *Mária Terézia – Nagy Katalin*. Budapest, 2000. 25–37.

¹⁰ Maass, Ferdinand: *Der Frühjosephinismus*. Wien–München, 1969. 88–116.

¹¹ Niederhauser – Kamenszkij: *Mária Terézia – Nagy Katalin*, 36.

¹² Beales, Derek: *Joseph II. I. In the Shadow of Maria Theresia 1741–1780*. Cambridge etc. 1987. 451.

elő. Mária Terézia már trónra lépését megelőzően nála gyónt, s ez komoly befolyást jelentett Kampmiller számára.¹³

1740-ben elődjének, Tönnemannak halálát követően nevezték ki *capellanus major*-nak. Kampmiller egyik fő céljának tekintette, hogy a hadlelkészek és a polgári jogállású egyházmegyés papok, valamint szerzetesek joghatóságát pontosan elkülönítsék, és ezzel a joghatósági konfliktusoknak elejét vegyék. Ennek érdekében az 1752. augusztus 12-én, majd 1771. február 9-én kelt császári rendeletek pontosan meghatározták a katonai lelkészek joghatóságát. A rendezés alapelve szerint az egyházi joghatóság gyakorlása (szentségek kiszolgáltatása, temetés, esketés stb.) a mozgó hadsereghez (*ad militiam vagam*) tartozó katonáknál a táborig lelkészeket, míg az álló hadsereghez (*ad militiam stabilem*) besoroltak esetében a polgári jogállású egyházmegyés papokat és szerzeteseket illeti. A határvonalak kijelölése nem volt egyszerű feladat, ráadásul a táborig papság joghatósága folyamatosan bővült az évtizedek során.¹⁴

Az 1752-ben kiadott rendelet szerint a mozgó hadsereghez (*ad militiam vagam*) tartoztak az ezredek (kivéve a határőrezredek), a táborig főlelkészek, a várlelkészek, a nagys és a kisvezérkar, valamennyi szolgálatot teljesítő, illetve a harctérre vezényelt tábornok, a hadsereghez rendelt táborig hadi kancellária, a táborig hadbiztosság, a táborig élelmezési hivatal, a táborig élelmeszer szállítók, a hadi pénztár, a táborig posta, a táborig tüzéségnél alkalmazottak, a műszaki alakulatok, a szekereszet, utászok a törzsükkel együtt, hidászok és végül mindenki, akit jövőbeni hadi szolgálatra vesznek fel, oktatnak, illetve ilyen szolgálatot teljesítenek.¹⁵ Ennek ellenére a plébánosok általában arra törekedtek, hogy a táborig papok joghatóságát szigorúan csak a kaszárnyák falain belül gyakorolhassák.¹⁶ Kampmiller az egyházmegyés papság táborig lelkészeket kaszárnyákba szorító törekvésének ellenállt ugyan, de a civilekre nem akarta kiterjeszteni joghatóságát. 1754. február 22-én azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz, hogy csak a kétség kívül mozgó katonasághoz sorolható személyek tartozzanak joghatósága alá. Kérése ugyan meghallgatásra talált, de ez sem állhatott a táborig papság jurisdikciója kiszélesítésének útjában.¹⁷

Szűk húsz évvel az 1752-es joghatósági rendeletet követően a táborig lelkészek joghatóságát már kiterjesztették többek között a várparancsnokokra és törzsükre, a három testőrgárdára, a ruházati bizottmányra, a bécsújhelyi kadétokra és a katonai műszaki főiskolára, a helyőrségi hadbíróóságokra, a helyőrségekben lévő tüzéségre, a haditengerészet egységeire, valamennyi érintett feleségeire (de özvegyeire és árváira már nem) és szolgálóira is. A *capellanus major* joghatóságának ez a terjeszkedése mutatja, hogy Mária Terézia és a birodalom kormányzata jelentős mértékben támogatta az önálló táborig lelkészi joghatóság kialakulását és kiterjesztését.¹⁸

¹³ Lukács, Ladislaus S. J.: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. 2. köt. Róma, 1988. 678.

¹⁴ Leonhard, Johann Michael: *Verfassung der Militär-Seelsorge in den k. k. österreichischen Staaten, mit Rücksicht auf die Rechte und Pflichten des Civil-Clerus in militär-geistlichen Angelegenheiten*. Wien, 1842. 18.

¹⁵ Bielik, Emerich: *Geschichte der k. u. k. Militär-Seelsorge und des apostolischen Feld-Vicariates*. Wien, 1901. 36.

¹⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1755:61.

¹⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1754:42–43.

¹⁸ *Extractus benignarum normalium resolutionum in publico-ecclesiasticis ad annum usque 1844 inclusive editarum, ordine materialiarum digestus*. Ed. 4. Tirnaviae, 1846. 65–69.

Az álló katonasághoz sorolták az 1770-es évek elején a nyugalmazott tiszteket, a haditörvényszékek állományát (ha más oknál fogva nem tartoztak a mozgó hadsereghez), a rendőrség állományát, a bécsi orvos-sebészeti főigazgatóságot, katonai kórházak személyzetét, sebészeket (feltéve, hogy intézetüknél nem alkalmaznak tábori lelkészt). Szintén ide sorolták a katonai gyógyszerárak és raktárak személyzetét, a hernalsi katonai leánynevelő intézetet, ágyúkészítő műhelyek és lőporgyárak alkalmazottait, katonai intézetek és kaszárnyák gondnokait, mestereit és fogadóit, katonák özvegyeit és árváit, továbbá az eddig említettek nejeit, gyermekeit és szolgálait.¹⁹

A megyéspüspököket azonban nem nyugtatta meg az új szabályozás, és igyekeztek továbbra is jogaik alá vonni az adott településeken, főként városokban állomásozó katonaságot. Különösen sok viszály forrása volt a katonák és a civilek között kötött házasságok ügye. 1752. augusztus 16-án a császár elrendelte, hogy egy katonai és egy polgári személy házassága esetén az esketést a tábori lelkész végezze a civil lelkész jelenlétében, és a stóladíjon osztozzanak meg.²⁰ 1753–1754-ben azonban úgy módosították a rendeletet, hogy a katonajegyes polgári személlyel történő összeadás esetén, ha tábori pap helyben nincs, a helybeli pap is összeadhatja a házasulandókat. Ha a tábori pap helyben van, hozzá tartozik az összeadás, a stóladíjat azonban meg kell osztania a helybeli plébánossal. Ugyanakkor a katonasághoz tartozó vőlegényeket az illetékes tábori pap engedélye nélkül nem lehetett összeadni. Már itt utalnunk kell rá, hogy a császári hadsereg vikáriusának kellett foglalkozni az ún. anyakönyvi ügyekkel, amelyek többnyire házasságkötéssel kapcsolatos problémákat jelentettek.²¹

Miután 1763. február 15-én a hubertusburgi békével lezárult a Poroszország elleni háború, és Szilézia továbbra is Poroszország birtokában maradt, dr. Ignaz Kampmiller S. J. *capellanus major* a haditanácshoz fordult, és indítványozta Magyarországon, Erdélyben, Csehországban és Itáliában működő tábori főpapok békeidőben történő alkalmazását. A haditanács elfogadta a javaslatot, és intézkedtek az új tábori lelkészek alkalmazásával, illetve fizetésük folyósításával kapcsolatban, s ezzel megszülettek az állandó tábori főpapi hivatalok.²²

A tábori püspökség szervezete kiépülésének másik fontos előzménye a tábori konzisztórium megjelenése. A haditanács már 1743-ban Kampmiller mellé rendelt egy konzisztórium gyakorlati rendelkező, jogtudós munkatársat, akinek évi 100 forint volt a fizetése.²³ Az 1750-es években pedig már bizonyíthatóan működött a *capellanus major* mellett egy bizottság, amely többek között a katonai házassági ügyekkel foglalkozott, s amelyet 1766-ban már tábori konzisztórium (*Consistorium Castrense*) néven említettek az egyik iratban.²⁴

A tábori püspökség megszervezésére 1773-ban került sor. Christoph Anton Migazzi bécsi érsek a jezsuita rend feloszlását követően azonnal figyelmeztette az uralkodót, hogy a jezsuita rend megszüntetését kimondó pápai bulla ünnepélyes kihirdetése után Kampmiller az egykori jezsuita kollégiumban nem működhet tovább mint a katonai-egyházi ügyek irányítója. Ezért javasolta, hogy ha az uralkodó továbbra is alkalmazni szeretné, akkor a pápai nunciának ismét át kellene rá ruházni a szükséges felhatalmazásokat. Mária Terézia

¹⁹ *Extractus benignarum normalium resolutionum*, 65–69.

²⁰ Leonhard: *Verfassung der Militär-Seelsorge*, 19.

²¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1853:27; Bielik: *Geschichte der k. u. k. Militär-Seelsorge*, 39–40.

²² ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1763:144–145.

²³ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1743:4.

²⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1766:187.

azonban úgy ítélte meg, hogy egykori gyóntatója, aki már nagyon megöregedett, nem alkalmas e fontos hivatal ellátására.²⁵

Mária Terézia már 1773. szeptember 9-én azt írta Franz Moriz Lacy tábornagnak, hogy a megürült állást Heinrich Johann von Kerens ruremondei püspökkel szeretné betölteni, akit egyúttal bécsújhelyi püspökké is kinevezne. Mindaddig, míg elfoglalná állomáshelyét, dr. Adam Dwertitsch kanonok helyettesíténé.²⁶ Mindkét főpap Mária Terézia bizalmi köréhez tartozott. Dwertitsch 1758-tól kezdődően a bécsi egyetem rektora volt. 1774-ben őrkanonokká, majd egy évre rá paphosi címzetes püspökké és a bécsi érsekség általános helynökévé nevezték ki.²⁷ A jezsuita Heinrich Johann von Kerens 1760-tól kezdve a bécsi *Theresianum* rektora, majd Mária Terézia egyik tanácsadója lett. 1770-ben Mária Terézia jelölte a mecheleni érsekséghez tartozó ruremondei püspöki székbe. 1773-ban szintén az uralkodó hívására kellett visszatérnie Ausztriába.²⁸

Mária Terézia tehát röviddel a jezsuita rend feloszlását követően döntött: Kampmiller alkalmatlan a tábori lelkipásztorkodás további irányítására. Sajnálkozott ugyan a jezsuitákat ért megpróbáltatások miatt, de 1773. szeptember 10-én Cornelius Neny báróhoz intézett levelében megismételte azt a szándékát, hogy Kerens püspököt apostoli tábori helynöknek nevezze ki. Egyúttal reményét fejezte ki, hogy Kerens elfogadja a számára felkínált állást.²⁹

Mária Terézia a haditanács javaslatának megfelelően 1773. december 4-én az Egyesített Osztrák-Cseh Udvari Kancelláriához kibocsátott dekrétumával megalapította az Apostoli Tábori Helynökséget (*Apostolisches Feldvikariat*), amelyet egyesítettek a bécsújhelyi püspökséggel, s dr. Heinrich Johann von Kerens nevezte ki apostoli tábori helynöknek.³⁰ Az újonnan kinevezett főpap 6000 forintos évi fizetést kapott, továbbá szállást is Bécsben a Teinfaltstraße 10-ben, gróf Hamilton egykori házában. A teleket többnyire Bécsben töltötte, ahol a tábori papság ügyeivel foglalkozott.³¹

Az Apostoli Tábori Helynökség megalapítása, hasonlóan több más korabeli püspökségéhez, a jozefinista egyházpolitika azon szándékából fakadt, hogy a katolikus hívek lelki gondozása sikeresebb legyen az azt megelőző időszaknál. A tábori püspökség megalapítása ugyanakkor egy hosszú egyházi, illetve történeti folyamat eredménye volt. A jezsuita rend eltörlése azt a látszatot keltette, mintha egy hirtelen lépésre kényszerült volna a kormányzat. A tábori püspökség felállításának előzményei azonban mást bizonyítanak. A 18. században kiadott pápai brevék majdnem teljes körű püspöki joghatóságot biztosítottak a *capellanus major castrensis* számára. A 18. század közepétől kezdődően kezdett kiépülni a későbbi püspökség struktúrája: megjelentek az állandó tábori főpapi hivatalok, a házassági ügyek elbírálása pedig egy erre a célra létrehozott konzisztórium feladatokat ellátó bizott-

²⁵ Wolfsgruber, Cölestin, Dr.: *Christoph Anton Kardinal Migazzi, Fürsterzbischof von Wien. Eine Monographie und zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Josephinismus*. 2. Ausg. Ravensburg, 191–192.

²⁶ Arneth, Alfred Ritter (Hrsg.): *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. 4. Bd. Wien, 1881. 401.

²⁷ Bielik: *Geschichte der k. u. k. Militär-Seelsorge*, 85.

²⁸ Schragl, Friedrich: *Heinrich Johann von Kerens. Eine Kurzbiographie*. In: Bischöfliches Ordinariat St. Pölten (Hrsg.) Sonderausstellung 2002. Heinrich Johann von Kerens. Erster Bischof von St. Pölten 1725 / 1785–1792. St. Pölten, 1992. 11–25.

²⁹ Arneth: *Briefe der Kaiserin Maria Theresia*, 4. Bd. 315–316.

³⁰ Gröger, Roman-Hans – Ham, Claudia – Sammer, Alfred: *Zwischen Himmel und Erde. Militär-seelsorge in Österreich. Mit einem Beitrag von Hanak, Julius*. Graz–Wien u. a. 2001. 29.

³¹ Schragl: *Heinrich Johann von Kerens*, 15.

ságban történt. A folyamatosság mellett szól az is, hogy az uralkodó egy volt jezsuitát bízott meg a tábori helynöki feladatok ellátásával. Mária Terézia sürgetésére XIV. Kelemen pápa 1773. december 22-én kelt és a bécsi nunciushoz intézett brevéjében átadta a béke és hadiállapotra egyaránt vonatkozó hadsereg feletti joghatóságot azzal, hogy a nuncius azt továbbadhatja Kerensnek. Ezzel egyházz jogilag is megszületett az Apostoli Tábori Helynökség, amely egészen az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig biztosította a katonaság lelki gondozását.³²

Házassági előírások Mária Terézia uralkodása alatt

A korabeli egyházi és az állami hatóságok a házasságot az emberi élet központi értékének tartották. A családot a 18. században – hasonlóan a teremtéshez, illetve a társadalomhoz – hierarchikus szerkezetüként fogták fel, amelyben a nőknek alárendelt szerep volt kiosztva. Ugyanakkor a házasságon kívüli élet néhány kivételtől eltekintve (pl. papság, szerzetesek, katonák) szinte elképzelhetetlennek tűnt. Nők és férfiak szeme előtt az esküvő kívánatos célként lebegett. A legtöbb ember számára a családi étellel együtt járó támogatás, segítség és a létfenntartás növekvő esélye kívánatossá tette a házasság megkötését, mindkét nem számára nem pusztán a házasság megkötése, hanem a törvényes házasság megkötése jelentette a megoldást. Ez a tény jelentős befolyást biztosított az egyháznak, hiszen az adott házasságok érvényességéről első fokon az illetékes szentszékeknek kellett döntenie, de az sem volt ritka, hogy egészen Rómáig is elmentek a peres felek.³³ A törvényes férjét elhagyó, és más férfival együtt élő nőt visszaküldték törvényes férjéhez, a törvénytelen gyermekek felnevelését pedig az állam vállalta magára.³⁴

Ami a katonaságot illeti, az 1738. január 25-én kelt haditanácsi felterjesztésben foglaltak a gyakorlatban nem tartották szem előtt. Amikor az Andrássy ezred egyik címzetes főhadnagya az ezredtulajdonos tudta nélkül otthon titokban megnősült, a katonatisztek házasságának ügye ismét a haditanács elé került.³⁵ Részben anyagi, részben pedig katonai megfontolások következtében 1750-ben megjelent az első olyan uralkodói rendelet, amely kifejezetten a katonatisztek házasságát szabályozta. Indoklása a haditanács korábban már hangoztatott érveit ismételte meg: Az engedély nélkül házasságot kötő tisztek megsértik a katonai alárendeltség elvét, a növekvő számú asszony és poggyászkocsi nagyon megterheli mind az ezredeket, mind a tartományokat, a tisztek nem tudják zsoldjukból családjukat eltartani, minek következtében elszegényednek, és nyomorba süllyednek, a tisztek özvegyei pedig nagy terhet jelentenek a kincstár számára.³⁶

A rendelet szerint a főtiszteknek csak az ezredtulajdonos és az ezredparancsnok engedélyével szabad házasodniuk, ha megszegnék ezt a rendeletet, akkor a hadbíróság megfosztja őket rangjuktól. A főtisztek viszont csak úgy kaphattak engedélyt, ha esetleges özvegyük ellátására megfelelő tőkével rendelkeztek. Századosoknak 2000 forint, hadnagyoknak 1500 forint, zászlósoknak pedig 1000 forintot kellett befizetni a bankba (noha a haditanács korábban magasabb összegekkel kalkulált), az adott összegről szóló bizonylatot pedig letétbe helyezték az ezred pénztárában, és ahhoz csak a haditanács engedélyével nyúlhatott

³² Melichár Kálmán: *A katonai lelkészet az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregében (haditengerészeténél) és a magyar királyi honvédségnél*. Budapest, 1899. 26.

³³ Hufton, Olwen: *The Prospect before Her. A History of Women in Western Europe*. Vol. one 1500–1800. London, 1997. 59–65.

³⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1757: 105–106.

³⁵ Müller: *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten*, 36.

³⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1750:8.

hozzá valaki. Az ezredparancsnoknak meg kellett győződni a befizetett összeg valódiságáról is.³⁷

1753-ban a kiskorú tisztek esetében a gondviselő mellett előírták a katonai előjárók beleegyezését is a házasságba. Amennyiben a gondviselő ok nélkül tagadta meg az engedélyt, a kiskorú tisztnak jogában állt katonai parancsnokához fordulni jogi segítségért. Ugyanezek a rendelkezések vonatkoztak a kiskorú, árva tisztekre is.³⁸ 1756-ban a haditanács felhívta Kampmiller figyelmét az uralkodó rendeletére, amely szerint az ezredtulajdonos, illetve az ezredparancsnok tudta nélkül megkötött katonai házasságokat mind az egyházi, mind a világi hatóságok előtt semmisnek kell tekinteni.³⁹ A haditanács és Ignaz Kampmiller is ragaszkodott az új szabályok érvényesítéséhez.⁴⁰ 1768-tól kezdődően a törzstisztekre is kiterjesztették házasságkötés esetén a kaució fizetésének kötelezettségét.⁴¹ Az 1770-es évek elején a beteg katonák házasságra lépését is szabályozták. Mind a lábadozó zsoldos, mind pedig a nyugdíjazott, invalidus katonáknak csak az illetékes katonai előjáróság engedélyével volt szabad házasságot kötni.⁴²

A következő részletes házassági szabályzatot 1777-ben adták ki. A katonai becsületről vallott felfogás változásának megfelelően a tisztek ekkor már nem házasodhattak meg akármilyen leánnyal, csak olyannal, aki törvényes házasságból született, és életvitele is kifogástalan volt. A leendő katonafeleségeknek a tisztekhez illő rangjáról az ezredtulajdonosnak kellett döntenie. Konkrét számadatok nélkül kerülni kellett az ezredparancsnokoknak, illetve az előjáróknak a tiszti házasságok számának nagymértékű növekedését. A kaució fizetésének kötelezettségét, amint arra az előző bekezdésben már utaltunk, a törzstisztektől is megkövetelték, egyúttal felemelték az óvadék összegét is. Egy zászlósnak 2000, egy hadnagynak 3000, egy századosnak 6000, végül pedig egy ezredesnek 12 000 forintot kellett letétbe helyezni. A szegény tisztek házasodását tette lehetővé, hogy amennyiben menyasszonyuk hivatalosan lemondott özvegyése esetére az állami gondoskodásról, akkor az uralkodó engedélyezhette számukra is a házasságot. Míg a korábbiakban csak lefokozással büntették az érvénytelen házasságot kötőket, addig ezentúl – az 1756-ban kiadott rendelet szellemében – a házasságot magát is érvénytelenítették, s a házasság létrejöttében közreműködő személyeket, köztük a papokat, illetve lelkészeket is megbüntették.⁴³

A legénység, illetve a tisztikar házasodását a katonai előjárók beleegyezéséhez kötő rendeletek újabb egyházi jogi kérdéseket vetettek fel. A szerelem ugyanis már akkor sem tartott mindig örökké, így az engedélyre várakozó jegyes időnként meggondolta magát, noha az eljegyzési szerződését nem tudta felbontani. Augustin Policarp tizedes például a szentszéki bíróság előtt sem tagadta, hogy valóban házasságot ígért Theresia von Hawothnak, de a katonai-egyházi előjáróság egészen addig megtagadta a házassági engedély kiadását, ameddig katonai előjárója, Hagenbach ezredes hozzá nem járult a frigyhez. Eközben menyasszonya összekülönbözött vele, és azt állította, hogy már nem akar vele házasságot kötni. A férfi tehát a házassági kérelem elutasítását és a hölgy által okozott anyagi kár megtérítését kérte. Policarp nem lehetett túlságosan példamutató katona, hiszen a haditanács

³⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1750: 8.

³⁸ *Extractus benignarum normalium resolutionum*, 74–77.

³⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1756: 76.

⁴⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1763: 148–149.

⁴¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1768: 211.

⁴² *Extractus benignarum normalium resolutionum*, 1846. 77.

⁴³ Müller: *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten*, 43–45.

rendeletére le is csukták, de Ignaz Kampmiller a házassági szerződés szellemében 1746. március 30-án kötelezte a férfit házassági ígéretének beváltására.⁴⁴

A kifejezetten katonai rendszabályok mellett további intézkedések próbálták elejét venni az érvénytelen házasságoknak, illetve a külföldi befolyás érvényesülésének. 1756. június 15-én egy uralkodói rendelet utasította azokat, akik nem saját plébánosuk előtt akartak házasságot kötni, hogy annak elbocsátó és bizonyító levelével lássák el magukat.⁴⁵ A katonaságot azonban csak nehezen lehetett rávenni e rendelet betartására, s a nehézségekről sokat sejtet az a tény, hogy a házassági előírásokat nemcsak a tisztek, hanem egyes közlegények is megszegték. Ezt példázza a következő eset.

A 35 éves Johann Opitz, a Wallis ezred közlegénye 1756. március végén előljárója engedélye nélkül vette feleségül a szászországi származású, 28 éves Julianna Christina Scheibnerint. Másfél évvel korábban ismerkedtek meg egy kocsmában. Opitz odament a nőhöz, és több sört hozatott neki, végül felvetette, hogy ő özvegy, és ily módon megszerezné a házassági engedélyt. Arról viszont hallgatott, hogy az anyakönyvezéshez az illetékes ezredparancsnok beleegyezésére is szükség van. Ezt követően többnyire vasárnap találkoztak, elmentek egy sörözőbe, és miközben iszogattak, Opitz minduntalan hangoztatta házassági szándékát. Végül egy címzetes püspök küldte el őket Bleyer jezsuita atyához, aki összeadta és anyakönyvezte őket. Opitz századából senki sem volt jelen a szertartáson, és ő azt gondolta, nem súlyos bűn, ha ezredese engedélye, illetve ezredparancs nélkül anyakönyvezik őket. Néhány nappal később az újdonsült házasságokat letartóztatták és kihallgatták a katonai hatóságok. E kihallgatások során további érdekes dolgok kerültek felszínre. Az asszonynak korábban már volt egy Theodor Hartenstein nevű élettársa. Őt évig éltek együtt, a férfi kezdetben a szász hadseregben szolgált, majd dezertált, és belépett a Daun ezredbe. Egerben vásároltak (!) egy kereskedőtől hamis anyakönyvi papírokat, így házastársaknak adták ki magukat. Született egy gyermekük is, aki azonban később meghalt. Opitz sem volt teljesen makulátlan előéletű, rendetlen magaviselete miatt egy ízben már 30 botütésre ítélték, a kihallgatás során viszont tisztességesen viselkedett, főként újdonsült felesége számára kért kegyelmet.⁴⁶

Az engedély nélkül kötött házasság minden nehézség ellenére is elérte célját. Az ügy ugyanis az ezredben lefolytatott kihallgatásokat követően a haditanács elé került, ahonnan véleményadás végett Ignaz Kampmillerhez fordultak. A *capellanus major* azt javasolta 1756. augusztus 13-án kelt levelében, hogy az egyházzal való további feszültségek elkerülése végett Opitz közlegényt törvényes keretek között ismét adják össze menyasszonyával. A haditanács elfogadta az előterjesztést, és utasította a Wallis ezred parancsnokát, illetve az ezredtulajdonost a megfelelő engedélyek kiadására.⁴⁷ Ami a rendeletek további sorát illeti, 1777–1778-ban megtiltották a hívőknek, hogy a házassági akadályokkal kapcsolatos felmentésekért Rómához forduljanak. Kiskorúak számára pedig az állam is előírta a szülők, vagy a gyám beleegyezését a házasságba.⁴⁸

A további konkrét esetek ismertetése előtt érdemes röviden utalni a házasság katolikus felfogásának lényegére is, hiszen e nélkül nehezen értelmezhető az alábbi esetek. A katoli-

⁴⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 250. Nr. 21.

⁴⁵ *Extractus benignarum normalium resolutionum*, 248–249.

⁴⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 249. Szám nélkül. Causa Johann Opitz ac Julianna Christina Scheibnerin.

⁴⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1756: 85–87; Zakar Péter: *A táborigényes felállításának előzményei a XVII–XVIII. században*. In.: Ujváry Gábor (főszerk.)–Kerekes Dóra (felelős szerk.): *Lymbus. Magyarországtudományi Közlemények*. Budapest, 2005. 329.

⁴⁸ *Extractus benignarum normalium resolutionum*, 248–251.

kus egyház szerint a házasság szentség, amelyet a házasfelek egymásnak szolgáltatnak ki. A tridenti zsinat szerint a házasság „örök és felbonthatatlan kapocs”, s ha valaki azt állítaná, „hogy a házasság nem valódi, szoros értelmében vett és Krisztustól alapított szentség”, akkor azt ki kell közösiíteni.⁴⁹

A katolikus házasság célja az emberi nem fönntartása, a gyermekek keresztény nevelése, a házastársak életének szebbé tétele a kölcsönös szeretet által, továbbá a nemi ösztön rendezett kielégítése. A házasság fontos jellemzője, hogy a törvényesen megkötött és elhált házasság semmiféle hatalommal, csakis az egyik fél halálával bontható fel. Az egyházi tanítás szerint a házasság lényege és érvényessége körüli törvényhozás az egyházat illeti meg. Egyes protestáns országokban a fejedelmet illette meg e jog, s a 17. századtól kezdve a katolikusok körében is egyre többen hangoztattak olyan eretnek gondolatokat, hogy a házasságban a polgári kötés a szentségtől elválasztható, továbbá az államhatalomnak joga van bontó akadályokat állítani.⁵⁰

Az államegyház kialakulásának egyik fontos forrása volt a Habsburg Birodalomban Johann Nikolaus von Hontheim trieri püspök munkássága, aki az episzkopalizmus híveként a pápai hatalom ellensúlyozására a püspökök befolyását akarta növelni, és az első század egyházi alkotmányához való visszatérést propagálta. Az egyházi reform sikerre vitelében az államnak is fontos szerepet szánt, így a házassági akadályok megfogalmazását is az állam hatáskörébe utalta. Már az 1777-es házassági rendeletben is e hatásokat érhetjük tetten az engedély nélkül kötött házasságok érvényességének megkérdőjelezésében, s e szellemiség teljes diadalt arat majd a későbbiekben II. József 1783-ban kiadott házassági pátensében.⁵¹

Az eljegyzés a házassági jog szerint ugyan a két fél egybehangzó akaratával felbontható volt, de az összhangzásra kevés példát tudunk említeni. Az eljegyzés felbontására akkor volt törvényes lehetőség, ha az egyik fél a köteles hűséget megszegte (például valaki mással szexuális életet élt, vagy újabb eljegyzést kötött), illetve ha olyan dolgok derültek ki, amelyeknek az eljegyzés megkötése előtti napvilágra kerülése azt valószínűtlenné tették (például ha a jegyes megőrül, megcsonkítja magát, megváltoztatja vallását, vagy ha a vőlegény elveszíti vagyonát). Az eljegyzéssel kapcsolatban pert lehetett indítani az eljegyzés érvényének ki nyilatkoztatására, ezzel együtt a cserbenhagyott fél kárának megtérítésére, illetve az eljegyzés teljesítésére.⁵²

A házasság felbonthatatlansága azonban nem jelentette azt, hogy az egyház ne védte volna erőszakoskodó, házasságtörő vagy kicsapongó életmódot folytató házastárstól a másikat. A házasság felbonthatatlansága mellett ugyanis lehetőség volt az életközösség felbontására, amit többnyire ágytól és asztaltól történő elválasztásnak nevezünk (*separatio a thoro et mensa*). A tridenti zsinat kiátkozással fenyegette meg azokat, akik azt állítják,

⁴⁹ *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*. Sajtó alá rendezte és ford: Fila Béla – Jug László. Kisterenye – Budapest, 1997. 1797., 1801.

⁵⁰ Szeredy József: *Egyházjog, különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra*. 2. k. Pécs, 1879. 1065–1085. Teljesen légből kapott az az állítás, hogy a „nőket arra kötelezték, hogy házasságban éljenek”. Miles, Rosalind: *Az idő leányai. A nők világtörténelme*. (Ford: Juhász Borbála.) Budapest, 2000. 114. Először is, bizonyos feltételek teljesülése esetén a férfiakat is erre kötelezték, így a megfogalmazás elfedi a két nem azonos jogi megítélését, másodsor is, az erőszakkal, illetve félelemmel kikényszerített házasságokat még a katolikus egyház is felbonthatónak tartotta. Szeredy: *Egyházjog*, 2. köt. 1177–1179.

⁵¹ Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. (Szent István kézikönyvek 5.) Budapest, 2001. 336–337.

⁵² Szeredy: *Egyházjog*, 2. köt. 1085–1101.

„hogy az Egyház téved, amikor számos okból lehetségesnek mondja a házasfelek közt az ágytól való elválást, vagyis az együttlakás kötelezettségének megszűnését meghatározott vagy bizonytalan időre”.⁵³

Az elvásztás vonatkozhat csak az ágyra, vagy az ágyra és az asztalra, s ez utóbbi lehet ideiglenes vagy örökös. Az életközösség örökös felbontását az egyházjog egyedül a házasságtörés esetén engedi meg. Ideiglenes felbontásra jogosítanak fel a következő esetek: katolikus hittől való elpártolás, bűntényre csábítás, gonosz elhagyás, folytonos elkeserítés, súlyos bántalmazás, kegyetlenkedés, legyőzhetetlen ellenszenv, házból történő kiűzés, illetve élet elleni törekvések, továbbá a házassági kötelesség (*debitum conjugale*) ok nélküli makacs megtagadása, könnyelmű pazarlás stb. Az elvásztást válóperes eljárás útján lehet elérni, amelyet csak maguk a házastársak indíthatnak. E perekre az alábbiakban bőven fogunk példákat találni.⁵⁴

Terhességi vádak és házassági ígéretek

Katonai egyházi hatóságok tárgyaltak minden terhességi váddal (*Impregnationsklage*), házassági ígérettel és házassággal kapcsolatos peres ügyet, amely a mozgó katonasággal kapcsolatban felmerült. Mielőtt a tipikusnak tekinthető ügyek ismertetésébe fognánk, érdemes röviden kitérni arra, hogyan udvaroltak az adott korszakban a katonák a hölgyeknek. A kérdés felvetését az is indokolja, hogy a különböző szerelmi kalandokról szóló, francia nyelvű, illetve franciából fordított regények és elbeszélések Mária Terézia uralkodása alatt éppen úgy indexre kerültek, mint Martin Luther, Niccolò Machiavelli vagy éppen II. Frigyes munkái.⁵⁵

A katonaság kaszárnyákba vezénylésével, amint arra korábban már utaltunk, a hadsereget elszigetelték a polgári lakosságtól, így a nőktől is. A nők számára végképp csak az „alantasabb”, kiegészítő munkák maradtak meg a katonaság körül: a katonafeleségek vezethették a háztartást, de nőket alkalmaztak a katonaság körül felmerülő szolgáltatások egy részénél is, például mosásnál vagy a háztartási munkák ellátása során. Német nyelvterületen hagyományosan különbséget tettek a tiszteletre méltó és a tiszteletre nem méltó munkák között. Ebben a nemességen túlmenően szerepet játszottak a céhek is, hiszen nem fogadtak tagjaik közé nőket, és fokozatosan a tiszteletre nem méltó kategóriába sorolták a ház és a háztartás körüli munkákat. A 18. század második felében a nők hivatalosan már csak ilyen szerepekben jelenhettek meg a katonaság közelében.⁵⁶

Lássunk tehát néhány példát arra, hogyan hódították meg a korabeli férfiak szívük választottját! Joseph Gundermann hadnagy például az 1750-es évek elején Klara Scharffin fogadós lányát, Elisabeth Scharffint gyakorta félrevonta attól az asztaltól, ahol több katonatiszt is ült, és bizalmas beszélgetéseket folytatott a lánnyal. Több ízben kezét csókolt a lánynak, sőt nyilvánosan csókolóztak is, és a főtiszt gyakran azzal a kanállal fogyasztotta

⁵³ Fila–Jug: *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*, 1808.

⁵⁴ Szeredy: *Egyházjog*, 2. köt. 12481253.

⁵⁵ Olechowski, Thomas: *Der Katalog der verbotenen Bücher. Kommunikationsfreiheit und Zensur unter Maria Theresia*. In.: In der Vergangenheit viel Neues, 21–24.

⁵⁶ Simonton, Deborah: *A History of European Women's Work 1700 to the Present*. London–New York, 1998. 76–78. Azért használtuk a „hivatalosan” kifejezést, mert előfordult, hogy néhány nő férfiruhát öltött és huzamosabb ideig szolgált a Habsburg hadseregben (Francesca Scanagatta, Johanna Sophia Kettner, illetve egy Plarenzi nevű főhadnagy), miközben valódi nemét eltitkolta. Nikolaus Reisinger: *Soldatin-Sein im 18. Jahrhundert*. In.: In der Vergangenheit viel Neues, 229–236.

el ételét, amivel a lány is evett. A bizalmas viszony következtében a leány várandós lett, s amikor Gundermann meglátogatta őket, a fogadós követelésére ígéretet tett arra, hogy elveszi a lányt. Ilyen esetekben a szentszék a lányt a házassági ígéret bizonyítékokkal történő alátámasztására, a főtisztet pedig gyermektartás fizetésére kötelezte.⁵⁷

Gyakran szerepelnek felperesként a tiszteknél szolgáló nők, akiket végül mégsem akartak az érintett tisztek feleségül venni, illetve akikkel gyermekük születését követően mostohán bántak a férfiak. Katherina Glöschint egy Jurcovich nevű határőrszázados az 1740-es években szintén házassági ígérettel csábította el. A hölgy a tisztnél szolgált, majd a házassági ígéretet hatására annak ágyasa lett. Amikor a várandós hölgy felfedte állapotát, a férfi először anyagilag támogatta, majd házába fogadta a nőt. A százados ezt követően ismét követelte, hogy a nő feküdjön le vele, amit az megtagadott. Erre a férfi több ízben megverte élettársát, aki válaszul elhagyta a századost, majd pert indított ellene.⁵⁸

A kocsmák mind a legénység, mind a tisztek számára esélyt nyújtottak az ismerkedésre, az előző fejezetben részletesen ismertetett esetben Johann Opitz, a Wallis ezred közlegénye is egy kocsmában ismerkedett meg későbbi feleségével az 1750-es években, úgy, hogy odament a nőhöz, és több sört hozatott neki.⁵⁹ Franz Buchwald főhadnagy 1773 júliusában a nyílt utcán ismerkedett meg Theresia Kasparinnal. Hamarosan már a lány harisnyáját csókolgatta, majd bevitte a szállására is. Végül a hölgy állítólagos ellenállása dacára lefeküdtek egymással, s a megfelelő idő elteltével a hölgy gyermeket szült.⁶⁰

Voltak olyanok, akik még ennél is kevesebbet adtak a formákra. A magyar nemesi testőrségnél szolgáló Johann Schlemmer nevű szolga például mosatlan ruhákat hordott a szintén testőrségi szolgálatban álló Eva Leinbergerinnek. Egy ízben erőszakosan betört a konyhába, a nő ellenállt, de a férfi bevonszolta áldozatát a szobába, és megerőszakolta. Schlemmer állítólag házassági ígéretet is tett, noha később megpróbálta megvesztegetni az alperest, hogy ne forduljon ügyével a hatóságokhoz. A szentszék 1774. szeptember 22-én kötelezte a férfit a házasság megkötésére, illetve a gyermektartás megfizetésére.⁶¹ A műveltebb rétegek viszont inkább levelezés útján hódították meg a hölgyeket. Ezt tette például Johann Christoph Freyherrn von Seeberg huszár ezredes az 1740-es évek végén, aki gyakran váltott leveleket jegyeseivel, s utóbbi rendkívül hálás volt e figyelmességért.⁶²

A katonai szentszéki ügyek döntő többsége házassági ígérettel, illetve a hölgyek áldott állapotba kerülésével indult útnak. „Főtisztelendőséged el tudja képzelni” – írta az 1740-es évek közepén Ludmilla Theresia Prokschyn Ignaz Kampmillernek –, milyen módon ejtett teherbe, „engem, gyenge fehérnépet” Franz Tauffer hadbíró-százados, a Lotharingiai Ferenc sorgealozezred katonája. Hízkeléssel, ölelgetéssel és házassági ígérettel a hadbíró akkor csábította el, amikor házvezetőnő volt az alperesnél, így aztán 1744. november 7-én egy leánygyermeknek adott életet. A férfi a per időpontjában a nőt sem elvenni nem volt hajlandó, sem pedig a gyermekéről gondoskodni, hanem egy másik nőszeméllyel akart házasságot kötni. A hölgy ennek megfelelően kérte a házasság kimondását, illetve a gyermekről és róla való méltányos gondoskodást.⁶³

⁵⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 252. Nr. 69.

⁵⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 250. Nr. 28.

⁵⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 249. Szám nélkül. Causa Johann Opitz ac Julianna Christina Scheibnerin.

⁶⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 6.

⁶¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 20.

⁶² ÖStA KA HKR FV Kt. 255. Nr. 176.

⁶³ ÖStA KA HKR FV Kt. 250. Nr. 17.

Az ítéletek többségében a „kárvallott” hölgyet megeskették, hogy a születendő gyermek az apja bizonyosan az általa megnevezett férfi (azaz az alperes), majd ezt követően a várandós anya eltartásának költségeit, illetve gyermektartási költséget szabtak ki, továbbá az eljárás költségeit is az alperesnek kellett állnia, amennyiben elvesztette a pert. Ebben a szellemben döntött Ignaz Kampmiller 1775. április 21-én Theresia Kasperin felperes, illetve Franz von Buchwald főhadnagy ügyében.⁶⁴

Az eljegyzési szerződéseknek gyakran anyagi vonzatai is voltak. Így például amikor 1742. szeptember 28-án Philip Joseph Daelmann zászlós tanúk előtt ígéretet tett egy fiatal hölgynek, hogy amint a hadjárat alakulása engedi, el fogja venni feleségül, anyagi felelősséget is vállalt jegyeséért. A kiállított okirat szerint, Daelmann halála esetén annak javait el kell árvereztetni, és az abból befolyt összeget jegyesének át kell adni. A néhány év alatt főhadnaggyá előléptetett férfi hiába próbálta 1753-ban visszavonni ígéretét, mind az illetékes katonai szentszék, mind pedig a nunciatúra elutasította kérelmét.⁶⁵

Ha a csábítóról bebizonyosodott, hogy házassági ajánlatot tett az érintett hölgynek, akkor az egyházi bíróság kötelezte ígérete beváltására. Így járt a gróf Leopold Daun tábornagnál szolgáló Bernhard Hutter, akit a szentszék, illetve Ignaz Kampmiller arra kötelezett, hogy a (hétéves) háborút követően ígéretéhez híven vegye el feleségül Susanna Thürschmidint.⁶⁶

A bizonyítási eljárás meglehetősen bonyolult volt, mivel a felperes tanúvallomása ebben az esetben nem volt elégséges. Az 1750-es években (1753-tól 1755-ig) folytattak vizsgálatot Maria Anna de Bassa et Scherresberg, illetve Woywoda von Strohmberg százados ügyében. A felperes hölgy, aki két szék között esett az asztal alá, a házassági ígéret beváltását követelte a századostól. Az eljegyzés tényét írásbeli bizonyítvánnyal is alátámasztotta, továbbá az alperes által írt szerelmes levelekre is hivatkozott, ráadásul a felperes szüleinek is írásban megígérte a hölgygel való megházasodást, és a férfi egy hozománnyal kapcsolatos megállapodást is ellátott kézjeggyével.⁶⁷ A főtiszt viszont azzal védekezett, hogy a felperes által előadott eljegyzés csak látszólag történt meg. A hölgy mindezt csak azért tette, mert meg akart szabadulni egy korábbi, Corsarolli nevű vőlegényétől. Mivel a felperes maga is elismerte – érvelt a százados –, hogy házassága által egy másik házasságtól akart megmenekülni, így ő nem volt szabad állapotú, amikor vele az alperes eljegyzést kötött. A férfi arra is hivatkozott, hogy ő már korábban Prágában egy Magdalena Hartmanin nevű hölgynek házasságot ígért, így ő sem volt abban a helyzetben, hogy törvényes eljegyzést üssön nyélbe. Előadta még, hogy ezen utóbbi eljegyzéséhez nem kapta meg ezrede beleegyezését sem.⁶⁸ A nő erre újabb írásos bizonyítékokat tárt a bíróság elé, kétségbe vonta, hogy az eljegyzés csak látszat szerint történt volna meg, hiszen a százados maga is elismerte egyik levelében, hogy házassági ígéretét Corsarolli feltűnése előtt tette. Ráadásul Woywoda von Strohmberg bírósági eljárást is indított a váratlanul feltűnt vetélytárs ellen, hogy elsőségét bebizonyítsa. Az ezreddel kapcsolatban megjegyezte, hogy vőlegényének ismét kérelmeznie kell a házassági engedélyt. Az alperes kitartott állítása mellett, hogy nem történt érvényes eljegyzés, és vitatta a felperes által benyújtott irományok bizonyító erejét. Szerinte, mivel a nő beismerte, hogy Corsarollinak is házasságot ígért, így hűtlenné vált hozzá, és ő ismét szabad állapotú lett. A szentszék azonban úgy ítélte meg, hogy a százados nem tudta bizonyítani

⁶⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 249. Szám nélkül. Causa Theresiae Kasperin ac Franz von Buchwald.

⁶⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 251. Nr. 49.

⁶⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 249. Nr. 18.

⁶⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 252. Nr. 70.

⁶⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 252. Nr. 70.

a hölgy már korábbi eljegyzését, ráadásul a tiszt nem is tagadta, hogy házasságot ígért, s e szándékánál a másik férfi feltűnését követően is megmaradt. Így a szentszék 1754. március 26-én úgy döntött, hogy Woywoda von Strohmbergnek el kell vennie a hölgyet, s az ítéleten a fellebbezést követően sem változtattak.⁶⁹

Mindezek ellenére úgy tűnik, a házassági ajánlatokat ritkábban sikerült bizonyítani, mint a terhességi vádakat, ebből következően a várandós anyák többnyire érvényesíteni tudták anyagi követeléseiket. Maria Eva Hirschin például azzal vádolta 1744-ben Franz Anton Steiner századost, hogy nyolc hónapos kassai szolgálata alatt rendszeresen lefeküdt vele, teherbe ejtette, azon felül még házassággal is kecségtette. A vádlott hiába védekezett azzal, hogy ő már 40 éve szolgál a hadseregben, és a nő még 1744 januárjában eltávozott tőle egy másik férfivel, miután bebizonyosodott, hogy a nősemély ágyasa volt, a bíróság felmentette ugyan a házassági ígéret vádja alól, de a felperes nőnek megítélte a gyermekágyi járulékot, illetve a gyermektartást.⁷⁰

Ez a végkifejlet volt a leggyakoribb, hiszen, amennyiben a hölgyeket megeskették, hogy az alperes az apa, akkor, hacsak nem voltak ellentétes bizonyítékok, megítélték számukra a gyermektartást. Nem menekülhetett a jogkövetkezmények alól Franz Juratschek alhadnagy sem 1773-ban. Egy Johanna Künzelmannin nevű hölgy megvádolta, hogy öt évvel korábban házassági ígéretet tett neki és elcsábította. Hiába védekezett a katonatiszt azzal, hogy a felperes egy ledér életmódú fehérlép, ő ellenben egy ártatlan ifjú, amiből következően sokkal inkább a nő csábíthatta el őt, semmint ő a hölgyet. A szentszéki ítélet szerint, amennyiben a hölgy megesküszik az élő Istenre, hogy csak az alperes lehet gyermeke atyja, akkor a katonatisztnek gyermektartást kell fizetnie.⁷¹

A gyermektartás fizetése jelentős illetményelvonással járt, amiről az ezredparancsnoknak kellett a katonai hatóságok utasításának megfelelően intézkedni. Theresia Kasparin kisasszony az 1770-es években vádolta meg Franz Buchwald főhadnagyot, hogy gyermeket vár tőle. A főhadnagy kezdetben megígérte, hogy gondoskodni fog születendő gyermekéről, és még pénzt is adott az anyának. Egy este azonban megjelent a férfi, és egy papírba csomagolt szert hozott a kismamának, amitől a terhesség megszakítását remélte, majd ezredével együtt eltávozott Bécsből. A szertől az anya rosszul lett és megbetegedett, a gyermeknek azonban semmi baja sem lett. A szülést követően, mivel az anya nem kapott választ leveleire, terhességi vádat emelt a férfi ellen, amit a szentszék meg is ítelt a számára. Az illetékes ezredparancsnok, báró Kavanagh ezredes intézkedése szerint a megítélt 45 forint 8 krajcárt, továbbá a perköltségeket (64 forintot és 42 krajcárt) havi 5 forintjával vonták le Buchwald főhadnagy fizetéséből.⁷²

A tényállásnak megfelelően néha választhatott a per vesztese, hogy házasságot kíván-e kötni a felperes hölgygel, vagy csak anyagilag akarja támogatni őt és megszületendő gyermekét. Ez elé a választás elé került például Jakob Schwarz 1748. szeptember 12-én, amikor elvesztette az Elisabeth Kleinennel szembeni perét.⁷³ Ez a választási lehetőség többnyire akkor merült fel, ha a terhességi per folyamán bizonyítást nyert, hogy a két fél együtt élt, de nem kötött házasságot (*concubinatus*). Ez elé a dilemma elé került többek között 1753-ban Joghann Hampel is, miután Margaretha Wölzlin pert indított ellene.⁷⁴

⁶⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 252. Nr. 70.

⁷⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 250. Nr. 11.

⁷¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 2.

⁷² ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 6.

⁷³ ÖStA KA HKR FV Kt. 251. Nr. 34.

⁷⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 252. Nr. 65.

Volt azonban a perek (többnyire férfiúi) veszteseinek még egy lehetősége: a megegyezés. Ez többnyire úgy zajlott le, hogy a szorult helyzetbe jutott katonatiszt, illetve katonai joghatóság alatt álló férfi egy jelentősebb összeget ajánlott fel a felperes hölgy javára, mire az minden további követeléséről lemondott, a megállapodást pedig írásba foglalták, és tanúk előtt megerősítették. Így menekült meg a jogkövetkezmények elől Francz de Finé, a Lobkowitz vértés ezred századosa, amikor 1751-ben elvesztett egy pert Elisabeth Großwardeinerinnel szemben, s a bíróság kötelezte arra, hogy kössön házasságot a felperessel, akinek házasságot ígért. Az 1751. december 31-én aláírt megállapodás szerint a százados 400 forintot fizetett ki a hölgynek, aki cserébe mind a házasságtól, mind pedig gyermeke eltartásának követelésétől elállt.⁷⁵

Az sem volt kizárva, hogy a megállapodás szerint fizetésre kötelezett fél részletfizetési kedvezményt kapjon. Barbara Keuschlerin például az 1750-es évek közepén azt panaszolta el Ignaz Kampmillernek, hogy Joseph Wendl őrmester házassági ígérettel teherbe ejtette, várandóssá tette, s már meg is kellett szülnie gyermekét. A férfi azonban nem akarta feleségül venni, és a gyermekről sem akart gondoskodni. Kampmiller 1755. április 2-án szentesítette a két fél megállapodását. Eszerint a férfi 300 forintot fizet a felperesnek, aki cserében eláll minden további követelésétől. A fizetés részleteit is pontosan megszabták: május 2-ig 50, november 2-ig újabb 50, 1756. május 2-ig 100, majd 1756. november 2-áig a fennmaradó 100 forintot kellett az alperesnek kifizetnie.⁷⁶

Az eljárások kapcsán felvetődik az a kérdés is, hogy az adott korban mennyire tudták pontosan rekonstruálni az eseteket. A terhességi vádak kapcsán felmerülő nagyobb kockázatra, amely többnyire a felperes nő vallomásából adódott, már utaltunk. Ezzel együtt is csak kivételesen fordult elő, hogy az illetékes katonai szentszék téves ítéletet hozott. Az eljárásokat ugyanakkor a világi hatóságok is bonyolították, gyakran egészen az uralkodóig is elmentek a peres felek. A kivételesnek tekinthető téves szentszéki ítéletek közé sorolható feltehetően Susanna Clara Holzbergerin esete. A hölgy egy Werneck nevű századost vádolta meg azzal, hogy szeretkezett vele, és várandóssá tette. Először a tiszt ezredeséhez, majd amikor elutasították elégtétel iránti kérelmét, akkor egyenesen az uralkodóhoz fordult. Ezzel elérte, hogy a százados fizetésének felét letiltották. Erre az ezred bírósága is tovább vizsgálódott, és a katonai-egyházi hatóságokhoz továbbította az ügyet. A csehországi tábori főpapból és másik három tábori lelkészből összeállított konzisztórium a tisztet felmentette a vádak alól. Erre Holzbergerin kisasszony fordult a *capellanus major*hoz, és kérte a döntés megváltoztatását. Az ügyben itt állt be váratlan fordulat. Sem az alperes, sem a felperes nem nyújtotta be az ilyenkor szükséges írásbeli anyagokat, hanem az alperes tiszt javaslatára megegyeztek egymással a peres felek, ami valószínűsíti, hogy a korábbi szentszéki ítélet téves volt.⁷⁷

Ha nem jött létre megállapodás, és a házassági ígéret sem volt egyértelmű, akkor nem maradt más hátra, mint hogy a szentszéki bíróság döntést hozzon az anya és a gyermek támogatásáról. Jó példa erre az esetre Anna Johanna Stahrenbergin és Karl Herold lovassági százados ügye. A hölgy 1750. január 24-én fordult Ignaz Kampmillerhez azzal a panasszal, hogy a százados „ifjúsága legszebb virágában”, amikor még alig volt 16 éves, miközben nála szolgált, várandóssá tette. Keresetében azt követelte, a férfi vagy vegye el, vagy biztosítsa

⁷⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 251. Nr. 37.

⁷⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 253. Nr. 83.

⁷⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 5.

ellátását. A szentszék 1750. június 30-án az önként fizetett összegeken túl még 100 forintot ítelt meg a hölgy számára, noha ebből az összegből kellett a per költségeit is fedezni.⁷⁸

A házassági ígéretek bizonyítása csak kivételes esetekben sikerült, amint azt Maria Theresia Freyin esete is demonstrálja. A hölgy 1750-ben vádat emelt az általa már egy éve közelebbről ismert Joseph Fleischmann főhadnagy ellen, aki Morvaországban állomásozott. A főhadnagy állítólag 1749-ben visszavonhatatlan házassági ígéretet tett neki, ráadásul az eljegyzés fejében egy gyűrűt is követelt tőle, amit a hölgy át is adott a férfinak. Ezt követően Fleischmann megfenyegette a nőt, hogy amennyiben nem engedelmeskedik neki, el fogja hagyni; szexuális kapcsolatot kezdeményezett vele, a hölgy áldott állapotba került, de a főtiszt ezt követően is vonakodott házassági ígéretének beváltásától. Mivel a férfi már leveleire sem válaszolt, noha tavasszal Bécsbe érkezett, kérte a házassági ígéret beváltásának foganatosítását. A házassági ígéretet azonban mindenkor törvényes bizonyítékokkal kellett alátámasztani, s szemben az apaság megítélésével, amikor a hölgyek vallomása elégséges volt a férfiakat elmarasztaló ítélet meghozatalához, a házasság megítéléséhez további bizonyítékokra volt szükség, amelyeket viszont csak ritkán sikerült a bíróság elé tárni. Maria Theresia Freyin sem tudta bizonyítani kielégítően, hogy házasságot ígértek neki.⁷⁹

A házassági ígéretekkel kapcsolatos perek egy részét anyagi kárpótlás reményében indították. Anna Maria Notlangin 1775. január elején vádolta meg Andreas Muritzot, a német nemesi testőrség kapusát, hogy hízkelő szavaival és gyakori házassági ígéreteivel elcsavarta a fejét, és teherbe ejtette. Miután nem kapott engedélyt a házasságra, a férfi anyagilag is támogatta a hölgyet, aki megszülte gyermekét, de a házasságból mégsem lett semmi. A gyerek meghalt, a férfi pedig – Anna Maria Notlangin vallomása szerint – elállt korábbi ígéretétől, sőt egy másik hölgyet szemelt ki feleségének. A kárvallott ekkor az ezredkáplánhoz fordult, de mivel nem tudta hitelt érdemlően bizonyítani a házassági ígéretet, a szentszék döntése értelmében 50 forint kárpótlás fejében el kellett állnia további követelések támasztásától.⁸⁰

Kiskorúak házassági ígéretét ugyanakkor nem tekintették perdöntőnek. Ignaz Kampmiller *capellanus major* az 1750-es években foglalkozott Maria Theresia Pechhofmanin és Joseph Gelinek ügyével. Az eljárás érdekessége, hogy ebben az esetben terhességi vád nem merült fel, ami aligha véletlen, hiszen az alperes még kiskorú volt, amikor házassági ígéretet tett a hölgynek. A nunciatúra, a szokásos fellebbezést követően, Kampmillert bízta meg a döntéssel, aki 1755. október 14-én kimondta: tekintettel a férfi kiskorú állapotára a házassági ígéret időpontjában, az eljegyzés kötelezettsége alól mentesíti az alperest. Ráadásul december 10-én – a szokásoknak megfelelően – a vesztes félre terheltek még a perköltségeket is.⁸¹

A terhességi vádakkal, illetve házassági ígéretekkel kapcsolatos perek vesztesei többnyire a férfiak voltak ugyan, de azért arra is volt példa, hogy egy nő terhességi vád segítségével akart jogtalanul házasságot kötni. Anna Maria Kirscherin például az 1750-es évek közepén hosszasan panaszkolta Johann Baptista Gipsan felcser galád cselekedeteit. Eszerint a férfi kétszer is várandóssá tette, s noha minden pénzét ráköltötte, a legnagyobb nyomorba döntötte, ráadásul még egy másik nővel is viszonya volt. Miután a Kirscherin által előadot-

⁷⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 251. Nr. 43.

⁷⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 251. Nr. 45.

⁸⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 21.

⁸¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 252. Nr. 53.

tak nem feleltek meg a valóságnak, a felcsert 1756. január 24-én felmentették az ellene emelt vádak alól, és feloldották a vele szemben korábban kimondott házassadási tilalmat is.⁸²

A jogi folyamat gyakran elhúzódott, mert a per vesztese nem volt hajlandó belenyugodni a döntésbe. Maria Magdalena von Ghillany 1748. május 4-én vádat emelt Franz von Ghillani ellen. Kettejük házasságára ugyanis az újdonsült férj ezredének előjárói nem adták áldásukat, mire Ghillany az angermundi plébánián anyakönyveztetette házasságukat. A nyilvánvaló szabálytalanságokra hivatkozva a férj egy idő után kétségbe vonta a házasság érvényességét, mire az asszony vádat emelt ellene az illetékes szentszéknél, és követelte az együttélés törvényes végrehajtásának kimondását. A vizsgálatot követő határozat érvényesnek mondta ki a házasságot, de a férj fellebbezett az ítélet ellen a nunciatúrán, és ezúttal neki adtak igazat, így a házassági anyakönyvet érvénytelennek nyilvánították. A feleséget azonban ez sem hatotta meg, a pápához fordult az ügy felülvizsgálatát kérve. A római szentszék által kinevezett bizottság mint legfelső jogi fórum Prágában 1755. február 18-án a házasság érvényessége mellett döntött.⁸³ A tábori főlelkészek, illetve szentszékek döntése ellen, mint fentebb is kiderült, a területileg illetékes nunciatúrához lehetett fellebbezni, majd, ha még mindig jogorvoslatra volt szükség, akkor a pápához kellett fordulni.⁸⁴ A fellebbezések következtében tehát gyakran hónapokig nem született meg a végső döntés. A nemesi testőrségnél szolgáló Raymund Kodauer hadnagyot például már 1771. december végén gyermektartás fizetésére kötelezték Anna Maria Bürgerinnel szemben, de a fellebbezések miatt csak 1773. szeptember 13-án utasították el végleg a főhadnagy felülvizsgálati kérelmét.⁸⁵

A fentebbiekhez hasonló, hosszú eljárásra került sor az 1770-es évek második felében is egy terhességi váddal kapcsolatos ügyben. Maria Anna Josepha Cartoon 1776. június 21-én vádat emelt a belga tábori főpapnál a Kaunitz ezred századosa, Soudain ellen. Állítása szerint a százados nagyon gyakran beszélt neki a házasságról, rávette az erkölcselenségre, tengerbe ejtette, most viszont nem akarja házassági ígéretét betartani. Szeptember 15-én a felperes világra hozta gyermekét, s a szülés kapcsán több jelenlévő eskü alatt vallotta, hogy az apa csakis Soudain százados lehet. Az alperes 1777. január 11-én kelt válaszában főként a felperest és annak apját gyalázta, majd egy másik levelében tagadta a vádakát. Erre a felperes és apja válaszolt, de Soudain már nem folytatta a vitát. A szentszék felmentette ugyan a századosot a házassági ígéret vádja alól, ami egyben azt is jelentette, hogy a bíróság nem kötelezte az alperest állítólagos házassági ígérete beváltására, de gyermektartás fizetésére (továbbá a bírósági eljárás költségeinek fedezésére) igen. Soudain anyagi támogatást kért ezredétől, majd az illetékes főhadparancsnokságnál, illetve a haditanácsnál is megtámadta az ítéletet. Ez járt is némi eredménnyel, mert a vizsgálat megismétlését rendelték el, aminek során viszont jóváhagyták a korábbi döntést. Soudain álláspontja szerint ő semmit sem tett a nővel, s Maria Anna Josepha Cartoon pusztán csak az apja kényszeríthette arra, hogy vallomást tegyen ellene. Soudain ekkor magához a császárhoz, majd a pápai nunciatúrához fordult, de nincs nyoma annak, hogy sikerült volna megváltoztatnia az ítéletet.⁸⁶

⁸² ÖStA KA HKR FV Kt. 253. Nr. 87.

⁸³ ÖStA KA HKR FV Kt. 251. Nr. 31.

⁸⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1764:158–159.

⁸⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 256. Nr. 196.

⁸⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 249. Szám nélkül. Causa Mariae Anna Josepha Cartoon ac Soudain.

Válóperek

A katonai-szentszéki ügyek további jelentős csoportját az ún. válóperek képezték, amelyek az ágytól és asztaltól való elvásztást célozták. 1743-ban tárgyalta az illetékes katonai hatóság Maria Barbara von Perschneidnek és férjének, Joseph de la Fleche őrnagynak az ügyét. A hölgy válópert indított ura ellen, mondván, férje rendkívül durván bánik vele házasságkötésük óta. Amikor Esztergomban állomásozott, nem csak szidta, de pofon is vágta, kilökte az ajtón, és erőszakoskodott vele. Noha már többször megegyeztek szentszéki közvetítéssel, annak mégsem lett következménye, s most már nincs is remény arra, hogy együtt és igaz módon éljenek. Férje már szinte képtelen házassági köteleességét (*debitum conjugale*) teljesíteni, így már csak az a reménye maradt meg, hogy az egyházi hatóság szétválasztja őket. A megvádolt férj azonban visszautasította felesége vádjait. Esztergomban, 1743. március 16-án kelt levelében arra hivatkozott, hogy feleségének előző két férjével is nehézségei voltak, továbbá utalt kiváló viseleti jegyzékére is. Ami feleségét illeti, megemlítette, hogy az asszony az ő előzetes tudta nélkül és a józan ész ellenére különböző helységekből arra törekszik, hogy prostituáltként árulja magát, amivel alávaló érzelmeiről kellő bizonyosságot tett. A vizsgálat a tanúvallomások és a bizonyítékok alapján úgy ítélte meg, hogy az asszony kikapós életmódja következtében akart megszabadulni urától, így Ignaz Kampmiller 1746. február 25-én az alperes, vagyis a férj kérésének adott helyt, kötelezve az asszonyt a férjével való együttélésre.⁸⁷

Hedwig von Winter, Augustin Joseph von Weyrauch alsó-ausztriai kormánytanácsos lánya férjének, Joseph Winter von Sternfeld cs. kir. századosnak a kicsapongó, anyagi károkat okozó életmódja miatt kérte az ágytól való elvásztást. Először is a vakmerő életmódot folytató százados, aki egyébként Colloredo gróf adjutánsa volt, csak 1 dukátot hagyott hátra feleségének, noha az 100 forintot fizetett neki. Más alkalommal az asszony 300 forintot adott férjének egyik adóssága kiegyenlítésére, azonban a családfő azt valami másra fordította. Egy gyógyszerészt és egy seborvost úgy vezetett félre, hogy azt mondta, otthon felejtette a pénzt, és rögtön hozza, de – noha megkapta az összeget – az adósságot nem fizette ki, hanem magára fordította, s már három hónapja nem is adott hírt magáról. Mindig pénzt követelt az asszonytól, aki már nem tudta kielégíteni igényeit. 1760. január 31-én a konzisztórium egy évre kimondta az ágyra vonatkozó elvásztást, 1761. június 22-én azonban már elutasították az elvásztás további meghosszabbítását.⁸⁸

Súlyosabb esetekben az örökös ágytól és asztaltól való elvásztást is kimondták. Theresia Zalhein 1748-ban ment hozzá Franz von Eysenkolb századoshoz, s egész, szüleitől származó vagyonát is magával vitte a házasságba. Férje már az első évben elkezdett túl sok pénzt költeni. Felesége megpróbálta jobb útra téríteni, de a férje rettenetes fenyegetésekkel, karddal, sőt egy ízben töltött pisztollyal viszonzta felesége fellépését. Így aztán minden reményét elvesztette, hogy férje a javulás útjára tér. Amikor urát egy prágai katonai kórházba rendelték, rájött, hogy viszonya van egy Barbara Mayrin nevű nőszeméllyel, akitől ráadásul még két gyermeke is született. Megtudta azt is, hogy abban az időben, amikor Marianna Fritschin nála szolgált, teherbe esett a férjétől, de magzata meghalt. Ezek után, tekintettel a fennálló életveszélyre, úgy döntött, hogy 14 éves házasságot követően el kell válnia férjétől. Ágytól és asztaltól történő örökös elvásztást, rangjához illő ellátást, valamint kárpótlást kért a házasságába bevitt vagyonáért. A felek ilyenkor szokásos kihallgatását követően, 1762. december 13-án az illetékes egyházi hatóság kimondta az ágytól és asz-

⁸⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 250. Nr. 3.

⁸⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 255. Nr. 132.

taltól való örökös elvásztást, továbbá kötelezte a férjet, hogy rangjához illő ellátást biztosítson tőle külön élő feleségének. Az asszonyt ugyanakkor eltiltották a férje elleni további követelésektől.⁸⁹

Az ideiglenes elvásztás nem minden esetben enyhítette a házasfelek ellentétét. Antonia Raab von Raabenbach például önkényesen meghosszabbította távollétét. Még 1757. június 19-én Sopronban ment hozzá férjéhez, Joseph Raab von Raabenbach tábori hadbiztoshoz. Az asszony, aki a keresztény házasfelek közötti tiszta szeretetre, békére és megértésre vágyott, meglepetten tapasztalta, hogy a házasságkötést követően a legnagyobb megvetéssel, elviselhetetlen szidalmakkal és szitkokkal, sőt veréssel és embertelen dühöngéssel találta magát szemben anélkül, hogy arra a legkisebb okot is szolgáltatva volna. Amikor a helyzet tovább mérgesedett, közbelépett nevelőapja, de annak halála után férjének dühöngései ismét fokozódtak. Csehországi tartózkodásuk idején határozta el magát az ideiglenes elvásztás kieszközlésére, de ezt követően 1770. május 31-én férje elszánta magát egy megállapodás aláírására. Életveszélyre és örök üdvösségének eltékozlására, továbbá kiskorú gyermekeire hivatkozva kérte az ágytól és asztaltól való elvásztás jóváhagyását. Ignaz Kampmiller meg is ítélte két hónap elvásztást, amely 1770. augusztus 17-től október 17-ig tartott. Az asszony azonban nem tért vissza férjéhez, hanem dacára annak, hogy négy gyermekük is volt, újabb, egy éves elvásztást kérelmezett, ami további hosszú időre nyújtotta az eljárás menetét.⁹⁰

A házasságok megromlásának gyakori velejárója volt, hogy a férj elkezdte verni feleségét, válaszul az illetékes egyházi hatóság ideiglenesen szétválasztotta a feleket. Josepha von Sautersheim is egy jó házasságban reménykedett, amikor hozzámert a nemesi testőrségben szolgáló Paul Freyherr von Heydau cs. kir. őrmesterhez. Hamarosan azonban – várakozásaival ellentétben – tapasztalnia kellett, hogy férje galád módon bánik vele: gúnyolódás tárgyává vált cseléddé lett, végül férje meg is verte. Az asszony kezdeményezésére indított eljárásban a szentszék elutasította a házastársak elvásztását, de egy éves külön háztartásban való élést (toleranciát) írt elő a felek számára 1773. július 7-én azzal, hogy a férjnek ez idő alatt is gondoskodnia kell felesége ellátásáról. A helyzet továbbra sem lehegett rózsás, mert 1775. szeptember 23-án további kétévi ágytól és asztaltól való elvásztásról döntöttek azzal, hogy a feleségnek be kellett vonulnia egy soproni kolostorba. Utolsó felvonásként még ugyanazon év december 7-én elutasították a férj kérését az elvásztás meghosszabbítására vonatkozóan, a feleségnek viszont engedélyezték, hogy átköltözzön egy bécsi kolostorba.⁹¹

Az ideiglenes ágytól és asztaltól való elvásztást a boldogtalan feleségek gyakran szerették volna meghosszabbítani, ám erre csak rendkívül indokolt esetben hajlott a szentszék. Anna Barbara Freyin, miután 1768-ban megromlott férjével, Johann Christoph Freyherrn von Seeberggel a házassága, az uralkodóhoz fordult azzal a kéréssel, hogy két fiúgyermeküket nevelőintézetbe adhassa, neki pedig (lányukkal egyetemben) férje biztosítson megfelelő ellátást. Az illetékes erdélyi katonai hatóság támogatta kérelmének teljesítését, a haditanács viszont csak akkor látott lehetőséget a kérés teljesítésére, ha a katonai szentszék elválasztja urától. Erre az asszony az illetékes katonai-lelkészi hatósághoz fordult elvásztása érdekében. A férj tiltakozott a kérés teljesítése ellen és rámutatott arra, hogy felesége állításával szemben a hadjáratok ideje alatt anyagilag is támogatta családját. Kampmiller

⁸⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 255. Nr. 139.

⁹⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 256. Nr. 187.

⁹¹ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 1.

ennek megfelelően el is utasította az ágytól és asztaltól való elváltást, és kötelezte az asszonyt, hogy férjével együtt éljen.⁹²

A tábori püspökség megszervezését követően sem változtak jelentős mértékben a szentszék elé kerülő problémák, s a feleségüket súlyosan bántalmazó férjeket továbbra is egy-két éves különélésel próbálták az egyházi hatóságok megfélemezni. Korábban már utaltunk rá, hogy a házasságok megkötésében szerepet játszhattak szociális megfontolások is.⁹³

A szakirodalom ez irányú megállapításait forrásaink is alátámasztják. A tiroli származású Barbara Richtscheidint például 1770-ben Mantuában egy idős hölgy azt követően beszélt rá a házasságra, hogy elveszítette édesapját, és gondoskodnia kellett megélhetéséről. A kiszemelt férj, Karl Richtscheid, a Ried ezred közlegénye volt, akivel össze is házasodtak. A feleség ekkor mindössze 17 éves volt, s később az egyházi bíróság előtt azt állította, hogy nem szabad akaratából ment hozzá férjéhez, hanem csak rábeszélések hatására. Három hét leforgása alatt férje olyan sokszor megpofozta és megverte, illetve életveszélyesen megfenyegette, hogy a fiatalasszony képtelen volt tovább férjével együtt élni. Anyjához menekült Bozenbe, ahol gyermeket szült, azonban a csecsemő meghalt. Innen testvéréhez utazott Velencébe, ahol kereskedőknél szolgált, és megismerkedett egy Lazaro Constantini nevű nagykereskedővel, aki el akarta venni feleségül. Mivel ez csak előző házassága érvénytelenítése útján volt lehetséges, 1774. december 16-án az egyházi hatóságokhoz fordult. A szentszék azonban elutasította a felperes kérelmét, és 1775. január 24-én csak két éves ágytól való elváltást mondott ki.⁹⁴

Az egyedi esetek közé tartozott, hogy a műszaki és várerődítési igazgatóságon szolgálat közben megőrülő férj, Anton Wagner megkísérelt megszabadulni feleségétől és visszaküldetni őt szülőhazájába, Magyarországra. Az asszonyt azzal vádolta, hogy bizonyos gyanús kapcsolata miatt már nem akar vele élni, de a vizsgálat 1775-ben fényt derített a vádak alaptalanságára. Miután elméje elborult, a szentszék az illetékes katonai hatósághoz (*Judicium Delegatum Militare Mixtum*) továbbította az iratokat.⁹⁵

Ha nem is gyakran, de azért több ízben is előfordult, hogy katonák megkíséreltek férjzett asszonyokat megszöktetni, illetve törvénytelenül kétszer megházasodni. Anton Glotter például 1769-ben Pfalzban egy kocsmában ismerkedett meg egy hölgygel, akit gyakran vert Zierhammer nevű férje. Glotter megsajnálta az asszonyt, és azt javasolta, hogy szökjenek meg, ami 1770-ben be is következett. A gond akkor keletkezett, amikor Glotter elvette a már férjzett asszonyt. A császári hatóságok ugyanis ezt követően letartóztatták, s a megszeppent gavallér azzal védekezett, hogy tábori lelkésze javasolta neki a hallgatást szerelme korábbi házasságáról. Ez nagyon súlyos vád volt, az adott tábori papot azonnal elbocsátották, ha valamelyik anyakönyvet meghamisította. Erre azonban csak kivételes esetekben került sor, s a vizsgálat tisztázta az érintett Milassin nevű atyát, Glottert viszont még szigorúbban büntették meg, mintha csak asszonyszöktetésben lett volna vétkes.⁹⁶

A bigámiát is többnyire sikeresen akadályozták meg a katonai-egyházi hatóságok. Hal-ler Ferenc 1760-ban a Nádasy huszárezred szállásmestereként elvett egy Regina Schultzin nevű hölgyet a morvaországi Groß-Herlitzben. A házasságot követően viszont a férj eltűnt, és nem is bukkant fel felesége közelében. Az asszony nyomozni kezdett, és az a gyanúja támadt, hogy férjének már van egy felesége, aki ráadásul életben van. A szentszéki vizsgálat

⁹² ÖStA KA HKR FV Kt. 255. Nr. 176.

⁹³ A házassági előírásokról szóló fejezet bevezetésében, vö.: Hufton: *The Prospect before Her*, 60.

⁹⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 18.

⁹⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 258. Nr. 27.

⁹⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 257. Nr. 13.

igazolta Regina Schultzin gyanúját, Haller Ferenc még 1747. július 26-án, a Vetési ezredben szolgálva elvett egy Catharina Langhamerin nevű hölgyet, aki Itáliában még mindig jó egészségnek örvendett. Ignaz Kampmiller a tényállás tisztázását követően azonnal érvénytelenítette a később megkötött házasságot, és Regina Schultzint egyházilag szabadnak nyilvánította.⁹⁷

A házasságokat a hagyományos problémák mellett néha a biszexuális, illetve homoszexuális hajlamok is veszélyeztették. Johann Grell tizedes például Sopronban feleségül vett egy 15 éves lányt, de viszonylag keveset éltek együtt, mert az újdonsült férjet egy másik férfival folytatott viszonya miatt letartóztatták, és fogházbüntetésre ítélték. Büntetése letöltése után a tizedes, aki ekkoriban már sok alkoholt fogyasztott, 1778 nyaráig együtt élt nejevel, akit folyamatosan vert. Az asszony, Ursula Grillin ekkor elhagyta urát, és Bécsbe költözött anyjához, aki anyagilag is támogatta. Állítólag kötésből tartotta fenn magát, noha a katonai hatóságok Pozsonyban tartóztatták le egy fogadóban, s azt gyanították, hogy egy „ősi mesterséget” is űzött. A szentszék nem teljesítette a férfi kérését az ágytól és asztaltól történő örökös elválás érdekében, csak ideiglenesen választották őket külön, mindkét felet megdorgálták, a hatóságokat pedig figyelmeztették, hogy mindkét fél életvitelére fordítsanak figyelmet.⁹⁸

A nem katolikus felekezetek

A házassági problémák egy másik, noha kevésbé gyakran felmerülő csoportját az ún. vegyes házasságok (*mixta matrimonia*) alkották. Vegyes házasságnak a katolikus és nem katolikus keresztények között megkötött házasságokat nevezzük. A tábori püspökség felállítását megelőzően, illetve azt követően 1781-ig a cs. kir. hadseregben hivatalosan és nyilvánosan csak katolikus hitéletet lehetett folytatni.⁹⁹ Mária Terézia általában tartózkodott a protestánsok nyílt üldözésétől, de ez még nem jelentette a vallási türelem érvényesülését a hadseregben. A Habsburgokat támogató protestáns francia szövetséges katonák például az 1750-es években csak csendben, halk énekszó mellett, a szállásokon tarthattak istentiszteletet.¹⁰⁰ A protestánsok helyzete csak 1765-től kezdve javult a hadseregben, amikor II. József befolyására a tolerancia egyre nagyobb mértékben érvényesülhetett.¹⁰¹ A vegyes házasságokat a katolikus egyház ugyan érvényesnek tartotta, de rosszalta, és a nem katolikus féltől reverzálist követelt, tehát ígéretet, hogy mindkét nembeli gyermekeiket katolikus hitben fogják nevelni. Vegyes házasságok esetén a katolikus pap csak bejegyezte az anyakönyvbe a házasságot, azaz liturgikus ruha és áldás nélkül, passzívan tudomásul vette a házasságot (*assistentia passiva*).¹⁰²

A nehézségek egy része a különböző felekezetek házassági jogról vallott eltérő felfogásából adódott. A református vallású Karl Singer dragonyos főhadnagy például az 1750-es években házasságot kötött egy szintén református vallású hölgyvel, majd elváltak egymástól. A férfi ezt követően áttért a katolikus hitre, majd újra megházasodott. Kampmiller ér-

⁹⁷ ÖStA KA HKR FV Kt. 258. Nr. 26.

⁹⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 249. Causa Ursulae Grellin ac Johann Grell.

⁹⁹ Melichár: *A katonai lelkészet az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregében*, 49.; Csohány János: *A protestáns tábori lelkészet*. Budapest, 1994. 25.

¹⁰⁰ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1753:25.

¹⁰¹ Hanak, Julius: *Die evangelische Militärseelsorge im alten Österreich*. Kühnert, Wilhelm (Hrsg.): *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Jg. 87 und 88. Wien, 1974. 32.

¹⁰² Szeredy: *Egyházjog*, 2. köt. 1268–1269.

vényesnek ítélte a házasságot, de szükségesnek tartotta az ügyel kapcsolatban az erdélyi püspök véleményének kikérését is.¹⁰³

Ignaz Kampmiller több ízben sürgette az Udvari Haditanácsot, hogy a vegyes házasságokból származó gyermekeket legyen kötelező katolikus hitben felnevelni. Ennek érdekében 1748. március 2-án kérelemmel fordult a haditanácshoz, hagyják meg a tiszteknek, hogy katolikus katonák gyermekeit ne keresztelhessek meg protestáns lelkészek.¹⁰⁴ A haditanács 1756. május 20-án kelt leiratában javasolta, hogy a legfőbb tábori főpap utasítsa a tábori főpapokat és a hadlelkészeket, hogy katonák házassága esetén a házasulandó felektől mindkét nembeli gyermekekkel kapcsolatban előzetesen követeljenek reverzalist.¹⁰⁵ Amikor a Splényi huszároknál szolgáló Gamsich főhadnagy engedélyt kért arra, hogy házassági szerződésének megfelelően evangélikus iskolába küldhesse gyermekeit, a *capellanus major* 1757. március 8-án kelt levelében élesen ellenezte az engedély megadását.¹⁰⁶ Csak a reverzális megadását követően engedélyezte Kampmiller a protestáns Wangenheim ezredes házasságát katolikus menyasszonyával 1757 őszén.¹⁰⁷

A katolikus hit elhagyását a legfőbb tábori főpap igyekezett minden eszközzel megakadályozni. Az 1760-as években Johanna Kampfmüllerin, egy százados felesége minden óvás dacára áttért a katolikusról a lutheránus hitre. Ignaz Kampmiller az eset kapcsán kifejtette, hogy az örökös tartományokban és a cs. kir. hadseregben a vesztfáliai béke szabad vallásgyakorlatra vonatkozó rendelkezését sohasem engedélyezték. A haditanács számára megküldött véleménye szerint az asszonyt még egyszer meg kellene inteni, de ha az sem használ, akkor mindaddig fogságba kell vetni, ameddig nem tér vissza a katolikus hitre, 12 éves gyermekét pedig ezen időszakra el kell tőle venni.¹⁰⁸

Enyhébb megítélés alá estek a protestáns felekezeteken belül megkötött katonai házasságok. A haditanács 1765. január 12-én arra utasította a *capellanus majort*, hogy amennyiben más akadály nem forog fenn, ilyen esetben engedélyezze a házasságot.¹⁰⁹ A rendelkezésünkre álló források tehát azt mutatják, hogy a tábori lelképásztorkodás irányítói a vegyes házasságok kapcsán az adott keretek között a katolikus hit terjesztésére törekedtek, a haditanács pedig mérséklően hatott Ignaz Kampmiller törekvéseire.

Összefoglalás

Válságba jutott katonai házasságokról készített áttekintésünk végére értünk. A katonai szentszéki iratokból kitűnik, hogy gyakran szerepeltek felperesként a tiszteknél szolgáló nők, akiket végül mégsem akartak az érintett katonák feleségül venni, feltehetően rangon alulinak tartván egykori szerelmüket. Szintén visszatérő résztvevői e pereknek azon feleségek, akikkel mostohán bántak a férfiak. A házastársak megismerkedésének számos módja volt, de a társadalom felső rétegét kivéve a kocsmák mind a legénység, mind a tisztek számára esélyt nyújtottak házassági terveik valóra váltásához. A katonai-szentszéki ügyek döntő többsége házassági ígérettel, illetve a hölgyek áldott állapotba kerülésével indult,

---

¹⁰³ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1756:77–78.

¹⁰⁴ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. Kt. 1. 1748:6.

¹⁰⁵ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1756:82.

¹⁰⁶ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1757:100.

¹⁰⁷ ÖStA HKR KA FV Kt. 1. 1757:114.

¹⁰⁸ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1757:109.

¹⁰⁹ ÖStA KA HKR FV Kt. 1. 1765:165.

ugyanakkor a házassági ajánlatokat ritkábban sikerült bizonyítani a bíróság előtt, mint a terhességi vádakat.

A szentszéki perek gyakori okaként nevezhetjük meg a rangon aluli házasság réme mellett az anyagi okokat is. Figyelemre méltó, hogy az eljegyzési szerződéseknél gyakran anyagi vonatkozásai is voltak. Vadházasság (ágyasság) esetén viszont, amennyiben a perben vesztesre álló férfi *de jure* szabad állapotú volt, választhatott, el akarja-e venni a menyecskét, akivel együtt élt, vagy csak anyagi támogatásban akarja részesíteni. A perek (többnyire férfiúi) veszteséinek lehetősége volt a megegyezésre is, amennyiben meg tudtak állapodni a felperessel. A szorult helyzetbe került fél így egy jelentősebb összeg ellenében mentesülhetett a jogkövetkezmények alól.

A terhességi vádakkal, illetve házassági ígérekkel kapcsolatos perek vesztesei többnyire a férfiak voltak, hiszen a gyermeket szülő nők a terhességi vád segítségével akartak a társadalom által elismert státuszhoz vagy legalább biztos anyagi ellátáshoz jutni. A tábori főlelkészek, illetve a szentszékek döntése ellen a területileg illetékes nunciatúrához lehetett fellebbezni, majd, ha még mindig jogorvoslatra volt szükség, a pápához kellett fordulni. A válóperek eredménye változatosabb, mint a terhességi pereké. Itt is előfordult, hogy a feleség egyszerűen meg akart szabadulni férjétől, de gyakoribb volt a férjek erőszakos, brutális fellépése feleségükkel szemben: verés, szidalmazás, ivás, fenyegetőzés, s mindezek háttérben gyakran megfigyelhető a katonák eladósodása is.

Amennyiben a férj elkezdte verni feleségét, válaszul az illetékes egyházi hatóság ideiglenesen szétválasztotta a házaspárt. Az ideiglenes ágytól és asztaltól való elválasztást a boldogtalan feleségek gyakran szerették volna meghosszabbítani, ám erre csak rendkívül indokolt esetben hajlott a szentszék. A tábori püspökség megszervezését követően sem változtak jelentős mértékben a szentszéki házassági perek. A rendelkezésünkre álló forrásokból az is kiderül, hogy a tábori lelkipásztorkodás irányítói a vegyes házasságok kapcsán a katolikus hit terjesztésére törekedtek, a haditanács pedig mérséklően hatott törekvéseikre. Végezetül még egyszer nyomatékosan szeretnénk aláhúzni: nem tudjuk, milyen volt a korabeli katonai házasságok többsége. Csak arról tudtunk számot adni, milyennek látták az illetékes katonai-egyházi hatóságok a válságba jutott katonai házasságokat Mária Terézia uralkodása alatt.

PÉTER ZAKAR

Military Marriage Lawsuits in the Age of Maria Theresa

Our paper explores military marriages that came to a conflict in the age of Maria Theresa. As can be seen in military and ecclesiastical court records, the plaintiffs were often maids employed by military officers who eventually declined to marry them most probably because of their inferior status. Women abused by their husbands are also recurring participants in the lawsuits. Most of the military and ecclesiastical court cases were filed because of a proposal or because the woman became pregnant – but pregnancy was much easier to prove than the offer of marriage.

Besides the ghost of a marriage of unequal rank material factors were also common causes for the lawsuits at the ecclesiastical courts. The – mostly male – losers of the cases had opportunity for settlement if they could make an agreement with the plaintiff. In these

cases, the party in a tight corner could escape the legal consequences in exchange for a considerable sum.

The losers in the lawsuits filed because of proposals and unexpected pregnancy were mostly men, too, as it was through these charges that the women bearing their child wanted to rise to a higher status or at least to secure steady financial support. Divorce proceedings had much more diverse outcome. There were examples when the wife simply wanted to get rid of her husband, but in most cases the husband was aggressive and brutal: beating, scolding, drinking and threat were the most typical charges, and running into debt was not uncommon either.

If a husband made a custom of beating his wife, the competent church authority temporarily separated the spouses. Unhappy wives often applied for an extension of the temporary separation but it was only for a well-grounded reason that the court was willing to grant that. It is a comfort to the reader that it is only those military marriages that reached a crisis and not military marriages in general that are offered a glimpse of in this examination of sources from military and church authorities.

KURUCZ GYÖRGY

Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén

A magyar világi könyvkultúra gazdagodása, a művek nyelvi és tematikai változatosságának bővülése, a modern természettudományos, szépirodalmi, filozófiai, politikai és gazdasági szakirodalom iránti hazai fogékonyság egyértelműen a 18. század második felétől követhető nyomon. Nem kétséges, hogy ez a jelenség elválaszthatatlan a szatmári békével lezáruló, hosszú háborús időszakot követő újjáépítéstől, a Habsburg dinasztia és a magyar rendek időleges ellentéteikhez képest komoly konfliktusoktól mentes együttműködésétől, illetve az uralkodó család és a központi kormányzat különböző szintjein tevékenykedő személyek világlátásának, mentalitásának változásától. Bár még jezsuita cenzorok döntötték el, hogy milyen művek kerülhettek a birodalmon belül az olvasók kezébe, s Magyarország egyeteme is a rend irányításával működött, sőt az 1746-ban Bécsben megnyílt, modern hivatalnokképző tanintézet, a *Collegium Theresianum* sem nélkülözte a rend komoly műveltségű tanárainak munkáját, azonban a felvilágosodás racionalista szellemisége, az új nyugat-európai etikai, filozófiai, állambölcseleti gondolatok is mindinkább befogadásra leltek, mégpedig a dinasztia és az udvar bizonyos köreiből éppúgy, mint a műveltebb nemesség, a városi polgárság s természetesen a nyugat-európai egyetemeken tanult protestáns értelmiség egyes rétegei esetében.

Az udvarhoz kötődő magyar nemesség, de a császárvárostól távolabb élő s nem feltétlenül külföldi egyetemeken tanult köznemesség szűk rétegének olvasási ízléséről, érdeklődéséről mindenekelőtt a jozefinista korszakban hivatali, közéleti tevékenységet vállaló Kazinczy Ferenc, Berzeviczy Gergely és mások levelezéséből, önéletírásából kaphatunk árnyaltabb képet. A korszak magyar nyelvű irodalmi törekvései, a II. József trónralépését követően kibontakozó magyar nyelvű sajtóélet, illetve a 18. század végének gazdag röpiratirodalma alapján pedig szintén rekonstruálhatók azok a szellemi hatások, melyek meghatározó szerepet játszottak a józsefi abszolutizmus bukását követő évek hazai belpolitikai történéseiben. Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy a korban a nemzeti nyelv szerepének felértékelődése, az anyanyelvi irodalmi törekvések iránti fokozódó érdeklődés éppennygy egy folyamat alkotóelemének tekinthető, mint a hazai szakképzés iránti igény megjelenése, beleértve a modern magyarországi közgazdasági és mezőgazdasági irodalom megszületését.¹

¹ A korszakról és a témáról könyvtárnyi irodalom született magyar és külföldi szerzők tollából, ezért csupán néhányat emelek ki a rendelkezésre álló művek közül. Az időszak átfogó hazai művelődéstörténetéhez lásd: Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. Az olvasóközönséghez, a hazai könyv- és sajtókultúra fejlődéséhez: Alszeghy Zsolt: *A könyv és olvasója*. In: Domanovszky Sándor – Balanyi György et al. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet* 4. köt. Budapest, 1942. 483–516.; Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és mű-*

Természetesen a korabeli magyar társadalom különböző rétegeinek szellemi hatások iránti fogékonysága nem csak a központi és a helyi kormányzat ösztönzésétől, engedékenységtől, netán korlátozó magatartásától függött. Társadalmi állás és vagyoni helyzet szintén fontos szerepet játszott az új gondolatok befogadásában, terjedésében, hiszen udvari és családi kapcsolatai révén, de nem utolsó sorban anyagi helyzeténél fogva a főnemesség könnyebben gazdagíthatta könyvtárát, még esetleg olyan művekkel is, amelyek tiltólistán szerepeltek a birodalomban. A fennmaradt katalógusok, árverési jegyzékek, hagyatéki leltárak vagy éppen a könyvkötőktől származó számlák ugyanis sokszor töredékességük ellenére is komoly forrásértékkel bírnak a 18. századi magyar fő- és köznemesség könyvkultúrájának, műveltségének, nyelvismeretének, irodalmi ízlésének vizsgálatához.²

velődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Kolozsvár, 1936.; Sashegyi Oszkár: *II. József sajtópolitikája.* Századok, 92. évf. (1958) 1. sz. 88–118.; Donáth Regina: *A könyvcenzúra az állam kezében – Mária Terézia és Barkóczy primás.* Magyar Könyvszemle, 83. évf. (1967) 43–49.; Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Budapest, 1978.; Benda Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon.* In: Benda Kálmán (szerk.): *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest, 1978. 287–308.; Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Budapest, 1983. A protestantizmus és a felvilágosodás kapcsolatához: van de Graf, G. Henk: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795.* Kolozsvár, 1979.; Kocziány László: *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben.* In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1980. 169–171.; H. Balázs Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai.* Századok, 97. évf. (1963) 6. sz. 1187–1206. Az udvar, illetve Gerhard van Swieten szerepére a felvilágosodás íróinak hazai megismerésében, különös tekintettel Montesquieu-re: Uő: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800.* Budapest, 1997. 26–27. A Collegium Theresianum és a magyar nemes ifjak képzésével kapcsolatban: Khavanova, Olga: *Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century.* Sic Itur ad Astra, 12. (2000) 4. sz. 77–90. A francia felvilágosodás magyarországi fogadtatásához: Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest, 1924.; Köpeczi Béla (szerk.): *„Sorsotok előre nézzétek”.* A francia felvilágosodás és a magyar múlt. Budapest, 1975. A felvilágosodás és az irodalom tekintetében: Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, 1995.; Fest Sándor: *Pope és a magyar költők.* In: Czigány Lóránt – Korompay H. János (szerk.): *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig.* Budapest, 2000. 274–293. A korszakot jellemző személyiségek kapcsán: Kazinczy Ferenc: *Az én életem.* Összegyűjt. és szerk. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1987., *Kazinczy Ferenc levelezése.* 1–22. köt. Kiadta: Váczy János. Budapest, 1890–1923.; H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795).* Budapest, 1967.; *Közgazdaságunk a Széchenyi előtti korszakban. Berzeviczy Gergely élete és művei.* Írta és fordította: Gaál Jenő. Budapest, 1909.; Tessedik, S[amuel]: *Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte.* H. n. 1784.; Penyígey Dénes: *Tessedik Sámuel.* Budapest, 1980.; *Skerlecz Miklós báró művei.* Kiadta: Berényi Pál. Budapest, 1914. A rendkívül gazdag politikai irodalom kritikai szövegkiadása: Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai.* 1–3. köt. Budapest, 1952–1957. A tárgyalt időszak szeltemtörténeti megközelítésben való átfogó vizsgálatához: Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában.* Budapest, 2002.

² A korabeli magyar főúri és köznemesi könyvtárak állományának vizsgálatához: Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Budapest, 1939.; Barcza József: *Egy felvilágosodáskori magyar főúri könyvtár árverése.* Magyar Könyvszemle, 82. évf. (1966) 7. sz. 145–152.; Donáth Regina: *Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban.* Magyar Könyvszemle, 88. évf. (1972) 210–219.; Fülöp Géza: *A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentalázi könyvtára).* Magyar Könyvszemle, 90. évf. (1974) 249–261. Adalékkal a felvilágosodás francia klasszikusainak olvasottságához a jómódú zalai nemesség körében: Kapiller Imre: *Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárainak történetéhez.* Zalai Gyűjtemény, 21. évf. (1984–1985) 72–73. Érdemes megjegyeznünk, hogy a leg-

Ilyen, a fenti szempontokat figyelembe véve egyáltalán nem elhanyagolható forrásértékű két könyvjegyzék maradt fenn egy fiatal magyar főnemes, Festetics György gróf (1755–1819) könyveiről 1778-ból, vagyis pontosan abból az évből, amikor apja, Festetics Pál (1722–1782) kamarai alelnök akaratával szembeszegülve az egykori theresianumi diák lemondott a horvát királyi tanácsnál Zágrábban viselt posztjáról, s csatlakozott Nádasdy Ferenc gróf huszárezredéhez.³ A jelen tanulmány a folyóirat szabta lehetőségekhez mérten az említett források vizsgálatára tesz kísérletet.

I.

A két említett „katalógus”, mely a Magyar Országos Levéltárban őrzött Festetics családi levéltár könyvtárakkal kapcsolatos iratanyagában (P 274 246. cs.) található, két különböző személy kézírásával készült, de egyikük sem tartalmaz bejegyzést a könyvek tulajdonosától. Az egyik jegyzék a *Bücher Catalog des Gnädigen Herrn Grafen George v. Festetics 1778*, míg a másik a *Catalogue des Livres du Comte George Festetics* címet viseli. A felsorolt műveket tekintve nincs közöttük eltérés, csupán az a különbség, hogy a német címmel

---

gazdagabb zalai köznemesi családfő, Inkey Boldizsár halálakor 1792-ben tizenhat francia nyelvű könyvet regisztráltak a vármegye kiküldött gyámügyi tisztviselői: Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) Inkey Boldizsár árvái javainak összeírása 1792-ben. További adalékokkal lásd még: Kókay György: *A könyv és könyvtár szerepe Bessenyei György életében*. Magyar Könyvszemle, 113. évf. (1997) 2. sz. 225–229.; Granasztói Olga: *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*. Magyar Könyvszemle, 116. évf. (2000) 1. sz. 43–69.; Héjja Julianna Erika: *Egy XVIII. századi Békés vármegyei kispnemes, Hrabovszky László olvasmányai*. Magyar Könyvszemle, 117. évf. (2001) 3. sz. 351–355.; Szelestey N. László: *Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (1782) könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 119. évf. 2003. 1. 105–116. Ojtozi Eszter: *Adatok gróf Desseffy József könyvtáráról*. Magyar Könyvszemle, 120. évf. (2004) 4. sz. 392–395. A Bécsben élő és az udvarhoz kötődő magyar nemesség olvasmányaival kapcsolatban feltétlenül adalékkal szolgálnak Festetics Pál bécsi könyvkötőktől származó számlái. 1761 júliusában Mária Terézia királynő magyar ügyekben nélkülözhetetlen embere már rendelkezett Montesquieu két meghatározó jelentőségű munkájával, a *Perzsa levelekkel* és *A törvények szellemével*. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Festetics Levéltár (a továbbiakban: Lev.) P 274 256. cs. f. 27. Egy hónappal később Voltaire több, közelebből meg nem jelölt művét kapta vissza a könyvkötőtől: uo. f. 29. Úgy tűnik, hogy ebben az időben a Bécsben élő magyarok könyveket is kölcsönöztek egymásnak, amit egy Festetics Pál részére kiadott „Richtig empfangen. Graf Bethlen” aláírású elismervény is igazol négy könyvről, közte Montesquieu *Perzsa levelek* című munkájával, valamint Pompadour márkinő életét bemutató művel: *Histoire du Madame la Marquise de Pompadour*. Londres, 1759. Feltehetően a Bécsben élő, katolizált Bethlen Gábor grófról van szó: uo. f. 63. Az 1764. június 24-i számla szerint Thomas Hobbes több művével is rendelkezett: uo. f. 34v. A család másik, vagyis a tolnai ágán Festetics József tábornok leszármazottjai, akik 1766-ban kaptak grófi címet, a baltavári kastélyuk könyvtárának állományáról nagy valószínűséggel 1770 és 1775 között készített katalógus szerint szintén rendelkeztek meghatározó jelentőségű filozófiai munkákkal. Megemlíthetjük Christian Thomasiust, akinek több műve is fellelhető volt Baltaváron, így az *Einleitung zur sitten Lehre* 1696-os hallei kiadása, vagy éppen Rousseau 1743 és 1765 között megjelent három különböző filozófiai tárgyú műve. A Festetics család keszthelyi ágának történetéhez lásd: Szabó Dezső: *A herceg Festetics család története*. Budapest, 1928. Festetics György és a kor művelési rétegeinek francia és angol szerzők iránti érdeklődéséhez újabb adalékokkal: Kurucz György: *Irodalmunk „jó embere”*. Festetics György és a magyar felvilágosodás. Magyar Napló, 18. évf. (2006) 5. sz. 18–26.

³ Festetics katonai pályára lépéséhez lásd Nádasdy Ferenc gróf 1778. július 27-én Varasdról kelt magyar nyelvű levelét, melyben értesíti a fiatal gróft, hogy örömmel veszi, ha ezrede „ilyen érdemes taggal szaporíttatik.” MOL Festetics Lev. P 246 1. cs. f. 430.

megjelölt lista többnyire a szerzők nevét, a művek címét, kötetszámot, a kiadás helyét és évét is tartalmazza. Mivel nem maradt fenn utasítás könyveinek katalogizálásáról, viszont a datálás a fiatal gróf említett döntésének évével megegyezik, joggal feltételezhetjük, hogy e jegyzékek a család sági és keszthelyi kastélyában található könyvtáraktól függetlenül, a Zágrábban éppen nála lévő kisebb magánkönyvtáráról adnak áttekintést.

Egyértelműnek látszik az is, hogy a fiatal gróf utasítása nyomán 1778. május 15. után került sor az említett két katalógus összeállítására, hiszen az e napon Ságon (Sopron megye) kelt kölcsönzési jegyzék szerint összesen huszonhét szerző munkáját vette ki a sági kastély könyvtárából, s e művek mindegyike szerepel a két említett jegyzékben.⁴ A rendelkezésre álló adatok alapján tehát azonnal megállapítható, hogy e könyvek egy részét a családi könyvtár állományából vette ki, azonban a művek jóval nagyobb hányadát ő maga vásárolta. A fiatal, ekkor mindössze huszonhárom éves Festetics György könyvtáráról készült két jegyzék egyébként összesen 388 tételt tartalmaz. A köteteket méretük (*octo, quarto, duodecimo, folio*), továbbá nyelv (*gallica, anglica, germanica, italica, hungarica*), valamint tematika (*historia, lingua, philosophia, politica, militaria, poetica, belles lettres*) szerint csoportosították. Valóban fontos művelődéstörténeti adalékot jelentene, ha e különleges könyvállomány kialakulásának folyamatát és részleteit – az említett sági kölcsönzést leszámítva –, pontosan rekonstruálni tudnánk, de pillanatnyilag nem ismerünk olyan forrásokat, amelyek alapján ez lehetséges lenne.

A Festetics család tudatos könyvtárfejlesztői tevékenységét illetően viszont mégis rendelkezünk közvetett forrással, mégpedig azzal a francia nyelvű annotált bibliográfiával, mely ma is megtalálható az egyesített egykori családi könyvtárak anyagában, a mai Helikon Könyvtárban.⁵ A *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie* címmel 1756-ban Berlinben kiadott kötet⁶ két részből áll, s az első rész nyugat-európai szerzők tollából született 17–18. századi filozófiai, politikai, irodalmi, történeti művekről ad áttekintést, a második rész viszont csakis francia nyelven megjelent munkákról ad tájékoztatást. A két rész tematikus bontásban tárgyalja a kor meghatározó filozófiai, történelmi, irodalmi, természettudományos műveit, lehetővé téve ezáltal a kor felvilágosult igényeihez igazodó modern könyvtárállomány kialakítását. A kötet külön érdekessége, hogy számos olyan író neve, illetve műveik címe van aláhúzva benne, melyek az egykori Festetics családi könyvtár állományában most is fellelhetők, illetve egy részük a jelen írás tárgyául szolgáló könyvjegyzékben is előfordulnak. Természetesen ma már nem dönthető el, hogy ki volt az, aki az adott műveket megjelölte. Lehetett maga Festetics Pál vagy éppen György fia nevelője, a család későbbi könyvtárosa, Nagy Jeromos piarista szerzetes is.

Nincs most lehetőségünk a bibliográfia részletes áttekintésére, azonban az aláhúzások alapján rekonstruálható rendszer mindenképpen figyelmet érdemel. Mindenekelőtt azt ál-

⁴ Az „Ex Bibliotheca Shágiensi sua excellentiae exceptorum, per iuvenem C. Georgicum” címet viselő irat szerint többek között ekkor vette ki John Locke kormányzásról írt művének francia fordítását: Locke, [Jean]: *Du gouvernement civil*. Trad. de l'anglais. 5. éd. rev. Amsterdam, 1755. MOL Festetics Lev. P 274 246. cs. f. 93.

⁵ Klempa Károly, a Festeticsek keszthelyi ágának utolsó könyvtárosa a két háború között megjelent ismertetőjében nem elemzi Festetics Pál könyvtárfejlesztő tevékenységét, csupán arra utal, hogy Pál apja, György nagyapja, Festetics Kristóf septemvir alapította a családi bibliotékát. Klempa Károly: *A keszthelyi Festetics könyvtár*. Keszthely, é. n. (1938. ?). 5–7.

⁶ Martiniere: *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie*. Nouv. éd. Suivie de l'introduction générale ... par M. de -. Berlin, 1756.

lapíthatjuk meg, hogy a korban szinte kötelezőnek tekintett ókori szerzők⁷ mellett kimondottan feltűnő a felvilágosodás meghatározó jelentőségű alakjainak kiválasztása, így mindenekelőtt Descartes, Newton, Locke, Wolff, Thomasius, Pufendorf, Burlamaqui, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Hume. Önmagáért beszél az is, hogy Corneille, Racine, Molière, Crébillon mellett a megjelöltek között találjuk Alexander Pope angol költőt is, akinek nagyhatalmú tankölteménye, az *Ember próbája* komoly befolyást gyakorolt korabeli irodalmunkra is.⁸ A Festetics család iskolaalapító és karitatív tevékenységének ismeretében ráadásul az sem lehetett véletlen, hogy az aláhúzott művek közt találunk két olyan francia nyelvű értekezést is, melyek iskolaalapítással és jótékonykodással kapcsolatban adnak útmutatást.⁹

A fiatal Festetics György könyvtáráról 1778-ban összeállított katalógus tehát részben a fenti bibliográfia alapján történt kiválasztást is tükrözi, de természetesen attól függetlenül a korábbi tanulóévek és a bécsi szellemi közeg hatása is megfigyelhető. Erre vall mindenekelőtt az, hogy két egykori theresianumi tanára, Martini és Sonnenfels több művével is rendelkezett. Karl Anton Martini jogfilozófiai tankönyvei a klasszikus természetjogi gondolkodók meghatározó szerepére engednek következtetni, s ily módon Festetics világlátására is befolyással voltak a Martini hivatkozásaiban előforduló szerzők, így Grotius, Hobbes, Wolff, Thomasius, Pufendorf és követők munkássága.¹⁰ Mindenképpen ezzel magyarázható, hogy az adott időben Festetics György könyvei közt találjuk Hugo Grotiusnak a háborúval és békével kapcsolatos nagy művének egy kései, francia nyelvű kiadását, továbbá Samuel Pufendorf két munkáját francia, illetve latin nyelven.¹¹

Joseph Sonnenfels, Mária Terézia felvilágosult abszolutista rendszerének kulcsfigurája filozófiai, pénzügyi, közgazdasági művek sorával képviseltette magát Festetics könyvtárában. Az *előítélet nélküli ember* című könyve mellett külön figyelmet érdemel *A haza szerezetéről* című írása, melyet a theresianumi tanár Mária Terézia királynőnek ajánlott. Ez utóbbi értekezésében a szerző ókori példáktól saját koráig vizsgálja a problémát. Jellemző,

⁷ Érdekes módon utóbb a fiatal Festetics könyvtárában viszonylag kevés volt az ókori szerzőktől származó munka: *Aristotelis opera omnia graece et latine. Doctissimorum virorum interpretatione ...* tom. 1–4. Paris, 1654.; Tacitus, *Opera*. tom. 1–3. Paris, 1760.; Petronius, Titus: *Satiricon*. Amsterdam, 1700. A harmadik antik auctor, Polübiosz műveinek jelentőségéhez lásd a dolgozat további részeit Festetics bécsi tanulmányai kapcsán.

⁸ Fest: *Pope és a magyar költők*. i. m.

⁹ *Projet d'un établissement en faveur des pauvres*. Paris, 1746.; *Mémoire pour l'établissement d'une École de Charité*. Paris, 1747.

¹⁰ Lásd főként Martini *De lege naturali positiones in usum auditorii Vindobonensis* 1772-ben Bécsben kiadott művének *De ortu et progressu jurisprudentiae naturalis* című fejezetét. Festetics egyébként még Martini *De lege naturali exercitationes* 1770-es bécsi kiadásával is rendelkezett, jóllehet ez a kiadás ma már nincs meg az egykori családi könyvtárban, csak a mű 1800. évi, Budán megjelentetett hatodik kiadása. Festetics birtokában volt még Martininak egy harmadik műve is: Martinus, Carolus Antonius de: *Positiones de jure civitatis in usum auditorii Vindobonensis*. Ed. 2. Vindobonae, 1773. Bécsi jogi tanulmányaihoz kapcsolódik könyvtárában egy másik munka is: Börner, Georg Gottlieb: *Erläuterung des r[ömischen] deutschen Staats Rechts nach Anleitung und Grundsätze*. Theil 1–2. Regensburg, 1761–1764.

¹¹ Grotius, Hugo: *Le drois de la guerre et de la paix*. tom. 1–2. Basle, 1768.; Pufendorf, Samuel L. B.: *Suite de l'introduction a l'histoire des principaux etats de l'Europe*. tom. 1–4. Utrecht, 1689.; uő.: *Jus Naturae et Gentium*. tom. 1–2. Frankofurti et Lipsiae, 1759. Magától értetődően Burlamaqui munkássága sem volt ismeretlen Festetics előtt, hiszen könyvtárának katalógusa a svájci jogtudós halála után megjelent egyik művét is említi: Burlamaqui, Jean Jacques: *Principes du Droit Naturel*. Nouv. éd. Geneve et Copenhague, 1762.

hogy Rousseau-nak az Enciklopédiában írt címszavára is hivatkozik.¹² Figyelemre méltó, ahogyan egyszerű, de pontos lélektani okát adja annak, hogy miből fakad a patriotizmus, illetve mely tényezők nélkülözhetetlenek a patriotizmus kialakulásához, erősödéséhez, ami lényegében az egyéni boldogság és a helyi baráti közösség meglétének vagy nem létének függvénye.¹³

A Habsburg Birodalom határain túli világ pénzügyi, közgazdasági jellemzőit azonban elsősorban francia nyelvű értekezésekből ismerhette meg Festetics.¹⁴ Könyvtára a bécsi iskolai éveket követő szakirányú érdeklődését is tükrözi, hiszen ekkor már Adam Smith *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* című klasszikus művének az eredeti angol kiadással szinte egy időben megjelent német fordításának első részét is megvásárolta.¹⁵ A theresianumi tanterv részét képező mezőgazdasági ismeretek oktatásával kapcsolatos *Tervezet* szintén fellelhető volt könyvtárában,¹⁶ mely lényegében az iskola gyakorlati, közhasznú ismeretek tanítására irányuló célkitűzését jellemzi, s aminek értelmében minden művelt nemes ifjúnak rendelkeznie kellett általános természetéstechnikai és birtokigazgatási ismeretekkel.¹⁷ Éppen ezért nem lehetett véletlen, hogy a jezsuita tanintézetek könyvtáraihoz hasonlóan Festetics John Mills összefoglaló angol mezőgazdasági szakkönyvét, az *A New and Complete System of Practical Husbandry* német nyelvű kiadását szintén beszerezte.¹⁸ A központi kormányzatnak az agrártermelést támogató politikáját illetően annak szellemi háttéréhez további külföldi példákkal szolgálhatott két francia nyelvű

¹² Festetics György Sonnenfels alábbi műveivel rendelkezett: *Von der Urbanität der Künstler*. Wien, 1761.; *Sätze aus der Polizey-, Handlung und Finanz Wissenschaften*. Wien, 1769.; *Grundsätze der Polizey-, Handlung- und Finanz Wissenschaften*. Theil 1–3. Wien, 1770–1776.; *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Wien, 1771.; *Der Mann ohne Vorurtheil*. Bd. 1–3. Frankfurt u. Leipzig, 1773.; *Von dem Ursprungen und Wachstum der Handlung*. Wien, 1769. A patriotizmus problémájához kapcsolódóan Festetics könyvei közt találjuk az alábbi munkát: *Lettres sur l'esprit de patriotisme sur l'idée d'un Roy Patriote*. Edinburgh, 1750.

¹³ „Die kleinen Kreise der Freundschaft, die vertraulichen Innungen des Vergnügens, werden die Pflanzschule des Patriotismus, man liebet sein Vaterland, wie man gute Gesellschaft liebet.” Sonnenfels: *Ueber die ...* 106.

¹⁴ *Essai analytique sur la richesse et sur l'impôrt*. Londres–Paris–Nantes, 1767.; *Éléments du commerce*. Nouv. éd partie 1–2. Leyde, 1766. Ez utóbbi munka az ókortól a 18. századig tekintti át a kereskedelmet befolyásoló tényezőket, beleértve a hitel- és árfolyamváltozások szerepét. A kötetben Festetics számos részt megjelölt. Lásd még a szerző megjelölése nélkül közzétett további két munkát: *Essais sur les Principes des finances*. Londres, 1769.; *Reflexions politiques sur les finances et le commerce*. tom. 1–2. La Haye, 1740.

¹⁵ Smith, Adam: *Untersuchung der Natur und Ursachen von Nationalreichtümern*. Bd. 1–2. Leipzig, 1776–1778.

¹⁶ *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen Jugend beygebracht werden*. Wien, 1773.

¹⁷ „Der Unterricht für einen adelichen Jüngling muss in dieser Wissenschaft so weit gehen, dass er die Wirtschaft seines Landgutes gründlich verstehe. Er muss in der Stand gesetzt werden, dass er sie zu betreiben, nach dem Umständen zu verbessern, seine Beamten und Untergeordneten zu übersehen, die Wirtschaftbücher, ihren Inhalt, oder, was er sonst höret, richtig zu beurtheilen wisse.” *Entwurf ...* 7.

¹⁸ Mills, Johann: *Vollständiger Lehrbegriff von der praktischen Feldwirtschaft, nach der alten und neuen Einrichtung, soweit sie sich auf die Erfahrung gründet*. Bd. 1–5. Leipzig, 1764–1766. A mondottakat igazolja, hogy Mills könyve az egykori jezsuita egyetem, a mai ELTE Egyetemi Könyvtárában szintén megtalálható.

munka,¹⁹ illetve Festetics könyvtárából sem hiányozhatott Duhamel du Monceau kétrészes összefoglaló mezőgazdasági műve, az *Elements d'Agriculture* 1762-es párizsi kiadása.

A theresianumi oktatás rendkívül összetett és sokoldalú jellege, azaz az állam igényeinek megfelelő képzési területek tükröződnek a *militaria* szekcióban található művek sorában is. Ez egyúttal arra is magyarázatot ad, vajon Nádasdy gróf miért tartotta valóban „érdemesnek” az ifjú Festeticset a katonai szolgálatra, jóllehet korábban pénzügyi, kamarai hivatalokban szolgált.²⁰ Az ifjú gróf könyvei ugyanis arról vallanak, hogy a bécsi évek alatt katonai erődítési tervezést, tüzérségi, hadtáp-, továbbá harcászati és vezénylési ismereteket is el kellett sajátítania.²¹ A hadtörténeti munkák szerzői közt mindenekelőtt Polübioszt említhetjük, illetve rendkívül figyelemre méltó Flavius Vegetius művének 1550-es kiadása is.²² A hadászati elveket taglaló korábbi művek közé tartozik még Jean de Billon alkotása 1613-ból.²³ Három évezred katonai eseményeiről egy háromkötetes francia nyelvű kézikönyv adott áttekintést,²⁴ míg Montecuccoli *Memoires ou principes de l'art militaire* 1712-es párizsi kiadása szintén a bécsi hadtudományi oktatás tananyagára utal. Ugyancsak a császári királyi hadsereg tisztikarának képzéséhez nyújtott segítséget egy francia nyelvű, de Bécs-

¹⁹ Bertrand, J[ean]: *De l'esprit de la legislation pour encourager l'agriculture*. Berne, 1766. További adalékkal uő: *De l'eau relativement a l'economie rustique, ou traite de l'irigation des Prés*. Avignon–Lyon, 1764.

²⁰ Festetics hivatali tevékenységéhez köthető, hogy például Kinsky gróf *Erinnerung über einen wichtigen Gegenstand von einen Böhmen* című, 1773-ban Prágában kiadott könyvét is említi katalógusa, jóllehet ez az írás ma már nincs meg az egykori családi könyvtárban. Ugyanígy hivatali munkájára enged következtetni, hogy számos törvény- és rendelettárat is találunk könyvei közt: *Katherinä der Zweiten Kaiserin ... von Russland Instruction für die zur Verfertigung des Entwurfs zu einem neuen Gesetzbuche verordnete Commission*. Riga–Mietau, 1769., Zinzendorf, Ludwig von: *Finanz Vorschläge ...*Wien, 1759.; *Constitutio criminalis Theresiana, oder Mariä Theresiä ... peinliche Gerichtsordnung*. Wien, 1769.; *Karl Emanuels, König von Sardinien Gesetze und Verordnungen*. Übers. Dominicus Ziegler. Augsburg, 1777. Természetesen ide tartoznak még az udvari kamara nyomtatott rendelkezései vagy a különböző központi vám- és kereskedelmi rendeletek, melyeket szintén említi a katalógus.

²¹ Izzo, J[ean]: *Elemens de l'architecture militaire à l'usage de cavaliers du Collège Royal Thérésien par –*. Nouv. éd. corr. augm. par l'auteur, et traduit du latin en françois ... Vienne, 1772. Ugyanezen szerzőtől egy másik tankönyv: *Elemens de l'architecture civile à l'usage de cavaliers du Collège Roial Thérésien par –*. Nouv. éd. corr. augm. par l'auteur, et traduit du latin en françois ... Vienne, 1772. További kiegészítő ismeretekkel szolgált Festetics számára: Belidor, Bernard Forest de: *La Science des Ingenieurs dans la conduite des travaux de fortification et d'architecture civile*. La Haye, 1754. Festetics György e tárgyból tett theresianumi vizsgája szintén szerepel a katalógusban: *Tentamen Publicum ex Logica, Metaphysica, Architectura Civili et Militari ... subibit Illustrissimus Dominus Comes Georgius Festetics de Tolna*. Viennae, 1772. A theresianumi képzés összetettségének illusztrálására említhetjük, hogy Festetics könyvtárában találjuk Johann Daniel Preissler három rajzkiadványát is: MOL P 274 246. cs. f. 546.

²² Polibios: *De Militia Romana*. Norimbergae, 1731. Polübiosznak Jean Charles de Folard kommentárjaival kiegészített 1729-es amszterdami kiadásával is rendelkezett Festetics, azonban az egykori családi könyvtárban ma már csak egy későbbi kiadás lelhető fel. Folard, de [Jean Charles]: *Mémoires militaires sur les grecs et les romains, pour servir de suite et d'éclaircissement à l'Histoire de Polibe*. tom. 1–2. Lyon, 1760. További adalékként említhetünk egy másik munkát Festetics katalógusából: *Flavii Vegetii renati viri illustris de re militari*. Coloniae, 1524.

²³ Billon, Jean de: *Les principes de l'art militaire, ou il est sommairement traite de la plus part des charges et devoirs des hommes qui sont en une armée ...* Lyon, 1613.

²⁴ *Dictionnaire historique des sieges et batailles memorables de l'histoire ancienne et moderne, ou anecdotes militaires de tous les peuples du monde*. 1–3. tom. Paris, 1771.

ben kiadott értekezés, illetve Feuquire márki visszaemlékezései.²⁵ Ki kell még emelnünk egy rendkívül alapos ismereteket nyújtó, erődítési ábrákkal, pozicionális mintákkal illusztrált francia szakkönyvet 1734-ből, a hétéves háború diplomáciai és katonai aspektusait taglaló francia nyelvű munkát, továbbá egy Frankfurtban és Lipcsében kiadott átfogó elemzést a nagy riválisról, a porosz hadseregről.²⁶ Ugyanakkor a *Theresianum*tól függetlenül, Festetics György saját érdeklődésének tulajdoníthatóan kerültek be könyvtárába II. Rákóczi Ferenc visszaemlékezései, illetve a 18. század elejének magyar rendi függetlenségi harcának története.²⁷

A természettudományos művek jórészt Festetics tanulmányaihoz kötődnek. A legtöbb ilyen munka egykori theresianumi jezsuita tanára, Makó Pál nevéhez fűződik, akinek 1766 és 1769 között Bécsben kiadott matematikai, fizikai, logikai tárgyú műveivel rendelkezett. Ide sorolhatjuk még egy másik, több spanyolországi egyetemen is tanító jezsuita professzor művét, továbbá egy franciából fordított gyakorlati matematikai szakkönyvet.²⁸ Ignaz Born 1772-ben Prágában kiadott *Index fossilium* című munkáját szintén feltünteti a katalógus, míg a földrajzi tárgyú művek közül egy, a jezsuita rend dél-amerikai missziós tevékenységét bemutató munkát, illetve Büsching alapos bibliográfiával ellátott geográfiai szakkönyvét emelhetjük ki.²⁹ A katalógus egy figyelemre méltó orvosi szakkönyvet említ, Johann Georg Zimmermann *Erfahrung in der Arzneykunst* címmel 1762-ben Zürichben kiadott munkáját.

²⁵ *Traite de la tactique ou methode artificiale par l'ordinance des troupes*. Vienne, 1769.; Feuquire, Marquis [Antoine de Pas] de : *Memoires de –. Contentans ses Maximes sur la Guerre et L'Application des Exemples aux Maximes ...* tom. 1–4. Amsterdam, 1751. Ez utóbbi munka 1750-es londoni kiadása is Festetics birtokában volt. További figyelemre méltó munkák Festetics katalógusából: La Cointe: *Commentaires sur la retraite des dix-mille de Xénophone ou nouveau traité de la guerre. A l'usage des jeunes officiers*. tom. 1–2. Paris, 1766.; Faesch, G[eorg] R[udolph]: *Regles et principes de l'art et la guerre des meilleurs auteurs qui ont écrit sur cette science recuillis par –.* tom. 1–2. Leipzig, 1771.; Quincy, de: *Ausführliche und in Fünff Theilen abgehandelte Kriegs-Kunst in sich enthaltend Nothwendige Unterweisungen und Grund-Regeln ... so wohl auch bey Belagerungen und Feldschlachten, als auch Marschen ... wohl zu gebrauchen, Nebst einer Beschreibung den Artillerie-Dienst, Minir-Wissenschaft ... übers. von Georg Christoph Jäger*. Nürnberg, 1745. A fordítót ezt a munkát Seckendorf tábornagnak ajánlotta.

²⁶ *Le parfait ingenieur François, ou la fortification offensive et défensive ...* Amsterdam, 1734. A hétéves háborúról összefoglalás: *Le point d'appui entre les principales puissances de l'Europe, ou tableau militaire, politique, critique, impartial ...* Liege, 1759. A porosz hadseregről: *La tactique ou discipline selon les nouveaux reglemens Prussiens*. tom. 1–2. Francfort–Leipzig, 1770.

²⁷ *Histoire des revolutions de Hongrie, ou l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement. Avec les memoires du Prince Rakoczy ... Depuis 1703, jusqu'a sa fin et ceux du Comte Betlem Niklos ...* tom. 1–2. La Haye, 1739.

²⁸ Bonaventure [?]: *Amusemens philosophique ... sur diverses parties des sciences, et principalement de la physique et des mathematiques*. Amsterdam, 1763.; Bion, Nicolaus: *Neueröffnete Mathematische Werkschule, oder gründliche Anweisung ... aus dem französischen übers.* 5. Aufl. Nürnberg, 1765.

²⁹ Charlevoix, Franz Xaver: *Geschichte von Paraguay und dem Missionswerke der Jesuiten in diesem Lande aus dem Französischen des ...* 1–2. Bd. Nürnberg, 1768.; Büsching, Anton Friedrich: *Vorbereitung zur gründlichen und nützlichen Kenntniss der geographischen Beschaffenheit und Staatsverfassung der Europäischen Reiche und Republiken ...* 3. Aufl. Hamburg, 1761.

II.

Mint az eddigiekből is láthattuk, a különböző tárgyak elsajátítása, egyáltalán az elvárások szerinti ideál megkövetelte több nyelv magas szintű ismeretét. Festetics György, aki még nevelőjétől megtanult németül, latinul és franciául, e három nyelv esetében csupán alapvető kézikönyvekkel rendelkezett, így pl. Annibale Antonini három nyelvű (olasz, latin, francia) kézisztárával, Francisco Sobrino spanyol–francia szótárával vagy egy francia szinonima-gyűjteménnyel és Gottsched német nyelvkönyvével.³⁰ Mindemellett a bécsi iskola rendkívüli követelményrendszerét s így a korban még művelt főnemesi körökben is egyedinek számító nyelvismeret megalapozását tanúsítja két angol nyelvkönyv. Az egyik egy igen korai munka, szerzője Elia Greiffenhahn, míg a másik, egy londoni angol nyelvtanár, John King német tanulók számára átdolgozott nyelvkönyve.³¹ A két nyelvkönyv német fonetikus átírást alkalmaz a kiejtési gyakorlatokhoz, a leíró nyelvtani részben pedig latin nyelvtani terminológiát.³² Találunk bennük még szöszedetet, párbeszédmintákat úriemberekkel, hölgyekkel, s természetesen szolgálkkal való társalgáshoz, továbbá az ország jobb megismerését szolgáló anekdotákat, illusztratív szövegeket is.

A széleskörű nyelvismeret, illetve a bécsi tanulóévek Festetics irodalmi ízlésére is hatással voltak.³³ Korábban utaltunk arra, hogy Alexander Pope műveit már az apa, Festetics Pál is olvasta, így magától értetődő, hogy az angol költőnek a magyarországi felvilágosodásra is befolyást gyakorló *Essay on Man* című tankölteménye, igaz, francia nyelven, de

³⁰ Antonini, Annibale: *Dizionario italiano, latino, e francese*. Venezia, 1766.; Sobrino, Francisco: *Dictionario de las lenguas Espanolla y Francessa*. tom. 1–2. Brussellas, 1734.; Vayrac: *Nouvelle grammaire espagnole*. Par M. l' Abbé. Paris, 1714. Ez a könyv és Sobrino szótára arra enged következtetni, hogy Festetics spanyolul is tanult. *Synonymes françois, Leurs différentes significations, & le choix qu'il en faut pour parler avec justesse*. Par M. l'Abbé Girard et *Traité de la prosodie françoise*, Par M. l'Abbé d'Olivet. Nouv. éd. Francfort, 1762.; *Essai grammatical qui contient en abrégé les parties de l'oraison de remarques sur l'ortographe, sur la prosodie, sur la germanismes, et sur la syntaxe*. Vienne, 1766., Gottsched, [Johann Christoph]: *Kern der deutscher Sprachkunst ... zum Gebrauche der Jugend*. 5. Aufl. Leipzig, 1766. Érdemes megemlítenünk, hogy Gottsched írt előszót Helvetius *De l'esprit* című művének német nyelvű kiadásához, amely szintén megtalálható volt Festetics könyvei között. *Discurs über den Geist des Menschen. Aus dem französischen übers. v. Johann Christoph Forkert*, Vorr. Johann Christoph Gottsched. Leipzig–Liegnitz, 1760.

³¹ Greiffenhahn, Elia M[?]: *Wohleingerichtete Englische grammatica literatorum, wodurch ein Teutscher, der den Studiis ergeben, ohne grosse Mühe und in kurzer Zeit, zu einer Gründlichen Wissenschaft der überaus nutzbaren Englischen Sprache gelangen kan.* (sic) Jena, 1741.; König, Johann: *Der getreue Englische Wegweiser, oder gründliche Anweisung zur Englischen Sprache für die Deutschen*. 8. verb., verm. Aufl. Leipzig, 1768. Ez utóbbi nyelvkönyv eredeti címe: *The English Guide for Germans: ... first published by John King, Teacher of that Language in London*.

³² Érdemes kiemelni John King könyvéből egy, a korra még jellemző példamondatot. *Verbum passivum* egyik példamondata így hangzik: „Will the fellow be hanged or beheaded? – Wird der Kerl gehentk (sic) oder enthauptet?” König: *Der Getreue Englische Wegweiser*, 173.

³³ *Materia tentaminis publici quod ex anni hujus scholastici praelectionibus in Collegio Regio Theresiano subibit Illustrissimus Dominus Georgius Comes Festetics de Tolna*. Viennae, 1773. Festetics kinyomtatott vizsgálóiratai közül e kötet harmadik része egy latin nyelvű, százhusz kérdésből álló irodalomtörténeti tételsort tartalmaz. Ennek alapján Festeticsnek az óperza misztikus irodalomtól kezdve, a bibliai szerzőkön és a latin egyházatyákon keresztül minden évszázad irodalmi sajátosságairól számot kellett adnia, de ismernie kellett kora valamennyi híres könyvtárát, továbbá a könyvnyomtatás történetét és technikáját is. A tételsor külön érdekessége, hogy Festeticsnek a kínai, japán és koreai irodalommal kapcsolatos ismereteiről is számot kellett adnia.

szintén megtalálható volt könyvtárában.³⁴ A feltűnően nagy számú angol nyelvű szépirodalmi kötet, melyek külön érdekessége, hogy jó néhányat nem a szigetországban, hanem valamelyik német városban adtak ki, mindenképpen arra enged következtetni, hogy ezeket a műveket eredetiben olvasta. Példaként említhetjük Defoe *Robinson Crusoe* című könyvét, mely igen sok aláhúzást, lapszéli jegyzetet tartalmaz Festetics kézírásával, így különböző angol szavak és kifejezések német megfelelőjével.³⁵ A drámaírók közül William Shakespeare összes műveinek angol nyelvű kiadásával, továbbá John Dryden öt színművével rendelkezett.³⁶ A satírikus művek közül mindössze egyet találunk, Samuel Butler *Hudibras*ának 1750-ből származó londoni kiadását. Mindemellett nem hiányoztak Festetics könyvtárából Edward Young művei, aki a 18. század közepén a „holdfény és melankólia” irodalmi meghonosítójaként vált népszerűvé a korabeli Európában.³⁷ Young *Esti gondolatok* című moralizáló ciklusának magyarországi népszerűségét egyébként Kazinczy is megemlíti önéletrészében, megerősítve, hogy művelt magyar nemesi és értelmiségi környezetben elengedhetetlen volt Young ismerete.³⁸ Az európai irodalmi divat hatásának tulajdoníthatjuk, hogy a prózai munkák között Laurence Sterne *Szentimentális utazás* című könyvét, továbbá az angol szerző még négy másik alkotását is tartalmazta a fiatal gróf könyvtára, beleértve a regénytechnikai szempontból ma is egyedülálló műnek tekinthető *Tristram Shandyt*.³⁹ Mindemellett Goldsmith-nek is hazai olvasója volt Festetics, hiszen a *Wakefieldi lelkész* angol és francia nyelvű kiadásával egyaránt rendelkezett,⁴⁰ csakúgy, mint Henry Fiel-

³⁴ Pope, Alexander: *Essai sur l'Homme, Poeme Philosophique*. Amsterdam, 1762. Pope gyűjteményes kötetét eredetiben később szerezte meg könyvtára számára: *The Poetical Works*. vols.1–4. Edinburgh, 1773. Figyelemreméltó, hogy könyvei közt ekkor még nem szerepel Pope művének Bessenyei által 1772-ben közzétett fordítása.

³⁵ Defoe, Daniel: *The Life and Most Surprising Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner*. 9th ed. Birmingham, n.d.

³⁶ Shakespeare, William: *The Works of ...* vols. 1–12, London, 1772. John Dryden említett színdarabjainak 1735-ös kiadásában szerzőként egy bizonyos Mr. Trident szerepel: *The Wild Gallant*. London, 1735.; *Aurenge Zebe*. London, 1735.; *Tyrannic Love, or Regal Martyr*. London, 1735.; *Oedipus. A Tragedy*. London, 1735.; *Limberham, or the Kind Keeper*. London, 1735.

³⁷ Festetics könyvtára Edward Young következő műveit tartalmazta: Young, Edward: *The Works of ...* vols. 1–4, London, 1774. A családi könyvtárban Young további művei is fellelhetők: *Poems on Several Occasions*. Edinburgh, 1773.; *Ueber den Geist der Originalwerke*. Leipzig, 1787.; *Les Nuits*. Trad. M. Le Tourneur. tom. 1–2. Paris, 1791.

³⁸ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*, 260.

³⁹ *A Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick*. vol. 1. New Ed. n.d.; Sterne, Laurenz: *Predigten*. Bd. 1–2. Zürich, 1773.; Sterne, Lorenz: *–s Briefe an seine vertrauteste Freunde ... Hrsg. von seiner Tochter, Madame Medalle*. Leipzig, 1776.; *Letters from Yorick to Eliza*. Altenburgh, 1776.; Sterne, Laurence: *The Life and Opinions of Tristram Shandy*. vols. 1–2. London, n.d. Ugyanitt kell említenünk egy másik német nyelvű munkát: *Beyträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens. Aus dem Archiven der Natur gezogen*. Leipzig, 1770. A szellemes nevelési útmutatóban jellemző a Festetics által megjelölt rész: „... diesem Kinde meines Geistes wenigstens allen den Verstand, Witz und guten Humor, und alle die Empfindung, Gutherzigkeit, und Wohlgesinntheit, womit mich der Himmel bey meiner Versendung in diese Unterwelt auszusteuren für gut befunden hat, so freygebig mitzuthellen als die Klugheit, *(welche will, dass ein Vater auch noch etwas für sich selbst behalten solle) nur immer gestatten konnte.” A német szövegben angolul jelenik meg a Sterne-t jellemző kiszólás: „Yorick – alas, poor Yorick”, 194.

⁴⁰ Goldsmith, Oliver: *Le ministre de Wakefield*. tom. 1–2. Londres–Paris, 1767.; uő.: *The Vicar of Wakefield ...* New ed. Berlin, 1769.

ding legismertebb regényével, a *Tom Jonesszal*.⁴¹ Úgy tűnik, Samuel Richardson *Pamelája* nemcsak a szigetországi olvasókat hódította meg, hanem művelt magyar főnemeseknek is kezébe került ez a mű. Festetics a könyv francia nyelvű kiadását forgatta, de az angol szerző egy másik írását már eredetiben olvasta.⁴²

Feltűnő módon az angol irodalmi művekhez képest arányaikat tekintve jóval kevesebb francia, német, olasz vagy spanyol szerző munkájával rendelkezett Festetics. A francia drámairodalom kiemelkedő alakjai közül mindössze Molière összes műveinek 1718-as párizsi kiadása tűnik fel könyvei között, továbbá az enciklopédista, de drámaíróként csupán mérsékelt sikereket elért Jean-François Marmontel három műve, ezek közül kettő magyar fordításban.⁴³ Ott találjuk viszont könyvei közt Prosper Jolyot Crébillon írásait is.⁴⁴ Crébillon Pompadour márkinő kegyeltjeként királyi cenzori álláshoz jutott, jóllehet előzőleg egyik könyve miatt még börtönt is szenvedett, illetve száműzték. Crébillon Sterne és Richardson írásaihoz képest teljesen más világot képviselt, hiszen elítélte a szentimentális regényt, nem hitt az érzelmek valódiságában, a szerelem nála nem felemelő szenvedély, hanem csupán az érzékiség megnyilvánulása volt. Érzelem, érdek, morál, igaz és hamis, szinte állandó témákként bukkantak fel a kor alkotásaiban, de a memoáirodalom sem nélkülözhetette ezeket a fogódzókat. XV. Lajos udvarának világát, akár a negatív példa miatt is, de ismernie kellett mindenkinek, aki valamelyik európai udvarban magasabb posztot kívánt elérni, s ezért érthető módon du Barry grófnő és Pompadour márkinő történetét szintén Festetics olvasmányai közt találjuk.⁴⁵

Az epikus költő, Torquato Tasso ismerete mellett az egykori bécsi diák könyvei arról is vallanak, hogy Carlo Goldoni vígjátékait is kedvelte, illetve Metastasio drámáit is olvasta. Az előbbiekhöz képest viszont igazi ellenpontként értékelhető a gróf figyelme Christian Ewald von Kleist, a fiatalon, háborúban meghalt porosz katona kifinomult természeti lírája iránt. A klasszikus horatiusi formákhoz igazodó, de az utókor által ma már csak Lessinggel való barátsága miatt említhető Karl Wilhelm Ramler ódáit szintén megvette, csakúgy, mint az új költői nyelvet alkotó Friedrich Gottlieb Klopstock két művét, valamint a felvilágosult magyar értelmiség és nemesség körében igen népszerű Salamon Gessner verseit.⁴⁶ Természetes módon Lessing munkássága sem volt ismeretlen előtte, s a német író egy művészet-

⁴¹ Fielding, Henry: *The History of Tom Jones, a Foundling*. vols. 1–3. Dresden, 1774.

⁴² Richardson, Samuel.: *Pamela*. Amsterdam et l'Haye, 1768.; uő.: *The History of Sir William Harrington*. vols. 1–4. London, 1772.

⁴³ Marmontel, Jean-François: *Belisaire*. Vienne, 1769.; uő.: *Belisarius*. Kolozsvár, 1773.; uő.: *Szomorú játék*. Kolozsvár, 1773.

⁴⁴ Crébillon, [Prosper Jolyot]: *Les Oeuvres de –*. 1–3. tom. Paris, 1768. Az egykori családi könyvtárban ma már nincs meg ez a munka. A kéziratok katalógus szerint egyébként Festetics egy kétkötetes *Le Decameron Française* című munkával is rendelkezett, de ma már ez sem található meg. MOL Festetics Levt. P 274 246. cs. f. 550v.

⁴⁵ *Précis historique de la vie de Mad. la Comtesse Du Barry*. Paris, 1775.; *Histoire du Madame la Marquise de Pompadour*. Londres, 1759. Ez utóbbi kötetet a sági könyvtárból vette ki, továbbá Pompadour márkinő leveleinek 1772-es londoni kiadását is Festetics könyvei közt találjuk. MOL Festetics Levt. P 274 246. cs. f. 552v.

⁴⁶ Tasso, Torquato: *La Gerusalem Liberata*. tom. 1–2. Paris, 1768.; Goldoni, Carlo: *Nuovo teatro comico*. Bologna, 1762.; uő.: *Le Comedie*. tom. 4., 7., 8., 11. 4., 7., 8., 11. Bologna, 1763–1764.; Metastasio, Pietro: *Opere drammatiche*. Venezia, 1764.; Kleist, Christian Ewald von: *Sämmtliche Werke*. Theil 1–2. Wien, 1769.; Klopstock, Friedrich Gottlieb: *Salamon*. Wien, 1765.; uő.: *Hermannschlacht*. Wien, 1769.; Gessner, Salamon: *Gedichte*. Zürich, 1762.

elméleti, esztétikai értekezését szintén Festetics könyvei közt találjuk.⁴⁷ Érdemes megemlítenünk, hogy Cervantes klasszikus regényének, a *Don Quijoténak* egy száz évvel korábbi spanyol nyelvű illusztrált példányát is beszerezte. A kötet ma is fellelhető az egykori családi könyvtárban, s figyelemreméltó, hogy igen sok lapszéli jegyzetet találunk benne, vagyis német nyelvű szómagyarázatokat, fordítástöredékeket, jóllehet az íráskép szerint a bejegyzések nem a gróftól származnak.⁴⁸

Tematikailag Festetics könyveinek leggazdagabb csoportját képezték a történelmi, politikai, továbbá a filozófiai tárgyú művek. Elsőként La Bruyère eredetileg 1688-ban megjelent *Jellemrajzok* című munkáját kell kiemelnünk, hiszen a szerző bár nem gyakorol éles kritikát az abszolutizmussal szemben, de mégis felemeli szavát a kor igazságtalanságai és bűnei ellen.⁴⁹ Ugyancsak az előző évszázad egyik kiemelkedő francia katonájának, Vauban marsallnak *Királyi dézsma* című, eredetileg 1698-ban írt művét is meg kell említenünk. Ez a mű azért is figyelemreméltó, mert pénzügyi reformok és arányosabb köztehermegosztás mellett érvel, továbbá olyan adórendszer kidolgozását sürgeti, mely elősegíti a termelékenység növekedését.⁵⁰ Úgy tűnik, a száz évig élt Fontenelle eredetileg 1686-ban megjelent s a közérthető filozófiai dialógus műfaját megteremtő *Beszélgetések a világok sokaságáról* című munkájának ismerete szintén elengedhetetlen volt egy művelt, hivatalnoki pályára készülő főnemes számára.⁵¹ Mindemellett egykori iskolájának hatását tükrözi, hogy a 17. században élt francia jezsuita, Bossuet egyetemes történeti tárgyú művének egy kései kiadásával is rendelkezett Festetics.⁵² Ugyanitt említhetjük Mazarin politikai bölcsességeit csokorba gyűjtő könyvecskéjét, mely valószínűleg még a 18. század utolsó harmadában is hasznos olvasmánynak bizonyult,⁵³ de ide sorolhatjuk Richelieu kardinális emlékiratait is.⁵⁴

A 18. század meghatározó francia politikai gondolkodójának, Montesquieu-nak *A törvények szelleme* című munkája még az apja, Festetics Pál révén került a családi könyvtárba, s ezt az 1764-es kiadást kölcsönözte ki Festetics György a sági könyvtárból.⁵⁵ Ugyanígy került a fiatal grófhhoz John Locke nagyhatású kormányzati és ismeretelméleti érteke-

⁴⁷ Lessing, Gottlob Ephraim: *Laokoon: oder über die Grenzen der Mahlerey und Poesie. Mit beyläufigen Erläuterungen ...* Theil 1. Berlin, 1766.

⁴⁸ Cervantes Saavedra, Miguel de: *Vida y Hechos del Ingenioso Cavallero Don Quixote de la Mancha*. tom. 1–2. Amberes, 1673. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Festetics spanyol nyelvtanulás céljára is használta Cervantes művét. Lásd a 30. sz. jegyzetben felsorolt szótárakat és nyelvkönyveket.

⁴⁹ De La Bruyère: *Les Caracteres*. tom. 1–2. Amsterdam, 1768.

⁵⁰ Vauban, [Sébastien Le Pretre] de: *Projet d'une Dixme Royale. Qui suppriment la taille, les aydes, et les douanes d'une province a l'autre ...* 8. éd. corr. et augm. Paris, 1708.

⁵¹ Fontenelle, Bernard le Bouvier de: *Entretiens sur la pluralité des Mondes*. La Haye, 1762. Figyelemreméltó, hogy Festetics Jean Louis de Balzac *Aristippe, ou de la cour* című, 1658-ban Leydenben megjelent munkáját is könyvei közé sorolta. A Jean Elsevier előszavával kiadott mű értekezés államról, emberi természetről, bőséges hivatkozással Arisztotelészre és Platónra. A mű végén glosszárrium is található, a családi könyvtárban fellelhető kötetben pedig számos, Festetics által aláhúzott sort láthatunk.

⁵² Bossuet, Benigne Jacques.: *Discours sur l'histoire universelle*. tom. 1–2. Venise, 1752.

⁵³ *Breviarium politicorum, secundum rubricas Masarinicas*. Francofurti ad Moenum, 1724.

⁵⁴ *Memoires pour l'histoire du Cardinal Duc de Richelieu*. tom. 1–4. Cologne, 1667.

⁵⁵ Montesquieu, Charles de Secondat: *De l'esprit des loix*. 1–4. tom. A Amsterdam et a Leipsick, 1764. Jellemző, hogy az első kötet bevezetőjében a Magyarországról írt részt külön kiemelte Festetics. „M. de Montesquieu partit de Vienne pour voir la Hongrie, contrée opulente et fertile, habitée par une nation fiere et genereuse, le fléau de ses tyrans et l'appui de ses souverains.” i. m. 20.

zése francia, illetve német fordításban.⁵⁶ Korábbi jogi tanulmányaihoz kapcsolódik viszont, hogy Mably két jogi művével is rendelkezett, így *Az európai közjog* 1764-es kiadásával.⁵⁷ Az új idők szellemét idézi egy másik, a szerző megjelölése nélkül, szintén 1764-ben kiadott francia nyelvű értekezés, mely harmincöt fejezetben vizsgálja a franciaországi közigazgatási, igazságszolgáltatási, gazdasági s az udvari élettel összefüggő problémákat. A negyedik fejezet különösen figyelemreméltó, mert az író az államnak a polgárokkal szembeni kötelességeit is részletesen taglalja.⁵⁸ Egy másik, szintén a szerző feltüntetése nélkül megjelent munka, amelyet Festetics nagy figyelemmel olvasott, általános kultúrtörténeti áttekintéssel szolgált. Az író művében értekezik vallásról, istenképről, toleranciáról, az ókori népek szellemiségének kifejeződéséről az építészetben, a nő helyzetéről különböző korokban, továbbá a modern kor szerelmi szokásairól is.⁵⁹ Ugyanitt említhetjük d'Argens márki könyvét, melyben a szerző Voltaire-re való gyakori hivatkozásokkal értekezik vallásról, politikáról, uralkodóról, udvari életről.⁶⁰ Feltűnő módon azonban Voltaire, aki szellemiségével és közvetítő szerepe révén talán a legnagyobb hatást gyakorolta a művelt magyarországi nemesség és értelmiség soraiban, nem történelmi, politikai, filozófiai írásaival, hanem irodalmi művekkel képviseltette magát Festetics könyvtárában.⁶¹ Rousseau hírnevét és írásainak hatását tükrözi viszont, hogy a *Társadalmi szerződés* és az *Emil* mellett még további négy művét találjuk az ifjú gróf könyvei közt.⁶² Mindemellett a skót felvilágosodás két kiemelkedő alakjának, Henry Home-nak és David Hume-nak a műveit is olvasta Festetics.⁶³

⁵⁶ Locke, [Jean]: *Du gouvernement civil. Trad. de l'anglois. 5. éd. rev.* Amsterdam, 1755.; Locke, Johann: *Versuch vom menschlichen Verstande.* Übers. v. Heinrich Engelhard Poley. Altenburg, 1757.

⁵⁷ Mably, [Gabriel Bonneau] de: *Le droit public de l'Europe, fondé sur les traités.* 3. éd. tom. 1–3. Geneve, 1764.; uő: *Des principes des négociations, pour servir d'introduction au droit public de l'Europe.* Amsterdam, 1757.

⁵⁸ *Des véritables intérêts de la patrie.* Paris, 1764. Figyelemreméltó a szóhasználat, hiszen a „patrie” szerepel, s nem az „état”. A kérdéses fejezet címe is önmagáért beszél: „Des Obligations de la Patrie envers les Citoyens”.

⁵⁹ *L'esprit des nations.* tom. 1–2. La Haye, 1753. Ugyanitt említhetjük Festetics könyvtárából Thomas Brown okszerűségi vizsgálattal, lélektani és ismeretelméleti eszmefuttatásokkal tarkított művének francia nyelvű kiadását: *Essai sur les erreurs populaires.* Trad. de l'anglois. nouv. éd. tom. 1–2. Amsterdam, 1733.

⁶⁰ Argens, [Jean-Baptiste] de: *Lettres morales et critiques sur les differens états et le diverses occupations des hommes.* Amsterdam, 1746.

⁶¹ Korábban utaltunk arra, hogy Festetics Pál az író számos művét beszerezte, s Bécsben köttette. A Festeticsek Voltaire sokoldalú írói munkássága iránti érdeklődésének igazolására néhány példa az egykori családi könyvtár állományából: *Abregé de l'histoire universelle, depuis Charlemagne, jusques a Charles V.* tom. 1–2. Londres, 1754.; *Collection compléte des oeuvres de –.* tom. 1–17. 1756–1757.; *Essay sur la poesie, epique.* Utrecht, 1737.; *Questions sur l'Encyclopédie.* tom. 1–4. Geneve, 1774. 1778-ban Festetics György magánkönyvtárának katalógusában Voltaire következő művei szerepelnek: *La Henriade.* Nouv. éd. tom. 1–2. Amsterdam, 1771.; *Le theatre.* tom. 1–5. Amsterdam, 1762.

⁶² Rousseau, J[ean]. J[acques].: *Du contrat social, ou principes du droit politique.* Amsterdam, 1762.; uő: *Émile ou de l'éducation.* tom. 1–4. Amsterdam, 1762., *Extrait du projet de paix perpetuelle de l'abbé de Saint-Pierre.* nouv. éd. 1761.; *L'élève de la nature.* 1–2. partie Amsterdam, 1764.; *Julie ou la Nouvelle Heloise.* tom. 1–4. Amsterdam, 1772.; *Oeuvres diverses de –.* nouv. éd. tom. 1–3. Amsterdam, 1726–1728.

⁶³ Home, Heinrich: *Grundsätze der Kritik.* Bd. 1–2. Leipzig, 1772.; uő: *Versuche über die Geschichte des Menschens.* 1–3. Bd. Leipzig, 1774–1775. Hume, David: *Histoire de la Maison du Stuard* (sic).

Az utóbbi szerző több történeti munkája mellett *Politikai elmékedések* című írása különösen megragadta, amint azt lapszéli jegyzetei is igazolják. Hume-nak a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar társadalmi fejlődésre gyakorolt hatása kapcsán Festetics Magyarországra is vonatkoztatta a szerző általánosítható megállapításait.⁶⁴

A szigetország társadalmi-gazdasági berendezkedése iránti érdeklődésének igazolása-képpen említhetjük, hogy Festetics Hume történeti munkái mellett a *The Spectator* teljes 1768-as évfolyamával rendelkezett, de megtaláljuk nála még az angol parlament működésének és fejlődésének történeti áttekintését is Raynal tollából.⁶⁵ Rendkívül figyelemre méltó egy, a szerző feltüntetése nélkül kiadott *Brit szabadságjogok* című angol nyelvű munka is, mely a Magna Charta idejétől ad áttekintést az angol alkotmányfejlődésről, a parlament működéséről, a választásról, az angol büntetőjogról, esküdtszéki bíraskodásról. Jellemző módon a mű címlapján Montesquieu idézete szerepel az angolok szabadságszeretetéről, de az uralkodó szerepét és állását taglaló részben szintén rá hivatkozik a szerző, amikor kijelenti, hogy a királyok soha nem alázhatják meg az alattvalókat.⁶⁶

III.

A fiatal Festetics György könyveinek katalógusa a művek arányait tekintve, egyértelműen a politikai, történeti, filozófiai tárgyú könyvek dominanciáját mutatja. Vitathatatlan a the-resianumi évek meghatározó szerepe, de például a kortárs angol irodalmi művek iránti érdeklődése már önálló értékítélet kialakulására is enged következtetni. Megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy könyvtárában a „ráció századának” valamennyi jelentős szerzőjétől találhatunk műveket, illetve a könyvtár állományának egésze a tulajdonos sokoldalú és rendkívül komoly enciklopédikus műveltségét feltételezi. Mindezekben túl világosan lemérhető a közvetítő csatornák jelentősége is, főként a hollandiai, szászországi és poroszországi könyvkiadás gazdagsága. További figyelemreméltó sajátosság, hogy feltűnően kevés a vallásos, egyházi jellegű munka,⁶⁷ ami nem jelenti azt, hogy a fiatal gróf könyvtárában fellelhető filozófiai művek, különösen a tolerancia kérdésében, ne elemezték volna bő terjedelemben a vallások történelmi, társadalmi, lélektani szerepét.

Nem elhanyagolható az egyes nyelvek közvetítő szerepe sem, hiszen az adott példánknál maradvá John Locke kormányzásról írt művét először franciául olvasta Festetics, míg Adam Smith művét németül, jöllehet később a fontosnak tartott műveket legtöbbször ere-

---

tom. 1–3 Amsterdam, 1760.; uő: *Histoire de la Maison du Plantagenet*. tom. 1–2 Amsterdam, 1765.; *Discours Politiques*. Amsterdam, 1754.

⁶⁴ Festetics egyik jellemző bejegyzése az említett kötetben: „C'est case de la Hongrie” i. m. 13.

⁶⁵ Raynal: *Histoire du Parlement d'Angleterre*. Londres, 1749. Itt kell megemlítenünk, hogy Oliver Cromwell életrajzát is Festetics könyvei közt találjuk: *La Vie d'Oliver Cromwell*. tom. 1–2. Amsterdam, 1703. A szakképzett hivatalnok érdeklődésének bizonyítékaként említhetünk egy másik művet könyvtárából: Taube, Friedrich Wilhelm: *Historische und politische Abschilderung der engländischen Manufacturen, Handlungen und Schifffahrt*. Wien, 1774.

⁶⁶ *British Liberties, or the Free-born Subject's Inheritance, Containing the Laws that Form the Basis of those Liberties, with Observations thereon ...* London, 1766.

⁶⁷ *Biblia Sacra. Vulgatae ... Clementis VIII. auctoritate ed.* tom. –6. Vindobonae, 1760–1761.; Febronius, Justinus: *De Statu Ecclesiae et Legitima Potestate Romani Pontificis*. 1–2. tom. Francofurti–Lipsiae, 1763–1770.; Mons, Joseph Vratislav: *Doctrina antiquae ecclesiae*. Viennae, 1773.; *Die Philosophie der Religion*. Augsburg, 1773. A kéziratos katalógus megemlíti még *Muratorius Lajos Antal ájtatosságrul költ munkájának* 1763-as egri kiadását. MOL Festetics Levt. P 274 246. cs. f. 534v.

deti nyelven is beszerezte könyvtára számára. Igen jellemző viszont, hogy Festetics könyvtárában a művek nyelvét tekintve messze kiemelkedik a francia nyelv, majd a német, a latin s az angol. A magyar nyelvű munkák alulreprezentáltsága, különös tekintettel arra, hogy könyveinek fentiekben vizsgált katalógusát 1778-ban állították össze, nem szorul különösebb magyarázatra.⁶⁸ A horvát nyelvet viszont mindössze Jambressich zágrábi kiadású négy nyelvű kézikönyve miatt említhetjük.⁶⁹

Nyelv Téma	Francia	Német	Angol	Latin	Magyar	Spanyol	Olasz	Horvát
Történelem	37	6	-	17	-	-	2	-
Politika	26	15	3	8	-	1	-	-
Jog	6	3	-	16	-	-	1	-
Hadtudomány	14	2	-	2	-	-	-	-
Filozófia	25	25	2	4	1	-	1	-
Természettudomány	5	11	1	12	-	-	-	-
Irodalom	10	20	12	5	6	1	5	-
Nyelv	5	8	3	5	2	2	1	1
Vallásos	-	3	1	3	1	1	-	-
Gazdaság	11	14	-	1	-	-	-	-
Képzőművészet	-	6	-	-	-	-	-	-

A FESTETICS GYÖRGY MAGÁNKÖNYVTÁRÁBAN FELTÜNTETETT MŰVEK
NYELVEK SZERINTI MEGOSZLÁSA⁷⁰

Az eddigiek összefoglalásaképpen megállapíthatjuk, hogy Festetics könyvkultúrája és műveltsége a korabeli hazai színvonalat tekintve már fiatal korában kiemelkedőnek mondható, de megkockáztathatjuk, hogy talán a kortárs európai főnemesség műveltségi szintjéhez mérten sem lebecsülendő. A vizsgáltak alapján nem tűnik udvariaskodó, üres túlzásnak, amikor később, az idősödő Festeticset egyik kortársa úgy jellemezte, hogy bár „óceá-

⁶⁸ Gyöngyösy István több művel is képviseltette magát, így a *Phöenix* című művének 1744-es budai kiadásával, továbbá a *Murányi Venus* 1771-es ugyancsak budai kiadásával. Utalhatunk még Marmontel fent említett színműveinek magyar nyelvű kolozsvári kiadásaira vagy egy *Újmódi selem ruha* címmel kiadott munkára 1769-ből. Ide vehetjük még Muratori szintén említett munkájának magyar nyelvű fordítását, vagy egy másik, eredetileg Strassburgban megjelent erkölcsi tárgyú elmélkedést: *A Böltsésségnek és jó erköltsnek könyve, a kegyes ifjúságnak a tisztelendő öregségtől nyert ajándéka*. Posony, 1774. Ami igazán feltűnő, hogy ekkor még semmilyen írást nem találunk Bessenyeitől Festetics könyvtárában, így az *Essay on Man* magyar nyelvű fordítását sem.

⁶⁹ Jambressich, Andrea[s]: *Lexicon Latinum in interpretatione illyrica, germanica, hungarica locuples ... Zagrabiae*, 1742.

⁷⁰ Magától értetődően szótárak, nyelvkönyvek, egyes kézikönyvek több nyelv esetében egyidejűleg több helyen is szerepelnek. Le kell szögeznünk azt is, hogy ez a kimutatás csupán tájékoztató jellegű, elsősorban a nyelvi arányok miatt, hiszen terjedelmi okokból nincs most lehetőségünk a tematikai bontás jóval részletesebb finomítására. Csupán a „történelem” tárgyszón belül nagyon sok további alkategóriát lehetne feltüntetni.

nus az esze”, politikáról soha nem beszél, míg Pálóczi Horváth Ádám „az angol múzsákkal” társalkodó személyként aposztrofálta, illetve az angol Richard Bright is azt írta könyvében, hogy a gróf könyvtára páratlanul gazdag, s még őt, a született angolt is felülmúló módon jártas a szigetország dolgaiban.⁷¹

GYÖRGY KURUCZ

Books and Aristocratic Erudition: The Private Library of Count György Festetics before his Joining the Imperial-Royal Army

This paper intends to throw some light on the intellectual background to the Hungarian Enlightenment through the analysis of the library of a young Hungarian aristocrat, Count György Festetics (1755–1819). Festetics became a crucial figure in Hungary’s intellectual revival when he founded the first Hungarian agricultural college and went on financing the publication of Hungarian newspapers as well as supporting new Hungarian literary attempts.

Although trained at the *Collegium Theresianum*, founded by Queen Maria Theresa, in Vienna, Festetics decided to change careers by leaving his post at the Royal Croatian Council in Zagreb to join the Imperial-Royal Army in 1778. For this reason, he commissioned one of his secretaries to compile a catalogue of his private library. The works listed in this catalogue show the influence of his education in Vienna preparing him for the services of the Habsburg Empire and court life. His former teachers, Carl Anton Martini and Joseph Sonnenfels, or the Jesuit mathematician Pál Makó were the authors of some of the legal, economic and scientific textbooks. However, his library also included a large number of books by the authors of natural law, such as Pufendorf, Thomasius, Wolf etc. The works written by the most prominent figures of the French and Scottish Enlightenment, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Home, Hume and Smith were also well known to Festetics, just like the philosophical works of John Locke.

It also seems clear that Festetics had a sound knowledge of several languages, so he could read not only French, Latin, German or Italian treatises, novels, dramas or poems, but the classic works of contemporary English novelists such as Fielding, Sterne, Smollet and Richardson as well. The variety of authors and the subjects of his books reflect the immense erudition of a former *Collegium Theresianum* student.

---

⁷¹ Kurucz György: *Festetics György gróf*. In: Müller Róbert (szerk.): Zalai Múzeum, 9. évf. (1999) 283–284. Festetics későbbi szakirányú könyvtárfejlesztő tevékenységéhez adalékként lásd: Kurucz György: *Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában*. Magyar Könyvszemle, 106. évf. (1990) 1–2. sz. 32–44.

DEMME JÓZSEF

Egy trencsényi választás históriája

A pánszlávizmus vádja és a valóság

„... gyalázatunk, keservünk
Már ezer év óta rokon.
Mért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?”

(Ady Endre)

A dolgozat a mottóban fölített költői kérdésre kíván tényleges választ adni egy olyan, 1848-as választási konfliktus bemutatásán keresztül, melyben a 19. századi szlovák–magyar együttélés főbb problémáit boncolgatjuk. Találkozott ugyan a konfliktus két szereplője, a szlovák identitású katolikus pap és a magyar identitású középnyemes az eszme-barrikádokon, ám úgy tűnik, elmentek egymás mellett. Hogy miért történt így, ezt kutatja a tanulmány.¹

Az első beszámoló

Az események első, korabeli lejegyzése így hangzott: „A bitcei kerületben folyó hó 20-án tartott követválasztás alkalmával pánszláv irányáról ismeretes Gerometta nevű káplán párthívei által rendkívüli ingerültség támasztatott, mely, kisebbségbe maradása következtésibe, Marsovszky Bernáth, megválasztott képviselő és hívei elleni erőszakoskodássá fajulván, az előre odarendelve volt Ferenc József Főherceg nevit viselő lovaskatonaság közbenjárása anélkül, hogy ebből nagyobbserű következmények származtak volna, szükségessé lett. Miről Belügyminister Urat azzal sietek tudositani, hogy az említett káplán, ugy híveinek lázító beszédei iránt tüstént nyomozást rendeltem el; az előjárói ellen engedetlenséget tanusított nemzetőrség lefegyverzésit és a bűnösöknek tapasztalandók elfogását az illető csendbiztosnak meghagytam; végre pedig intézkedést tettem a nevezett lovaskatonaságnak helybenmaradása körül, mert a bittsei vidéken lakó papság mozgalmi aggodalmat költöttek bennem fel a csend zavartalan állapotának fennmaradása iránt.”² A lejegyző Kubicza Pál megyei alispán, a címzett pedig Szemere Bertalan belügyminiszter. Fő kérdéseinket feltehetjük ezen híradás alapján, sőt a közlő látásmódja segít néhány kérdés feltevésében: Mi történt a választáson? Mi volt az összeütközés oka, pusztán nemzetiségi konfliktus, vagy ez csak a felszín? Ki volt a két jelölt, s miért éppen ők szállhattak versenybe? Kik támogatták őket? Nem érdektelen az a kérdés sem, hogy elkerülhetetlen volt-e a tettelegesség, már csak azért sem, mert ezen a vidéken volt a legtöbb választási konfliktus, mind Trencsén,

¹ A tanulmány megírása során nagy segítséget jelentettek Kiss Gy. Csabának az első kéziratához fűzött megjegyzései, segítségét ezúton is köszönöm. A dolgozat a Pro Renovanda alapítvány „Diákok a tudományért” szakalapítványa támogatásával készült.

² Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Diel prvý. Slovenská jar 1848.* 1/2. Turčiansky Svätý Martin, 1937. 338.

mind Nyitra megyében a választókerületeknek csaknem a felében tudunk tömegverekedésről vagy választási csalásról/visszaélésről. Megalapozott volt-e a vád, egyáltalán, mit értettek pánszlávizmuson? A biccsei segédlelkész valóban a Magyar Királyság integritása ellen lépett volna fel, vagy egyetlen bűne a szlovák nemzeti értelmiségi léte volt? Egyáltalán: a rendkívüli helyzet kiváltotta nemzeti zavargásról van szó³ vagy mélyen húzódo nemzetiségi ellentétekről?⁴

Trencsén megye június 21-i ülésén – Kubicza leveléhez híven – határozat született egy nyomozóbizottság kiküldéséről, melynek jelentése szerint „Gerometta Jenő” „tót köztársaság” alakításáról beszélt, orosz és délszláv emisszáriusokat fogadott a lakásában, magyar- és kormány-ellenes kijelentéseket tett, polgárháború esetén pedig önkénteseket toborzott volna, hogy velük a szlovák oldalhoz csatlakozzon. Rovásán szerepel, hogy a biccsei nemzetőrséget az ő lázító tevékenysége miatt kellett feloszlatni. Erről a megyei jegyzőkönyv június 27–28-i bejegyzései tájékoztatnak, s megtudhatjuk, hogy a dokumentumokkal alátámasztott nyomozás után Gerometta még „szökésben van”.⁵

A kérdés elemzésekor az első járható utat tehát a nemzeti küzdelmek története felől közelíthetjük meg, ugyanakkor meg kell tudnunk azt is, ki volt ez a Gerometta, és megtalálható-e a szlovák nemzeti mozgalom és a nyelvi emancipáció színterein a reformkor folyamán.

Egy szlovák hazafi

E fejezet nem egy hagyományos biográfia kereteire épül, a főszereplő születésénél fél évszázaddal korábbra nyúlik vissza. Arra próbálunk inkább választ keresni, hogy hol foglalt helyet a megvádolt képviselőjelölt nem csak a szlovák nemzeti mozgalom színpadán, hanem az adott terület társadalmi és politikai viszonyai között.

³ A rendkívüli helyzet által kiváltott etnikai zavargás nem volt ismeretlen a térségben. Az eset előtt egy-két hónappal az északi megyékben, így Trencsén megye több városában is pogromhangulat uralkodott. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy a kormány kénytelen volt statáriumot elrendelni május 5-én. Itt fontos felhívni a figyelmet a szlovák publicisztikában és sajnálatos módon – Gabriel Viktor szerint – a *hivatalos történelemkönyvben* is fellelhető mítoszra, mely szerint a statáriumot a lipótszentmiklósi petícióra válaszul vezették be, és egyértelműen a szlovák nemzeti mozgalom, a petíció szerzői ellen irányult. Ez már csak azért is furcsa, mert a statáriumot a lipótszentmiklósi gyűlés előtt 5 nappal hirdették ki. A problémára lásd Viktor, Gabriel [Szalay, Ladislav]: *1848–1849 legendája a szlovák történetírásban*. Pozsony, 1999. 50–52., illetve Vesztróczy Zsolt: *Petíciók és kudarcok. A szlovák nemzeti mozgalom és a középfokú oktatás kérdése az 1840-es években*. Sic Itur ad Astra, 15. évf. (2003) 1. sz. 95–126., 114.

⁴ Nem véletlen, hogy a híradás állításait kétségbe vonó kérdések is felmerültek. Kubicza Pál nem „független hírforrás”, közlésének alapja, az általa közvetített valóság szubjektív. Az események idején minden valószínűség szerint Trencsénben tartózkodott, hiszen a város választotta meg közfelkiáltással, ellenjelölt nélkül képviselőnek. Az összetűzés híre talán éppen a tiszteletére adott éjjeli fáklyászene idején érkezett meg, hiszen jelentését másnap, 21-én írta. Az országgyűlésen támogatta a kincstári javakra történő magyar betelepítést, az oktatási törvény tárgyalásakor pedig támogatta a magyar nyelvű oktatást a nemzetiségi területen, igaz, elismerte a nemzetiségi nyelveket is. S ha mindez még nem lenne elég Kubicza preconcepciózus látásmódjának az igazolására, hozzátehetjük még, hogy Marsovszky Bernáttal közelebbi barátságban állhatott, hiszen 1849 áprilisában együtt utaztak vendégségbe gróf Csákynéhoz Szendrőre. Ez, nem mellékesen, kitűnő hivatkozási alap volt a hadbírótság előtt, amikor Marsovszky a trónfosztástól való távollétét próbálta igazolni. Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002. 483–485.

⁵ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. 1/2., 346.

Valamikor a 18. század utolsó évtizedeiben történt, hogy Pietro Gerometta, egy itáliai földműves fia elindult a Velencéhez tartozó Andoiusból.⁶ Nem tudjuk, hogy a végleges kitelepülés szándékával hagyta-e el szülőföldjét, és azt sem, hogy egyből északra, Magyarországra ment-e. A kivándorlás talán a lehető legradikálisabb válasz volt azokra a kihívásokra, amelyek Pietrot életében érték. Az okokat még távolról sem sejtjük, a jobb – vagy egyáltalán a – megélhetés reménye, valamilyen külső kényszer hatása? Nem tudni. Mindazonáltal 1784 májusában polgárjogot nyert Sopronban, ahol fűszerkereskedésből élt, 1/3-ad házhellyel rendelkezett, és 18,85 forintot fizetett a városnak már ebben az évben adóként. Ez viszonylag tehető polgárra vall, egy átlagos kézműves 5 forintot adózott ekkor.⁷ A földműves szülők gyermeke eredményesen váltott tehát, az új környezetben megnyílt előtte a felemelkedés lehetősége.

Tizennégy évvel később találkozunk vele újra, ekkor már egy egész ház tulajdonosa a Várkerületben, a 24. szám alatt (véltetőleg ő is építtette). Azonban nemcsak ez mutatja meg számunkra, hogy Gerometta Péter⁸ sikeresen használta ki a felmerülő lehetőségeket, hanem az is, hogy a következő évben, 1799-ben a város ideiglenes, 1804-ben végleges külső tanácsosává választják.⁹ Gazdasági emelkedését tehát sikeresen konvertálta politikai befolyássá.

Az ő fiának vagy unokájának,¹⁰ Františeknek a nevével már csak négy vármegyével északra, Zsolnán találkozhatunk 38 évvel később. A család újabb váltásának okait szintén nem tudjuk, az eredményét azonban igen. A tehető soproni kereskedő leszármazottja Zsolnán – a visszaemlékezések szerint – már kifejezetten gazdag lett. Akárcsak apja (vagy nagyapja), tehetősségét politikai hatalommá fordította, 1842-től hat éven át a város polgármestere, de már korábban is városi tanácsos volt, 1852-től 1861-ig pedig újra ő a város vezetője.¹¹ A család láthatóan sikeresen integrálódott az új környezetbe, tehát Trencsén megye 95%-os szlovák többségi társadalmába. A – tegyük hozzá, egyáltalán nem megkérdőjelezhetetlen – szakirodalom szerint František Gerometta a város politikai platformján a szlovák oldalon, tehát a megyei, elmagyarosodott nemesekkel szemben foglalt állást.¹²

⁶ A száraz adatoknak az alábbiakban következő narratív feldolgozását a Martin Guerre visszatérése című könyv első fejezete ihlette, ahol a szerző egy francia–baszkföldi család migrációjáról mesél. Zemon Davis, Natalie: *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: Lafferton Emese–Sebők Marcell. Budapest, 1999. 17–19.

⁷ Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*. Budapest, 1982. 491.; Thirring Gusztáv: *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Sopron, 1939. 265., 257–258.

⁸ A név gyakran szerepel *Gerometa* vagy *Geronetta* alakban, ez nyilván lejegyzői elírás. Házi: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*, 491.; Thirring: *Sopron városa a 18. században*, 334.

⁹ Házi: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*, 491.; Thirring: *Sopron városa a 18. században*, 334. <http://index.sopron.hu/belv/varkerulet.html> (2006. január 19.)

¹⁰ A Slovenské Pohľady 1888-as cikke szerint – Slovenské Pohľady VIII. (1888.) č. 4. 80–82. – Gerometta Péter a dédapja volt Eugennek, az egy évszázaddal későbbi szakirodalom szerint viszont csak nagyapja volt itáliai eredetű. Lengyel, Jozef: *Eugen Gerometta a Alexander Lombardini*. In: PhDr. Jozef Kočíš (Zostavil): *Bytča 1378–1978*. Bytča. 1978. 262. (A kettő persze nem zárja ki egymást, a szerző viszont minden bizonnyal a bevándorló ősrre gondol.)

¹¹ Lombardini, Alexander: *Stručný dejepis slobodného mesta Žiliny*. Turčiansky Svätý Martin, 1874. 42.; Lombardini, Alexander: *Eugen Gerometta*. In: *Slovenské Pohľady*. XV. (1895.) 617.

¹² Lengyel: *Eugen Gerometta a Alexander Lombardini*, 262. A tanulmányban súlyos pontatlanságok vannak a tárgyalat konfliktus, tehát a választás leírásánál, de e sorok szerzője nem érthet egyet a szlovák szakirodalomban gyakran előforduló „*odrodilý šľachtic*” [elfajzott nemes] kifejezés használatával sem. Az egyértelműen negatívnak megalkotott fogalom nem képezhet történeti kategóriát, ráadásul furcsán is hat egy olasz származású, de szlovák érzelmű papról szóló cikkben, amelyet Jozef Lengyel írt.

Ami a szlovák identitását alátámasztja, az gyermekeinek a sorsa. Őt fia közül hármat, Jánt, Ignácot és főszereplőnkét, Eugent szlovák hazafiként, a szlovák nemzetért dolgozó kultúr-munkásokként írja le a szlovák életrajzi lexikon, leányának, Františkának a gyermeke, Alexander Lombardini pedig helytörténész és szlovák közíró lett. Františka házassága mutatja azonban, hogy a Gerometta-család egy részében mindenképpen az integráció, és nem az asszimiláció volt a válasz a többségi nemzethez való viszony kérdésére, hiszen ő a bicsei Alojz (Luigi?) Lombardini nevű olasz kereskedőhöz ment férjhez ... Az olasz identitás nyomaint fedezhetjük fel Eugen Gerometta személyleírásában is, mely szerint ezen a nyelven is beszél. Nagy a valószínűsége, hogy ezt otthon, családi körben és nem tanulmányai során sajátította el.¹³

Hogy miért a szlovák társadalomba kívánt integrálódni a Gerometta-család, s nem a magyarba, azt nem tudni. Hiszen így előrelépésük szempontjából behatárolt lehetőségeik voltak csak, pedig a 19. század húszas–harmincas éveiben látniuk kellett, hogy a szlovák identitás vállalása legfeljebb provinciális vezető szerephez juttathatja őket. Egyetlen, de korántsem bizonyítható indokra gondolhatunk, mégpedig arra, hogy ezekben az években az országos politikai szerepvállalás egyik nagyon jelentős feltétele volt a „kutyabőr” megléte, amellyel a nemrég bevándorolt család nem rendelkezett, a szlovák társadalomban pedig nagyobb hangsúlyt kaphatott az egyéni tehetség és a kezdeményezőkézség.¹⁴

Ebbe a családba született tehát Eugen Gerometta 1819-ben, František Gerometta és Františka Abudová első gyermekeként. A jó képességű és a visszaemlékezések szerint zseniális emlékezőtehetséggel rendelkező fiú szülei kérésére választotta a papi hivatást.¹⁵ Itt felmerül a kérdés, hogy az elsőszülött, tehetséges fiúgyermeket miért nem állították a „családi vállalkozás” élére, hiszen minden esélye megvolt rá, hogy apjánál is feljebb emelkedjen gazdasági és/vagy politikai téren. Egy gondolatkísérletet téve, ha végigtekintünk a család történetén, talán megsejthetünk egy jól meggondolt, stratégiai lépést. Két dolgot tudunk róluk: egyértelműen a szlovák nemzetet tartották a legideálisabb asszimilálódási célnak, illetve a gazdasági hatalom mellett mindenképpen fontosnak tartották valamilyen lokális politikai hatalom megszerzését is. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a korszakban a szlovák kultúra és közélet vezető egyéniségei szinte kivétel nélkül katolikus vagy protestáns egyháziak közül kerültek ki, már nem tűnik olyan érthetetlennek a minden bizonnyal katolikus szülők döntése, amellyel a szlovák társadalom legfelső rétegeibe juttathatták fiukat.

Eugen Gerometta tehát először Nyitrára ment, s Vurum Józseftől, az akkori püspöktől tanult filozófiát, majd a pesti egyetem teológiai fakultásán fejezte be tanulmányait. Életrajzírója szerint itt a Bernolákot követő értelmiségi csoporthoz tartozott,¹⁶ ami nem is csoda, hiszen Anton Bernolák 1787-ben a Zsolna környékén is beszélt nagyszombati nyugatszlovák nyelvjárást tette irodalmi nyelvvé, ráadásul leginkább a katolikus papok érezték sajátjuknak a *bernalácínát*.

¹³ Mináč, Vladimír (hlavný redaktor): *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. 2. zväzok. Martin, 1987. 184–185.; Lengyel: *Eugen Gerometta a Alexander Lombardini*, 262–265.; Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. 1/2., 347.

¹⁴ A szlovák társadalom asszimiláló ereje azonban nem lehetett csekély. A 19. század második felében 113 szlovák község veszítette el eredeti nemzeti identitását, ugyanakkor 268, 4/5 részben rutén, 1/5 részben magyar község elszlovákosodott. Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Budapest, 1987. 91.

¹⁵ Lombardini: *Eugen Gerometta*, 617. Alexander Lombardinitől, Gerometta unokaöccsétől származik a visszaemlékezések, életrajzok legtöbb adata, az ő tájékoztatását viszont inkább nevezhetnénk anekdota-gyűjteménynek, mint életrajznak.

¹⁶ Lombardini: *Eugen Gerometta*, 617.; Lengyel: *Eugen Gerometta a Alexander Lombardini*, 262.

1844-ben alapító tagja volt a *Tatrín* nevű kulturális egyesületnek, amely a tudományok és művészetek fejlesztését tűzte ki célul, legfőképpen pedig a tehetséges szlovák fiatalok támogatását. Az engedélyeztetés ugyan évekig elhúzódott, s végül el is bukott a magyar köznemesség ellenállásán, mégis három éven keresztül működött az egyesület, s ennek mindvégig aktív tagja volt Eugen Gerometta, akkor is, amikor 1847-ben egyezség jött létre a bernoláki nyugat- és a štúri középszlovák nyelvjárás hívei között az utóbbi irodalmi nyelvvel emelése érdekében.¹⁷

A trencsényi lelkésznek voltak távolabbi kapcsolatai is. Egy 1847-es titkosrendőri jelentés szerint külső támogatója egy Eperjesen alapítandó demokratikus egyesületnek, amelyet a rendőri jelentés természetesen ellát a pánszláv jelzővel, ami önmagában még nem sokat jelent, hiszen kevés szlovák társaság vagy szerveződés mellől maradt el ez a jelző a korszakban. Mindazonáltal az alapító-támogató körhöz kötődik egy röpirat, amelynek határozottan magyar-, német és zsidóellenes éle van, és egy *Blahoslávia* („Boldogszlávország”) nevű ál-lamról beszél. Szerzője Ján Francisci, akinek még egyszer hasonló szerepe lesz Gerometta pánszlávizmussal való „kompromittálásában” (lásd lent). A szöveg azonban Francisci sajátja, s nincs róla tudomásunk, hogy Geromettának köze lenne hozzá, ő csak az egyesület külső támogatója volt.¹⁸

Főleg a felföldi régióban, a szlovákok közt voltak népszerűek azok a mértékletességi egyletek, amelyeknek fő célkitűzése a térségben elterjedt, már-már népbetegségnek számító alkoholizmus visszaszorítása lett.¹⁹ A kóros mértékű ital fogyasztás tömegessé válását nemcsak a szegénység, a kilátástalanság indukálta, hanem az is, hogy főleg a negyvenes évek második felében a megtermelt krumplicsónak kevésbé volt meg a kereslete, és csak egyetlen módon lehetett – legalább az anyagi értéke szempontjából – tartósítani, pálinka formájában.²⁰ Az 1847. évi éhínség még súlyosabbá tette a helyzetet, s a pálinkafőzés miatt még rosszabb minőségű burgonya sem állt rendelkezésre.²¹ Erre válaszul született meg a magyarországi központi mértékletességi egylet ez év őszén, melyben aktív szerepet játszott a nagybiccsei káplán, hiszen ő lett a társaság jegyzője, s úgy tűnik, a személyes hangú, de határozott lépé-

¹⁷ Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848*. II. köt. Budapest, 1960. 157–158.; Rapant, Daniel: *Tatrín (osudy a zápas)*. Turčiansky Svätý Martin, 1950. 51–53., 77., 87., 90., 106., 118, 142., 145., 147. Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001. 106.

¹⁸ MOL. A 45. 1847: 485. Arató: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848*, 155–156.; Kovács Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1959. 329–331.

¹⁹ Arató: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848*, 160.

²⁰ Gerometta Jenő: *Trencsénből*. Budapesti Híradó, 1845. december. 30. 423.; Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2., 27–32. A burgonya étkezéshez való felhasználásának néhány évtizeddel korszakunk előtt is komoly rivalisa volt a pálinkafőzés. Kósa László: *„Búza szükségében felsegítő jegyzések” (A burgonya a magyarországi táplálkozásban a XVIII. század végén és a XIX. század elején)*. In: Kósa László: Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történelmi antropológiai és művelődéstörténelmi tanulmányok. Budapest, 2003. 127–134.

²¹ E ponton nem tudunk egyetérteni Poundsszal, aki Európa történelmi földrajza című munkájában összekapcsolja a forradalmakat és az azokat mindig megelőző éhínségeket. (Pounds, Normann J. G.: *Európa történelmi földrajza*. Budapest, 1997. 26.) Ez persze nem Pounds hibája, hanem a történelmi szituáció sajátossága, hiszen a lényegében semmilyen politikai hatalommal nem rendelkező szlovákság, amelyet leginkább érintett az 1847-es élelemhiány, vajmi kevés befolyással lehetett Pozsonyra vagy Pestre. Ludovít Štúrnek „az elnyomott nép érdekében mondott” országgyűlési beszéde is legfeljebb a jelenlévő főnemesek lelki nyugalmlára volt hatással, politikai döntéseikre kevésbé. Frič, Jozef Vacláv: *Emlékeim*. Budapest, 1951. 63.

seket sürgető beadványt is ő fogalmazta meg.²² Az éhínség miatt kérte a krumpliból történő pálinkafőzés betiltását, holott egy évvel korábban még épp az ellenkező állásponton volt.²³

Közeleti szerepe azonban nem merült ki különböző egyesületi tagságokban. 1847-ben kezdi el megjelentetni a Hurban-féle *Slovenskje Pohladí*ban terjedelmes történeti-filozófiai tanulmányát *A szlávok szabadsághoz való jogáról. Néhány szó elnyomóinkhoz* címmel. Ez tekinthető főművének. Ezen kívül Štúr lapjában is jelentet meg cikkeket az oktatásról, az anyanyelvről és a népművelésről, az *Orol Tatransky*ban pedig Zsolna történetéről írt tanulmányt.²⁴

Látható tehát: Eugen Gerometta már tökéletesen asszimilálódott a szlovák társadalomba, nemcsak érzékelte, de mélyen át is érezte annak minden problémáját, sőt ezekre válaszokat is igyekezett megfogalmazni. A reformkor végi Felső-Magyarország legtevékenyebb kultúr munkásai közé emelkedett, a problémák legkézenfekvőbb megoldását a nép művelésében találta meg. A kérdés itt az, hogy vajon ezt az aktivitást önmagában kell szemlélnünk, vagy fontos szerepet játszott benne a nem olyan távoli asszimiláció, Gerometta neofita volta. Ahogy Jászi írta: „Sokszor megfigyeltem, hogy nemcsak asszimilált zsidók, hanem elmagyarosodott németek és szlávok is a magyar nacionalizmus lehangosabb és legtűrelmetlenebb képviselőivé lettek.”²⁵ Ezt szlovák viszonylatban, Geromettánál talán kevésbé kritikusan fogalmazhatnánk meg, mindazonáltal jól érzékelteti egy idegen társadalomba való beágyazódás hatásait.

Már csak egy dolog van, amivel kilóg a sorból: a külső megjelenése. Igaz, próbál beilleszkedni, mindennapi viselete a városi polgárokéhoz hasonlít, s ugyanolyan fekete, széles karimájú kalapot hord, mint a környékbeli *hornyákok*,²⁶ de származása elárulja: a tündöklő szem, a sasformájú orr, a fekete haj és szemöldök, a heves természet mediterrán embertípusra vall. S ehhez még hozzáadódik a „különös ismertetőjegye: Napoleon-formájú arca van”. Ezt a kortársak is észrevették, nem csak a körözüvény írói.²⁷ Mindazonáltal ezek talán nem olyan lényeges különbségek.

Az elmondottak tehát még nem döntötték meg elképzeléseinket a szlovákok elnyomása ellen küzdő papról, aki lázított a magyar nemzet és a magyar kormány ellen, bár kétségtel-

²² A környékbeli szlovák parasztok anyagi-szellemi nyomoráról érzékletes és empatikus képet fest a környéken birtokos Ordódi István a Vasárnapi Újság hasábjain. Ordódi István: *Táj- és népiismeretetés. A Trencsín megyei felsővidéki tótok, az úgy nevezett hornyákok*. Vasárnapi Újság, Pest, 1855, május 20. 158–159.

²³ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2.*, 27–32. Gerometta 1845-ös cikkében még támadta Trencsén megyét, amiért ott a törvény ellenére a pálinkafőzést betiltó határozatot terveztek. Ez mutatja a probléma feloldhatatlanságát, hiszen két rossz, az alkoholizmus és az éhínség volt az alternatíva, ha a burgonya rothadásnak indult.

²⁴ Gerometta, Eugen: *O náklonnosti Slovanov ku svobode. Slovo k potupňikom našim*. In: *Slovenskje Pohladi*. (1847–1851). s. 29–44., 102–111., 144–147., 167–178.; Lengyel: *Eugen Gerometta a Alexander Lombardini*, 264.; Rizner, Ludovít V.: *Bibliografia písomnictva slovenského na spôsob slovnika od najstaršich čias do konca r. 1900*. II. zväzok. V Turčianskom sv. Martine, 1931. 24.; Rapant, Daniel: *Dejiny slovenského povstania roku 1848–49. Diel prvý. Slovenská jar 1848*. I/1. Turčiansky Svätý Martin, 1937. 153.

²⁵ Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest, 1982. 254.

²⁶ A Zsolna környéki hegyvidéki szlovákságot hívták így. *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen. V. Felső Magyarország. I. rész*. Budapest, 1898. 331.

²⁷ Lombardini: *Eugen Gerometta*, 619. Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2.*, 348. Azon is érdemes elgondolkozni, hogy kinek szólt ez a körözüvény, kinek jelenthetett valamit a napoleon-formájú-arc fogalma? Valószínű, hogy csak az írástudóknak, tehát a megye magyar, német s kisebb részben szlovák felsőbb rétegeinek.

len, hogy jobban megértettük indítékait és szándékait. De biztosak lehetünk benne, hogy helyesen értelmeztük a helyzetet? Az ítélet kimondása helyett lássuk, hogyan próbált meg Gerometta beilleszkedni a valós politikai viszonyokba a reformkor végi Trencsén megyében.

„... magát változatlan oppositionalisknak lenni vallotta ...”²⁸

Az első politikai szerepvállalása, amelyről tudhatunk, 1845 végéhez – 1846 elejéhez köthető. Ekkor többek között a horvát nemzeti mozgalomról folyt a vita a Budapesti Híradó, egy konzervatív napilap hasábjain. Gerometta a magyar ellenzék álláspontjával szemben az „illír pártot” vette védelmébe,²⁹ s ezzel kapcsolatosan alakultak ki a vita legélesebb szócsatái a bicsei pap és Josipovich Antal között.³⁰ A számunkra érdekes adatok azonban nem ezek, hanem az, ahogy Gerometta Jenő a szövegekben reflektál, és elhelyezi magát egy politikai palettán. A javaslatot elfogadja a trencsényi ellenzék, s így ír erről a szerző: „ellenzékünk, mellyhez tartozni mindeddig dicsőségemnek tartottam, megfedekezvén felállított elvéről, [...] hajlandó ezen Kossuthtól eredő antidemokratikus szüleményt védeni”. Másutt ugyanerről: „fájdalmasan hatott rám, mint ki hasonlólag az ellenzékhez szítók”. És újra: „vörös pártbelieim védeni sietnek [a javaslatot – D. J.]”.³¹ A rövid cikkben négyszer emeli ki ellenzékiességét, amit úgy tűnik, szükségesnek érzett hangsúlyozni a konzervatív orgánumban. Miután tehát ellenzékiességének a kiemelése előre meghatározott célt szolgál, nélkülözhetetlen, hogy más, tőle független forrás segítségével is be tudjuk határolni politikai beállítottságát. Ehhez rendelkezésünkre áll a Geromettától lehető legfüggetlenebb forrás, Marczibányi Antal főispán jelentése a kancellárnak a megye legaktívabb, legradikálisabb ellenzékijeiről.³² Ő ugyanis az 1847. január 7-én Puchón írott levelében a megye négy legkiemelkedőbb ellenzékije között említi a nevét. Érdeemes ebből hosszabban idéznünk: „Gerometta Jenő Bittsei segédlelkész az ellenzék minden némő imoralis gyülekezeteiben részt vett, több botránys Ki-csapongásokat Követett-el,³³ melyek iránt feladva, és papi vizsgálat alávetve, de csak hamar mindenektől felmentve, és jobb Káplánsággal volt meg-jutalmazva,³⁴

²⁸ MOL Kanc. Praes. (A 45) 1847: 41. sz.

²⁹ „Forró, égi rajongással illír földre néz a Táttra”. A szlovák és a horvát nemzeti mozgalom kapcsolataira lásd Arató: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848*, 111.

³⁰ Arató: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848*, 251–252.

³¹ Gerometta: *Trencsénből*, 423.

³² Marczibányi életrajzát lásd: Glatz Ferenc (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. II. kötet. Budapest, 2003. 836.*, illetve *Slovenský biografický slovník*, 4. zväzok, 62.

³³ Még azok a források sem vádolják Geromettát *Ki-csapongásokkal*, amelyek pánszlávizmussal igen. Hogy mik lehettek ezek a *Ki-csapongások*, nem tudni, és egy katolikus pap esetében mindenképpen mást kellett, hogy jelentsen, hiszen társadalmi szerepe leszűkítette azt a területet, amelyen belül maradván még nem érheti ez a vád. Két dolgról azonban tudásunk van, amelyek esetleg alátámasztják a vádat. Az egyik I. I. Szeznyevszkij, a charkovi egyetem orosz professzorának a levele, amelyet 1842. május 2-án írt Nyitráról az édesanyjának. A levél szerint Nyitrán ekkor egy nagyszabású bál volt, ahol a „park sokszínű papírlámpásokkal volt igen tarkán kivilágítva – [...] a házak előtt Haydn, Mozart, Beethoven és még nem tudom, kiknek a szobrai sorakoztak, felettük, német, szlovák és magyar fölliratok, a házakban zene és tánc. (Táncoltunk mazurkát, polkát, orosz négyest, ezek az itteni legkedveltebb táncok). Tíz óráig jártuk.” Stanislav, Ján: *Z rusko-slovenských kultúrnych stykov. V časoch Jána Hollého a Ľudovíta Štúra*. Bratislava, 1957. 65. Ezt a bálát pedig Szeznyevszkij szerint Gerometta készítette elő, bár hozzá kell tenni, hogy ekkor még filozófiát és nem teológiát hallgatott. A másik adat az, hogy 1848-as körözése alapján Gerometta nem szívesen vette magára papi öltözékét. Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2. 347.*

³⁴ A leírtak tehát három évvel korábban, 1844-ben történhetek, hiszen ekkor került első állomáshelyéről Biccseire. Lengyel: *Eugen Gerometta a Alexander Lombardini*, 263.

hol az oppositio részére Korteskedni, Trencheni közgyűlésekre megjelenni nagyobb kényelme és alkalmá van. Pedig nem csak gyűléseken, és ezeken kívül az oppositio tervei mellett és Kormány eljárása elleni ügyekben többször indulatossan kelt-ki, de a' hír-lapokban is beküldött saját neve alá-írása, és ki-nyomatása mellett az egész hon előtt magát változtatlan oppositionalisknak lenni vallotta.”³⁵ Megtudhatjuk tehát, hogy Marczibányi a Budapesti Híradó olvasója volt, valamint azt is, hogy a zenebona előtt másfél évvel még egyáltalán nem nehezményezték Gerometta részvételét a szlovák nemzeti mozgalomban – amit titkolni biztos nem titkolt, hiszen láttuk Tatrínbeli ténykedését is – lévén, hogy erről nem tesz említést a jelentés.³⁶

Végül, hogy teljesen összezavarjuk a „pánszláv”, Magyarország integritása ellen törő papról szerzett tudásunkat, idézzük őt magát a fenti hírlapi polémia befejező cikkéből: „nem hiszem, hogy valamely horvát tulajdon hazáját csonkítva a közös hazához hű lehetne”.³⁷

Láthatjuk tehát, hogy Eugen Gerometta a forradalom és szabadságharc hajnalán távol állt a teljes megyei vezetőréteg által hangoztatott vádtól. A továbbiakban arra keressük a választ, hogy 1848 tavasza után a bicsei káplán világlátása változott-e meg ennyire, vagy esetleg egy súlyos, egész Trencsént érintő választási csalásról van szó. A következőkben Eugen Gerometta életének 1848 tavasza és ősze közötti eseményeit ismertetjük, azonban elengedhetetlen, hogy ezt Trencsén megye és Magyarország északnyugati határvidéke történetének a keretbe foglalják.

Az 1848-as választási konfliktusok jellemzői³⁸

Az 1848-as választások az új választójogi törvény és a frissen bevezetett gyakorlat, valamint a minden eddiginél szélesebb választójog miatt nem voltak mindenütt problémamentesek. A talán legismertebb konfliktus a szabadszállási kerület képviselői helyéért folyt Petőfi Sándor és Nagy Károly között,³⁹ de ezen kívül még 38 helyen tudunk valamilyen összeütközésről, verekedésről, vagy ahol nem volt egyértelmű a választás kimenetele, s panaszbeadvány született – ez a képviselői helyek 8,6%-a. Ebből 8 nézeteltérés (az összes 21%-a!) zajlott Északnyugat-Magyarországon, 3 Trencsén és 5 Nyitra megyében (tehát a megyei kép-

³⁵ MOL Kanc. Praes. (A 45) 1847: 41. sz.

³⁶ Hogy érdekelte volna a kancellárt egy ilyen mozgalomról szóló tudósítás, afelől nem hagy kétséget Karol Zielonka ilyen irányú eperjesi ténykedése. Kovács: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. 329–331.

³⁷ Gerometta Jenő: [cím nélkül]. Budapesti Híradó, 1846. február 10.

³⁸ A fejezet a Pálmány Béla szerkesztette képviselői almanachra épül. Az életrajz-gyűjteményre hagyatkoztam a táblázat készítésénél is, valamint a képviselők nevének a leírásánál. Súlyos probléma ugyanis, hogy milyen nyelven nevezzünk meg egy képviselőt, aki minden bizonnyal szlovák etnikumú és anyanyelvű, valószínűleg szlovák (de legfeljebb *hungarus*) identitású, de mint a magyar országgyűlés tagjának a legtöbbször magyarul szerepel a neve a dokumentumokban. Itt a könyv készítői azt a nyelvet alkalmazzák, amely a családi és magánjellegű iratokban szerepel. *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 21. Megjegyzendő, hogy a téma egyik legnevesebb hazai szakértőjének, Szarka Lászlónak a monográfiájában egyetlen hibát talált a szlovák recenzens: a következetlen névhasználatot. Holec, Roman: *Szarka, L.: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Slovenský národný úvvin – národnostná politika v Uhorsku 1867–1918*. Historický časopis, ... (2000) 2. 359–360.

³⁹ Urbán Aladár: *Az 1848-as választások és Petőfi*. In: uő.: *A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról*. Budapest, 1981. 304–321.; Csizmadia Andor: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*. Budapest, 1963. 120–127.

viselőhelyek 42%-áért)⁴⁰. Ez rendkívül magas arány, az indokok keresésénél azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk a képviselőjelöltek, a választók vagy a választókerületek speciális, máshol elő nem forduló tulajdonságait. Nem juthatunk közelebb a választási konfliktusok közös csomópontjaihoz például akkor, ha a Wargha Józsa esztergomi képviselő mandátuma elleni beadványt vizsgáljuk, akit ellenfele fenyegetéssel vádolt meg. Wargha azt hirdette, hogy ha megválasztják, lemond a főszolgabírósról, erkölcsileg kényszerítve így a tőle megszabadulni óhajtó választókat... Ezen az alapon kell kizárnunk a másik két trencsényi konfliktust is. Borsiczky István báni képviselő mandátumát legyőzött választási ellenfelének egy keserű megjegyzése miatt vizsgálták, Mikuláš Martinček pedig, úgy tűnik, ellenjelölt nélkül kampányolt, s közben a földesurak ellen lázított.

Választó-kerület	Képviselő	Megválasztása
Bán	Borsiczky István (1783–1850)	Eördögh Imre ellenjelölt lemond, de lemondó nyilatkozatát a benne foglalt „ <i>merő rágalom és aljas koholmány</i> ” miatt vizsgálják.
Csaca	Vituly József (1817–1895)	Közakarattal Saját kerületében részt vett a választók összeírásában.
Kisucájhely	Mikuláš Martinček (1805–1861 után)	–
Puchó	Nozdroviczky Gyula (1817–1879)	– Saját kerületében részt vett a választók összeírásában.
Trencsén	Kubicza Pál (1816–1893)	Vetélytárs nélkül, az értelmiség korteskedett mellette.
Vágbeszterce	Ullmann László (1811–1889)	– Saját kerületében részt vett a választók összeírásában.
Zsolna	Dualszky Ignác (1810–1866 után)	Közakarattal Saját kerületében részt vett a választók összeírásában.

1. TÁBLÁZAT: TRENCSEN MEGYE TOVÁBBI KÉPVISELŐI 1848-BAN⁴¹

Közelebb kerülhetünk a probléma gyökeréhez, ha az öt nyitrai konfliktust elemezzük. Ezeknek ugyanis van egy fontos közös jellemzőjük, amely nemcsak a Gerometta–Marsovszky összeütközésre igaz, hanem más 48-as zenebonákra is, mint például František Jakubík rózsahegy-i megválasztására, de ide sorolhatjuk Arany János – igaz, komolyabb konfliktus nélküli – választási vereségét is.⁴² A közös jellemző itt két párt jelenléte. Az egyiket legegyszerűbben a megyei, általában a korábbi liberális reformellenzék pártjának ne-

⁴⁰ Pozsony megye két választási konfliktusát azért nem számítottam ide, mert az egyik konfliktust csupán sejtethetjük egy újság híradása alapján, mely szerint „*zajos és botránygyanús*” volt, a másik pedig közigazgatási jellegű volt, nem pedig nemzeti vagy politikai, hiszen arról volt szó csupán, hogy Nagyszombat városa is külön képviselőt választhasson, s ennek megtagadása szinte teljes körű bojkottot eredményezett. *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*, 95–97., 173–174.

⁴¹ A táblázat adatainak helye: *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*, 154–156., 220–221., 483–495., 549–550., 608–609., 930–932., 943–944., 1220.

⁴² Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 132–135.

vezethetnénk, a másik pártot pedig kivétel nélkül a választókerület központját adó város/városka jelentősebb politikai/vallási/gazdasági személyisége képviseli (a káplán, egy gazdag fakereskedő, városbíró, jegyző)⁴³.

Képviselő	Megye	Választókerület	Konfliktus helyi lefolyása	Következmények
Rudnyánszky János	Nyitra	Vágvecse	Véres zavargások (4 halott, 42 sebesült), a „világos kisebbség” (Keresztúry József hívei) karókkal hajtotta el a többséget, több bírót megsebesítettek, majd kikiáltották Keresztúryt a megyei szabadelvűek, holott ellenfele támogatói még nem szavaztak. 1594 aláíró (választó) tiltakozott.	A belügyminiszter kivizsgálhatja, új választásokat ír ki, Rudnyánszky győz.
Simonyi Ernő	Nyitra	Privigye	Ellenfele, Forgách Alajos privigyei katolikus lelkész hívei vágó és szűrő eszközökkel Simonyi fegyvertelen támogatóira rontottak. Simonyi a vármegyei ellenzék elismert tagja.	A zavargásokat Tarnóczy Kázmér fékezte meg, de beavatkozása miatt új választást írtak ki, itt ismét Simonyi nyert.
Szidor Ferenc	Nyitra	Galgóc	Verekedés, Frideczky Timót megyei tisztviselő híveit elkergetik Szidor Ferenc, a gazdag galgóci fakereskedő hívei.	Új választás, Szidor nyer ismét.
Tormay (Chrenek) György	Nyitra	Vágújhely	10 pontos kifogási listát adnak be ellene. Ó Kossuth híve, a liberális megyei ellenzék képviselője.	Megsemmisítik mandátumát, 5 napig képviselő, később sem töltik be a helyet.
Vagyon Antal	Nyitra	Szabolca	Koreszka József szabolcai polgármester tiltakozik a megyei Vagyon ellen.	Koreszka beadványát elutasítja a képviselőház.

2. TÁBLÁZAT: A VITÁS NYITRAI KÉPVISELŐI HELYEK⁴⁴

Fontos számunkra egy másik csoport vizsgálata is, a szlovák nemzetiségű képviselőké.⁴⁵ Alapvető közös jellemzőjük, hogy a felső-magyarországi városok tehetős, tekintélyes polgárai voltak. Ez alapján közéjük sorolhatjuk a zsolnai bíró legidősebb fiát, a bicseai káplánt is. František Anton Jakubik választókerülete központjában, Rózsahegyen volt jegyző, majd bíró, Martin Majerčák ügyvéd volt, Mikuláš Martinček több falu jegyzője, Szidor Ferenc

⁴³ A Pesti Hírlap így tudósít: „Semmi kétség, hogy követtválasztási törvényeink a helyi tekintélyeknek kedveznek... A falujegyzők, vidéki ügyvédek, a papok és azon földbirtokosok, kik városban nem laknak, a határozatály fölött a régi úrbéresekkal ellenkezésben nincsenek, természetes kijelöltjei választókerületeinknek. Ellenők fellépni még országoshírú embereinknek is bajos”. Pesti Hírlap, 8. évf. 1848. június 22. 88. sz.

⁴⁴ Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja, 737–739., 774–777., 856–857., 916–918., 935–936.

⁴⁵ Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja szerint öt szlovák nemzetiségű képviselő volt: Jakubik, Mačaj, Majerčák, Martinček, Szidor. Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja, 21.

(František Sidor?) a galgóci választókerülete központjában volt városbíró, és mint fa- és vaskereskedő a város legtekintélyesebb polgárai között foglalt helyet.⁴⁶

Láthatjuk tehát, hogy nem egyedi, kirívó esetről van szó, a felföldi választókerületekben gyakori volt az esetünkhöz hasonló alapszituáció, sőt az események sok helyen vettek erőszakos fordulatot, tehát a szembenállásra adott válaszok is hasonlóak voltak. (Erre a legjobb példa a négy szlovák városi képviselő: Jakubik és Szidor megválasztását véres tömegverekedések előzték meg, Martinček is a vidék forradalmi, földesúr-ellenes hangulatának a felébresztésével tudta megválasztatni magát.) Gerometta és Marsovszky esete tehát szervesen illeszkedik a vidék választási konfliktusainak sorába.

A konfliktus helyszíne

Biccse Trencsény megye északi részén fekszik, a Vág jobb partján. 2618 katolikus, 3 evangélikus és 325 zsidó lakik itt 1843 előtt.⁴⁷ A falunak két katolikus temploma van, de egy zsinagógával is rendelkezik. Földjei termékenyek, „... lakosai többnyire mesteremberek, fazekások, és fa kereskedők”.⁴⁸ Ez a fakereskedés minden bizonnyal a természeti környezet kihasználásán alapul – a trencsényi fát a Vág folyót igénybe véve úsztatják a délebbi területekre a szlovák tutajosok.⁴⁹

Biccseben áll a Thurzók régi kastélya. Itt kellett szolgálnia császári sereg tagjaként Juraj Jánošíknak, a Rákóczi-szabadságharc volt katonájának. Egy idő után megszökött innen, és egy „zsványbanda vezére” lett. 1713-ban elfogták, és Liptószentmiklóson a bordájánál fogva felakasztották. A legendája dalokban és mondákban már a 18. század folyamán elterjedt csaknem a teljes szlovák – sőt még lengyel – nyelvterületen is, mint olyan hegyi legényé, aki a gazdagokat kirabolja, és a pénzt a szegényeknek adja.⁵⁰

Korszakunkra ő már (egyelőre) az egyetlen, csak szlovák nemzeti hőssé vált.⁵¹ Az, hogy Jánošík Biccseről indult útnak, nyilván nem befolyásolta az általunk vizsgált választási konfliktust, s meglehetősen, annak szereplőire sem volt semmilyen hatással, mindazonáltal nem érdemtelen megemlíteni egy biccsei, nemzeti töltetű, de legalábbis annak tűnő összeköttetés vizsgálatakor.

Ezzel kapcsolatban azt sem érdemtelen megjegyezni, hogy 1861-ben a túrócszentmártoni memorandum⁵² ellen Trencsény megyében egyedül a biccsei választókerület 19 községe

⁴⁶ Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja, 403., 540., 549., 856.

⁴⁷ Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben*. II. köt. Pest, 1843. 520. Az adatok csak erre az időpontra nézve lehetnek hitelesek, hiszen Fényes Elek nyolc évvel későbbi *geográfiai szótárába* betűre pontosan átveszi a szócikket, amely így nyilván nem alapszik pontos adatokon. Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. 1. köt. Pest, 1851. 131.

⁴⁸ Fényes: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja*, 520.

⁴⁹ Mednyánszky Alajos: *Festői utazás a Vág folyón, Magyarországon*. (1825). Fordította: Soltész Gáspár. Budapest, 1981. 12–17., 61.

⁵⁰ Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Budapest, 1962. 131–132.; *Slovenský biografický slovník*, 528.; Kováč: *Szlovákia története*, 74.

⁵¹ Jánošíkkal ellentétben a korszakban felfedezett szlovák nemzeti hősök a magyar nemzeti panteonban is szerepelnek, elég itt Csák Mátéra vagy Hunyadi Mátyásra utalni.

⁵² 1861. június 7-én elfogadták *A szlovák nemzet memorandum*a című dokumentumot, amelyben a szlovák nemzet létét és egyenrangúságát, valamint nyelvi, iskolai és adminisztratív jogait kívánták elismertetni, és egy autonóm Felső-magyarországi Szlovák Kerületet szerettek volna létrehozni. Megemlítendő, hogy egyik megfogalmazója Ján Francisci volt. Szarka László: *A szlovákok törté-*

– leginkább az előjáróik – tiltakozott, míg Nyitrában csaknem 400 község. Tudomásukra jutott, hogy a megyéből is többen jelen voltak a „szláv gyülekezeten”. Mint írják: „Mi, mint Trencsénmegye tótajkú lakosai, kénytelenek vagyunk az ellen ünnepélyesen tiltakozni”. Mivel „méltó gyanuval láttuk az említett gyülekezetre megyénk területén át oly egyéneket sietni, kik, mint az osztrák kormány bérenczei, alkotmányos szabadságunk fizetett ellenei, - és olyanokat, kik már 1848/9-ben fegyveres kézzel támadták meg anyaföldünket, kiknek akkor is holmi szlávországi szabadsági ígérettel sikerült elcsábítani egy kis töredéket, hogy az csakhamar kiábrándulván tapasztalja, miképp juttatják ugyanazon járom alá öt jutalmul, mint a többit büntetésül.”⁵³

Felettébb gyanús volna az aláírók névsora, ha a petíciót a dualizmus korának felső-magyarországi társadalmi közegében adták volna be, ám ekkoriban még nem indult meg a felfokozott magyarosítás(i szándék) gépezete. A magyarország vádját öntudatlanul is elhárítják az aláírók, hiszen, bár a beadványt tiszta magyarsággal fogalmazták meg, a 112 aláíró közül 108-an szlovákul írták le a nevüket, a helység- és tisztségneveknek pedig mindegyike ezen a nyelven szerepel.⁵⁴ A hungarus patriotizmus juthat eszünkbe róla, és nem is alaptalanul, hiszen „Az ország színe előtt valljuk: »hogy mi Magyarországot az abban lakó nemzetiségek közös hazájának, és ezeket testvéreknek tekintvén, mint magyarok (Uhri)⁵⁵ hazánk alkotmányos szabadságáért és integrációjáért élni és halni készek vagyunk most, mint készek voltunk mindig.«”⁵⁶

A biccei kerület tehát politikailag kifejezetten aktív, ugyanakkor ellenáll mind a magyarosításnak (ezt Gerometta esete mutatja a legjobban), mind a „szlovákosítás”-nak. Amint látni fogjuk, ugyanez a terület hasonló módon egy emberként fogott össze tizenkét évvel korábban Eugen Geromettáért, amikor pánszlávizmussal vádolták, hasonló, egységes nyilatkozatot téve a községek előljárói által.

Az ellenfelek – 1848 tavaszán

A leírt konfliktus tehát egyáltalán nem volt szokatlan a felföldi régióban. Az adott eset vizsgálatánál azonban fontosak az előzmények is. Trencsén megye túlnyomórészt szlovákajkú népe (így a biccei lakosság is) kitörő lelkesedéssel fogadta az áprilisi törvényeket, elsősorban a jobbágyfelszabadításról szólót.⁵⁷ Az ünnepi beszédek hangsúlyozták a vívmányokat, a köznemesség áldozatkészségét, a király jóságát. De hogy a többségében csak szlovákul értő tömegek is megtudhassák, mit jelentenek nekik a változások, ahhoz a törvények magyar

nete. Budapest, [1993]. 116.; Chmel, Rudolf (szerk.): *Szlovákkérdés a XX. században*. Pozsony, 1996. 564.

⁵³ *Az 1861-ik évi Magyar Országgyűlés*. III. kötet. Pest, 1861. 458.

⁵⁴ *Az 1861-ik évi Magyar Országgyűlés*, 459–460. Érdekesség, hogy a lista első helyén az a Keblussek Miklós (a beadványon: Mikulas Keblussek) áll, akit Gerometta maga is megnevez vádlói között. (Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. 1/2. 371.) A második helyen pedig Jozef Malocsay, a lelképásztor utóda a gyülekezet élén. Egy éve volt ekkor Biccse, helyzete nem lehetett teljesen független a nép hozzá való viszonyától, így talán nem tévedünk, ha azt mondjuk: tiltakozása a memorandum ellen nem váltott ki ellenkezést a hívők körében. Lombardini: *Eugen Gerometta*, 618. Megjegyzendő, hogy Malocsay keresztnévét tévesen Gáspárnak tudja Lombardini.

⁵⁵ Itt az *Uhor* szó többes számáról van szó, amely a történelmi Magyarország (Uhorsko) etnikailag-nemzetileg meg nem különböztetett lakosát jelöli.

⁵⁶ *Az 1861-ik évi Magyar Országgyűlés*, 458.

⁵⁷ Jászi Oszkárt idézve: „A 48-as forradalomban is a jobbágyfelszabadítás gondolata megteremtette a lelkek azt a közeledését, melyre a kiegyenlítő nemzetiségpolitika épülhetett volna.” Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986. 120.

nyelvű szövegét szlovákra kellett fordítani. Ezt pedig Trencsén megye döntéshozói Eugen Geromettára bízta.⁵⁸ Emlékezzünk: nem telik el két hónap, és a június 21-i megyei ülésen kormányellenességgel is megvádolják ...

Holott Palugyai Imre nyitrai megyéspüspök csaknem egykorú visszaemlékezése szerint valahogy így történt a törvények kihirdetése: „Ha visszaemlékezem, minő kedvező viszonyban ezelőtt is állott emez egyházi egyén [Gerometta – D. J.], de különösen, midőn a múlt országgyűlésen hozott és hivatalos úton reá bízott törvények kihirdetése és magyarázata alkalmával összegyűlt sokaságot törvényes ösvény követésére, a magyar, mint diplomaticus nyelv tanulására ösztönzött úgyannyira, hogy emez eljárása minden rendű és rangnak nyilvános helyeslését nyerte, [...] hanem személye is legnagyobb népszerűségben részesült.”⁵⁹

Májusban pogromhangulat alakult ki a felvidéki megyékben, s ennek megfékezésében nagy szerepet vállalt Marsovszky Bernát is, aki személyesen is részt vett a zavargások leállításában Vágújhelyen. Eugen Gerometta pedig a biccsei katolikus közösség vezetőjeként „védelmezte az üldözött izraelitákat”.⁶⁰ Ez az adat azt mutatja tehát, hogy mind Marsovszky, mind Gerometta – a természetesen korántsem figyelmen kívül hagyandó humanista látásmód mellett – a közösség (megyei vagy helyi) vezetőjének érezte magát, akinek kötelessége a rend helyreállítása, a lakosság biztonságának és nyugalmanak a megőrzése. De ez nemcsak a magától értetődő szembenállásra irányítja a figyelmünket, hanem Gerometta egy állítását is alátámasztja, amelyet később elemzünk a két fél választás előtti viszonya kapcsán.

Geromettáról már esett elég szó, most következzen hát a győztes ellenfél, Marsovszky Bernát. A Marsovszky középkori eredetű, trencsény megyei nemesi család, a névadó – és Biccsetől alig néhány mérföldre lévő – Marsovát (valamint Miksovát) Zsigmond király adományozta nekik. Marsovszky Bernát édesapja, Marsovszky Károly a napóleoni háborúk harcai után, 1816-ban tért haza a korábbi családi birtokai töredékére, és felesége, Vachtler Karolina hozománya segítségével kiváltotta többi birtokát, majd felvirágoztatta azokat. 1859-ben 518 hold földet birtokol, így ő rendelkezik a 36. legnagyobb területtel és az 50. legmagasabb földjövedelemmel a megyében.⁶¹

Bernát két testvérével, Móriccal és Jusztinnal együtt a szülői házban széles látókörű, gondos nevelésben részesült.⁶² Hogy milyen légkör lehetett az udvarházban, arról tanúskodik a három fiú sorsa. Bernát a forradalom hírére beállt a nemzetőrségbe, majd képviselőnek választották, és a magyar országgyűlés tagja maradt Debrecen, illetve április 14-e után. Amikor ellene mint debreceni képviselő ellen lefolytatták a nyomozást, halálraítélték, azután kiengedték, továbbra is jócskán adott munkát a rendőri megfigyelőknek, hiszen Kosuth-bankókat rejtegetett, és gyakran mutatkozott egy társaságban „kompromittáltakkal”.

⁵⁸ Rapant: *Dejiny slovenského povstania roku 1848–49*. I/1. 206., 262–264.

⁵⁹ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 366. Palugyairól egyébként úgy tudja a szlovák életrajzi lexikon, hogy nyitrai püspöksége alatt jelentősen támogatta többek között a szlovák lelkészeket is, vélhetően innen ismeri Geromettát is. *Slovenský biografický slovník*, 4. zväzok, 389.

⁶⁰ *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 548.; Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 369–373.; Közlöny, 53. sz. 246.

⁶¹ *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 547.; Fényes Elek: *Magyarország statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. Részletes és kimerítő leírása az egyes vármegyéknek, s azokban a 100 holdnál többet bíró birtokosoknak és földjeik mennyiségének, a szolgabírói járások szerint az egyes városoknak, mezővárosoknak, faluknak és pusztáknak, az utolsó posta feljegyzésével*. I. köt. Pest, 1860. 16–20.

⁶² *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 547.

Móric a gimnázium után jogi tanulmányokat folytatott, amelyet 1840-ben, Pozsonyban fejezett be. 1841-ben, húszévesen már szolgabíró, két évvel később a megye reformnemes-ségének az egyik vezére. A vágújhelyi pogromot az ő vezetésével verték szét, majd a szlovák légió betörésekor, a budatini csatában is helyállt. A szabadságharcban honvéd főhadnagyként harcolt, majd többéves emigrációba kényszerült.⁶³ Jusztinról szinte semmit nem tudunk, az egyetlen adatot Kozma György hagyta ránk: szerinte egy ötszáz fős gerilla-csapat vezére volt 1849-ben.⁶⁴

És van még valami, ami Marsovszky Bernát életére hatással volt, és az apától ered: a kapcsolat Biccsevel. Fentebb említettük, hogy a családi székhely melletti város egy órányi járásra volt Marsovától. De Marsovszky Károly esküdtként is működött itt 1826-ban, amit két, biccsei keltezésű levele is igazol.⁶⁵ Annak, hogy Marsovszky Bernát a városban vagy annak közvetlen közelében nőtt fel, mindekképpen befolyásolnia kellett a választását, mely szerint ő a biccsei kerületi jelöltség mellett döntött.

Megjegyzendő, hogy a két említett levél tisztán latin nyelvű, ezekből nem derülhet ki, hogy a család az asszimiláció melyik fázisában volt korszakunkban. Az 1803-ig meglévő családi levéltár ugyanis többnyire szlovák nyelvű iratokat tartalmaz, és csak elvétve szerepel köztük latin nyelvű – magyar pedig egyáltalán nem.⁶⁶ Így nem tudjuk, hogy az 1820-ban született Marsovszky Bernátnak a szlovák vagy a magyar volt-e az anyanyelve (véltően még az előbbi). Magyarul azonban bizonyosan tudott – ez követelmény volt a képviselőkre nézve.⁶⁷

A pozsonyi bencés gimnázium IV. grammatikai és két humán osztályát jeles tanulónként végezte el. További tanulmányait is valószínűleg Pozsony jogakadémiáján végezte. Már húsz évesen szerepel Trencsén megye tisztii karában, hiszen 1840-től aljegyző, később főjegyző lesz. Hogy milyen szerepet vállalt 1848 tavaszán, arról már esett szó.

Biccse, 1848. június 20. A választás története

Szemere Bertalan belügyminiszter 1848. május 22-én körrendeletet bocsát ki a városokhoz és megyékhez az új választások megtartásáról.⁶⁸ Ez minden bizonnyal Trencsén megyéhez is eljutott. Az ezután történekről van egy kerek narratív forrásunk, melyet vezérfonalként követve dolgozzuk fel a választás történetét. Ez pedig Eugen Gerometta beadványa a kormányhoz, melyben részletesen beszámol az esetről.

Első feladatunk természetesen az, hogy az adott forrást a hitelesség próbájának vessük alá. Mivel ez egy választási küzdelem egyik szereplőjétől származó dokumentum, csaknem magától értetődő az erős szubjektivitása, mindazonáltal a legkevésbé sem nevezhetjük propaganda-anyagnak, mégpedig azért nem, mert segítségünkre van egy egykorú forrás, amely kontrollként szolgálhat. Ez a Közlöny augusztus 1-jei számában található, ahol rövidítve

⁶³ Életrajzát lásd: Petrogalli Artúr: Marsó- és Jablonfalvi Marsovszky Móricz királyi tanácsos (1821–1887). In: *Tizedik évfolyam. 1887-i Évkönyv*. A Trencsén vármegyei Természettudományi egyesület megbízásából szerk.: Petrogalli Artúr. Trencsén, 1888. 27–30.

⁶⁴ *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 547.; Nagy Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 7. köt. Pest, 1860. 341. Kozma György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikona*. III. kötet. K–M. (OSZK Kézirattár) 330.

⁶⁵ OSZK Kézirattár, Levelestár, Marsovszky Károly, 1824. okt. 20., Bittse, 1826. május 20. Bittse

⁶⁶ Štátny archiv bytča (ŠAB), Maršovský, VII. no 1.

⁶⁷ Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 232–233.

⁶⁸ Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 74.

közlük azt a terjedelmes levelet, amelyet a bicsei választókerület küldött, és amelyben hitet tesznek Gerometta hazafisága mellett.⁶⁹ (Nem mellékes megjegyezni: egy helyütt reflektálnak, melyből megtudhatjuk, hogy a hitet tevők „száma majd 30 000nyi”. Itt a tiltakozó iromány szerzői tehát maguk mögött tudják/szeretnék tudni a teljes választókerületet, lévén, hogy az általános szabályok szerint egy választókerület teljes – tehát nem csak a választó – népeisége 30 000 körül mozgott.)⁷⁰ Az irat minden állítása alátámasztja a Gerometta által elmondott történetet.⁷¹

A másik hitelesítő tényező maga a fórum, ahova benyújtotta a kérelmét esete felülvizsgálatára. Ha valóban igaz rá a „pánszlávizmus” vádja, akkor nem próbálja meg kétszer is a megyei hatóságok előtt tisztázni magát (pedig megtette), hanem csatlakozik a „szlovák nemzeti felkeléshez”, vagy, ha ebben nem lát alternatívát, emigrál (ezt könnyen megtehetette volna, mint majd látni fogjuk). Ezzel szemben harmadszorra már a pesti kormányhoz nyújtja be kérelmét azokban a napokban, amikor Bécsben Štúrnek már a Szlovákföld elfoglalására indítandó hadjáratot készítenek elő ...

Érdekes hosszabban idézni őt magát és felvenni a történet fonalát ott, ahol elhagytuk, vagyis 1848 kora nyarán: „A bicsei választókerület más kerületek által is fölszólítva engem akart képviselőül. A megkövesült aristocrazia, mely titkos tanácskozmányában elhatározta, hogy amennyire csak lehet, megyénkben minnél több nemes menjen képviselőül a nemzetgyűlésre, bennem arisztokratikus céljaikhoz rossz eszközt szemlélvén, Marsovszky Bernátot, csak egy néhány hét előtt még igen jó barátomat, arra bírta, hogy az testvére által mindent elkövessen, miszerint netalántani kiválasztásom hajótörést szenvedjen.”⁷² Már említettük feljebb, hogy a megyei köznemesség nagyon gyakran összezárt, ha arról volt szó, hogy valaki nem közülük való nyerné el a pozíciót, így ebben az állításban nincs semmi meglepő. Annál furcsább a másik szál – Gerometta és Marsovszky barátsága. Valóban így lett volna? Ezt igazoló dokumentumok sajnos nem állnak a rendelkezésünkre, mindazonáltal az elvi lehetőséget mindenképpen fenn kell tartanunk. Hiszen a rokonszenvi kapcsolatok több feltétele igaz volt rájuk.⁷³ Gerometta a leginkább előtérben lévő megyei ellenzékiek egyike volt a negyvenes évek második felében, s Marsovszky szintén következetesen ehhez a csoporthoz húzott. Vallás, életkor, műveltség, társadalmi pozíció⁷⁴ szempontjából is nagyon közel állhattak egymáshoz, nem beszélve a földrajzi közelségről.

⁶⁹ Sajnálatos módon csak egy töredéket közölnek ebből a levélből, pedig valószínűleg rengeteg értékes információt tartalmazott, mint arra utalásokból következtethetünk. Mindazonáltal a Közlöny szerkesztőinek hozzáállását mutatja, hogy a tiltakozó levelet látványosan kelletlenül közölték, többször említik a helyhiányt, amely miatt nem közlik a teljes dokumentumot. Ez minden bizonynyal többé-kevésbé igaz is, bár az erre való hivatkozás kissé furcsán hat, ha az újság következő oldalára lapozunk: itt a spanyol királynőről olvashatunk, aki terhessége idejére le kellett, hogy mondjon a táncról és a lovaglásról: „Mily nagyszerű feláldozás a népért!” Közlöny, 1. évf. (1848. augusztus 1.) 53. sz. 247.

⁷⁰ Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 67.

⁷¹ Közlöny, 1. évf. (1848, augusztus 1.) 53. sz. 246.

⁷² Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2*. 370.

⁷³ Petrusek, Miroslav: *Szociometria. (Elméletek, módszer és technikák)*. Budapest, 1972. 306.

⁷⁴ Egyikük egy ősi, katolikus család fia, másikuk pap, mindketten 28 évesek (*Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*, 547.; Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2*. 347.) a vidék társadalmában mindenképpen a legműveltebb rétegbe tartoznak, társadalmi pozícióik pedig mindkettőjüket alkalmassá teszik a regionális vezetői szerepre.

Marsovszky Bernát Móric nevű testvére szolgabíró volt, így indíthatott vizsgálatot, amelyben egy 10 pontból álló vádlajstromot hozott fel Gerometta ellen, aki állítása szerint sikerrel tisztázta magát a vádak alól.⁷⁵

„Ezután az összeírásnál vittek véghez mindenféle törvénytelenéseket, a fele sem íratott össze a törvény szerint elismert választóknak.”⁷⁶ Ezt a jelenlegi forrásadottságokkal nem tudjuk alátámasztani vagy cáfolni, az viszont tény, hogy Marsovszky Bernát a vármegye középponti választási bizottmánya választókat összeíró tagja volt.⁷⁷

Tudjuk azonban, hogy a falvakban általában – a dologidő miatt – nagyon nehezen ment az összeírás, hiszen a választókat jobban érdekelte a mezei munka, mint szavazati joguk biztosítása, és így – Gerometta állítása szerint az őt leginkább támogató szegényebb választók – család nélkül is kimaradhattak az összeírásból. Mindazonáltal az ilyen bizottságok manipulációira volt bőven példa még a Felföldön is, például Selmecbányán vagy Dobsinán.⁷⁸ Az bizonyos azonban, hogy Gerometta valóban úgy tudta, hogy a választók egy jelentős részét kihagyták az összeírásból, hiszen – többek között – ennek a kivizsgálását kérte a kormánytól.

A következő állítás az, hogy a már így is hiányos választói kör jelentős része a választás napján elveszett. Itt esetleg a korabeli választásokon gyakorta alkalmazott intézményt, az itatást sejtethetjük a háttérben.⁷⁹

A káplán azzal a megjegyzéssel, hogy még ekkor is az ő pártja volt többségben, leírja a már ismert eseményt, a katonaság beavatkozását, amely által így Marsovszkyt választotta meg képviselőnek a kevés számú nemes és nemesi lekötelezett.⁸⁰ Ezzel a konfliktus jól illeszkedik a választásokról fejezetben elmondottakhoz, vagyis a megyei nemesi csoportosulás és a helyi képviselőt támogató népi–polgári tábor ellentétéhez.

A választás utáni órák leírása nem elég részletes, ezért ellentmondásos. Azt írja, hogy őt eltávolították, a választókat pedig megfélemlítették, hogy ne készülhessen a választási csalás ellen petíció. Nehezen értelmezhető, hogy ha egyszer a katonasággal kell szétkergetni a választóit, és a vád az ország területi épsége elleni mozgalom szervezése, akkor miért nem fogták el, miért mehetett el szabadon másnap Zsolnára, és miért járhatott a megyében szabadon.⁸¹

⁷⁵ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2.* 370.

⁷⁶ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2.* 370.

⁷⁷ *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 548. Eszerint csak június 17-től tölti be ezt a tisztséget, de az adat hitelességét két tény is cáfolja. Az egyik, hogy legalább 14 nappal a választás előtt kellett az összeírást megkezdeni (Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 89.), s így Marsovszky csak 3 napig tevékenykedett, a cikk ugyanakkor a ténylegesnél 10 nappal későbbre teszi a választás időpontját, július 1-jére.

⁷⁸ Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 89–99.

⁷⁹ Lásd például Petőfi esetét. Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 123.

⁸⁰ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2.* 370.

⁸¹ Gondolatkísérletként egy analóg példát hozhatunk: Petőfi esetét. Őt ugyanúgy megvádolták a nép izgatásával, amiről tudjuk, hogy teljesen alaptalan volt, így természetesen ezzel az indokkal nem fogathatták el. Mivel a Geromettára mondott vádak egy jelentős részét meg tudjuk cáfolni, s ő a többről is azt állítja, hogy csak rágalmak, – jobb híján – elfogadhatnánk azt a választ, hogy azért nem fogták el, mert nem volt miért. Érdeklenség továbbá, hogy Geromettához hasonlóan Petőfit is pánszlávizmussal és „Tótország” megalapításának a szándékával vádolták. Csizmadia: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, 121–123.; Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2.* 370.

Petíció azonban valóban csak négy nappal később, június 24-én született. Gerometta erről már csak utólag értesült, és kifejezetten elégedetlen mind a megfogalmazással, mind az indoklással: „Kár volt azt már elküldeni.” Habár a mandátummal kapcsolatos tiltakozó beadványról a nemzetgyűlési képviselők almanachja nem tud, az mégis létezett, hiszen a *Közlöny* idézett cikke is tud róla: „... e tárgyban már úgy is petíció küldetett a képviselőházhoz...”⁸²

A választás másnapján azonban tűz ütött ki a közeli Zsolnán, Gerometta szülővárosában, ezért odasiét a szüleit vigasztalandó, hiszen az ő házuk is megsemmisült.⁸³ Hunfalvy János tizenöt évvel később még mindig találkozik a tűzvész nyomaival, hiszen például még a plébániatemplomot sem állították helyre ekkor.⁸⁴

A választást követő napokban Gerometta így nem tartózkodik Biccscén, csak 23-án este ér vissza. Itt nem kis meglepődéssel tapasztalja, hogy időközben az ügyben „valami titkos nyomozás történet, melyről senki nem tudott, csak ellenségeim;” „mivelhogy én az oroszral és Jellasiccsal tartok”.⁸⁵ Ezek tehát komoly vádak, úgy tűnik, először szembesítették ezzel. Így célszerűnek tűnik itt tárgyalni, mit is értettek ezen vád alatt. Az 1849 előtti magyar politika és az úgynevezett pánszlávizmus kapcsolatának – főként, hogy mit értettek a pánszlávizmus fogalma alatt – tárgyalására itt nincs hely,⁸⁶ így azt próbáljuk meg kideríteni, mit jelenthetett a vád, és milyen alapja volt Gerometta esetében.

Ő maga így fogalmazza meg a kérdéssel kapcsolatos álláspontját: „egyik pont a másikat nullificálja. Egyikből az tetszik ki, hogy az orosz abszolutizmussal tartok, egy másbul, hogy Magyarország a többi örökös tartományoktól teljes elszakításának vagyok barátja, egy más megint, hogy szláv köztársaságot kívánok. No hogy lehet ez? Ez politice impossibile.”⁸⁷

Ez így valóban az. Nehezen képzelhető el a reformkor végének egyik legkiemelkedőbb trencsényi ellenzékijéről, hogy az osztrák császár helyett az orosz cár uralma alá vágyik. Ennek alátámasztásához segítségül hívhatjuk Geromettának egy vélhetően nem szándékosan elejtett megjegyzését. Amikor arról ír a kormánynak, hogy a tévedést (ellenfeleinek) beismerni nem hiba, hanem hősi tett, így fogalmaz: „... a következetesség, ha valótlan dolgozon épül, megszűnt következetesség lenni, s én az ilyen orosz következetesség kedvéért már eléggé nyomorult állapotomat még nyomorultabbá nem fogom tenni ...”⁸⁸ Figyeljük meg: Gerometta az orosz jelzöt mindenképpen negatív értelemben, a hazugság szinonimájaként használja, s ha valóban egy véletlen megnyilatkozás ez, akkor sok mindent elmond az orosz birodalomhoz való hozzáállásáról.

Így, ha valami alapja lehetett a vádaknak, az a szlovák nemzeti mozgalomban való részvétel volt, amelynek látszólag folytatása volt a szlovák nemzeti felkelés, hiszen vezetői (Štúr, Hurban, Hodža) és résztvevői jelentős részben megegyeztek. Ugyanakkor, bár a nyelvi-

⁸² Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 370.; *Az 1848–1849. évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja*, 548.

⁸³ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 370. Gerometta unokaöccse, Alexander Lombardini így ír erről: „1848. június 21-én ebéd után [...] tűz ütött ki Davidék portáján [...] Rövid idő alatt az egész várost elpusztította. A harangok megolvadtak. A kereszt leesett a toronyról, és összetörte a templom boltozatát ...” Lombardini: *Stručný dejepis slobodného mesta Žiliny*, 25.

⁸⁴ Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben. Történelmi és helyirati szöveggel*. Rajzolta Rohbock Lajos. Első szakasz: Magyarország. II. köt. Darmstadt, 1863. 115.

⁸⁵ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 371.

⁸⁶ A pánszlávizmus fogalmához lásd Szarka László: *Utószó. Pánszlávizmus – Rejtőzködő eszme vagy eszmetörténeti rejtély?* In: Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000. 406–418.

⁸⁷ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 372.

⁸⁸ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 369.

kulturális harc még felekezeti volt, a politikai (és később a fegyveres) konfliktusban már a legnagyobb részt evangélikusok vettek részt. Erre legjobb példa a lipcsei evangélikusok által aláírt 30 értelmiségi, akik mindegyike lutheránus. Ahol némi sikert érhetett el a szlovák felkelés, azok általában a többségében evangélikus területek voltak. Trencsén megye pedig nem tartozott ezen területek közé – láttuk, Biccscén 1843-ban csupán három evangélikus élt. Jellemző az eset, hogy a Frischeisen alezredes vezette hadtest, amely a Habsburg-párti szlovák önkénteseket volt hivatott támogatni, nem mert nekiindulni a hadjáratnak Trencsén megyén keresztül, mert félték az ellenséges érzelmű lakosságtól. Amikor mégis elfoglalták Zsolnát 1849. január 4-én, Štúr és Hurban lelkesítő szavainak hatására egy lélek sem jelentkezett önkéntesnek.⁸⁹ A Trencsén megyében született Štúr is, ismerve a vidék hozzáállását, határozottan elzárkózott a megyéből indítandó szlovák felkelés gondolatától.⁹⁰

Gerometta „pánszlávizmusa” tehát nem illik a képbe, hiszen ő katolikus pap volt, de maga a tény is, hogy képviselőnek jelöltette magát, mindenképpen mutatja, hogy nem fordult szembe a magyar politikával, hiszen a magyarországi törvényalkotásban kívánt részt venni. Trencsénnek a szlovák felkeléssel való viszonyát érzékelteti az a nyilatkozat is, amelyet a megyei evangélikus – tehát a felkelésre elvileg fogékonyabb – papság tett, és alig egy héttel a pánszlávizmussal megvádolt lelképásztor választási veresége után adtak ki. Ebben hitet tesznek az ország integritása mellett, és az ellene fellépő egyháziakat így nevezik: „eszköze a szolgaságnak”.⁹¹

Gerometta maga így ír a „pánszlávizmushoz” való viszonyáról: „... május 1-én az összegyűlt néhány ezernyi sokaságot minden pánszláv demonstrációtól visszatartottam [...] a nemzeti őrsereg alakításában és buzdításában segítségemmel élt sokhelyt a megyei tisztviselés. Erről Trencsén megyében az utolsó gyerek is tud beszélni.” Másutt pedig: „Én őszintén megvallom: hogy én azoknak, kik a tót litteratúra körét elhagyván, a politikába átalvitték pánszlávizmusi vágyaikat, ellensége vagyok, valamint ők is ellenségeim, mert bennem csalatkoztak, azt gondolván, mivel hogy én anyanyelvem kiművelése mellett munkálkodtam (a köznép könnyebb kiműveltetése érdekében tettem ezt) politikai vakmerőségeiket, miknek semmi haszna is, fogom követni ...” Amint észrevette leveleikben a törvénytelen utat, megszakította velük a kapcsolatot, s egyúttal kinyilvánította „Magyarország integritása melletti tántoríthatatlan ragaszkodásomat”.⁹²

Ezt alátámasztja a Közlöny már idézett cikke is (itt kivételesen szó szerint idézik a biccseiek panaszlevelét): „Mi, kiknek száma majd 30. 000nyi, becsületünk lekötésével tanúsítjuk – a közlők szavait [szerkesztői megjegyzés – D. J.] – hogy Gerometta Jenő sem nyilvános beszédeiben, sem privát társalgásában nem emlegetett szláv köztársaságot, sőt, mindig a Magyarhon iránti ragaszkodásra serkentett.”⁹³

Az idézet igazolja Gerometta azon állítását is, hogy a környékbeli lakosok – de legalábbis egy jelentékeny csoportjuk – tűzbe mentek volna érte. Erre hivatkozik ugyanis a káplán, amikor menekülését magyarázza: nem szeretett volna véres összecsapást, így in-

⁸⁹ Viktor: *1848–1849 legendája a szlovák történetírásban*, 85–88., 165–166.; Rapant: *Dejiny slovenského povstania roku 1848–49*. I/1. 295–296.

⁹⁰ Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Diel druhý. Povstanie septembrové*. II/1. Turčiansky Svätý Martin, 1950. 85.

⁹¹ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 339–340. Meglehet, hogy ez egy preventív jellegű nyilatkozat volt, azért, hogy biztosítsák magukat a Geromettához hasonló eset elkerülésére.

⁹² Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 369–373.

⁹³ Közlöny, 1. évf. (1848. augusztus 1.) 53. sz. 246.

kább Morvaországba menekült. Itt szükség is van a magyarázkodásra – ez a történet talán leggyanúsabb pontja abból a szempontból, hogy mégiscsak igazak-e a vádak. A szlovák légio nyugati támadásai rendre Morvaországból indultak. Ezt természetesen a kortársak még nem tudhatták, azon kívül Gerometta nem „csak úgy” szökött át a határon, hanem határozott céllal. Velké Karlovicébe, a határtól 2–3, Biccsetől körülbelül 30 kilométerre lévő faluba igyekezett, ahol néhány hetet töltött egy rejtélyes herceg társaságában, akivel régebb óta jó barátságban voltak. A herceg lehet a megoldás kulcsa is, esetleges politikai szerepvállalása például tisztázhatná/cáfolhatná Gerometta igazát. Addig olyan ellentmondásokkal kell szembesülnünk, mint hogy a pap hirtelen súlyos betegségbe esett, és ezért nem tért vissza Magyarországra, viszont ez idő alatt Karlovicében misézik, és a népnek prédikál.⁹⁴

Hazatérve értesül a vádpontokról: „egyetlenegy szó, ismétlem: egyetlenegy szó sincs igaz azokban, sőt, hogy éppen ellenkezőjét mondtam azoknak, mik ottan fel vannak jegyezve ...”. Mert „csak azon hazugságok lőnek alattomosan feljegyezve s a megyének béküldve, melyeket némely ellenségeim egészen elcsavart szavaimbul összekomponáltak ...”⁹⁵ Nem nehéz elképzelni, hogy a szlovák nemzettudatú, a szlovák nyelvet és kultúrát fejleszteni kívánó, a szegényebb – és itt: szlovák – népet támogató pap beszédei tartalmaznak olyan részeket, amelyeket kiragadva a szövegekörnyezetükből szemünk elé tárulhatnak a dolgozatunk elején ismertetett vádpontok. Hogy ekkoriban milyen emberpróbáló feladat volt „jó szlováknak” lenni, mi sem mutatja jobban, mint egy 1842-es petíció esete. Egy meglehetősen mértéktartó kulturális követeléseket tartalmazó beadványt fogalmaztak meg, és kifejezetten csak az értelmiség (mintegy 200 fő) körében terjesztették, hogy ne lehessen a nép lázításával megvádolni őket. A magyar nemesség válasza természetesen a „pánszláv lázítás” bélyege volt, hozzátevé, hogy az aláírók nem képviselhetik a teljes szlovák népet, tevékenységük csak „sötétben kullogó ármány” ...⁹⁶

A nyomozás utáni, a vádemeléssel kapcsolatos részek Gerometta legkevésbé alátámasztható sorai. A trencsényi nemesség katarzisközeli állapotáról beszél, hogy a vádirat már az asztalon volt, de már maga Marsovszky sem akarta aláírni, és végül a káplán legnagyobb ellensége, Urbanovszky Móric írja alá, amikor a főispán tudomására jutott mindez, akkor összeveszett a trencsényi urakkal ...⁹⁷ Megjegyzendő, hogy ez a főispán ugyanaz a Marczibányi Antal, aki Gerometta „botrányos Ki-csapongásairól” beszámolt.

Urbanovszky a Biccsehez legközelebb eső faluban, Hliniken (a dualizmus korában Vágagyagos) élt az 1837-es nemesi összeírás szerint. Túl sokat nem tudunk róla, csak azt, hogy az 1861-es országgyűlésre a biccsei kerület közfelkiáltással választotta meg képviselőnek (bár azért ez is sokat elmond), de már két évvel korábban is vállalt hivatalt, ügyészként működött a városban. Gerometta szerint korábban 20 tanú előtt kijelentette, hogy ő a káp-

⁹⁴ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 347., 371. A falu birtokosa ekkor a Kinsky család. Róluk úgy tudja az *Ottův slovník*, hogy a cseh főnemesség azon ritka családai közé tartoztak, akik mindenkor kitartottak a természetes nyelvük, tehát a cseh mellett. Ezért lehetséges, hogy a rejtélyes herceg az ekkor a falut ténylegesen birtokló, Geromettával egyidős Eugen Kinsky. *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. XIII. díl. Praha, 1898. 1073. *Ottův slovník naučný*, XIV. 245. *Ottův slovník naučný*, XXII. 38.

⁹⁵ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 371.

⁹⁶ Arató: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848*, 120. Az esetről bőséges dokumentumgyűjteményt adott ki Rapant, Daniel: *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Dokumenty, díl II. V Liptovskom Svätom Mikuláši*, 1943.

⁹⁷ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 371–373.

lánt nem tarthatja pánszlávnak.⁹⁸ Egy biztos, ha hitelt adhatunk a lelkipásztor szavainak a megyei urak összeesküvéséről, akkor Urbanovszky ennek egy jelentős szereplője kellett, hogy legyen.

A kormány természetesen nem méltatta válaszra Gerometta kérelmét az egész ügy ki-nyomozására. Hogy erre hogyan reagált a bicsei lelkipásztor, azt jelenleg a rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk teljes bizonyossággal tisztázni.

A barikádok túloldalán ...

Gerometta mindenképpen csalódott lehetett, amikor rádöbbsent, hogy a két egymásnak fe-szülő nemzeti mozgalom között akkorák az ellentétek, hogy semmiképp sem lehet mind-kettőnek a tagja, pártolván azok legjobb s egymáséihoz hasonló törekvéseit. Így vagy csat-lakozik az egyikhez, vagy csalódottan visszavonul.

Daniel Rapant könyvében azt olvashatjuk, hogy Gerometta nem ítélte el az események miatt a teljes magyar nemzetet, csupán a trencsényi uraknak tulajdonította a vele történte-ket.⁹⁹

Azt azonban, hogy mi történt vele 1848 nyara után, csak sejteni lehet. Láthattuk, hogy minden forrásunk egy irányba mutat: Gerometta öntudatos szlovák, ugyanakkor haladó, liberális gondolkozású. A vele történtek után azonban úgy tűnik – önmagát beteljesítő jós-latként – átsodródott a *barikádok* másik oldalára. A már említett *Wudce z Trnavi*-beli le-vélben még azt állítja, hogy azok, akik az ország integritása ellen törnek, csupán visszaéltek a nevével.¹⁰⁰ Daniel Rapant szlovák felkelésről szóló 12 kötetes munkájában csak egy adat mutatja Gerometta politikai álláspontjának a gyökeres megváltozását, ez pedig Ján Fran-cisci – ne feledjük, ők már kapcsolatban voltak az eperjesi társaság támogatásakor – egy levele, amiben a szlovák felkelőkről szólva azt írja, hogy Gerometta „tizenötezerrel” éléjük megy. Ez azonban egy teljesen irreális szám volt,¹⁰¹ az értesülést szerző és az elfogott levelet író Franciscitól pedig nem tudunk meg semmit, hiszen a pelsőci kihallgatók sem jutottak vele semmire, Geromettáról annyit mond csak: „trencsényi katolikus pap”.¹⁰²

Jozef Lengyel sem tud a felkelésben való részvételről, de ő több tévedése miatt nem mérvadó e kérdésben. Az unokaöccs-történetíró Lombardini viszont annál inkább, hiszen tízéves koráig egy városban éltek, és meglehet, hogy a helytörténet iránt is Gerometta tette fogékonyra, hiszen a zsolnai születésű lelkipásztor több tanulmányt jelentet meg szülő-városáról. Anyai ágról is ő az egyetlen, aki az ifjú historikus első könyvére, egy Zsolna tör-

⁹⁸ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 11. köt. Pest, 1864. 408.; Ruzsoly József: *Országgyűlési képviselőválasztások Magyarországon 1861–1868. Az 1848. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvényekkel gyakorlata kormányhatósági és hazai helyható-sági levéltári források alapján*. Budapest, 1999. 76.; *Hof- und Staats-handbuch des kaiserthumes östereich für das jahr 1859*. Vierter theil. Wien. [1859], 110. ; *Az 1861-ik évi Magyar országgyű-lés*, 463.; Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 371–373.

⁹⁹ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. II/1. 110–111. Rapant kivonatossan közli Gerometta levelét, amelyet a *Wudce z Trnavi*-ben jelentetett meg, (nem véletlenül itt: a lapot Pelikán Nándor katolikus pap szerkesztette Nagyszombatban). Itt ismét megerősíti Magyarország integritása mel-letti meggyőződését, és azt mondja, hogy számára „a magyar [uhorský] nemzet kedves”.

¹⁰⁰ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. II/1. 110–111.

¹⁰¹ Arató Endre összesen 4000 főről tud. Arató Endre: *Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról*. (Az 1848–1849. évi szlovák nemzeti mozgalom értékeléséről folytatott vitához). Budapest, 1971. 54.

¹⁰² Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Diel druhý. Povstanie septembrové*. II/3. Turčiansky Svätý Martin, 1947. 252–251.

téti monográfiára prenumerál.¹⁰³ Az az anekdotagyűjtemény, melyet Lombardini Gerometta életrajzakként összeállít, szintén arról tanúskodik, hogy a káplán gyakran mesélt unokaöccsének. A '48-as szlovák szerepvállalásról azonban nem ír, sőt még Marsovszky Bernátot is Móricnak írja.¹⁰⁴

Így az egy teljesen félreérthető levelet mellőzhetnénk is, csak hogy nem tehetjük meg ugyanezt Gerometta már említett, *A szlovák szabadsághoz való jogáról* című cikke miatt. A cikksorozat legutolsó darabjában ugyanis a szlovák felkelés rövid összefoglalását adja. A látásmódja szinte teljesen megegyezik a szerkesztőével.¹⁰⁵ Ez pedig nagy fordulat az eddig elmondottakhoz képest, hiszen a redaktor nem más, mint Jozef Miloslav Hurban, akinek a neve teljesen összefonódott a szlovák fegyveres támadással. A bicsei pap mélységesen elítéli Kossuthékat és a szabadságharcot, többször kinyilvánítja a trónhoz való hűségét, felsorolja a szlovák áldozatokat, és végül, hogy miért nem lehetett sikeres a felkelés. Ez utóbbiról, csakúgy, mint az egész cikkről elmondható, hogy azokat a mítoszokat jeleníti meg, amelyek mind a mai napig jelen vannak a szlovák történetírásban.¹⁰⁶

Mindez talán visszavetítve is megkérdőjelezhetné a fenti dolgot, azonban Gerometta a cikk végén világosan megnevezi a főbűnöst, aki nem más, mint „a »nemesi« magyarórság”.¹⁰⁷ Gerometta tehát továbbra sem mond mást, mint amit már korábban is hangoztatott.

Azt, hogy Gerometta valójában mennyire volt a felkelés aktív részese, nem tudjuk. Egy Zsolna történeti monográfiájában azonban (amely nem megbízható minden szempontból) Ľudovít Štúr szárnysegédjeként jelenik meg, másutt azt olvashatjuk, hogy „a szlovák felkelés résztvevője volt”,¹⁰⁸ az adat forrása azonban egyik helyen sincs megjelölve. Ezek alapján nem jelenthetjük ki, hogy a harci cselekmények aktív részese lett volna, annyi azonban biztos, hogy szoros kapcsolatban állt a szlovák légiókkal.

1849 után – Pechány Adolf elmondása szerint – a szlovák felkelés vezetőit „a bécsi kormány rendőri felügyelet alá helyezte [...], mint veszedelmes demagógokat; ugyanezt tették Geromettával”. Sajnos több konkrétumot nem tudhatunk meg róla, élte tovább az életét Biccseben. 1860-ban elhelyezték Nyitraszerdahelyre, Lombardini – akit meglehetősen hiteles forrásnak tekinthetünk – szerint szlovák nemzeti érzése és amiatt, hogy túlságosan őszinte volt. (Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy Gerometta utóda, a már említett Jozef Malocsay ugyan tiltakozott a túrócszentmártoni memorandum ellen, de két év múlva, 1863-ban a Matica Slovenska alapító-támogató tagja lesz.) Az azonban lehetsé-

¹⁰³ *A Žilina, mesto v hornej Uhorskej* [Zsolna, felsőmagyarországi város] című cikkben megjelenik a Szlovákkföld fogalma, Zsolna mégis „a mi Magyarországnak [Uhorsko]” városa. Gerometta, Eugen: *Žilina mesto v hornej Uhorskej, v stolici Trenčianskej, zo stanoviska dejepisného a právneho považovaná*. Orol Tatránski, II. ročník, (1846) 37–38. č. 289–293., 298–300.

¹⁰⁴ Lengyel: *Eugen Gerometta a Alexander Lombardini*, 263.; Rizner: *Bibliografia písomnictva slovenského*, 24.; Lombardini: *Eugen Gerometta*, 618–619.; Lombardini: *Stručný dejepis slobodného mesta Žiliny*, 75. Itt valószínűleg arról lehet szó, hogy a történet két szereplőjének a neve összehasonlított Lombardini emlékezetében.

¹⁰⁵ Rudolf Pokorný cseh író több évtizeddel később a Slovenskeje Pohladi legjobb, legfontosabb munkáinak egyikét látja Gerometta cikkében. Pokorný, Rudolf: *Z potulek po Slovensku*. I. díj. Praha, 1884. 292–293.

¹⁰⁶ Kováč: *Szlovákia története*, 112–114. Itt Dušan Kováč Geromettához hasonlóan a szlovák nép nemzeti öntudatlanságát teszi felelőssé a sikertelenségért.

¹⁰⁷ Gerometta: *O náklonnosti Slovanov ku svobode*, 172–177.

¹⁰⁸ Halaj, Dušan – Maršina, Richard: *Žilina, dejiny a prítomnosť*. [h. n.]. 1975. 229. <http://www.kniznica-cadca.sk/kalendarium.htm> (2006. január 19.)

ges, hogy az ezidőtájt bekövetkezett politikai enyhülés összefüggésben van áthelyezésével. Ezután még tizenhét évet él, publikál, de már csak egyházi lapokba,¹⁰⁹ egy 1852-es fejszerűlése miatt pedig idegbetegség hatalmasodott el rajta. Egy szlovák vállalkozást támogat még, a Matica Slovenskát, felismerve annak jelentőségét a kultúra fejlődése szempontjából.¹¹⁰

Befejezés

Az elbeszélte történetből mégis sok mindent megtudhattunk. Bepillantást nyerhettünk a reformkori szlovák–magyar viszony problémáiba és ellentmondásaiba. Eugen Geromettának két nehezen összeegyeztethető törekvése volt. Az őt körülvevő nehéz sorsú felső-magyarországi (szlovák) népért és anyanyelvéért legmesszebbmenőkig kiállt, a nyelv- és népművelést tartva elsődlegesnek. A Magyar Királyságot pedig hazájának érezte, és a liberális nemességgel tartott azok reformtörekvései miatt.

Ez a mentalitás néhány évtizeddel korábban még nem okozott volna problémát, a nemzetfogalom átalakulását okozó társadalmi változások korában azonban lehetetlenné vált összeegyeztetni a kettőt. Hiszen a szlovák nemzeti mozgalom ekkor már kibékíthetetlen ellentétben állt a magyarral, így, ha Gerometta magában össze is tudta hangolni a két identitást, ez már nem lehetséges akkor, ha aktív részesévé válik mindkét iránynak, és vállalja a tetteinek a nyilvános voltát. Ez 1848 előtt még sikerült is volna neki, 1848-ban azonban a két mozgalom véglegesen szakított egymással, és bár állítása szerint ő – eleinte – az előremutató magyar, és nem az aulikus szlovák álláspontra helyezkedett, igyekezete a magyar mozgalmamba való betagozódás irányába – ezt szolgálta volna képviselőisége is¹¹¹ – kudarcba fulladt.

Ez azonban nem pusztán nemzeti ellentéteket takart, hiszen, ha jobban belegondolunk, az összeütközés háttérében reálpolitikai érvek álltak. Az elmondottak fényében látható ugyanis, hogy Marsovszky Bernátnak egyetlen esélye volt a képviselői hely megszerzésére: ha bármi áron eltávolítja ellenjelöltjét. A pánszlávizmus vádja kézenfekvő megoldásnak tűnhetett, és meg is lett az eredménye: a két mozgalom között nyilvánvalóan nehezen

¹⁰⁹ Az 1848 utáni cikkei egy kivétellel a *Katolícké Noviny* (a továbbiakban: KN) hasábjain jelentek meg, többségükben 1877 tavaszán–nyarán. Írt többek között a római pápa világi hatalmáról, tévedhetetlenségéről, az állam és az egyház viszonyáról, valamint a házasság szentségéről a zsidó–keresztény, illetve a polgári házasság felől közelítve meg a kérdést. Cikkeiben tehát csaknem valamennyi, a korszakban jelentős egyházi kérdésről értekezett, nagy történeti–filozófiai műveltségről tanúskodó írásait mindannyiszor a címlapon közölték. Gerometta, Eugen: *O potrebe svetskej surchovanosti rímského Pápeža*. KN, VIII. ročník, (1877) č. 10–11., 73–74., 80–81.; uő.: *O následkoch netečnosti čili ľahostajnosti náboženskej, poťahom na náboženstvo a štát*. KN, VIII. ročník, (1877) č. 13–14., 95–96., 101–102.; uő.: *O svázku manželskom u židov a u kres'anov, a o civilnom manželstve*. KN, VIII. ročník, (1877) č. 16–17., 113–115., 119–120.

¹¹⁰ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. I/2. 346.; Lombardini: *Eugen Gerometta*, 618–619.; Botto, Julius: *Dejiny Matice Slovenskej 1863–1875*. Turčiansky Svätý Martin, 1923. 11.; Rizner: *Bibliografia písomnictva slovenského*, 24.

¹¹¹ Ha sikerül Geromettát megválasztatni képviselőnek, az jelentős előrelépés lehetett volna a szlovák nemzeti mozgalomban. Hiszen bár az 1847–1848-as országgyűlésre Štúr is bejutott, de mint Zólyom város követének csak egyetlen kollektív szavazati joga volt az összes többi városi követtel együtt, tehát gyakorlatilag jelentéktelen erópontot képezett (erről lásd Vesztroczy Zsolt: *Pozsony, mint a reformkori szlovák politikai élet központja. Kísérletek a szlovák nemzeti intézményrendszer kiépítésére az 1840-es években*. In: Czoch Gábor (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 2005. 324–327.

egyensúlyozó Geromettát a történetek után – bár ő még megkísérelt változtatni a kész helyzeten – egyértelmű állásfoglalásra kényszerítette.

Az esetet tárgyalva igazat adhatunk Vladimír Mináčnak is abban, hogy a magyarosító törekvések vezettek a szlovák nemzeti mozgalom politikai öntudatosodásához.¹¹² A mottóhoz visszatérve tehát, Gerometta hiába jutott el a magyar–szlovák eszme-barrikádokra, ott már senki nem értette meg a szavát.

JÓZSEF DEMMEL

*The History of an Election in Trencsén.
The Charge of Pan-Slavism and the Truth*

The paper discusses the political quest of Eugen Gerometta (1819–1887), a Catholic priest in Nagybiccse in the county of Trencsén and through this – with a microhistorical approach – it attempts to describe the dilemmas of the Slovak intellectuals living in Reform Period Hungary.

Through his grandfather, Gerometta was of Italian descent, but he was a priest with Slovak identity. Pursuing the development of education for and fostering the culture of the Slovak people, he played an important role in the Slovak national movement. Examples of this activity are his involvement in a society, called Tatrín, supporting the talented Slovak youth as well as his articles on the Slovak language and education or his fight against alcoholism widespread among Slovaks living in Upper Hungary. But unlike most Slovak intellectuals in Štúr's circle, he had close connections with the reform nobility, and – according to a confidential report – he was one the four most active members of the opposition in the county of Trencsén in the second half of the 1840s. This explains why it was he in 1848 whom the comitatus commissioned to translate into Slovak and proclaim the April laws and why he was nominated in the Biccse constituency for the June elections.

As a Slovak intellectual, Gerometta made attempts to become a member of the Hungarian Parliament to promote, within the existing political framework, the bettering of the status of the Slovaks. That is, he meant to leave the path followed by Štúr's circle, who had been preparing armed resistance against Hungary for some time.

However, this delicate balancing between the two movements had to come to an end: his opponent in the elections, Bernát Marsovszky – with whom he must have been on good terms before – accused him of Pan-Slavism, and though the charge was groundless, Gerometta was forced to escape. Because of the electoral fraud he turned first to the county leaders then to the government for remedy but his request was ignored. As a result, though our sources are uncertain about this, he most probably joined or at least supported the Slovak legion when it launched an attack against the country at Myjava in late September.

His story is a good example for the possibilities and the eventual failure of Hungarian–non-Hungarian concord in the Reform Period.

---

¹¹² Mináč, Vladimír: *A parázs élesztése*. In: Mináč, Vladimír: *Összefüggések*. Ford.: Tőzsér Árpád. Bratislava, 1980. 121–253.

KISS LÁSZLÓ

Magyarellenes szlovák fegyveres megmozdulások 1848–1849-ben¹

A márciusi vívmányok felső-magyarországi fogadtatása

1848. március 15-e után a felső-magyarországi vármegyék szlovák lakossága is örömteli várakozással üdvözölte a jobbágyfelszabadítást, a jogegyenlőséget és a „márciusi szabadság” egyéb vívmányait. A forradalmi változásokkal szimpatizáló közhangulatot jól tükrözték a törvényhatóságok és a szabad királyi városok – reformokat ismertető – közgyűlései, népgyűlései. Ezekből, valamint a kormányhoz küldött üdvözlő feliratokból a nemesség, a polgárság, az értelmiség és a felszabadított parasztság rokonszenvező álláspontja csendült ki (felekezeti, nemzetiségi, politikai és egyéb különbség nélkül).² Egy konkrét példával élve, a március 15-i események híre két nappal később jutott el Besztercebányára, s itt is általános örömet keltett. A másnapi közgyűlésen a tanácsstagok és a polgárok közül többen magyar díszruhában jelentek meg. Fellobogózták és kivilágították a várost, feldíszítették a városházát, ünnepi díszebédet rendeztek, és március 22-én hálafeliratot küldtek a nádornak és a miniszterelnöknek. A 110 aláírást tartalmazó, gr. Batthyány Lajos miniszterelnöknek küldött üdvözlő feliratot a város előljárói és tekintélyes polgárai írták alá. Örömeiket fejezték ki, hogy „... a nemzet hajnala,... a honnak déli napja felderült!” A város nyilvános közgyűlése kijelentette, hogy: „Ő Nagyméltóságod törekedéseit és kivívásait tartozó kegyelettel és hálás köszönettel megismeri és jelen mélyen tisztelgő felirattal ezentúl megigéri; hogy kedvesebb feladata nem leszen, mint Nagyméltóságod kegyes parancsait és rendeleteit rendíthetetlen bizalommal teljesíteni”.³

A március 15-ét követő hetekben – bár a Kossuth-barát, mérsékelt „ó-tót” (S. Tomašik/Tomašek, A. Stehlo, A. Nosák, S. Ferjenčík stb.) és a radikálisabb „új-tót” irányzat (Jozef Miloslav Hurban és társai) között számos ellentét feszült, még a nemzetileg legöntudatosabb evangélikus lelkészek, írók, költők sem fordultak szembe a forradalommal, legalábbis nyíltan nem. Pauliny-Tóth Vilmos (Viliam), Andrej Sládkovič, Ján Botto, J. M. Hurban és mások prédikációkban, költeményekben üdvözölték a szabadság beköszöntét, a szol-

¹ A tanulmány alapját a „Szlovák felkelés–magyar szabadságharc 1848–49-ben” és „A szlovák fegyveres felkelések és néhány besztercebányai vonatkozásuk 1848–49-ben” című előadások képezik. Az első előadás 1999. április 21–22-én hangzott el Egerben az EKTf-en az 1848–49. évi szabadságharc 150. évfordulója tiszteletére rendezett országos tudományos emlékülésen. A második előadás a Besztercebánya 750. évfordulója tiszteletére rendezett „Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice” (Besztercebánya múltja és jelene) című nemzetközi konferenciára készült, amely 2005. szeptember 27–28-án volt Besztercebányán.

² A felső-magyarországi városok és vármegyék üdvözlő feliratait lásd Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. II. Okmánytár. Budapest, 1937. 15–29.

³ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés II.*, 18.; a március 17–22-e közötti eseményekre lásd Jurkovich Emil: *Besztercebánya az 1848–49. évi szabadságharc idején*. Besztercebánya, 1898. 5–10.

gaság megszűnését. A szlovák nemzeti mozgalom egyik vezetője, Ludovít Štúr március 31-én még azt tervezte: „... egybefoglaló feliratot fogunk átadni a közoktatási miniszternek és a Pesten alakuló országgyűlésnek, lássák azok az urak, hogy az igazságot keressük, hogy *semmi rossz és veszedelmes dolgot nem akarunk* [kiemelés tőlem – K. L.], hogy csak kultúrát és művelődést kérünk a mi elhanyagolt nemzetünk részére is ...”.⁴ Az ugyancsak szlovák tudatú Karol Kuzmány evangélikus lelkész és költő is a király, a haza és a törvény iránti hűségéről írt az *Orol Tatranský* április 4-i számában. A besztercebányai evangélikus templomban május 20-án mondott üdvözlő beszédében pedig „tényleges hálából intézte köszönő szavait Istenhez, a királyhoz, az urakhoz, akik ezen a diétán voltak”.⁵ A szlovák nemzeti mozgalom vezetői ekkor még bíztak abban, hogy a magyar kormány az egyéni szabadság, a polgári jogok mellé a nemzeti szabadságot is megadja majd a szlovákoknak. A Sladkovičot idézve:

*„Agyam zaklatja egy furcsa gondolat!
Lelkünk rab – testünk szabad!
A szlovák rab – az ember szabad!
Embernek ne szólítsanak!
Hol iskoláid, hol dicső neved?
Szabadságod bilincsen élvezed,
szellérek vagytok itthon s idegenek!”⁶*

A március végi liptószentmiklósi, majd az egy hónappal későbbi brezovai petícióban a szlovák vezetők már nemzeti törekvéseik körvonalait is felvázolták. 1848. május 10-én pedig elfogadták az első átfogó nemzeti programot is. „A szlovák nemzet kívánságai” néven is ismert liptószentmiklósi kérvény már túllépett az addigi nyelvi, kulturális, oktatási követeléseken. A 14 pont között ugyanis olyan politikai követelések is megjelentek, amelyek már a szlovák nemzet egyenjogúságát, a szlovák nemzeti autonómiát szorgalmazták, beleértve Magyarország esetleges föderatív átalakítását is.⁷

A Batthyány-kormány a – szerb és horvát mozgalomhoz képest kétségtelenül gyengébb és a magyar állam területi integritására veszélytelenebb – szlovák szervezkedést nem tartotta jelentősnek. A „szlovák triumvirátus” (Ludovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban és Michal Miloslav Hodža) tevékenységét, amelyről pontos és napra kész információik nem is mindig voltak, csupán néhány, nép között izgató, tömegtámogatással nem rendelkező „pánszláv” egyén aknamunkájának tekintették. Ezért az április 12-én megtartott első minisztertanácsi ülésen a „szlovák kérdés”-t gyorsan elintézték. A szlovák igényeknek úgymond „nagyobb fontosságot nem kell tulajdonítani, mert azok a szlovák tömegek támogatását nem élvező,

⁴ Idézi Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I. A kérdés története*. Budapest, 1937. 15–16.; szlovákul lásd Štúr, Ludovít: *Nový vek*. Slovenskije Národňje Noviny, 274. sz. 1848. márc. 31. In: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1849. I. Bratislava, 1962. 17.

⁵ A „Kážeň o skutočnej vďačnosti za práva a slobodi z dieti 1847–1848 sedliactvu vidanja, ktoru k dedincom ku cirkvi ev. Bystrickej patricim držau ...” című kiadványból (B. Bystrica. 1848.) idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 19.

⁶ A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból. Budapest, 1962. 313. A márciusi forradalom felső-magyarországi fogadtatására bővebben lásd: *A márciusi vívmányok felvidéki fogadtatása*. In: Kiss László: *A szlovák nemzeti tudat születése*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historicae. Eger, 2005. 132–141.

⁷ A petíciók magyar szövegét lásd Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Budapest, 1980. 152–153., 163–166.; Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 35–36.

elszigetelt egyének megnyilatkozásai, s „egyedül a panslavisticai irány kifolyásának [...] tekintendők”.⁸ A lázítókkal szemben tehát elegendőnek tartották bizonyos adminisztratív intézkedések foganatosítását: kormánybiztosok és katonaság kiküldését, néhány vezető bebörtönzését, elfogató parancsok, köröző levelek kiadását (május 12-én Štúr, május 22-én Hurban, június 1-jén pedig Hodža ellen). A magyar álláspont jelentősen a későbbiekben sem változott.

Kevésbé ismert, hogy Kossuth Lajos a képviselőházban mondott híres július 11-i beszédében – amelyben 200 000 újonc megszavazását kérte – a felső-magyarországi állapotok rövid értékelésére is kitért. „Alig voltunk a kormányban, [...] már a leghitelesebb tudósítasokat vettük arról: hogy a pánszláv mozgalmak a felvidéket nyílt lázadásba borítani szándékoznak ...”. „Am egyelőre, ... a felföld nyugodtan van. De ezen nyugalom nem a biztonságnyugalma, és meglehet, sőt valószínű, hogy ez tűz, mely a hamu alatt lappang”.⁹ Augusztus 26-án pedig újból megfogalmazta az „egy politikai nemzet” koncepció lényegét, amely a szlovák nemzeti igények elutasításának is az alapját képezte. Magyarország egyetlen népfaja se „gondolkozzék olly lépésről, és ne tegyen valósítására semmit, mely azt foglalja magában, hogy Magyarország nem egy státus, hanem külön népfajok külön státust követelnek magoknak. Ezen az alapon vagy szerte bomlik Magyarország, vagy kardcsapás határoz”.¹⁰

A magyar történészek egy része (Spira György, Szarka László, I. Tóth Zoltán, Vigh Károly stb.) úgy látja, hogy mindezek ellenére Ludovít Štúrék még május 10-e után sem mondtak le a Batthyány-kormánnyal való megegyezés lehetőségéről. Steier Lajos, Kemény G. Gábor vagy a (Gabriel Viktor szerzői álnevet használó) szlovákiai Ladislav Szalay szerint viszont a szlovák nemzeti mozgalom vezetői inkább már a szakításra, a konfrontációra törekedtek. Ezért a május 10-i lipótszentmiklósi nemzeti programot is „igen gondosan úgy fogalmazták meg, hogy ne lehessen teljesíteni”.¹¹ Feltehetően a „szlovák triumvirátus” taktikázó tagjai egy ideig még mindkét alternatívával számoltak, de a „megegyezni vagy szakítani dilemma” – különösen a cseh és a délszláv vezetők, illetve mozgalom hatására – hamarosan az utóbbi javára mozdult el. Nyitva hagyták ugyan a megállapodás lehetőségét, de

⁸ Idézi Spira György: *A testvérharc küszöbén*. In: Szerbek és magyarok a Duna-mentén. I. Budapest, 1983. 19.

⁹ Pesti Hírlap, 8. évf. 105. sz. (1848. július 12.) 644.

¹⁰ Pesti Hírlap, 8. évf. 140. sz. (1848. szeptember 1.) 821. A reformkori magyar liberális politikusok (Deák Ferenc, Kossuth Lajos stb.) nemzetelfogására, nemzeti törekvéseire részletesen lásd Kiss: *A szlovák nemzeti tudat születése*, 51–101.

¹¹ Gabriel Viktor: *1848–1849 legendája a szlovák történetírásban*. Pozsony, 1999. 48. Álláspontja alátámasztására a szerző Daniel Rapant hatalmas munkájából J. M. Hurban záróbeszédét is segítségül hívta. „A lipótszentmiklósi tanácskozás szótlannul egyetért Abaffy nézetével [Hurbannal szemben, aki azt mondta, hogy ha ezeket a követeléseket teljesítik, a szlovákok bátran kezét nyújthatnak a magyaroknak – K.L.], hogy a szlovákok akkor sem nyújthatnak a magyaroknak békejobbot, ha azok teljesítenék a lipótszentmiklósi petíció követeléseit, mégpedig tekintettel a horvátokra, akik ellen, ha felkelnének a magyarok ellen, mégsem harcolhatnak.” Gabriel Viktor: *1848–1849 legendája*, 48. Nem sokkal a nemzeti program elfogadása után, május 18-án Hurban Rusaváról azt írta Prágába, hogy nemcsak eszmékkal, hanem „karddal is kezdünk majd dolgozni”. Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 89. A nádasi káplán iratai között talált, május 24-i keltezésű levélben a következő olvasható: a bujkáló Hurban „megizente nejének, hogy a parochiát elhagyván, atyjához menjen, mert ő nemsokára nem egyedül, hanem 10,000 ember kíséretében térend vissza”. Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849. I. kötet*. Pest, 1868–69. 157.

a szláv szolidaritás erősödésével felerősödtek a szlovák politikusok forradalom-, illetve magyarellenes törekvései is.¹²

1848 májusától–júniusától a szlovák és a magyar nemzeti mozgalom útjai végleg szétváltak. Az évszázados együttlélést felmondó szembefordulásért nemcsak a fent említett magyar álláspont vagy a „történelmi kényszerhelyzet” okolható. Alaposabb elemzést érdemelne például a szlovák triumvirátuson belüli politikai megosztottság, a stratégiai fontosságú kérdések eltérő megítélésének problémája. 1848 tavaszán feltétlenül tisztázniuk kellett a bécsi udvarhoz, a magyar kormányhoz és a cseh, valamint a délszláv mozgalomhoz való viszonyt. Štúrék ezeknek a kardinális kérdéseknek a megítélésében sem voltak egységesek. Történelmi válaszút elé érkezve mégis dönteniük kellett. Továbbra is kitartsanak-e az uralkodó nemzetként fellépő magyarok mellett, akikhez sok évszázados, szoros kötelékekkel kapcsolódtak, vagy a Habsburg Birodalom aktivizálódó szláv népeihez csatlakozzanak? A csehekhez, szerbekhez és horvátokhoz ugyan lazább szálak fűzték őket, de ebben a váratlanul felbolydult helyzetben felcsillant annak a reménye, hogy a formálódó szlovák nemzet egy nagy (szláv vagy szláv dominanciájú) politikai közösség egyenrangú, egyenjogú része lehet. Štúréknak dönteniük kellett, miközben tisztában voltak a szlovák mozgalom gyengeségével és készületlenségével. „Diplomatizáltunk ... – mondta Štúr a prágai szláv kongresszuson 1848. június 7-én –, időközben pedig célszerűnek tartottuk, hogy megmaradjunk valahogyan a lojalitás alapján. Nincsen annyira felfegyverzett népünk, mint amilyenek a horvátok és a szerbek, mert akkor rögtön kívágnók magunkat a járóból. *Nemzetünket még nem sikerült megnyernünk, még nem beszélhetünk nyíltan hozzá; vannak nemzeti szellemű embereink, ha azonban magyarellenes gondolkodásunkat megmutatnók, ezerszámra lépnének fel ellenünk.* [A kiemelések tőlem – K. L.] Kezdjétek ti, szerb és horvát Testvéreink, és mi nem maradunk hátul.”¹³ Tudjuk, hogy a szláv szolidaritásról szóló döntés – viszonylag gyorsan – megszületett. A készületlenség dacára a szlovákoknak is lépniük kellett, ha nem akartak lemaradni a felszabadult Európa és az osztrák birodalom aktivizálódó népei mögött.¹⁴

A triumvirek elhatározását megkönnyítette, hogy a szlovák nemzeti mozgalom vezetésén belül azok a – Hurban nevével fémjelzett – magyarellenes radikálisok kerültek előtérbe, akik a szlovák nemzeti érdekeket egyoldalúan a polgári haladás országos céljai fölé

¹² A probléma megítélésében a mai szlovák történetírás sem egységes. Újabbán lásd például Danilák, Michal: *Ludovít Štúr a Slovenský zjazd v Prahe roku 1848*. In: *Ludovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti*. Martin, 1997. 91.; Škvarna, Dušan: *Ludovít Štúr a rok 1848*. In: *Ludovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti*, 107.; Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001. 113.

¹³ Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 164. Az eredeti szöveg megtalálható: *Slovenský zjazd v Praze roku 1848*. Šbířka dokumentů. Praha, 1958. 317. Štúr álláspontjára újabbán lásd Sojková, Zdenka: *Slovenský sjezd a konec jara 1848 v politické publicistice Ludovíta Štúra*. Historický časopis, 44. évf. (1996) 3. sz. 398–430.

¹⁴ A márciusi forradalom kirobbanása a „szlovák triumvirátus” tagjait váratlanul érte, készületlenül találta. Ezt maga Ludovít Štúr ismerte el a „Nový vek” („Új kor”) című írásában. A szabadság mellé a szlovákok a nemzeti jogokat is megkapták volna – írta 1848. március 31-én –, ha „erre előkészültünk volna, és ha lett volna egy központi városunk. Az idő azonban előkészületlenül talált bennünket, a mi huzavonánk, képlekedésünk és gyengeségünk, nehézségünk [...] most mérhetetlenül megártott nekünk”. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu I. 17. Három héttel később Pauliny-Tóth Vilám (Vilmos) Kőrmöcbányán szintén azt hangsúlyozta, hogy: „... ezt a fordulatot ily rövid idő alatt mégse várták, legalábbis Metternich kancellár halála előtt nem ...” Pauliny-Tóth Vilmos: *A szabadság kora és a legújabb változások*. In: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megkérdésről. Kiadja a magyar–román és a magyar–jugoszláv társaság. H. n., é. n. [1948] 50.

helyezték. A sokáig közbülső helyzetben lévő Štúr szemlélete is radikalizálódni kezdett.¹⁵ A mérsékelt, ingadozó Hodžának így nem sok választása maradt. 1848. augusztus végére ő is azok közé állt, akik abban bíztak, hogy az erős délszláv mozgalom és a bécsi udvar támogatásával a magyar ügygé zsugorodó forradalom ellen fegyvert ragadva kivívhatják a szláv és a szlovák nemzeti célokat.¹⁶

A fegyveres felkelés politikai előkészítése

A magyarellenesség erősödésének már 1848. április elején jól érzékelhető jelei voltak. Április 2–4-e között Štúr és Hurban is részt vettek azon a *Bécsben megtartott szláv tanácskozáson*, ahol a birodalom délszláv, lengyel, cseh és szlovák vezetői megállapodtak egy egységes, összehangolt szláv politika folytatásáról, egymás nemzeti törekvéseinek kölcsönös támogatásáról, valamint ennek érdekében egy szláv kongresszus összehívásáról Prágába. A tanácskozáson Štúr is beszédet mondott. Többek között azt fejtette, hogy „... a csehek tartसानak a szlovákokkal és a horvátokkal, a horvátok a csehekkel és a szlovákokkal, a szlovákok (pedig) mindkettőjünkkel. És amikor így egyesülünk és megerősödünk, senki nekünk ellen nem állhat, és ellenségeinket elfogja a rémület és a félelem”.¹⁷ A Sperl vendéglőben megbeszélteknek megfelelően április 5-én Štúr már Jellašić horvát bán segítségét kérte a szlovák nép ezeréves magyar rabságból történő kiszabadításához. A bán támogatást ígért, hiszen „a ti ügyetek a miénk is, balsorsotok a miénk is; mikor a horvátok és szerbek szabadságáért küzdök, értetek is minden lehető meg fogok tenni”.¹⁸ A kongresszus ideiglenes előkészítő bizottsága Štúr javaslatára a prágai összejövetelt a frankfurti német beolvasztó és a pesti magyar elnyomó törekvések ellensúlyául kívánta megtenni. Ezek a hatalmi törekvések ugyanis nemcsak Ausztriát, hanem a Habsburg-monarchiában élő szláv népek önállóságát, függetlenségét is veszélyeztethették. A bizottság május elsejei felhívása tehát a szlávok egyfajta véd- és dacsövetségének megalakítását javasolta. A kongresszust Rátz Kálmán szerint azért Prágába hívták össze, mert a cseh fővárost tartották a szláv tudományos és nemzeti központjának.¹⁹

A *prágai szláv kongresszus* 1848. június 2-a – 12-e között ülésezett Leo Thun gróf, az új tartományi kormányzó elnéző támogatásával. A három szekcióban tanácskozó 340 küldött között néhány nem osztrák alattvaló (porosz területről érkezett lengyel, valamint szerb és orosz) is volt. A 61 tagú lengyel–ukrán (rutén) és a 41 fős délszláv szekció mellett a legnépesebb a 237 tagot számláló cseh–szlovák szekció volt. Ennek tekintélyes cseh vezetői, élükön František Palackýval, határozottan a csehek, morvák, sziléziaiak és a szlovákok

¹⁵ Štúrtól már az 1840-es évek közepén sem voltak idegenek a szemléleti, mentalitásbeli kilengések. Egykori harcostársától, S. D. Štefanovičtól tudjuk, hogy az első fegyveres betörés idején is kiütözköztek Štúr diktatórikus vezetői hajlamai. Ennek az állításnak nem mond ellent, hogy Hurban, aki Štefanovič szerint Zágrábban még nem tartotta Štúrt alkalmasnak a felkelés vezetésére, 1848. őszétől a befolyása alá került. Dohnány, Mikuláš–Štefanovič, Samuel D.: *Slovenské povstanie 1848–1849*. Bratislava, 1988. 214–215.

¹⁶ Augusztusban már Hodža is Bécsben volt, ahol – nem utolsó sorban Jellašić bán biztatására – úgy döntött, hogy ő is csatlakozik a fegyveres felkeléshez. Már ő készítette a felkelésre felszólító „Hlas národu slovenskému” című felhívást. Augusztus 22-én azt írta haza, hogy: „4–6 hét és meglátjuk, hogy szerencsétlen szülőföldünket ki fogja igazgatni!” Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 182.

¹⁷ Idézi Hučko, Ján: *Život a dielo Ludovíta Štúra*. Martin, 1984. 160.

¹⁸ Idézi dr. Thim József: *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története I. kötet*. Budapest, 1940. 47.

¹⁹ Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000. 127.

egyesítését szorgalmazták a föderatív módon átalakított Habsburg monarchiában, természetesen cseh vezetéssel. Ez az „ausztroszláv” felfogás tehát a birodalmat lényegében cseh–szláv dominanciájú szövetségi állammá kívánta átalakítani Ausztria és a dinasztia megtartásával.²⁰

A politikai és nyelvi tekintetben egyaránt megosztott kongresszuson a szlovák küldöttek néhány lényegi kérdésben a csehekétől eltérő álláspontot foglaltak el. J. V. Frič emlékirata szerint a nagy tekintélyű Palacký a kongresszus nyitónapján az osztrák birodalom fenntartását – mint közös platformot – szerette volna elfogadtatni. Alig kezdett hozzá javaslatának felolvasásához, Štúr már is szembefordult vele. Arra hivatkozott, hogy a szlávoknak mindegyikét saját magukat kell szolgálniuk és csak azután másokat. „Önálló szláv államaink [Steier Lajos fordításában: önálló szláv közösségeink – K. L.] eddig Ausztriában nem voltak. Mondjuk ki, hogy mint önálló szláv államok [Steiernél: önálló szövetségi közösség – K. L.] akarunk az osztrák birodalom keretében állni. Ne mondjuk, hogy Ausztriát fenn akarjuk tartani, és azt sem, hogy osztrák–szláv birodalmat akarunk alakítani.” Arra is felhívta a figyelmet, hogy a németek és a magyarok kettős szorításában a fő dolog a magyar hegemonia megtörése.²¹ Štúr egyéb megnyilatkozásai is arról tanúskodnak, hogy különválasztotta a szlávok létkérdéseit, és ennek rendelte alá Ausztria fenntartását. A szláv törekvések fő akadályát sem a németekben, hanem a magyarokban látta. A cseh és a délszláv küldöttek – a cseh és szlovák egyesítés kapcsán – felvetették a szlovák etnikai régió fegyveres elszakításának a gondolatát is. Velük szemben Štúr ekkor még Magyarország területi integritása mellett foglalt állást. Álláspontja lényegére világosan mutatott rá június 7-én a már hivatkozott beszédében. Ez a felfogás különbözött a „központi bizottmány” programjától is. A program helyzetelemzése ugyanis megállapította: „Oly időkben, midőn [...] a déli szlávok és a magyarok közt borzasztó népháború van kitörésben, mely hihetőleg egész Magyarországot elborítandja, a szlávok egyébutt sem maradhatnak csupán néző szerepben”. A magyarországi szlávok nem maradhatnak többé a magyarok uralma alatt. Ha tehát „a dolog Magyarországon harcra kerül: a bizottmány ünnepélyesen kijelenti, hogy a polgárháborúban a csehek is fel fognak kelni rokonaik mellett ...”.²² J. M. Hurban visszaemlékezései szerint Arsenević belgrádi szerb küldött pénzügyi támogatást, 10 000 forintot ajánlott fel a szlovák fegyveres felkelés számára: „Segítsünk valamennyien tót testvéreinknek! Ti cseh és morva testvérek legközelebb álltok a tótokhoz, szomszédok, testvérek vagytok, segítsétek meg őket, és ezzel egyúttal nekünk is segítetek, mert közös az ellenség”.²³

A kongresszuson Hurban több ízben is kirohant a magyarok ellen. Ez azonban nem akadályozta abban, hogy a cseh–szlovák egyesítés vitájában a „magyar kártyá”-t is kijátszsa. Igen taktikusan érvelt a magyaroktól történő feltétlen elszakadás ellen. Azzal vádolják a szlovákokat – mondta –, hogy gyengék, hogy nem akarnak a magyarok ellen harcolni. Pedig csupán arról van szó, hogy „minden nemzet számol körülményeivel; ezért szeretnők, hogy a szlávok egy közös nagy birodalomban egyesíttessenek [...] Ha a magyarok azt, ami

²⁰ Erre vonatkozóan lásd Hermann Róbert (szerk.): *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története*. Budapest, 1996. 92.

²¹ Arató Endre: *Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1971. 17–18.; Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 157–158. Štúr június 3-i beszédének ezt a részét bizonyos kihagyásokkal Hučko monográfiája is közli. Hučko: *Život a dielo Ludovíta Štúra*, 169. Štúr beszédének eredeti szövege megtalálható: *Slovanský sjezd v Praze*, 248.

²² Idézi Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. Pest. 1871. I. kötet, 115.

²³ Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 166.

bennünket megillet, megadják nekünk, akkor nem akarhatjuk őket kiirtani és a kardot ellenük kirántani [...] Ha ellenben a magyarok nem adják meg, akkor természetesen harcolunk.” Ez azonban nem jelentheti sem a cseh koronához való csatolást, sem a magyarokkal való szakítást. „Nem lehet könnyű részünkre, hogy mostani viszonyainktól elszakadjunk, és ezeréves, bár bennünket szorító összeköttetéseinket megsemmisítsük”.²⁴ A fenti kérdésekről a szlovák triumvirátus harmadik tagja, M. M. Hodža is hasonlóképpen vélekedett

Štúr, Hurban, valamint a cseh Bedřich Bloudek, Josef Václav Frič, Bernard Janeček, és František Zach útja a sikertelen fegyveres felkelés után Prágából előbb Bécsbe, majd a délszlávokhoz vezetett.²⁵ Bécsben átmenetileg sikerült vagy 100 önkéntest összegyűjteniük cseh, morva és bécsi diákokból, munkanélküliekből. Szlovák alig volt köztük. A *Délvidéken* szerb és horvát politikussal a szlovák fegyveres felkelés politikai, katonai és pénzügyi támogatásáról, valamint az együttműködés egyéb kérdéseiről tárgyaltak. Június 23-án Zágrábban Štúr a magyarelles horvát „illír” mozgalom vezetőjével, Ljudevit Gajjal találkozott. Ezután Rohácsra utazott, ahol az 1842 óta száműzetésben élő Miloš Obrenović szerb ex-fejedelemtől (és Mihailo nevű fiától, aki 1840–1842 között ugyancsak szerb fejedelem volt) egy 900 fegyverre szóló utalványt kapott. Stefanovič visszaemlékezései szerint ez utóbival nem sikerült élni, így a fegyvereket a magyarok vásárolták meg.²⁶ A magyarországi szerbeknek juttatott orosz forrásból a szerb vezető pénzügyi segítséget, 10 000 arany dukátot is kilátásba helyezett. Hurban Rusaváról szintén a délszlávokhoz ment. Június 30-án érkezett Zágrábba, ahol Moyses István (későbbi besztercebányai római katolikus püspök) segítségével Jellašić bánnal és horvát politikussal találkozott. A Pesti Hírlap szerint július 2-án nagy sikerű beszédet mondott a horvát országgyűlésben. A tudósítás szerint „késerves színekkel rajzolta szlovák földieink Magyarországoni elnyomatását, csupán azon okból, hogy nemzetiségök mellett buzogni merészlenek ...”.²⁷ Hurban arra is kitért, hogy a „tót nemzet”-et elhagyta a nemessége, a városi polgársága, sőt nagyobb részt a papsága is. De ha „a Ti vitézségteket fogjuk látni – folytatta a szónok –, mi is fegyverbe megyünk, és a tót nemzet nem mutat kisebb bátorságot tót nemzetiségéért, mint mutatott 800 év óta – gyakran idegen érdekekért”.²⁸

Hurban beszéde szinte teljesen összecsengett azzal a dél-magyarországi tótokhoz intézett augusztus végi szerb felhívással, amely ugyancsak a délszláv és a szlovák fegyveres akciók összehangolására szólított fel. A felhívás szerint a harc nem a magyar kormány törvényei ellen robbant ki. Azért folyik, hogy a szerbek, horvátok, rusznyákok és tótok őrizhesék nevüket, szabadon használhassák istentől ajándékozott nyelvüket, őseiktől öröklött szokásaikat, amelyeket az álszent módon szabadságot és testvériséget ígérő magyar urak el

²⁴ I. m. 165.

²⁵ Dohnány, aki egy évvel a magyar szabadságharc leverése után jelentette meg könyvét, azt írta, hogy Bloudekkal és Zachhal Hurban még 1839-ben ismerkedett meg Morvaországban, Brnóban. Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 86. Steier Lajos szerint Bloudek a bécsi kormány, Latour politikai megbízottja volt, Zachnak pedig – aki 1848-ban lépett császári szolgálatba – jó kapcsolatai voltak a lengyel és a délszláv mozgalmakhoz. Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 172.

²⁶ Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 186. Štúr és Hurban délszláv vezetőkkel folytatott tárgyalásaira lásd: i. m. 185–186.

²⁷ Pesti Hírlap, 8. évf. 111. sz. (1848. július 19.) 668.

²⁸ Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 184. A szlovák vezetők délvidéki útjára lásd még: Hučko: *Život a dielo Ludovíta Štúra, 171–175.*; Thim: *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története I.*, 104.; Škvarna, Dušan: *Fegyveres küzdelem a szabadságjogokért*. História, 20. évf. (1998) 3. sz. 15–16.

akarnak tőlük venni. „A horvátok is ugyanazon okból kezdtek harcot a magyarok ellen. 100.000 győzetlen szláv a szabadságért és nemzetiségért küzdő harcos áll a síkon a magyar zsoldosok ellen és [...] számuk naponként fog Magyarország minden részeiben szaporodni, mert ők [...] Magyarország minden nemzetei számára kívánják a szabadságot és egyenlő jogokat. A szlovákok senki felett sem akarnak uralkodni, de szabadon akarnak szabad testvérek közt lakni; és ha a szerb ágyúk mennydörgése Tátra hegyeibe ütközik, vissza fog ezer tót szívekben hangzani, melyek most magyar önkény alatt [...] dobognak. Mert felső Magyarországon közel 4 millió tót [sic!] nyög magyar zsarnokság alatt, mely leghívebb barátaikat, papjaikat, tanítóikat, írókat szétűzte, elfogdosta és elzárta azért, hogy nemzetüket védelmezték, és mind e tótok a legnagyobb türelmetlenséggel várják a napot, melyen őket horvát és szerb testvéreik hangja a magyar zsarnokság elleni csatára felhívja; és ők szerencséseknek fogják magukat tartani, ha [...] szerb és horvát testvéreikkel fognak egyesülhetni.”²⁹

Próbálkozások a szlovák fegyveres felkelés társadalmi bázisának megeremtésére

A szerb felhívásban rejlő szlovák feladatokkal természetesen a szlovák nemzeti mozgalom vezetői is tisztában voltak. Tudták, hogy a katonai célok sikere nemcsak külső tényezőkön múlik, hanem a szlovák lakosság aktív támogatásán is. Így az első nemzeti petíciók megszövegezésével párhuzamosan már 1848. március végétől *lázás szervezőmunka* kezdődött. A cél: a szlovák etnikai régió területén élő lakosság nemzeti öntudatosítása; a (nemzetüktől elfordult, ingadozó vagy kettős tudatú) nemesek, polgárok és értelmiségiek megnyerése, illetve visszacsábítása; összességében tehát a szlovák nemzeti mozgalom társadalmi bázisának megeremtése, illetve kiszélesítése, valamint a készültségéből fakadó hátrányok felszámolása. Május 10-én Liptószentmiklósról Hurban még igen optimista levelet küldött haza a feleségének. Úgy látta, hogy „a nemzeti gárda jól áll”. Az emberek szellemisége is javítható: „Már az itteni urak is mellettünk állnak. Az jó lesz, nem kell majd vérnek folynia, ha az összes szlovák szlováknak jelenti [tartja – K. L.] magát.”³⁰

1848 nyarán fiatal diákokat és egyéb megbízottakat (ún. emisszáriusokat) küldtek Bécsből Felső-Magyarországra levelekkel, röpiratokkal, kiáltványokkal és szóbeli utasításokkal ellátva. Felszólították a címzetteket, hogy a felkelés idejére szervezzék meg lakóhelyük lakosságát. Szakolcán egy Kuba nevű polgár például a következő megbízást kapta. „... Önre tekint a háromnegyed millió tótság és Önre számít a 86 milliónyi szláv ...” „Ne engedje magát terrorizálni senki által, ne higgyen senkinek, különösen nem a megmagyarosított uraknak, akik Önt mindenféleképpen fogják rémíteni, különösen azzal, hogy az orosz fog Önökre törni! Ó a mi testvérünk és eljön, ha a magyarok el fognak nyomni bennünket, [...] hogy megszabadítson bennünket tőlük.” Harc esetén pedig „mi fogunk győzni, mert a horvátok, szerbek, azután a csehek, morvák és lengyelek is nekünk fognak segíteni.”³¹

A magyar kormány a forradalom győzelme után Beniczky Lajost nevezte ki bányavidéki kormánybiztosnak. Kormánybiztosi hatásköre hamarosan Bars, Hont, Zólyom és Turóc megyékre is kiterjedt. Beniczky, akit Mikuláš Dohnány „a magyar statárium valódi apos-

²⁹ Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 80–81.

³⁰ Hurban, Jozef Miloslav: *Život zvoniaci činom. Život a dielo v dokumentoch*. Martin, 1987. 110. Dohnány is hivatkozott Hurbannak erre e levelére. Ám azt is hozzáfűzte, hogy sajnos nem úgy történt, ahogyan azt Hurban gondolta. A magyar felkelésben, amelyben annyi baráti vérnek kellett elfolynia, a szlovákok nagy számban nem a hurbanistákat, hanem a magyarokat támogatták. Lásd: Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 65–66.

³¹ Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 95.

tolá"-nak titulált, gyorsan felmérte a helyzetet és a teendőket.³² Március végén, április elején már egy Felső-Magyarországot átszövő, egyre tervszerűbben működő „pánszláv” szervezkedés nyomaira bukkant. A kormánybiztos német nyelvű visszaemlékezéseiből és Dohnány 1850-ben megjelent szlovák nyelvű könyvéből ismerjük a *hálózat főbb vezetőit* is. A teljesség igénye nélkül: Pozsonyban Galbavy, J. Viktorin (római katolikus pap); Nyitra megyében Hurbanon kívül Urbanovský, Štastný; Trencsén megyében, amely Dohnány szerint „az akkori magyarbarátok fészke” volt, I. Závodník (író, római katolikus pap), Gerometta; Árva és Turóc megyében C. Z. Cochius (költő, evangélikus lelkész), J. Matúška (író, költő, evangélikus lelkész), Beláni, illetve Andrej Hodža (szucsányi evangélikus lelkész, M. M. Hodža öccse), Jozef Horváth (turócszentmártoni evangélikus lelkész), Meša, Láni, a két Lilga testvér és apjuk, Hornek; Liptó és Zólyom megyében, valamint a bányavidéken M. M. Hodža (1838-tól Liptószentmiklóson lelkészkedett), J. Bartoš (liptószentmiklósi római katolikus pap) Mikuláš Ferjenčík (író, publicista), Göllner, Samo Chalupka (költő, evangélikus lelkész), P. Kellner (Záboj Hostinsky költő) és testvére, J. Čipka (író), S. Stöckl, Eugen Sparnensis (diák) stb.; Hont megyében J. Král’ (költő, ügyvéd), J. Rotarides (tanító).³³ Erőfeszítéseik ellenére – Dohnány szerint – „sok tisztán vagy nagyrészt szlovákok által lakott megyében keveset tettek”, s konkrétan Trencsén, Bars, Hont, Nógrád és Pozsony megyére utalt. Keleten Szepes, Abauj és Zemplén megye szinte teljesen mentes maradt az agitációtól. A megbízottak csak szerény eredményeket tudtak felmutatni Árva megyében, Gömörben és Liptó megye nyugati részén. A konspiráció így lényegében Nyitra megye északi részére, valamint Turóc és Zólyom megye egy részére korlátozódott.³⁴

A forradalom- és magyarelles szervezkedés Nyitra-megye északi részén, a Hlubokán lelkészkedő J. M. Hurban körzetében érte el a legnagyobb sikereket a zúgolódó irtványosok (kopaničárok) között. Munkájában segítségére voltak ismerősei, rokonai, főleg pedig apósa, Samuel Jurkovič. A földkérdést, a nemesek és a zsidók elleni gyűlöletet Hurban igyekezett összekapcsolni a nemzeti öntudatosítással. Az agitáció átmeneti sikere nagyrészt a márciusi átalakuláskor rendezetlenül hagyott irtványos-, legelő- és erdőkérdéssel magyarázható. Márpedig Brezova, Krajna, Miava, Hluboka, Jablonica vagy Cerova lakóinak jelentős része erdőmunkás, irtványos volt. Hurban tehát a parasztok spontán földfoglaló akcióinak igyekezett szlovák nemzeti színezetet adni. Az agitáció ugyan alapvetően a magyar földesurak, a Batthyány-kormány és a „márciusi törvények” ellen irányult, de a fosztogatásokba torkolló népi elégedetlenség, amely egyébként Felső-Magyarország más térségeiben is kirobbant, más vagyonosokra (nemesekre, polgárookra, zsidókra, hatósági személyek lakásaira és javaira) is kiterjedt. Nem tudni pontosan, hogy Hurbannak mennyi köze volt a miavai, verbói, szenicei stb. magyar- és zsidóellenes zavargásokhoz, mert a levelezése is kettősséget mutat. „Ha igazán lázítani akartam volna – írta feleségének május 15-én –, egyetlenegy magyarón úr sem létezne már az egész környéken. Én azonban csak a törvényes úton, a követelések és petíciók útján akartam nemzetünk részére igazságot keresni.” Ám egy apósának küldött másik levele a „cél szentesíti az eszközt” szemléletről tanúskodik. Idézzük: „... csak

³² Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 128–129.

³³ Steier Lajos: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról*. Budapest, 1924. 415.; Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 60., 129–130.; Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 100.

³⁴ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 101. Dohnány különösen Myjava, Brezova Vrbo és Krajna lakóinak engedetlenségét és nemzeti érzelmét emelte ki. Lásd: Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 76.

azzal fogunk törődni, hogy miként ébresszük fel álmából a tót [értsd: szlovák – K. L.] nemzetet. Ha a nép mindenütt így felvilágosíthatnák, miként én őt felvilágosítottam, akkor jó volna minden, azonban a mieink még mindenütt a félelemtől majd meghalnak”. Majd így folytatta: „Lépéseimben az a jó, hogy a tótok [értsd: a szlovákok – K. L.] más részekén is figyelmessé lesznek. Maga a nép, mint látom, miként elkezdte a zsidókkal, úgy megteszi azt a magyarokkal is.”³⁵

Hurban nem volt elégedett a Liptószentmiklóson lelkészkedő M. M. Hodža Liptó megyei agitációjával. Május 16-án erről a következőket írta: „Agitációm Liptóban jókor történt, látszik, hogy ott nem volt agitátor. Ha tudtam volna, hogy ilyen hitványak a mieink, akikről azt gondoltuk, hogy a világ kapuit is kiemelik a sarkaiból, és akik elindulni sem tudtak az általános mozgalmak ezen korszakában, ha, mint mondom, ezt tudtam volna, akkor előbb közöttük jártam volna és erre őket kitanítottam volna, de így korhadtt tuskóként sem hevertek, s [amikor – K. L.] én népemmel már szabad madárkaként röpködtem.”³⁶

Turóc megyében viszont Andrej Hodža szucsányi lelkész (a többszöri letartóztatás ellenére) a bátyjánál eredményesebb volt. A megyében és a szomszédos bányavidéken neki kellett volna előkészíteni a fegyveres felkelést. A Turóc megyei nemzetőrség megnyerése után – lehetőleg még a Nyitra megyei fegyveres betörés előtt – el kellett volna foglalniuk Körmöcbányát, majd Selmechányát és Besztercebányát.³⁷

A határon túlról kiinduló szlovák *nemzeti agitáció* – Nyitra és Turóc megye mellett – a bányavidéken és (a csaknem 100 000 lakost számláló) *Zólyom megyében* sem volt teljesen eredménytelen. Hurbanék nem véletlenül fordítottak megkülönböztetett figyelmet a bányavidékre. A térség központi fekvése, városbősége, gazdagsága, valamint sajátos foglalkozási, vallási, nyelvi-etnikai stb. összetétele viszonylag kedvező feltételeket kínált a tervezett felkelés számára. A bányavidék nagy számú munkássága forrongásban volt, bér- és egyéb követelésekkel lépett fel. A selmechányai szlovák erdész- és bányászakadémikusok jó része is fogékonyra válhatott a nemzeti agitációra. Czobor János selmechányai polgármester már április 10-én azt jelentette a miniszterelnöknek, hogy Pozsonyból küldött, elfogott levelek szerint „bizonyos Ormisz [valószínűleg S. Ormis pedagógusról és drámaíróról van szó – K. L.] nevű pozsonyi tanuló, Chren Mátyás selmeczi tanulót a »tót dráma« eljátszásáról s a tót összeesküvésről értesíti”, illetve „bizonyos Kozelniczky pozsonyi tanuló és Jancsó selmeczi bányagyakornok [feltehetően Jozef Jančo költő – K. L.] a tót felkelés előmozdítására bujtogatnak”.³⁸ Fényes Elek „Magyarország statisztikája” című könyve (1842) szerint a megye lakosságának ugyan több mint 80 százaléka öntudatlan paraszt volt, de a római katolikusok mellett (58 675 személy) viszonylag jelentős volt a nemzetileg fogékonyabb

³⁵ Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.* 87–88. Dohnányi könyve a myjavai zsidók elleni zavargásra is kitért, ahol elhangzott a „Zsidók menjetek Amszterdamba!” követelés is. A zavargás fő okának a nép – zsidók és nemesek iránt érzett – megrögzött előítéleteit tartotta. Lásd: Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 52.

³⁶ Hurban: *Život zvoniaci činom*, 113. Hurban és a mérsékeltbb szemléletű Hodža az agitáció kérdésében már a május 10-i liptószentmiklósi gyűlés előestéjén összekülönböztek. Hurbannal szemben ugyanis Hodža emellett kardoskodott, hogy a készülő nemzeti programba ne vegyék bele az irtványaitól és egyéb földjeiktől megfosztott emberek javainak visszaadását, nehogy elidegenítsék a felső-magyarországi nemeseket. Óvott attól is, hogy a másnapi gyűlésre a környező falvak népét behívják, mert „nálatok Nyitrában – fordult Hurbanhoz – ez megtörténhet”, ott a jobbágyfelszabadítással elégedetlen nép erre fogékony, de itt Liptóban, a „mi népünknel ez még idő előtti”. Idézi: Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 72.

³⁷ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 95–97.

³⁸ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 15.

evangélikusok (37 253 fő) száma. Ráadásul nyelvi-etnikai szempontból Zólyom vármegye gyakorlatilag homogén volt, bár azért szerinte „... Árva, Liptó, Trencsén, Zólyom vármegyékben, kevés magyart, németet, zsidót ...” is találni. A felső-magyarországi vármegyék településszerkezete kapcsán viszont joggal állapította meg, hogy: „Árvában, Trencsénben, Thuróciban, Liptóban, Zólyomban Szepesben, Sárosban [...] egy magyar helység sincs”.³⁹

A szeptemberi fegyveres felkelés

Amikor Štúrék augusztus végén visszatértek Bécsbe, abban a reményben fogtak hozzá az *önkéntesek toborzásához*, hogy Jellačić tábornok dél-magyarországi hadműveleteinek megindulása után a magyar kormány kénytelen lesz katonai erőit északról délre átcsoportosítani.⁴⁰ A Morvaország felől Nyitra megyébe betörő „szlovák” fegyvereseknek így könnyű dolguk lesz. A betörés hírére a szlovák lakosság – amelyet az előző hetekben rölapok, felhívások, futárok és megbízottak útján tehát már előre tájékoztattak és felkészítettek – tömegesen csatlakozni fog hozzájuk. Ezáltal a szlovák etnikai régió egésze lángba borul majd. A két tűz közé szorult magyar seregek veresége és a szlovák fegyveres felkelés győzelme így módon biztosítva lesz.

A „triumvirek”-et azonban Bécsben kellemetlen hír fogadta. A még augusztus elején felfogadott körülbelül 100 cseh, morva, bécsi önkéntes ugyanis – zsold híján – nagyrészt szétszéledt. Ezért a bécsi Szent István dóm közelében egy pinchelyiségben titkos toborzóirodát állítottak fel két katona, a cseh Bedřich Janeček és Bohusláv Bloudek vezetésével. Történelmi véletlennek nevezhető, hogy éppen átellenben állt a legálisan működő magyar honvédségi toborzóiroda. A Slovanská Lipa nevű szervezet – akárcsak M. M. Hodža is – Csehországban agitált. A Prágában, Olmützben és Brünnben folyó toborzás hozott némi eredményt. A körülbelül 30 000 forintból végül is (napi 5–10 krajcár zsoldért, kétheti élelemért és szállásért) sikerült felállítani egy 300–500 fős, cseh, morva, osztrák, lengyel és délszláv önkéntesekből álló, gyengén felszerelt „szlovák” légiót, amelyben legfeljebb 50 szlovák önkéntes volt.⁴¹ Az osztrák hatóságok engedélyével és hallgatóságos támogatásával a morva határra indultak. A felkelőkhöz a határon mintegy 150 brünni és prágai fiatal is csatlakozott.

A fegyveresek politikai és katonai tevékenységét a *Szlovák Nemzeti Tanács* (Národná Rada Slovenská) irányította, amelyet még szeptember közepén alakítottak meg Bécsben. A hat tagú testületben a politikai vezetés Štúr, Hurban és Hodža kezében volt, a katonai irányítás pedig három katonaviselt férfiú, B. Janeček, B. Bloudek és František Aleksander Zach feladata lett. (Ez utóbbi kettő az osztrák hadvezetés és Jellačić bizalmi embere volt.)⁴² A betörés színhelyéül – nem kis viták után – Nyitra megye északi részét, a Javorina hegység térségét jelölték ki. Ezért a tanács első elnökének a térséget jól ismerő, lelkesítő tevékenységét itt folytató Hurbant választották meg a következő megszorítással: ha a felkelők

³⁹ Fényes Elek: *Magyarország statistikája. Első kötet*. Pest, 1842. 68., 64. Az adatokra lásd még: i. m. 51–52.

⁴⁰ Hurban augusztus 31-én írott leveléből is ez derül ki. Lásd: Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 89.

⁴¹ Dohnány szerint szeptember közepén a felkelők létszáma 500 fő volt. Štefanovič 250–300-at említ, a hivatalos osztrák jelentés pedig 300–400 főt. Lásd: Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 89.; Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 193.

⁴² Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 90.; Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 193.; Štefanovič is azt írta, hogy Bloudek „a bécsi kormány szolgálatában állt”. Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 206.

Trencsén megyébe is átmennének, akkor Štúr, Liptó megyében viszont Hodža veszi át az elnöki teendőket.⁴³ A morva határ átlépése után feleskették a legénységet az osztrák fekete-sárga és a szlovák zászlóra, majd kiosztották a fegyvereket.

Hurban és Štúr lelkesítő beszédei, valamint a lakosságnak útközben osztogatott „Slováci, Bratia!” című kiáltvány a fegyveres akció céljait is megjelölték. A szeptemberi felkelés az elnyomó magyar kormányzat és a magyarokkal együttműködő, áruló szlovák renegátok ellen irányul, a szlovák nemzeti szabadságért és egyenjogúságért folyik. Nem veszélyezteti a birodalom egységét, integritását. Osztrák uralkodó jogara alatt a többi szabad nemzettel való szövetségre törekszik. A felkelés – hangsúlyozta rövid biztató beszédében Hurban – csupán a szlovák nemzetet kívánja kiragadni a zsarnoki, vad magyarok karmaiból, hogy a morvakkal újból egyesülve visszaadja a szlovákoknak a régi dicsőséget. Leszögezték, hogy parancsokat egyedül a Radától fogadnak el.⁴⁴

1848. szeptember 19–21. között a felkelők már *Miaván* tartózkodtak. Népgyűlésen proklamálták az általános népfelkelést és a szlovák nemzet függetlenségét. „Ebben az ünnepélyes pillanatban – mondta Štúr – a magyaroktól függetleneknek hirdetjük magunkat, a magyar nemzetnek és kormányának felmondjuk az engedelmességet, és ha valaki [...] továbbra is a magyar nemzettel és annak kormányával összeköttetésben maradna, azt nemzetünk ellenségének és árulójának fogjuk tekinteni ...” Ezt az embert polgárjogától és vagyonától (amelyet a nemzeti felkelés javára kell fordítani) meg kell fosztani.⁴⁵ A miavai bírót és jegyzőt leváltották, és helyükre a Tanács jelöltjeit helyezték. Szeptember 21-én a mintegy 2000 fegyveres átvonult *Brezovára*, ahol a következő napokban több ezren csatlakoztak hozzájuk. Így a felkelők létszám átmenetileg akár 5000–10 000 főre is emelkedhetett a Hlubokáról, Verbócról, Óturáról, Szenicéről stb. érkező, fejszékkal, vasvillákkal, dorongokkal, kaszákkal „felfegyverzetek” csatlakozásával.⁴⁶ Főleg az előző hetek kommunisztikus föld- és vagyonközösségi ígéretei által megtévesztett, zömmel evangélikus irtványföldesek áramlottak Hurbanék zászlai alá. Ennek ellenére a – felekezeti és a földkérdés miatt erősen megosztott – szlovák lakosság zöme még ezen a Hurban által jól megoldozott vidéken sem támogatta a felkelőket. Nagy részük vagy nem fogott fegyvert, vagy ha igen, a következő hetekben-hónapokban a magyar nemzetőrökkel és honvédekkel harcolt a „szlovák” légió ellen.⁴⁷

A délebbre fekvő települések katolikus lakossága is bizalmatlanul szemlélte az evangélikus lelkészek által vezetett Szlovák Nemzeti Tanács és a – rablásokat, fosztogatásokat elkövető – hurbanisták tevékenységét. A szomszédos Ótura lakossága két részre szakadt.

⁴³ Pechány Adolf: *A magyarországi tótok*. Miskolc, 2000. 217.; Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 92. Mivel Hurban volt az első felkelés vezetője, a korabeli magyar újságok és hatóságok a felkelőket, illetve a szlovák nemzeti érzelmű „pánszlávok”-at hurbanistáknak nevezték. Hurbanék viszont a politikai ellenfeleiket „magyarón”-oknak, magyarbarátoknak vagy „Kossuth-barátok”-nak titulálták. A tanács megalakulására lásd még Hurban, J. M.: *Ludovít Štúr. Rozpomienky*. Bratislava, 1959. 631–634.

⁴⁴ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 88–91.; Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 145–149.

⁴⁵ Idézi Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 220.

⁴⁶ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 220.; Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 105.

⁴⁷ Arató Endre számításai szerint: „A magyar honvédseregben jelentős számban harcoltak szlovák honvédek, és a szlováklakta megyék október és december között csaknem 10 000 újoncot állítottak ki. A szlováklakta megyék 115 000 nemzetőrt adtak, akiknek nagy többsége szlovák nemzetiségű volt”. Arató: *Egykorú demokratikus nézetek*, 54.

A polgárság teljes egészében Kossuthot, míg a környékbeli irtványosok a császárt és a felkelőket támogatták.⁴⁸ Steier Lajos monográfiája és Stromszky Ferenc Sámuel pozsonyi evangélikus szuperintendens beszámolója szerint szeptember 27-én körülbelül nyolcszáz óturai lakos (300 nyitrai nemzetőrrel és 30 sorkatonával együtt) harcolt „a drága honért” Hurban 3500 főt számláló, „gyújtogató csoportja” ellen! A harc közben ugyanis a falu ki-gyulladt, amelyet a bosszúálló hurbanisták felprédáltak, kifosztottak. (Hurban 1851-ben még azt írta, hogy a települést ők gyújtották fel.) Több helybélit megöltek, egy 70 éves öregembert megcsónkítottak.⁴⁹ Nem maradt el a pozsonyi, bazini, modori magyar nemzetőrök megtorló válasza sem. Hlubokán feldúlták a felkelők lakásait. Ugyanezt tették Brezován Hurban apósának, Samuel Jurkovičnak a házával is. Hurban könyvtárát széthányták, lelkési talárját szétépték, és kokárdát készítettek belőle.

Az első felkelés katonai eseményeinek *Felső-Magyarország más térségeiben* komolyabb visszhangja nem volt. Pedig a felkelést megelőzően Bloudek és Janeček Turócbán, valamint Körmöc- és Besztercebányán is jártak. Agitációs céllal Lukács Antal diákok is Turócba, Zólyomba és Gömörbe küldték. A fegyveres betörést megelőzően Hurbanék felszólításának csak kevés helyen, Turócbán és a szomszédos Zólyom megye keleti részén, illetve a bányavidéken és Gömör megyében tettek eleget. Az Erdőközben Móric Kellner és a breznóbányai Ján Čipka – a gömöri Stefan Daxnerrel és Ján Franciscivel, valamint Michal Bakulínyivel együtt – a felkelés kezdetére, a „bobrovecká svadba” titkos napjára készülődtek. Arra törekedtek, hogy a nemzetőrség egy részét megnyerjék, s a lakosságot visszatartsák a honvédszolgálatától. Jellašič szeptember 11-i támadása után Daxner, aki a tiszolci nemzetőrség századosa volt, néhány társával együtt népgyűlésen kérdőjelezte meg az újoncozási határozatot. A tiszolci, valamint a kokovai és nyustyai nemzetőrségnek sikerült is megakadályozni az újoncozást. A miavai betörés után, szeptember 27-én Daxner, Francisci és Bakulíny az Erdőközben Čipkayval és Kellnerrel a fegyverkezésről tárgyaltak.⁵⁰

Ezekből a tervekől azonban nem lett semmi, mert Beniczky Lajos kormánybiztos és a veszélyeztetett térség megyei vezetői megtették a szükséges óvintézkedéseket. Beniczky a városokat felszólította az ellenség elleni közös védelemre. A fegyvereket összeíratta, régi ágyúkat szereltetett fel, mozgósította a nemzetőrséget, intézkedett a bányák védelméről, besztercei önkéntesekkel Körmöcbányát megszállta, letartóztatta a titkos összejövetelek szervezőit stb. Szeptember végén elrendelte az Andrej Hodžánál tartózkodó Eugen Sparnensis diák letartóztatását. Átmenetileg fogságba került Tomkovič tanító és egy Sulzer nevű ifjú is. A Tomkovičnál megtalált ún. „Sparnensis-levél” a következő rejtjelezett üzenetet tartalmazta: „Barátom! Hurbán, Hodzsa, Stúr és más hozzánk tartozók az önkénteseikkel már itt vannak Zsilinánál! – Holnap kétszáz szekérral Sztrecsnó felé megyünk, ezt azonnal adjátok a mieink tudtára! A pozsonyi német újság már ír rólunk. Mi már nyilvánosan

⁴⁸ Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 116.

⁴⁹ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 121.; Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 232–234. Stromszky Ferenc azt is megemlítette, hogy Hurbanék kudarca „leginkább ama vidékek lelkészeinek és gyülekezeteinek köszönhető, kik erőlesen terveinek hiúsításán működtek. Ámbár e gyülekezetek már évek óta alattomban egy egyetemes felkelésre előkészítettek, mégis Hurban csalatkozott ... A szeniczi, szobotiszi, óturai és morvalieszkői gyülekezetek lelkészeikkel, valamint a mostani hlubokai lelkész is e tekintetben minden dicséretet érdemelnek.” Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 121–122.

⁵⁰ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 220–221., 288–289. November elején Daxnert és Franciscit közel 3 év börtönre ítélték. Bakulíny 2 évet kapott. Körülbelül 20 „pánszláv” néhány hetes büntetéssel megúszta. Az elítéltek a pesti börtönből Windischgrätz bevonulása után, 1849 elején szabadultak ki.

felléptünk. A szláv zászlókat már kitűztük. Turóban ezer emberünk van, máshol még többen vannak. De semmit ne kezdjétek, amíg erőnkkel oda nem özönlünk hozzátok! – S ez nemsokára megtörténik! Csak legyetek készen. – Ha ott [tudniillik Selmecebányán és környékén – K. L.] nem lennétek biztonságban, gyertek hozzánk! Ezt jelentsétek mindenkinek a mieink közül! És írjatok.”⁵¹ Sulzer bevallotta, hogy Hurbanék bányavidéken működő megbízottai – Sparnensis útján – kapcsolatban álltak a turóci szervezkedés vezetőivel, A. Hodža és Horváth János evangélikus lelkészekkel. Ők viszont összeköttetésben voltak a Szlovák Nemzeti Tanáccsal. Az is kiderült, hogy a hurbanista érzelmű turóci nemzetőrség a bányavidék, illetve Körmöcbánya elfoglalására készült. A bányák tönkretétele, a bányamunkások és a parasztok fellázítása (kormányellenes, illetve kommunisztikus ígéretekkel) is a terveik között szerepelt.⁵²

A szervezkedést más megyékben is sikerült lokalizálni. Beniczky kormánybiztos október 2-án már arról értesíthette a miniszterelnököt, hogy: „a zólyomi nép eddig jó hangulatban vagy, nemkülönben a barsi és hont megyei. *A sz. kir. városokban a józan gondolkodók száma is annyira túlnyomó, hogy fondorkodók csak titokban működhetnek. Jelenleg a bányavidékre és nevezetesen Körmöcbányára nézve legveszedelmesebb megye Túróc...*” A jelentés végén megállapította, hogy: „mindenütt osztrákok szítják a lázadást – (a) tótok túlnyomó része becsületesen viselkedik.”⁵³

Ily módon a szeptemberi szlovák fegyveres felkelési kísérlet lokális, elszigetelt akció maradt. Ráadásul az első komolyabb összecsapások után Hurban megijedt vagy elkedvetlenedett irtványosai kezdtek hazaszállingózni. A szlovák történetírás által „szlovák nemzeti felkelés”-nek kikiáltott katonai megmozdulás társadalmi ereje és területi befolyása tehát Nyitra megyében is hamar összezsugorodott. Amikor pedig szeptember 25-én egy királyi manifesztum, amely Lamberg Ferenc gróftól nevezte ki Magyarország főparancsnokának, a törvényes rend helyreállítására hivatkozva Észak-Magyarországon is megtiltotta fegyveres tevékenység folytatását, a hurbanista felkelők sorsa megpecsételődött. A megmaradt fegyveresek szeptember 29-én elhagyták Magyarország területét. A császáriak azonnal lefegyverezték őket. A Pesti Hírlap – báró Jeszenák Nyitra megyei kormánybiztos szeptember 30-i keltezésű jelentésére hivatkozva – október 3-án már azt közölte: „A felsővidéki panszláv lázadók fő menhelye, Brezova és Miava kezünkben van”, a pártütők Morvaországba futottak. A következő napokban a kormánybiztos a nép lefegyverzésére és a nyugalom biztosítására a térségbe nyomozó bizottságokat és sorkatonaságot küldött.⁵⁴

A szlovák fegyveres megmozdulásban résztvevő Mikuláš Dohnány értékelő szavai magukért beszélnek. Bár „Szlovákia” területén a lakosság feszülten várta a szlovák felkelőket, „de önálló cselekedetre nem került sor. A szlovák nemzet még nem volt annyira érett és felnőtt, hogy egyszerre felkelhetett volna ...”⁵⁵ Meglátásunk szerint azonban a fegyveres kísérletnek volt egy nem elhanyagolható eredménye. Štúrék, illetve a szlovák nemzeti moz-

⁵¹ A felhívás eredeti szlovák szövegét közli Steier: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései*, 559.

⁵² Steier: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései*, 46–48.

⁵³ A kurzív kiemelések Beniczky aláhúzásait jelölik. Lásd Steier: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései*, 556–558.

⁵⁴ Sorrendben lásd Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 118.; Pesti Hírlap, 8. évf. 176. sz. (1848. október 3.) 928.; 178. sz. (1848. október 5.) 934. A lap a felkelők által közzétett felhívások és beszédek rövid tartalmát is ismertetette. Lásd például: Pesti Hírlap, 8. évf. 168. sz. (1848. szeptember 23.) 897.; 172. sz. (1848. szeptember 28.) 905., 912.

⁵⁵ Dohnány–Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*, 128.

galom későbbi vezetői számára igen fontos erkölcsi erővé vált. Megteremtette az immár saját, szlovák történelem fontos hivatkozási alapját. Erre legelőször Štúr utalt a Mariana Božena Staňkovának írott levelében 1848. október 10-én. „Ez a nemzet nem pusztul el!” – írta. A felkelés ugyanis megadta „ennek az oly hosszú időn át történelem nélküli népnek” a történelmet, vagyis „a legnagyobb erkölcsi hatást”.⁵⁶

A téli és a nyári szlovák „hadjárat”

A katonai kudarc hatására, valamint személyes és ideológiai okoknak is köszönhetően szakadás következett be a *Szlovák Nemzeti Tanácsban*. A csalódott és meghasonlott Hodža már a miavai betörés első napján rémülten távozott a felkelők táborából. Október 18-án ugyan még aláírta a „Čo kaži slovákou!” című kiáltványt, de rögtön ez után (Janečekkel együtt) kivált a Tanácsból.⁵⁷ Október második felétől tehát a mozgalom „hurbanai” (Hurban, Štúr, Bloudek, Zach) és „hodžai szárny”-a (Hodža, Janeček, J. V. Frič, S. D. Štefanovič, akikhez később Francisci, Bakulíny, Daxner, Pauliny is csatlakozott) egymástól csaknem függetlenül tevékenykedett. Štúrék osztrák segítséggel kívánták megvalósítani politikai céljaikat. Hodžák viszont inkább a szláv–magyar megbékélést, a tárgyalásos megoldást szorgalmazták. Miután kapcsolatkeresési törekvéseik Pesttel nem jártak sikerrel, ők is a fegyveres útra tértek. A bizalmatlan Windischgrätz herceg azonban eleinte ellenezett egy újabb szlovák katonai akciót. A prágai barikádokon ellene harcoló szlovák triumvirátust, illetve a radikális szemléletű, néplázító Hurbant nem tartotta megfelelő szövetségesnek. Bloudeknek és Zachnak végül – Jellašić és mások közbenjárásával – sikerült a herceget meggyőzni arról, hogy az osztrák sorkatonaság támogatásával a szlovák felkelők Felső-Magyarországon képesek lesznek egy kiterjedt népfelkelés kirobantására. Az 1848. december elején meginduló téli „hadjárat” (Daniel Rapant kifejezése) során tehát a szlovák, cseh és egyéb önkéntesek már a – több irányból Magyarországra zúduló – osztrák császári erők segédalakulataiként harcoltak osztrák mundurban, osztrák felszereléssel, osztrák zászlók és vezénylet alatt.

Hurbanék ugyanis már néhány héttel a szeptemberi vereség után Prágában és Morvaországban újból önkénteseket toboroztak. Az alig másfélszáz jelentkező között kiszolgált cseh katonák, munkanélküliek, diákok és kétes egyének egyaránt voltak. A csonka Szlovák Nemzeti Tanács október és november folyamán Prágából két kiáltványt bocsátott ki. Arra szólították fel a szlovák népet, hogy a 900 esztendő, illetve évezredes zsarnokság és elnyomás után újból keljenek fel a magyar uralom ellen a szlovák nemzetiség (národnost) szabadságáért, a királyért és az osztrák birodalom egységéért. S ha ez megtörténik, „a császári hadsereget és minket mint barátokat fogadjatok, akik kiszabadítanak benneteket az elviselhetetlen magyar járomból”.⁵⁸

Eközben a cseh *Frischeisen* alezredes (Windischgrätz, illetve Balthasar Šimunić tábornok utasítására) egy kevesebb mint 1000 katonából álló hadoszloppal november végén már a sziléziai Teschenben várakozott.⁵⁹ Az eredeti cél az volt, hogy a *Hurbanék* által beígért

⁵⁶ *Listy Eudovíta Štúra II. 1844–1856*. Bratislava, 1956. 194.

⁵⁷ Lásd Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 164–169.

⁵⁸ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 164–172.

⁵⁹ Balogh János kormánybiztos november 30-i jelentése szerint a Palombini gyalogezred „minden századában 30 Hurbán féle zsvány vegyülve van. Magának Hurbánnak van 200 csőcselékből, többnyire Miavából magával vitt rablókából álló népe. Azonban e csorda napról-napra szaporodik.” Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 201. Rapant szerint Teschenben a szlovák felkelőket a katonaság és a lakosság nagyon jól fogadta. Hurbanék toborzási kísérlete a helyi lakosság köré-

1000 felkelő csatlakozása után behatolnak Felső-Magyarországra, ahol kirobantják az össznépi felkelést. Mivel a felkelőknek csak egy töredéke érkezett meg, az óvatos Frischeisen úgy határozott, hogy csupán Csáca térségéig nyomul. Csak a felkelés kirobbanása és Šimunić tábornok erőinek támadása után halad tovább Turóc megye felé. November 28-án Frischeisen mellé a lengyel Henryk Levartowsky századost nevezték ki vezérkari tisztnek.

Frischeisen osztaga december elején indult el Morvaországból. A Jablonkai-hágónál lépték át a határt. December 4-én megfutamították Ruttkay István őrnagy csapatait. December 6-án Hurbanék Csácáról ismét kiáltványt intéztek a szlovák nemzethez, amelyben – a célok újbóli megjelölése mellett – Kossuthot és követőit, valamint a Kossuthhoz hasonló renegátokat keményen ostromozták. „Jelszavunk legyen: a szlovák nemzet szabadsága, hűség a közös császárhoz és királyhoz, a szabad és nagy osztrák birodalom egysége, hatalma és dicsősége, a magyarországi–kossuthi csürhe uralmának bukása és pusztulása.” A kiáltványt már nemcsak Hurban és szlovák vezető társai írták alá, hanem J. Levartowski és K. Frischeisen is.⁶⁰

A népfelkelők áramlása azonban elmaradt. Annak ellenére, hogy minden 20 és 50 év közötti férfit fegyverbe szólítottak, Csácán és környékén mindössze 50 emberrel gyarapodtak. Kisucaújhelyen 40, máshol további 24 újonc csatlakozott hozzájuk. A lakosság vonakodását Balogh János kormánybiztos december 9-én jelentette is Kossuth Lajosnak. Kiemelte, hogy az ellenséges hadsereg körülbelül 2000 főből áll (800 sorkatona, 2 század lovasság, „a többi csőcselék, rablók és holmi söpredék”). „A csorda közt van Hurban, Stúr, Borik, Zach s. a. t., de ami már örvendetes, a nép, kivéve néhány határszéli és kisutcai helységeket, [...] Hurban és kommunizmust hirdető beszédei iránt, rokonszenvvel nem viseltetik, mi az ide mellékelt három nagy község aláírásából is látható, így azon félelmem, hogy Hurban a népet felkelésre birandja, tökéletesen elenyészett.”⁶¹ A Csáca környéki lakosság elutasító magatartását nagyban befolyásolták a hurbanista önkéntesek fosztogatásai és visszaélései. Dlhopole, Bittse és Rovne községek a fosztogatók ellen megszervezték a közös védelmet. Dlhopole körlevele szerint ugyanis az ellenség „itt és ott a szomszédos községekben rabol és lop”.⁶² Hurbanék Csáca, a csácai kerület és Kisucahely élére új vezetőséget (vajdát, alispánt) állítottak, s egy 16 községre kiterjedő ideiglenes igazgatási bizottságot is szerveztek. Újból levelekkel, kiáltványokkal, agitátorokkal próbálták a szlovák lakosságot a magyarok, az urak és (a zsidó adósságok alóli felmentés ígéretével) a zsidók ellen hangolni, vajmi kevés sikerrel.⁶³

Frischeisen osztaga felsőbb utasításra Vágújhelyen keresztül Zsolna és Budatin felé indult. December 11-én újabb győzelmet arattak a túlnyomórészt szlovák népfelkelőkből álló, rosszul felszerelt és vezetett, 3000 fős magyar sereg felett. Hurbanék oldalán 220 szlovák önkéntes harcolt. A csatatéren ott voltak Beniczky kormánybiztos bányavidéki zászlóaljának gyalogosai és ágyúi is. Budatinban a győztesek 4 házat felperzselték, a kastélyt kifosztották, és a bútorokat összetörték.⁶⁴

---

ben „azonban sikertelenül végződött”. Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/1. Zimná výprava*. Bratislava, 1956. 57.

⁶⁰ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 203–206.

⁶¹ Steier: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései*, 620.

⁶² Steier: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései*, 621–622.

⁶³ Lásd: Marczibányi főispán OHB-nak küldött december 7-i jelentését. Steier: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései*, 616–617.; lásd még: i. m. 80.

⁶⁴ Steier: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései*, 619., 84., 90.

A következő hetekben-hónapokban a csonka Szlovák Nemzeti Tanács vezetői, Štúr, Hurban, Bloudek, Zach, Borik főleg a Nyitra és Trencsén megyétől keletre fekvő megyékben (Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj) tevékenykedtek. *Hodža, Janeček, Nosák, Abaffy* 600–800 főre duzzadó *szabadcsapata* viszont Felső-Magyarország nyugati részein, Šimunić tábornok alá beosztva fáradozott a szlovák felkelés előmozdításán.⁶⁵ Az együttes offenzíva reményében ugyanis Balthasar Šimunić altábornagy mintegy 5000 katonája is megindult Morvaország felől. Január végén Janečekékhez a Pestről kiszabadult Daxner, Francisci és Bakulíny, valamint a honvédségtől dezertált költő, Pauliny-Tóth Vilmos (Viliam) is csatlakozott. Mindannyian tisztí rendfokozatot kaptak.

Február elején Šimunić seregét Windischgrätz Komárom alá rendelte. Fontolgatták a sok kihágást elkövető szlovák szabadcsapat feloszlátását is.⁶⁶ Ezért Hodža február 13-án részletes memorandumban kérte az osztrák tábornokot, hogy a (600 fegyelmezett katonára redukált) „császári szlovák szabadcsapat”-ot ne oszlassák fel. Az osztrák államegység és az egységes osztrák császárság miatt rájuk szükség van. Ezért Nagyszombat vagy Nyitra térségébe, vagy Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Gömör megyébe helyezték át őket.⁶⁷ Windischgrätz herceg végül úgy döntött, hogy a Janeček-féle csapatot, amennyiben a fegyelmezetlenség megszűnik, nem oszlatja fel, hanem Komárom alá rendeli. Ám a fegyelmezetlenség továbbra is megmaradt. Március 11-én tehát az Ácson tartózkodó Šimunić arra utasította Veigl vezérőrnagyot, hogy Janeček önkénteseit megfelelő felügyelet alatt tartsa. A magyar lakosság is ellenérzéssel volt irántuk.⁶⁸ Az osztrák hadvezetés döntésének hatására Janeček lemondott, és átadta a parancsnokságot a katonai ügyekben teljesen járatlan Franciscinek, aki költő volt.

Franz Schlik altábornagy több mint 8000 fős hadteste december 6-án tört be Galíciából a Duklai-hágónál. Miután az Irányi Dániel és Pulszky Sándor által szervezett magyar ellenállás Budamérnél vereséget szenvedett, Bártfa, Eperjes érintésével Kassa, Miskolc felé haladt. Windischgrätz Itáliából Christian Götz tábornokot is visszarendelte, aki december 27-én vette át hadoszlopát. Trencsén megye felől indult meg a magyar szabadságharc

⁶⁵ Hurban szerint erről még október 18-án döntöttek. Lásd Hurban: *Ludovít Štúr*, 672.

⁶⁶ A magyarok és az osztrákok közé szorult falvak sajátos túlélési taktikát választottak. Ha császáriak jöttek, akkor a fekete-sárga zászlót és a császári sast akasztották ki. A magyar közeledés hírére viszont a házakra piros-fehér-zöld színű trikolór került.

⁶⁷ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 306–309. Hodža memorandumára, a szlovák szabadcsapatok fegyelmezetlenségére és újjászervezésére lásd még: Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/1.*, 285–287.

⁶⁸ Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/3.* Zimná výprava. Bratislava, 1958. 142–145. Itt jegyezzük meg azt is, hogy Windischgrätz hercegnek továbbra sem volt jó véleménye Hurbanék nemzeti, politikai céljairól, a felkelők szlovák lakosság között folytatott izgató tevékenységéről. Ennek hangot is adott abban a Schwarzenberg hercegnek írott március 29-i keltezésű levelében, amelyben – egyebek között – ellenezte a szlovákok által lakott megyék elkülönítését. „Csekély kivételtől eltekintve a szlovákok egész Észak-Magyarországon egy jóindulatú, könnyen irányítható nép, amely nem kíván semmilyen elkülönülést Magyarországtól.” Ha azonban Hurban és Štúr folytonosan, valamint más luteránus lelkészek kommunisztikus módon még hosszabb ideig megdolgozzák, akkor a népet rettenetes rémtettekre lázíthatják, amelyeknek elsősorban a földbir- tokosok esnének áldozatul. Ezek a szabadcsapat vezetők – folytatta Windischgrätz –, Hurban, Štúr, Janeček és Bloudek (az utóbbi kivételével, aki rendes ember, mert a csapatában rendet tart) rossz személyek (schlechte Subjecte), akiket amilyen gyorsan csak lehet, félre kell állítani. Lásd Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 360.

ellen.⁶⁹ December 31-én megszállta Csácát és Turzófalvát. Windischgrätztól azt a parancsot kapta, hogy haladjon tovább a bányavárosok felé, és lépjen összeköttetésbe Šimunićsal. Vele tartottak *Hurban és Štúr felkelői* is. A két szlovák vezető január 4-én Zsolnán népgyűlést tartott, de a nagyszámú hallgatóságból alig csatlakoztak hozzájuk. Hurban nagyon csalódott volt. Lesújtó véleményét nem is rejtette véka alá: „Mint a barmok – [csak] hallgattak, és közönyösek voltak”.⁷⁰ Ebben a tartózkodó magatartásban nyilván szerepet játszottak a császáriak és a hurbanisták újabb, Zsolna környéki fosztogatásai, amelyek miatt statáriumot kellett elrendelni.⁷¹ A budatini kastélyt teljesen kirabolták.

Götz január 10-én vonult be Privigyére. A következő napokban a főhadiszállását Mosócon rendezte be, de még nem indult a bányavárosok ellen. Hurbanék sürgetésére viszont Frischeisent Turócszentmártonba küldte, ahol Štúr és Hurban javaslatára új megyei vezetőséget neveztek ki. Götz utasítására újoncozást (!) tartottak, így a hurbanista „önkéntesek” száma 800 főre növekedett. Január közepén a Hurbannak nem tetsző községekre 25 000 pengő hadisarcot vetettek ki. A megbízhatatlanokat elfogatóparancsokkal kerestették. A turóci népet a nemesség és a zsidók ellen izgatták.⁷² Götz tábornok csak január végén – miután Görgey Artúr feldunai hadteste végigvonult a bányavidéken, és feladta a bányavárosokat, s így elmúlt a katonai veszély – szánta rá magát a bányavidék és a bányavárosok megszállására. Selmecbányát február 4-én, Körmöcbányát pedig február 5-én szállták meg. Rapant szerint Besztercebányát eredetileg Šimunićnak kellett volna elfoglalnia, de erre – valamilyen félreértés miatt – nem került sor. Január 31-én ezért Götz Jablonowsky csapatait küldte előre. Két nap múlva Štúr, Hurban és egy csapat szlovák önkéntes, majd a következő nap a nassauai gyalogezred 3. zászlóaljának 4. százada is megérkezett. Végül február 5-én Götz is bevonult.⁷³

⁶⁹ Seregének pontos létszámáról eltérő adatok vannak. Steier Lajos szerint 1827 emberből állt a szlovák önkéntesekkel együtt. Mások az alakulatot 5000–6000 főre becsülik. *„Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története”* 3000 főt tüntet fel. I. m. 264.

⁷⁰ Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/2*. Zimná výprava. Bratislava, 1954. 454.

⁷¹ Balogh János kormánybiztos OHB-nak küldött december 28-i jelentése a következőképpen írta le a hurbanisták garázdálkodását. A határszéli falvakba és a többibe „éjjel 20–30 ember berohan, ott rabol, eszik iszik, és azzal a prédát szekerekre pakolva vissza megyen – tőlem kértek a faluk rendre assisentiát – azonban én nekik azt adtam válaszul, hogy a mely helység magát 20–30 ember ellen védelmezni nem tudja, az segítséget nem érdemel...”. A dorgálásnak lett foganatja, mert „most már, a mint valamely helységbe rablók jönnek – a harangok félre huzatnak, a népség – fejszékkel, kapákkal fölfegyverkezve s. a. t. öszve jön – a rablók pedig pokolba szaladnak, sótt a rablók közül (kik, szégyenire légyen mondva az osztrák nép kormányának, többnyire Császári katonák) már többen el is fogattak”. Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 264–265.

⁷² Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 386–389. Idézet az egyik dobrovolnik-dalból (saját fordításunkban):

„Elverjük a magyarokat
Az urakat, s a zsidókat.
Mít a paraszt kicsépel
Senki nem veheti el.

Az urakat megöljük
A zsidókat felkötjük.
És azután mi fogunk

Uralkodni (az) urakon”. A szlovák nyelvű dalt közli: i. m. 392.

⁷³ Január 29-én B. Bloudek Körmöcbányáról a következőket írta: „Götz tábornok parancsot kapott Windischgrätz hercegtől, hogy a bányavárosokat szállja meg. Ha alkonyatkor nem lettünk volna

A hadiesemények sok szenvedést és nélkülözést hoztak a bányavárosok lakóinak is, akiknek hol a magyar, hol az osztrák katonaság és a szlovák szabadcsapatok, majd pedig az orosz seregek kényszerű jelenlétét kellett elviselniük. Hadiállapottal felérő, rendkívüli helyzet volt ez! *Besztercebánya megpróbáltatásairól* a város gazdag és tekintélyes polgárának, Dr. Zipser Keresztély Andrásnak a naplója ad életszerű, bár korántsem elfogulatlan képet.⁷⁴ A magyar hadvezetésben és a fosztogató honvédekben csalódott Zipser, aki inkább német, mint sem magyar vagy szlovák érzelmű volt, bízott abban, hogy Götz tábornok bevonuló osztrák és szlovák katonái ilyen durvaságokat nem tesznek majd. Nem így történt. Bár a 4000 emberével érkező Jablonowsky herceg – Görgeyhez hasonlóan – békés szándékát hangsúlyozta, egy-két nap múlva már haditörvényszékekkel és agyonlövétéssel fenyegetőzött, és statáriumot rendelt el. Február 5-én (a 2000 katonával és 150 hurbanistával megjelenő) Götz tábornok is azzal kezdte, hogy 50 000 forint hadisarcot rött ki a városra és Zólyom vármegyére.⁷⁵

A város hányatott életét egy másik korabeli feljegyzés is megörökítette. Szlovák érzelmű készítője (valószínűleg A. Bizay egyházi személyről van szó) még erőteljesebben hangsúlyozta Görgey katonáinak nyers viselkedését. Az osztrák–szlovák „hatalomváltás”-nak viszont kifejezetten örült. Fontosnak tartotta kiemelni például, hogy – a néhány szláv katona társaságában megérkező – Jablonowskyt a lakosság egy része zeneszóval és hangos kiáltással fogadta: živio, vivát, sláva. Örömmel konstataulta azt is, hogy a „magyarónok” eltűntek, a posta és a kommunikáció helyreállt, a városházára és a megyeházára rögtön kitértek a schwarzgelb zászlókat, s az utcákon megjelentek a német és szláv kokárdákat viselő emberek is. Szerinte sok szlovák örült a Rák vendéglőben megszálló Štúrnak is, aki február 4-én egyfolytában látogatókat fogadott.⁷⁶

Zipsernek viszont Štúrról és a szlovák önkéntesekről nem volt ilyen jó véleménye. Sajnálkozva írt a hurbanistákról, akiket „nyomorult egy nép”-nek nevezett. Február 5-én Štúr gyűlésre hívta össze a város lakosságát a vármegyeházára, hogy – úgymond – az uralkodó szándékait előterjessze. A napló tanúsága szerint nemcsak Štúr gondolkodása, hanem az öltözete is kettősséget tükrözött. „Kék kabátot viselt s szürke nadrágot s oldalán acél kardot. Fején kerek kalapot vörös, fehér és kék tollakkal; gomblyukában császári jelvényeket – tehát kétszínű ember, császári vagy tót.” Szokásához híven szidta Kossuthot és a magyarokat, és önkéntes fegyverfogásra szólított fel.⁷⁷ Még aznap este sor került a városi tanács tisztújítására is. Az ülésen K. Frischeisen ezredes elnökölt. Jurkovich Emil szavait idézve: „Az egész ülésen Stur szelleme lebegett. Folyton sugdosott az ezredes fülébe, informálta lépten nyomon. Így került a magistratusba Gottschar is [...] Ez és Stur földiek valának, ro-

Körmöcbányán, egyenes úton vonulhattunk volna Mosócról Besztercebányára”, ahonnan a honvédeket kiporoltuk volna. Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/2.* 585. A fentiekre lásd még: i. m. 611–612.; Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 396., 399.; Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/1.*, 246., 247.

⁷⁴ Dr. Zipser Keresztély András naplója 1848. november 14. – 1850. január 7-ig. In: Jurkovich Emil: *Történeti tárcák. Besztercebánya*, 1910. A napló, amely 1898-ban került a városi könyvtárba, 1848. november 14-ével kezdi az események rövid feljegyzését. A kéziratnak tehát lehetett egy első kötete is. A német nyelvű kéziratot a kiváló helytörténész, Jurkovich Emil fordította le magyarra és tette közkinccsé a „Történeti tárcák”-ban.

⁷⁵ Dr. Zipser Keresztély András naplója, 113–114., 123–124; Jurkovich Emil: *Besztercebánya az 1848–49. évi szabadságharc idején*. Besztercebánya, 1898. 48–49.

⁷⁶ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/3.*, 493.

⁷⁷ Dr. Zipser Keresztély András naplója, 120–121.; Štúr intézkedéseire és a szlovák politikai követelésekre lásd még: Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49 III/2.*, 619–620.

kon lelkek minden téren; [...] Rokonság juttatott álláshoz egy másikat, érekközösség stb. egy harmadikat.”⁷⁸

Február 5-én délelőtt (a feljegyzés szlovák készítője szerint: február 10-én) a vármegyei tisztújítás is megtörtént. A megyeházára érkező Frischeisen ezredest (a feljegyzés szerint viszont Štúrt) „Dicsőség nektek!” kiáltással üdvözölték. Štúr szlovák nyelvű beszédet mondott, amelyben egyebek között városba érkezésük okairól, az uralkodó kívánságairól beszélt. Ezt követően a zólyomiakat a császári zászlók alatt harcra hívta a királyért és a szlovákok felszabadításáért. „Talán ez volt az első szlovák beszéd – írta a feljegyzés készítője –, amit ebben a teremben tartottak [...] Štúr beszédét sokan úgy fogadták, különösen a jelenlévő szlovák nők, hogy könnyeztek.”⁷⁹ A városát szerető Zipsert nagyon elkésérették a történetek. Február 6-án már az osztrák uralom és az ostromállapottal felérő katonai megszállás ellen is kikelt. Naplójában – nem minden él nélkül – a „Hurban-hősök” rossz politikai hangulatát is megörökítette. „Hangos nyilatkozataikból, hogy csak néhány napi harcra szólították fel őket, hogy nincs lábbelijök, hogy pénzük sincsen s hogy éhezniük kell, világos, hogy ezen emberek kevés rokonszenvvel viselkednek oly ügy iránt, mely az ő közbejöttük nélkül is biztosítva lesz: ez az összes nemzetek egyenjogúsítása s így a tóté [értsd: a szlováké – K. L.] is, amelyet császári szó biztosított...”⁸⁰

Február első felében Götz és Jablonowsky egyesített serege Liptó megyébe, illetve a Szepességbe vonult tovább. A *hurbanisták* – egy osztrák vizsgálati jegyzőkönyv szerint – Liptó megyében is rekviráltak, fosztogattak, zsidóellenes és egyéb kihágásokat követtek el. Február első felében ideiglenes megyei vezetést választottak (Szentiványi Pál alispán elnökletével). Február 12-ére a környék lakosságát Liptószentmiklósra népgyűlésre hívták „a királyért, a szabadságért és a szlovák nemzetiségért” jelszóval.⁸¹ A kaszákkal és fejszékkel fel-fegyverzett, a birtokok felosztásának ígéretével megtévesztett falusi nép azt követelte, hogy vezessék őket az urak és a zsidók ellen.⁸²

A szabadcsapat, amely Liptóban mindössze 40 önkéntessel szaporodott, Szepes és Gömör megyébe ment át, hogy a Tiszolc és Nagyróce vidékén élő szlovákokat csatlakozásra bírják. Ezt követően Ramberggel együtt (Windischgrätz tábornok ugyanis időközben őt állította az egyesített Götz–Jablonowsky-sereg élére) részt vettek Kassa megszállásában. Február 21–28. között Hurban és Štúr is Kassán tartózkodott. Ramberg a hurbanisták katonai feladatait a következőkben határozta meg: őrizték a Breznóbányáról kiinduló útvonalat; biztosítsák az Igló–Kassa és a Lócse–Eperjes közötti közlekedést; vegyenek részt a takarmány és az élelmiszer szállításában; kémkedési feladatokat lássanak el stb.⁸³ Február végén a részben újjászervezett hurbanista csapatok száma 19 századra, 1710 főre emelkedett. Ám egy körülbelül 500 szlovák felkelőből álló sereg, amely számbeli fölényben volt, és jobb fegyverekkel is rendelkezett, február 26-án Muránynál mégis vereséget szenvedett 400

⁷⁸ Jurkovich: *Besztercebánya az 1848–49. évi szabadságharc idején*, 56.

⁷⁹ Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/3.*, 493.

⁸⁰ Dr. Zipser Keresztély András naplója, 126–127.

⁸¹ A körlevelet Hurban és Bloudek február 9-én bocsátotta ki. Lásd: Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 277.

⁸² Vietoris László Liptó megyei császári biztos 1849. március 23-án Szentiványi Pál alispánt szigorú nyomozásra szólította fel. Együttal elhatárolta magát a szabadcsapat működésétől, „mivel Hurban s társai, de különösen Štúr a népet felizgatták s a kommunisztikus elvek, ahhoz igen hajlandó köz-nép közti elvetésére vetemedni el nem borzadtak...” Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 278–279.

⁸³ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 414–416.

jolsvai, rócei, ratkói és kövi önkéntestől, akiknek a fele szlovák volt.⁸⁴ Miután népgyűlési kísérletük részvétlenségbe fulladt, Hurban és Štúr zárt postakocsiban Olmützbe utaztak.

Február 28-án Ramberg a Sajó felé indult. Bloudek és 14 század szlovák felkelő Kassa, Eperjes, Lőcse, Jászó, Rozsnyó és Tiszolc térségében maradt. Az éhező, fizetetlen szlovák önkéntesek továbbra is sok fegyelmetlenséget követtek el. Megsarcolták a szepességi városokat is. Ezeknek a visszaéléseknek átmenetileg Beniczky Lajos kormánybiztos vetett véget, aki április 7-én Eperjesnél megverte Bloudek körülbelül 1000 fős seregét. Februárban és a következő hónapokban különösen Turóc, Liptó, Árva és Zólyom megye vezetői panaszkodtak az osztrák hadvezetőségnek.⁸⁵ Kempen tábornok (pozsonyi katonai parancsnok) 1849. március elején azt írta Welden tábornoknak, hogy: „... a szlovák szabadcsapatok nemcsak hogy hasznot nem hoznak, hanem valóságos csapásai a falusi népnek és kommunisztikus tendenciáik miatt is veszedelmesek. A sok egymással megegyező és ezen hordákra vonatkozó panasszal kapcsolatban szükségesnek láttam, hogy Windischgrätz herceg tábornagy őméltóságától azoknak revízióját kérem, amely el is fogadtatott.”⁸⁶ Nyilván nem tudott arról, hogy Windischgrätz már intézkedett. Február 21-én arra utasította Šimunić tábornokot, hogy Hurban és Štúr szláv szabadcsapatait a császári csapatok mellé osszák be. Önállóan nem működhetnek, és újabb visszaélések esetén Komárom ostrománál használják fel őket.⁸⁷ A hurbanista felkelők március–április folyamán kisebb-nagyobb csoportokban kezdtek szétszéledni, hiszen lassacskán kezdődtek a tavaszi mezőgazdasági munkák. Az egyre tömegesebb dezertálás miatt április 19-én Bloudek kénytelen volt a fegyvereseit szélnek eresztetni. Az eredeti 14 századból alig maradtak néhányan.

Befejezésül már csak megemlítjük, hogy a „nyári hadjárat” idején a szlovák önkéntesek újból az osztrák császári sereg részeként harcoltak. A Šimunić alá beosztott szlovák egységeket Komárom alól az osztrák csapatokkal együtt visszavonták. A szlovák felkelők más egységei szanaszét szóródtak. A Janeček- és Bloudek-féle csapatok maradványait (400–500 főnyi, meglehetősen lerongyolódott katonáról volt szó) végül Henryk Levartowsky vezetésével kezdték újjászervezni 1849. május közepén. Megkezdődött a toborzás és a légyénfogdosás is. Július végén Levartowsky 7 századból álló egysége már újból 900 főt számlált.⁸⁸ A szlovák vezetők felajánlkozását meghallgatva Haynau végül úgy döntött, hogy nyílt parancssal a felső-magyarországi megyékbe küldi vissza őket. Feladataikat is meghatározták: császárhű és magyarelles propaganda kifejtése; agitáció a katonaállítás érdekében; segítségnyújtás az osztrák uralom visszaállításában, a megtorlásban, a magyar utóvédharcok felszámolásában stb. Így a szlovák szabadcsapatok az osztrák, majd az orosz alakulatokkal együtt részt vettek a bányavárosok és Besztercebánya megszállásában is. Sorraikat az utolsó hetekben újból felduzzasztották. S miután már nem volt szükség rájuk, 1849. október 6-án császári parancssal feloszlatták őket. A bányavárosokat november 9-én hagyták el. 1849. november 21-én ünnepélyesen letették a fegyvert a pozsonyi gyakorlótéren.

⁸⁴ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 402–410. A murányi csatáról és a szlovák ajkú lakosság magyarbarát buzgalmáról, a „rabló csordá”-val szembeni fegyveres ellenállásáról lásd Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú biztos OHB-nak küldött jelentését 1849. március 9-én. Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 283–284.

⁸⁵ 1849. március 1-én Liptószentmiklósról a szlovák önkéntesek hadnagya, Karol Modrány is azt jelentette Trenck őrnagynak, hogy az önkéntesei kihágásokat követtek el. Meg kellett fenyíteni őket. Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. III/3.*, 71–72.

⁸⁶ A kurzívval szedett részek Kempen kiemelései. Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 285.

⁸⁷ Lásd Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története II.*, 288–289.

⁸⁸ Steier: *A tót nemzetiségi kérdés története I.*, 575.

LÁSZLÓ KISS

Slovak Anti-Hungarian Military Operations in 1848-1849

The Revolution and War of Independence of 1848-1849 is well documented and has a rich literature. The Croatian, Serbian, Romanian etc. political and military objectives have also been thoroughly studied. When compared with these, the three “Slovak” military operations, the so called autumn, winter and summer “uprisings” organized by the “Slovak triumvirate” (Ludovít Štúr, Jozef Miroslav Hurban and Milan Miloslav Hodža) as well as their role in this are unresearched.

Accordingly, the author attempts to describe in an overall picture and in their progression those reasons and factors a combination of which resulted in the disjunction and a conflict of Hungarian and Slovak national-political objectives and eventually led to armed confrontation.

The paper, containing five chapters, primarily used Hungarian-, Slovak- and German-language sources, contemporary reports, memoirs, correspondence, diary entries as well as Hungarian and Slovak works. As far as it was possible, the author tried to draw a subtle picture about the reception in Upper Hungary of the March Laws; the radicalization of Slovak nationalist demands and the reaction of the Hungarian government; the strengthening of Slavic solidarity; the political preparations for an armed uprising; the activities to build up the social base in Upper Hungary; the unsuccessful armed “uprising” in September; the preventive steps of government commissioner Lajos Beniczky; the conflicts within the Slovak National Council, the body leading the revolt; the winter and summer “campaigns” in cooperation with the Austrian army; the troubles of Besztercebánya; and last but not least: after several occasions of contravening the regulations and looting, the disarmament of the Slovak irregular forces in October 1849.

RAÁB RENÁTA

Ausztria diplomáciai erőfeszítései a schleswigi háború eszkalációjának megakadályozására 1849 tavaszán

A schleswigi kérdés jelentősége

„Aki a schleswigi kérdésben megragadja a kezdeményezést, az egyesíti Németországot” – olvasható a bécsi *Presse* 1863. május 12. számában¹. Bár a schleswigi kérdést az osztrák és magyar történetírás marginális ügyként, a 19. századi történelem egyik részletkérdéseként kezeli, a fenti mondat is arról árulkodik, hogy nem egy periferikus problémáról van szó, vagy újra meg újra kiújuló dán–német határincidensről, hanem egy nemzetközi ügyről, amelynek az összes európai nagyhatalom kivétel nélkül aktív részese volt. A Dán Monarchiához tartozó Schleswig és Holstein hercegségek ugyanis geostratégiai fekvésükből kifolyólag ellenőrizték a Balti-tenger kijáratát és az ezen keresztül zajló zavartalan európai és orosz hajóforgalmat, amely biztosította mindenekelőtt Oroszország hadiflottájának a szabad kijárást és a Balti térség feletti katonai ellenőrzést. A schleswigi kérdés azonban csak 1848-ban öltött európai dimenziót, amikor Poroszország és a schleswigi kérdésben vele szövetséges frankfurti nemzetgyűlés az egységes Németország kialakítása során kísérletet tett a két hercegség Dániától való elcsatolására, a kielikötő megszerzésére és egy erős német hadiflotta kiépítésére, veszélyeztetve hegemoniális törekvésével nemcsak az északi térség egyensúlyát, de magát a nagyhatalmi erőviszonyokat is. A schleswigi ügy ezért mindenekelőtt biztonságpolitikai és nagyhatalmi kérdés volt, és csak másodsorban etnikai, dinasztikus-örökösödési, valamint állam- és alkotmányjogi probléma. Az 1848-ban kirobbant schleswigi dán–német háború tétje az volt: vajon sikerül-e a négy európai nagyhatalomnak (Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Oroszországnak és Ausztriának) megőrizni az 1814-ben kialakított észak-európai egyensúlyt és csírájában elfojtani Berlin első történelmi kísérletét arra, hogy a másik négy nagyhatalom rovására befolyási övezeteket szerezzen Európában, vagy pedig lehetővé teszik Berlin számára, hogy a dán területek elszakításával, a Balti-tenger kijáratának megszerzésével erőszakos úton megváltoztassa a kialakult európai viszonyokat. Mivel a berlini vezetés – érzelve a vele szemben kialakult egységes európai nagyhatalmi blokkot – a frankfurti nemzetgyűléssel ellentétben időben és racionálisan belátta, hogy Poroszország számára nem érkezett még el az idő, hogy szövetségesek nélkül vállaljon egy európai háborút, izolált helyzetében beleegyezett, hogy tárgyalásztal mellett, diplomáciai úton működjön közre a schleswigi ügy megoldásában. Berlin belátása ugyanakkor megpecsételte a 48-as schleswigi háború történelmi jelentőségét – legalábbis ami a ha-

¹ Mechtler, Paul: *Die öffentliche Meinung in Österreich zur schleswig-holsteinischen Frage 1863–64*. Neumünster, 1941. 295.

zai és osztrák szakirodalmat illeti –, hiszen diplomáciai úton sikerült orvosolni a kérdést, és a kortársak félelme ellenére nem lett belőle öthatalmi európai háború, hanem a hadműveletek földrajzilag lokalizált mederben folytak tovább. Ennek következtében maga a kérdés is a történelemlékek lábjegyzetébe került. Holott mint azt nem egy példa is mutatja, egy történelmi szituáció vagy térség fontosságát nem minden esetben az mutatja meg, hogy lett-e belőle világhírű, hanem sokkal inkább az, hogy volt-e annyira fontos az érintettek számára az ügy, hogy a háború elkerülése érdekében a diplomáciai megoldást mindenekfelett állónak tartásák. A schleswigi ügy is a történelem azon kérdései közé tartozik, amelynek békés rendezése érdekében a nagyhatalmak delegáltjai három éven keresztül diplomáciai háborút folytattak pusztán azért, hogy elhárítsák a háború eskalációjából fakadó veszélyeket. De mi volt a történelmi alapja annak, hogy Schleswig hercegség a 19. századi Európa egyik háborús gócpontjává, sőt a történészek számára még ma is egy népszerűtlen, bonyolultként számon tartott, többdimenziós kérdéskomplexummá válhatott?

A schleswigi kérdés kialakulása

1227-ben a bornhövedei csatában összeomlott a dán Balti-tengeri hatalom, és Holsteinben a schauenburgi grófok megszerezték a hatalmat, amit részben arra használtak fel, hogy meghódítsák Schleswiget. 1326-ban sikerült először a schauenburgi grófoknak Schleswiget egyesíteni Holsteinnel, és III. Christian dán király 1440-ben Schleswiget hűbéri birtokként a Holsteinben kormányzó VIII. Schauenburgi Adolfnak adományozta, aki elsőként egyesítette a két hercegséget. Schleswig és Holstein azonban változatlanul különböző birodalmak hűbérei voltak. A 15. század fordulójára kialakult egy ún. schleswig–holsteini nemesség, amelynek közös privilégiumai képezték a hercegségek közötti fő kapcsolatot (*nexus socialis*). Mivel VIII. Adolfnak nem volt utódja, a schleswig–holsteini nemesség, hogy elkerülje a két hercegség fenyegető szétválását, 1460-ban az ún. ribei szerződésben az oldenburgi házból származó I. Christian dán királyt választotta Schleswig és Holstein hercegének, akinek ezért cserébe privilégiumokat kellett biztosítani a schleswig–holsteini nemesség számára. Többek között ekkor kötelezte magát arra I. Christian, hogy Schleswig és Holstein hercegséget nem választja szét, hanem örökre „*up ewig ungedeeit*” megtartja. 1689-ben azonban a gottorpi hercegek megszerezték a szuverenitást Schleswig bizonyos területei fölött, és ennek következtében alakultak ki Schleswig hercegség ún. gottorpi hercegi részei a királyi birtokok mellett. IV. Frederik dán király csak 1721-ben lett ismét a hercegség teljes ura, amikor a dán sereg győzelmet aratott a Svédországgal szövetséges gottorpi herceg felett az északi háborúban. Az 1720-as békekötést, amely IV. Frederiket Schleswig hercegség korlátlan urává tette, Anglia és Franciaország is garantálta. Az orosz cár részéről az 1767. április 22-i pátens és az 1773. június 1-jei egyezmény garantálta a döntést. Schleswig 1721. augusztus 22-i betagolási (inkorporációs) pátensét az 1721. szeptember 3–4-i schleswigi hűbéreskü követte, amelynek során a schleswigi rendek hűbéresküt tettek IV. Frederiknek, Schleswig új urának. A dán történeti felfogás az 1721-es hűbéri eskü pátensének szövegét úgy értelmezi, hogy amellett hogy a király Schleswig hercegség királyi részeit egyesítette a hercegség gottorpi részeivel, mint egységet egyidejűleg be is tagolta a dán koronába, azaz egész Schleswigben érvényessé vált az 1665-ös (*Kongelov* vagy *Lex regia*) dán trónöröklési, azaz nőági örökösödési rend. Ezzel szemben a német és schleswig–holsteini felfogás úgy tartja, hogy a hűbéresküvel nem történt más, mint hogy Schleswig királyi és hercegi részeit egyesítették, és a hercegi részeket csak Schleswig királyi részeibe, de nem a dán koronába tagolták be, azaz Schleswiget államjogilag csak perszonálunió fűzi a dán királysághoz és a dán abszolutizmushoz. A hűbéreskü nem egyértelműen megfogalmazott központi passzu-

sának „*selbigen Antheil* (a gottorpi hercegi részek) *mit dem Unserigen* (a királyi részek) *zu vereinigten und zu inkorporieren*”, értelmezése közötti nézeteltérés mindenestre nemcsak Dánia 19. századi külpolitikáját határozta meg, de a mai napig megosztja a dán és német történelemszadalmat.

A bizonytalan alkotmányjogi és történeti háttérű térség helyzetének instabilitását és bonyolultságát tovább fokozta az 1814-es bécsi kongresszuson hozott döntés, ahol Metternich egy nagyobb koncepcióba illesztette a Napóleon utolsó csatlósának és ezért Európa feketé bárányának számító Dán Monarchia politikai–szervezeti kereteinek kialakítását. Mint közismert, az 1815. június 8-án európai nagyhatalmi garanciával ellátott 20 cikkelyből álló *Deutsche Bundesakte* – a szuverén német tagállamok alkotmány szerződése – egy újonnan létrehozott konföderatív államalakulatról, a Német Szövetségről határozott, amely 38 nagy, közép és kisállamot (köztük 4 szabad városi köztársaságot), illetve 630 000 km²-t és 29 millió lakost foglalt magába.² A bécsi kongresszuson főszerepet játszó Metternich nem véletlenül szorgalmazta a német kérdés államszövetségi jellegű megoldását: a Habsburg-császárság földrajzi helyzete, belső struktúrája, amely államok és népek laza konföderációját, illetve feudális eredetű felosztottságát tükrözte, olyan német rendezést igényelt, amely a partikuláris állami szempontok és az összeurópai biztonsági szempontok egyensúlya miatt hozzá tud járulni egy stabil európai békerendszer létrejöttéhez.³ A Habsburg-császárság fennmaradása, amelynek egységét alkotmányjogi szempontból csupán a *Pragmatica Sanctio* dinasztikus alapú keretei biztosították, ugyanis nagymértékben függött attól, hogy hogyan sikerül a Német Római Birodalom és Napóleon bukása következtében kialakult közép-európai hatalmi vákuumot kitölteni, illetve integrálni egy nagyobb európai rendszerbe.⁴ Az ütközőállam funkcióját betöltő, defenzív jellegű német alakulat az osztrák külpolitika egyik sarkalatos pontjává vált.⁵ A *status quo* fenntartására orientált osztrák szövetségi politika elképzelésével szembenállt minden olyan terv, amely ezt a gondosan kialakított német építményt megzavarná. Metternich minden olyan változtatástól rettegett, amely egy szövetségi állam, illetve nemzetállam irányába terelhetné a Szövetségnek mint jogmegőrző és stabilizáló intézménynek a konstrukcióját.⁶

Metternich sikeres szövetségi politikájának alapvető feltétele a másik német nagyhatalommal, Poroszországgal való harmonikus egyetértés és összhang volt. Ausztria addig tudta

² Moser, Gabriela: *Der Deutsche Bund 1830–1848. Deutschland zwischen Repression und Integration*. Phil Diss., Paris Lodron Universität, Salzburg, 1997. 24.

³ Angermeier, Heintz: *Deutschland zwischen Reichstradition und Nationalstaat. Verfassungspolitische Konzeptionen und nationales Denken zwischen 1801 und 1815*. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, 1990. 107. A szerző tanulmányában az 1806 és 1815 közötti Közép-Európa tervek vizsgálata után arra a megállapításra jut, hogy „az 1815-ös Német Szövetség kialakítását nem lehet a nagyhatalmak rajtaütésszerű tákolmányának tekinteni vagy a német népakarral ellentétes rendszerként jellemezni, hanem egyenesen az 1801–1815 között felmerülő reformtervek és államtervek beteljesülését jelentette.” Uo. 48. (A szerző Karl August Hardenberg, Friedrich Gentz, Wilhelm Humboldt és Heinrich Friedrich Karl Stein tervezeteit vizsgálta.)

⁴ Hantsch, Hugo: *Metternich und Europa*. Der Donauraum. Zeitschrift des Forschungsinstitutes für den Donauraum, 10. (1965) 195.

⁵ Derndarsky, Michael: *Habsburg zwischen Preussen und Deutschland*. In: Rimpler, Helmut (Hrsg.): *Deutscher Bund und deutsche Frage*. Wien 1990. 292–313., 294.

⁶ Metternich még 1850. december 8-án is azt tanácsolja Alexander Hübner párizsi osztrák követnek, hogy a drezdai konferencián Ausztria semmit ne engedjen a szövetségi alkotmány alapjain változtatni, mert „egyetlen kő elmozdítása az egész építményt romba döntené”. Austensen, Roy A: *Metternich, Austria and the German Question 1848–51*. The International History Review, vol. XIII. (1991.) 35.

elnöki pozíciója segítségével elfogadtatni a miniszteri konferencián hozott döntéseket, amíg Poroszország hajlandó volt az Ausztriával való intenzív diplomáciai együttműködésre, és segített nyomást gyakorolni a Szövetségi Gyűlés küldötteire. Poroszország azonban, amelynek Ausztriához képest jóval szorosabb földrajzi kapcsolata volt a többi német állammal, és etnikai tekintetben is homogénebb volt, már az 1820-as évektől kezdve igyekezett látványosan elhatárolódni az elnöki hatalomtól és marginalizálni Ausztriát a Szövetségben belül. Berlin célja az osztrák szövetségi politikával ellentétben egy porosz vezetésű integrált német szövetségi állam kialakítása volt, amelynek érdekében nem habozott modernizációs lépéseket tenni, megnyerni saját maga számára a német nemzeti mozgalmat, és nem félt európai nagyhatalmi szerepét háttérbe szorítani német hatalmi mivoltával szemben.

A szövetségi politika szinte minden ágazatában meginduló és egyre élesedő porosz-osztrák rivalizálásnak egyik konstans eleme volt a schleswigi kérdés is. A bécsi kongresszuson jelenlévő dán követ már kezdettől fogva érzékelte a porosz és osztrák politika németországi tervei közti különbséget. Poroszország már a bécsi kongresszus megnyitása előtt felvetette a dán külügyminiszternél: mi lenne, ha nemcsak Holstein, de Schleswig, sőt Jütland is csatlakozna az új birodalomhoz? VI. Frederik dán király határozottan elutasított minden Schleswigre és Jütlandra vonatkozó német igényt. A dán küldöttség számára – amelynek a koppenhágai instrukciók szerint arra kellett törekednie, hogy minél lazább legyen az új államalakulatban az egyes államok közötti kapcsolat, minél kevesebb anyagi terhet jelentsen Dánia számára az új Németországhoz való egyidejű tartozás – az osztrák elképzelések, vagyis Metternich konföderatív modellje volt a kedvező és elfogadható. Miután Metternich felolvasta a *Forbundsakte* tervezetét, és szóban is ígéretet tett rá, hogy Holstein a német királyságokkal, sőt Poroszországgal és Ausztriával is egyenlő jogokkal fog rendelkezni, a dán király Holstein Német Szövetségbe való belépése mellett döntött. A döntés háttérében az a megfontolás állt, hogy az Ausztria vezette Német Szövetség tagjaként Dánia bármikor segítséget kaphat az agresszív svéd Bernadotte-tal⁷ vagy esetleg a dán területekre éhes Poroszországgal szemben, másrészt az abszolutista VI. Frederiknek hízelt a gondolat, hogy hallathatja hangját a német ügyekben is, illetve a mérleg nyelve lehet a porosz-osztrák versengés serpenyőjében. Míg a dán tárgyalók a Német Szövetségben való jelenlétet biztonságpolitikai garanciaként kezelték, Metternich számára az volt a fontos, hogy egy, a többi nagyhatalom által garantált, de sebezhető kis állam folytonos sorompót emeljen Poroszország észak-német törekvései elé, és egy hűséges osztrákpárti szavazóval több legyen a frankfurti szövetségi gyűlésen.

Az újjászületett Dán Monarchia – amely a bécsi kongresszusi Európa hatalmi egyensúlyának egyik fontos pillérévé vált, és Törökországhoz hasonlóan a nagyhatalmak érdekszférájának ütközőpontjában mint az „Északi Dardanellák”⁸ ura őrizte a Balti-tenger kijáratát – sebezhető, gyöngye, gyarmatai és társországai nélkül mindössze 58 000 km² területű állammá zsugorodott. Dánia területi szempontból a közép-német államok szintjére süllyedt, fővárosa az 1807-es angol bombázások következményeként romokban hevert, flottája pedig a napóleoni háborúk miatt teljesen megsemmisült. A Dán Monarchia magában

⁷ A Dél-Franciaországból származó polgári család sarja, Jean Baptiste Bernadotte, azaz XIV. Károly János svéd király egészen 1844-ben bekövetkezett haláláig Dánia halálos ellensége volt. Miután 1809-ben át kellett adnia Oroszországnak Finnországot, fő törekvésevő vált, hogy Nyugaton keresen Svédország számára kárpótlást. Ez 1814-ben sikerült is, mikoris az 1814. január 14-i kieli béke értelmében Dániának a győztes Svédország javára le kellett mondani Norvégiáról.

⁸ Bille-Brahe gróf, Dánia bécsi követe használja ezt a kifejezést 1848. április 20-i követjelentésében. (Rigsarkivet København, Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.)

foglalta mindenekelőtt a királyságot (Kongeriget Danmark), amelyet délről a Kongeå folyó határolt. A Kongeåtól délre, az Ejder folyóig terjedt Schleswig (dán nevén Slesvig/Sønderjylland) hercegség. Schleswigit délről Holstein, illetve a frissen szerzett Lauenburg hercegségek határolták. Norvégia elvesztése és a német Lauenburg hercegség csatlakozása után azonban megváltozott Dániában a lakosság nemzetiségi összetétele, hiszen megnőtt a német elem aránya, amely már a lakosság 2/5-ét tette ki, és a király Koppenhágában lényegében egy kettős monarchia fölött uralkodott. Nyelvi és kulturális szempontból az állam egy északi (dán) és egy déli (német) részre tagolódott, míg Schleswigben találkozott és keveredett a kettő. Mindez az 1840-es évekre engesztelhetetlen nemzeti szembenállást és gyűlölködést eredményezett.

Azzal a döntéssel, amely a két német hercegséget, Holsteint és Lauenburgot egyben a Német Szövetség tagjává is tette, amelyeket a dán király mint Holstein és Lauenburg hercege a frankfurti Szövetségi Gyűlésen köteles volt képviselni, VI. Frederik előre nem sejtett bonyodalmakat zúdított a Dán Monarchia nyakába. A kettős szuverenitás létrejöttével ugyanis az a furcsa helyzet állt elő, hogy Dánia két európai nagyhatalommal, Poroszországgal és Ausztriával szoros együttműködésre kényszerült. Követek a koppenhágai udvarnál nemcsak saját országukat, hanem a Német Szövetséget is, azaz bizonyos esetekben a Dán Monarchia egy részét (Holsteint és Lauenburgot) képviselték a dán királlyal és egységállamával szemben. A Német Szövetséghez való csatlakozás egyúttal legitim jogot adott Poroszországnak és Ausztriának a Dán Monarchia belső ügyeibe való beavatkozáshoz.⁹ De ugyanez a kettősség érvényesült a frankfurti dán követ személyében is, aki egyrészt képviselte a független Dán Monarchia követeként az egységállamot, másrészt a Szövetségi Gyűlésen mint Holstein és Lauenburg hercegének képviselője védelmeznie kellett a két hercegség jogait a Szövetség oldalán akár a dán király egységállamával szemben is. Az elmentmondás azonban csak a Schleswigben kibontakozó nemzetiségi feszültség elmérgesedése után vált nyilvánvalóvá, amelynek kapcsán a belpolitika és külpolitika szétválaszthatatlanul egybefonódott, hiszen az Elbán inneni és Elbán túli állapotok kölcsönösen hatottak egymásra.

Forradalom az osztrák egységállamban

Az 1848-as márciusi események hatására bekövetkezett az, amit Metternich évtizedeken keresztül próbált kivédeni: az osztrák egységállam összeomlása, nagyhatalmi állásának megingása. Bár Metternich bukásával még nem tűntek el azok a politikai erők, amelyek az osztrák egységállam keretén belül akarták megoldani a társadalmi és politikai célkitűzéseket, – hiszen maga a monarchia német részének polgári ellenzéke is megosztott volt e tekintetben –, de egyelőre kérdéses volt, hogy ennek az irányzatnak lesz-e ereje szembe szállni a cseh, magyar, olasz, lengyel és német nemzeti mozgalmakkal szemben, amelyek az egységállami kötelékek lazítására törekedtek. „A helyzet szörnyű – írja Henrik Bille-Brahe gróf, Dánia bécsi követe március 31-én –, és ha az Osztrák Monarchia egészében és nagy károsodás nélkül jut ki ebből a borzasztó válságból, akkor csak a jó csillagának köszönheti.”¹⁰ A legdinamikusabb és legfenyegetőbb kihívás Berlinből és Frankfurtból érkezett.

⁹ Bjørn, Claus: *Fra helstat til nationalstat 1814–1914. Dansk udenrigspolitik historisk 3*. København, 2003. 25.

¹⁰ Bille-Brahe Christian Frederik Knuth gróf külügyminiszternek. Vienne, 1848. március 31. Rigsarkivet København, Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49. Bille-Brahe (1798–1875) 1831–1833 között már követségi titkár volt Bécsben, de később dolgozott Londonban és Péterváron is ugyanilyen minőségben. 1842–1847-ig Hágában működött követként, amikor kinevezték Bécsbe.

IV. Frigyes Vilmos március 18-i kiáltványa – amely az államszövetség szövetségi állammá való átalakításának programját hirdette meg – amellett, hogy szinte hadüzenet értékkel bírt Ausztria számára, azt jelezte, hogy érvényre jutott a sokat hangoztatott radowitzi porosz politika, miszerint a forradalom élére kell állni ahhoz, hogy kordában lehessen azt tartani.¹¹ Ezt támasztotta alá a korábban párizsi követ Heinrich Graf von Arnim külügyminiszteri kinevezése is, aki nyílt oroszellenes francia szövetségen alapuló külpolitikai programba kezdett.¹² Radikális politikájának a terméke a porosz király március 21-i kiáltványa is, amely meghirdette az új Németország megszületését, melynek megteremtését IV. Frigyes Vilmos magára vállalta.¹³ Poroszország barátságának keresése, amelyen a tradicionális osztrák szövetségi politika alapult, a március 21-i kiáltvány után értelmetlenné vált. Berlinnel párhuzamosan Frankfurtban is villámgyorsan zajlottak az események. Bár az 1848. március 5-i heidelbergi gyűlést, ahol 51 – köztük két osztrák – jelenlevő felszólított minden kormányt, hogy tartsanak választást az alkotmányozó nemzetgyűlésre, még ignorálhatta volna Ausztria, de a Szövetségi Gyűlés kívánságát, a legitim, törvényes szerv döntését nem. Bécsnek követni kellett az utasításokat, annál is inkább, hiszen nem lehetett biztos benne, vajon nem az új német állam lesz-e az egyetlen menekvés az örökös tartományok számára. A Szövetségi Gyűlés a nagy nemzeti mozgalom hatására március 3-án megszüntette a cenzúrát, március 10-én már bizalmi embereket kért maga mellé, hogy megvitassák együtt a Szövetség reformját. Március 30-án és április 7-én felszólította a német kormányokat, hogy tartsanak általános választásokat egy német alkotmányozó nemzetgyűlésre. Április 2-án a Szövetségi Gyűlés megszüntette az 1819-es, 1832-es és 1834-es restriktív határozatokat, ami Ausztria egész eddigi politikájának nyílt arculcsapását jelentette.¹⁴ Az osztrák egységállamot az új csatlakozás nem sok sikerrel kecsegtette: a Szövetségi Gyűlés által összehívott 17 bizalmi ember 1848. április 27-ére elkészített alkotmánytervezete a nagynémet gondolat jegyében minden német területet (beleértve a német-római

---

Tekintettel a Német Szövetség és Dánia közötti feszült viszonyra, a bécsi megbízatás rendkívül fontos és megfontolt volt számára. Nyíltan hangoztatott konzervatív nézetei ellenére dán patriotizmusa és az osztrák udvarnál fennálló jó kapcsolatai folytán tevékenységével elégedett volt az ejdendán kormány. Sok holsteini diplomatával ellentétben Bille-Brahe beszélt dánul, a háború alatt 3000 dán tallért küldött haza támogatás céljából, így azon kevés diplomaták közé tartozott, akit még a dán liberálisok is elfogadtak. *Dansk Biografisk Leksikon* udgivet af C. F. Brick, København, 1888. II. 262–263.

¹¹ A magyar származású Josef Maria von Radowitz (1797–1853) IV. Frigyes Vilmos bizalmas barátja a király egyik legfontosabb tanácsadója, 1850-ben külügyminisztere volt. Radowitz személye és politikája új kihívást jelentett az osztrák szövetségi politika számára, hiszen egészen 1850. november végéig, lemondásáig éles osztrákellenes politikát folytatott. Radowitz személyén keresztül a porosz tevékenység központjába került a Német Szövetség. Radowitz a Szövetségbe életet akart lehelni és jelszavává vált: „Wir müssen Österreich zwingen deutsch zu sein” (Kényszeríteniünk kell Ausztriát, hogy németté váljon). Moser: *Der Deutsche Bund*, 225.

¹² Marcks, Erich: *Die europäische Mächte und die 48er Revolution*. Historische Zeitschrift, 142 (1930) 75.

¹³ Bussmann, Walter: *Zwischen Preussen und Deutschland. Friedrich Wilhelm IV. Eine Biographie*, Berlin, 1999. 294.

¹⁴ Bille-Brahe dán követ szerint a császári kormány „elküldte Colloredo-[Waldsee, Franz] grófot Frankfurtba azzal az utasítással, hogy a Szövetségi Gyűlésen hozott határozatokat függessze fel, amelynek következtében elmaradna a hó végére összehívott gyűlés, amelyen általánosan megválasztott bizalmi emberek vennének részt.” Bille-Brahe Knuthnak. Vienne, 1848. március 24. Rigsarkivet Udenrigsministeriet Østrik Depecher 1848–49.

birodalomhoz és a Német Szövetséghez soha nem tartozó Schleswiget és a kelet-porosz provinciákat is) magában kívánt foglalni.¹⁵

Ausztria első, 1848. március 21-én kinevezett alkotmányos kormányának, a Kolowrat minisztériumnak Ausztriát a pusztá létét fenyegető válságtól kellett megmentenie. Főként Karl Ludwig Ficquelmont gróf külügyminiszterre várt ez a feladat. Őt elsősorban azért választották, mert már I. Ferenc is őt szánta Metternich utódjának, így személye maximálisan biztosította az osztrák külpolitika kontinuitását.¹⁶ Az ultrakonzervatív arisztokrata diplomata, a pétervári udvarnál szolgáló egykori követ, aki ellenezett mindenfajta választási rendszert, április 18-án a miniszterelnöki posztot is átvette, és május 7-ig, megbuktatásáig ő irányította Ausztria külpolitikáját. Az alig másfél hónapnyi idő alatt azonban olyan döntéseket kellett hoznia, amelyek megszábták a birodalom jövőjének további alakulását. Mindezt ráadásul olyan feltételek között és olyan módszerek segítségével, amelyekre nem volt felkészítve, és amelyeket nem sajátíthatott el Metternich mellett. Frankfurtban a jól bevált és kiszámítható Szövetségi Gyűlés emberei helyett forradalmi szervezetekkel együttműködni, a szövetségi osztrák politika védekezésére berendezkedő módszereit új konstruktívabb, kezdeményezőbb stílusra felváltani, a porosz politikával szembeni versenyt parlamenti keretek között (is) megvívni – mindez olyan kihívást jelentett, aminek megfelelőni Ausztria Schwarzenberg kinevezéséig nem tudott. Mégis igazságtalan az a felfogás, mintha Schwarzenberg előtt nem is lett volna osztrák külpolitika, és Ausztria külpolitikai vonatkozásban belesüppedt volna a káoszba, a fejvesztett tanácstalanságba. Bár 1848 márciusa és novembere között hat miniszterelnök váltotta egymást, az egymást váltó „csupán” két külügyminiszter (Ficquelmont és Johann Philipp von Wessenberg báró,¹⁷ valamint a külügyminiszterré ki nem nevezett, de a váltások közben helyettük is helytálló és német ügyekben nagy tapasztalattal rendelkező Franz von Lebzeltern-Collenbach báró, külügyminisztériumi konferenciatanácsos) biztosították a viszonylag folyamatos külpolitikai vezetést, és megteremtették Schwarzenberg számára az alapokat az elkövetkezendő négy év eseményekben gazdag külpolitikájához.¹⁸

Forradalom a dán egységállamban

Miközben az Osztrák Császárságban megdőlt a metternichi rendszer, a Dán Monarchiában két, egymással engesztelhetetlenül szembenálló, jól szervezett nemzeti liberális párt, az Orla Lehmann vezette úgynevezett *ejderdán* párt és a *schleswig-holsteini* német párt feszülten várta a kedvező pillanatot a hatalomátvételre és programja megvalósítására. Az

¹⁵ Kletečka, Thomas (Hg): *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. I.: Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848. Wien, 1996. 11.

¹⁶ Kletečka: *Die Protokolle*, XLIV.

¹⁷ „Wessenberg báró egy tehetséges, nagy tudású ember, de Metternich éveit számolja, és az aggasztánok nem ebből az évszázadból valók” – jellemzi a külügyminisztert Bille-Brahe. Bille-Brahe Knuthnak. Vienne, 1848. május 20. Rigsarkivet Udenrigsministeriet Østsig Depecher 1848–49.

¹⁸ Hasonlóképpen helyteleníti Alfred Ableitinger, hogy a Schwarzenberg minisztérium előtti kormányokat, így a Wessenberg-kormány tevékenységét is teljesen elhanyagolták és lebecsülték az osztrák történészek, holott a májusi forradalom után Wessenbergnek sikerült konszolidálni a bécsi helyzetet, helyreállítani az alkotmányos rend tekintélyét és elfogadtatni a legfontosabb reformtervezéseket a kremsieri birodalmi gyűlésen. Sőt mi több, János főherceggel való jó viszonyának köszönhetően – mint a főherceg megbízottja az innsbrucki udvarnál – biztosította a frankfurti nemzetgyűléssel való folyamatos összeköttetést a nyár folyamán. Ableitinger, Alfred: *Erzherzog Johann und Wessenberg 1848*. Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, 65. (1974), 161–189.

ejderdán párt azt hirdette, hogy „Dánia ott végződik, ahol Németország kezdődik”, vagyis a két hercegség határát képező Ejder folyónál. Dánia függetlenségét csak úgy látták biztosítottak, ha Holstein kiszakad a dán államból, és Németországhoz csatlakozik, Schleswig viszont egy új szabad alkotmány által az eddiginél szorosabban kötődik a királysághoz. Ezzel szemben a schleswig–holsteini német párt az egyesített Schleswig és Holstein hercegségek önálló állammá alakítását, illetve ennek Németországhoz való csatlakozását tűzte ki legfőbb céljául. Az ejderdán párt a schleswig–holsteinek 1460-as „arisztokrata” privilégiumával szemben az 1721-es angol, francia, illetve az 1773-as orosz nagyhatalmi garanciális egyezményekre hivatkoztak. A februári párizsi forradalom hírére az ország kettészakadt, 1848 márciusában Kielben és Koppenhágában is lezajlott a rendszerváltás, megdőlt az abszolutista rendszer. A királyságban az ejderdán párt vezetésével megalakult az ún. *márciusi minisztérium*, a hercegségben pedig a schleswig–holsteini német nemzeti liberális párt vette át a hatalmat, és Kielben létrehozta az ún. ideiglenes kormányt. Napokon belül kitört a polgárháború. Bár rövid távon a kieli ideiglenes kormány tudott elsőként eredményeket felmutatni, hiszen Poroszországgal az élen sikerült a maga oldalára állítani a Német Szövetséget, hosszabb távon a márciusi minisztérium bízhatott az európai hatalmak támogatásában, hiszen maga mögött tudhatta VII. Frederik legitim dán uralkodó támogatását, akinek dán érzelmei közismertek voltak, és számos alkalommal botránkoztatta meg az udvaránál akkreditált külföldi diplomatákat egységállami uralkodóhoz nem illő, nyíltan hangoztatott dán nacionalista, németellenes érzelmeivel. A márciusi rendszerváltás után néhány nappal a koppenhágai nemzeti-liberális forradalmi kormány VII. Frederik személye, a monarchikus ideológia és tudatosan használt legitimista retorika mögé bújva a konzervatív európai nagyhatalmakhoz fordult, támogatást kérve a szeparatista schleswig–holsteini lázadókkal szemben. 1851 végéig – mikoris Felix Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnök és külügyminiszter leszámol Európa utolsó 48-as forradalmi maradványával, az ejderdán programmal, és visszaállítja a Dán Monarchia 1848 előtti egységállami kereteit – lényegében senkit nem zavar, hogy VII. Frederik saját kézzel írt, európai uralkodókhoz intézett, „*Mon frère*” megszólítású leveleiben az 1815-ös bécsi békével és Metternich elveivel homlokegyenest ellenkező célkitűzésekért küzd.

Már a kirobbant polgárháború kezdetén súlyossá tette Dánia helyzetét, hogy a Német Szövetség április 4-én úgy döntött: Poroszország vállalja el a Német Szövetség nevében a dán kérdés intézését. Április 12-én a Szövetség elismerte a kieli ideiglenes kormányt, és kimondta Schleswig azonnali felvételét a Német Szövetségbe. A határozat leszögezi, hogy ha Dánia nem üríti ki azonnal Schleswiget, akkor kényszeríteni kell erre, s Poroszország köteles az ideiglenes kormány tagjait megvédeni. A Szövetség legfőbb érve az volt, hogy Holstein és Schleswig uniós joga a Szövetség védelme alatt áll, tehát bármilyen Schleswiget érő dán támadás a Szövetséggel szembeni támadást jelent. A Német Szövetség beavatkozása után a minimálisra csökkent Dánia esélye a katonai győzelemre. Egyedül Poroszország 400 000 embert tudott szükség esetén mozgósítani. 1848 májusára a porosz csapatok átlépték Jütland határát, eddigre a dán diplomácia azonban már mozgásba lendült. Egyik célpontja régi támasza és szövetségese, a felbomlás szélén álló Ausztria volt.

Ausztria és a schleswigi kérdés 1848-ban

Ami Ausztria schleswigi ügühöz (tágabb értelemben a német kérdéshez) való hozzáállását illeti, ez jóval több izgalmat és pikantiériát rejt magában, mint a többi nagyhatalomé. Ausztria ugyanis egyrészt mint német hatalom, másrészt mint európai nagyhatalom, kettős minőségében nem ritkán szembekerült saját magával a kérdés kapcsán. A *Pentarchia* államai

közül Franciaország mellett Ausztria az a hatalom, amelynek nem fűződnek közvetlen geostratégiai érdekei a térséghez, mint Oroszországnak, Angliának vagy Poroszországnak, mégis mint a Német Szövetség első elnöki hatalmának, pozíciója megtartása érdekében a Poroszországgal való rivalizálás összefüggésében foglalkoznia kell – méghozzá óvatosan és odafigyelve – ezzel a számára inkább terhesnek, de mégis a német nemzeti fejlődés szempontjából oly fontosnak mutakozó ügygel. Ausztriát a schleswigi kérdésben való politizálásban olyan németországi szempontok kötik, amelyek miatt – holott érdeke azt kíváná – nem nyilvánulhat meg elég határozottan és egyértelműen a Dán Monarchia integritásának kérdésében, mint például Oroszország, Anglia vagy Franciaország, vagy akár a német mivoltát európai nagyhatalmi szerepével szemben 1848-ban nyíltan előtérbe helyező Poroszország is. Az osztrák politika schleswigi ügyben tanúsított visszafogottságát érzékletesen fejezik ki Metternich sorai, aki koppenhágai követének, Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld bárónak az 1847. július 5-i jelentése margójára saját kezűleg írja rá: „[Heinrich] Reventlow-Criminil grófnak [Dánia külügyminiszterének] igaza van, ha jelen esetben a hallgatásunknak jelentőséget tulajdonít. [...] A Nyílt levéllel kapcsolatban [...] mi csak hallgatni akarunk.”¹⁹

És valóban ez a hallgatás, a minden harsány, kezdeményező, markáns politikai állásfoglalástól mentes, semleges hozzáállás kíséri végig Ausztria schleswigi politikáját egészen 1864-ig. Hogy Ausztria történetében a látszólag marginális schleswigi ügy mégis döntőnek bizonyult, jól tükrözi Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter saját magát védő, utódját, Johann Bernhard Rechberg gróftól kritizáló megjegyzése: „1859-ben két vesztes csata után elvesztettünk egy tartományt, 1864-ben két győztes csata után egész Németországot elvesztettük.”²⁰

A koppenhágai rendszerváltásról Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld báró, a koppenhágai udvarnál akkreditált császári királyi rendkívüli követ és teljhatalmú miniszter tudósította a Staatskanzleit március 25-i jelentésében.²¹ Az új dán külügyminisz-

¹⁹ Johann Albrecht von Rantzau (Hrsg.): *Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert*. Bd. 1: Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852. Breslau, 1934. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft, 43) (Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel, 23.) 44. VIII. Christian dán király a roskildei rendek kérésének eleget téve 1846. július 8-án kiadta az ún. Nyílt levelet (*Det åbne Brev*), amely Dánia akkori történészeinek, jogászáinak több hónapos levéltári munkája eredményeképpen kimondta, hogy a dán *Kongelov* öröklési rendje a dán királyságon kívül Schleswigben, Lauenburgban is érvényes, s csak Holstein bizonyos részeivel kapcsolatban uralkodnak továbbra is kétségek. A Nyílt levél az állítást a schleswigi rendek 1721. augusztus 22-i hűbéresküi pátensével, Anglia és Franciaország garanciájával és az 1767-es és 1773-as orosz szerződésekkel támasztotta alá. A dán király ugyanakkor kijelentette, hogy a Dán Monarchia integritása érdekében kész a férfiági örökösöket kárpótolni egy kölcsönös megállapodás eredményeképpen. A Nyílt levél – ahogy ez várható volt – hatalmas örömet váltott ki a királyságban, a hercegségekben és Németországban viszont háborús hangulatot eredményezett

²⁰ Idézi: Fellner, Fritz: *Österreich und die schleswig-holsteinische Frage*. In.: *Der deutsch-dänische Frieden von 1864*. Kiel, 1990. 31.

²¹ Vrints a Staatskanzleinek. Kopenhagen, 1848. március 25. Haus-Hof und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Wien, Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847/48. Vrints 1846-ban a Nyílt levél kiadása után került a koppenhágai udvarhoz mint császári királyi rendkívüli követ és teljhatalmú miniszter. 1852-ben áthelyezték Brüsszelbe, de később ott hagyta a diplomáciai munkát. Vrints továbbra is aktívan politizált, hiszen 1861 után a parlamenti munkának szentelte magát. 1861–1870 között a képviselőház tagja volt, majd 1873 után örökös

ter, Knuth gróf március 24-én jegyzéket intézett Vrintshez, amelyben tájékoztatta őt külügyminiszteri kinevezéséről, és biztosította az osztrák követet, hogy arra fog törekedni, hogy „változatlanul megmaradjanak azok a baráti és bizalmas kapcsolatok, amelyek oly örövendetes módon megvannak Dánia és Ausztria között, és amely kapcsolatok megfelelnek a király meggyőződésének és szándékainak”.²² Valójában hiába reménykedett a dán külpolitika abban, hogy a jól bevált, megszokott módszerek szerint Ausztria majd felszólítja „régí riválisát, Poroszországot, hogy ne használja ki belső zavarainkat arra, hogy kibővítsé hatalmát”,²³ ugyanis Ausztria 1848-ban elvesztette minden kilátását arra, hogy irányító szerepet töltsön be Németországban, és eredményeket érjen el a schleswigi kérdésben. Ficquelmont külügyminiszter és utódja, Wessenberg báró csupán arra törekedett, hogy Ausztria német tartományai révén bent maradhasson Németországban oly módon, hogy közben az Osztrák Császárság továbbra is megtarthassa nem német tartományait, azaz állami identitását és integritását. Ez a célkitűzés viszont azt feltételezte, hogy sikerül mind határain belüli, mind határon kívüli ellenfeleivel, így először Frankfurttal, majd utána Berlinnel is leszámolni. Ez 1848-ban irreálisnak tűnt, külpolitikai szövetséges nélkül pedig egyenesen reménytelennek. Az osztrák vezetés mégis hozzálátott a feladathoz. Míg határain belül offenzívan, fegyveresen, de csak lépésről-lépésre igyekezett helyreállítani hatalmát, határain kívül – minimálisra korlátozódott lehetőségeiből adódóan – inkább defenzíven közreműködve, nem pedig látványosan kimaradva a német sodrásból próbált együtt haladni az áradattal. A tagadáson és tiltakozásokon kívül egészen a magyar szabadságharc leveréséig nem rendelkezett olyan eszközökkel, amelyekkel radikálisan módosítani tudta volna defenzív németországi politikáját.

Ezt a defenzív osztrák attitűdöt tükrözik Ficquelmont reakciói az Ausztria számára annyira kényes ügy kapcsán. Mindaz, ami most történik a Szövetségben, Ficquelmont számára „rendellenesség”, és Ausztria kötelessége, hogy ebből a rendellenességből úgy kerüljön ki, hogy „fontosabb érdekeket ne kockáztassunk”. „Ezért – írja Franz Colloredo-Waldsee grófnak, a Szövetségi Gyűlés elnökének – az a véleményünk, hogy a Szövetségi Gyűlésen a Schleswig–Holsteinre vonatkozó kérdésekben hagyja, hadd menjenek magától a dolgok; tartózkodjon attól, hogy a napjainkban a német nép favoritjává vált schleswig–holsteiniek iránti rajongással rideg szembenállást tanúsítson; ugyanakkor ezzel kapcsolatos döntő határozatokban – amelyek nem egyeztethetők össze könnyen felfogható jogi elvekkel – instrukciók megadása nélkül egyelőre ne vegyen részt.”²⁴ Így osztrák részről valóban nem történt Frankfurtban semmiféle ellenállás. Ficquelmont legalább annyiban elégedett lehetett, hogy nem a Német Szövetség számára oly idegen Schleswig okkupációjáról döntöttek, hanem Schleswig Holsteinnel való kapcsolatának fenntartását rendelték el. Ficquelmont továbbá reményét fejezte ki, hogy a frankfurti döntéshozók tisztában vannak azzal, hogy „a pillanat ösztönéből és a tömegek szenvedélye által vezérelt kérdésből” milyen nagy külpolitikai bonyodalma származhat a Német Szövetségnek.²⁵ Április 10-re már egy kikristá-

---

tagja lett a felsőháznak. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Red. Constant von Wurzbach 52. Teil. Wien, 1885. 6.

²² Knuth Vrintsnek, 1848. március 24. HHStA Wien, Staatskanzlei (Staatenabteilung), Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48. (Az 1848. március 25-i követjelentés melléklete).

²³ *Orla Lehmann's Efterladte Skrifter* 1. udg. af Hother Hage. Kjøbenhavn. Forlagt af den Gyldendalske Boghandel, 1872. 154.

²⁴ Ficquelmont Colloredonak, 1848. április 9. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 66. Colloredo-Waldsee, Franz de Paula gróf (1797–1859) 1848-ban a Német Szövetségi Gyűlés elnöke volt, 1852–1856 között Ausztria londoni nagyköveti posztját töltötte be.

²⁵ Ficquelmont Colloredonak, 1848. április 9. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 66.

lyosodott, határozott osztrák schleswigi politikát közölhet Vrints-cel: „Ausztria helyzete az ügyben adott. Mint európai nagyhatalom túlságosan messze van az események színhelyétől ahhoz, hogy az ügyre cselekvő befolyást gyakoroljunk, és mint a Német Szövetség tagja Ausztria csak a Szövetségnek tetsző politikához csatlakozhat.”²⁶

1848 folyamán tehát Ausztria inkább csak kivárt, és – mint az később kiderült – nem hiába. Miközben a porosz rivális a német közvélemény és a „harmadik Németország” nyomásának engedve Németország élére állva megpróbálta a dán csatatereken beteljesíteni németországi küldetését – aminek következményeként látványosan izolálta Európában nemcsak magát, de az Anglia által eredetileg pártfogolt porosz vezetésű kisméretű egység ügyét is – Ausztria belső bajaira hivatkozva a dán kérdésben szigorú semlegességre törekedett. Ez ugyan átmeneti németországi népszerűségvesztéssel járt, de nyitva hagyta saját mag számára az európai kapukat, amire égető szüksége volt saját államának zavartalan helyreállításához. Míg a dán háború egyre jobban akadályozta Berlintoni uniós tervei megvalósításában, Ausztria ügylett arra, hogy a külföld felé markánsan elhatárolódjon Poroszország dániai szerepvállalásától, a németek felé pedig gesztusokat tegyen, amelyekkel a német közvélemény értékre adta, hogy ő is megtesz mindent a schleswigi német alattvalókért. Ezzel magyarázható, hogy Vrints osztrák követ Koppenhágában békítő tervekkel próbálkozott, és megadott minden segítséget az ott embargó alá került német hajósoknak, és általában véve kiállt a német alattvalók és érdekek védelmében. Mindez persze nem zárta ki, hogy megóvja kormányát a Dániába való csapatküldéstől, és élesen elítélje a schleswig–holsteinek, valamint a frankfurti ultra-németek schleswigi törekvéseit. Ezért maradt meg Vrints személyével kapcsolatban a dán történetírásban – kissé túlidealizálva – az objektív, a dánok iránt jóindulatú német követ képe. Vrints valójában semmiben nem különbözött azoktól a német politikusoktól, akik Dánia fokozatos germanizálásában és Németországhoz való csatlakozásában látták a dán–német kérdés megoldását, amit az is tükröz, hogy folyamatosan a német követelések akceptálására és az azoknak való alárendelődésre bízta a dán kormányt.

A malmői fegyverszünet kivitelezésének kudarca

A schleswig–holsteini hároméves háború első, 1848-as szakaszának lezárását a Malmöben megkötött augusztus 26-i fegyverszünet fémjelezte. A hét hónapra szóló érvényű, 12 cikkelyt, egy szeparált és egy pótcikkelyt tartalmazó szerződés nem tartalmazott semmiféle előzetes békefeltételt. 2000 dán katona maradhatott Als szigeten, 2000 német szövetségi katona Altonában, és a két hercegséget a király nevében egy öttagú, ún. közös kormánynak kellett ezután irányítani. A szerződés kimondta, hogy a március 17. után kiadott törvények, rendeletek érvényüket veszítik. A schleswig–holsteini csapatok feloszlását és az ideiglenes kormány megszűntetését is magában foglaló egyezmény nagy felháborodást váltott ki nemcsak a schleswig–holsteini táborban, de a várakozásokkal teli frankfurti nemzetgyűlésben is. Bár szeptember 16-án hosszas viták után a nemzetgyűlés 258:237 arányban elfogadta az egyezményt, az öt hónappal korábban létrejött porosz–frankfurti egyetértés alapja megbomlott. A fegyverszünet pontjainak kivitelezése az első pillanattól fogva nehézségekbe ütközött, és ezzel együtt lehetetlenné vált, hogy a Londonba tervezett béketárgyalások a siker reményével kecsegtessenek. Ahhoz képest, hogy az új közös kormánynak tizennégy nappal a malmői konvenció aláírása után meg kellett volna kezdenie a király nevében a hercegségekben való működését, csak október 22-én, majdnem három hónappal később történt

²⁶ Ficquelmont Vrintsnek, 1848. április 10. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 67.

meg beiktatása. Szeptember 4-én ugyanis a Rendsburgban ülésező schleswig–holsteini gyűlés elhatározta, hogy nem lehet akarata ellenére feloszlatni, szeptember 15-én pedig az ideiglenes kormány a gyűléssel közösen meghozta az ún. *Staatsgrundgesetz*-t, az önálló Schleswig–Holstein „államalapító okmányát,” amelyben maximálisan érvényesültek a schleswig–holsteini alapelvek.²⁷ Bár Friedrich Heinrich Ernst Wrangel tábornok a malmői konvenció értelmében kivonult csapataival a hercegségből, és szeptember 9-én átadta Eduard von Bonin tábornoknak a 2000 fős szövetségi és schleswig–holsteini csapatok feletti főparancsnokságot, sokáig úgy tűnt, hogy a malmői konvenció csak papír marad. Hosszas vívódás után végül a központi hatalom, amely lassan heverte ki a szeptemberi napokat, és amely Poroszország teljhatalmát a fegyverszünet kivitelezése után lejártnak tekintette, október közepére mégiscsak hozzájárult egy közös kormány megalapításához. Poroszország átadta mandátumát a központi hatalomnak, Frankfurt felszólítására pedig a schleswig–holsteini gyűlés elnapolta üléseit, az ideiglenes kormány október 21-én felbomlott, így október 22-én megtörténhetett az új közös kormány beiktatása. Tevékenysége azonban nem sok jóval kecsegtette Dániát, hiszen az erősen schleswig–holsteini szellemiségű tagjai megtagadták az ideiglenes kormány által kiadott törvények érvénytelenítését, ami egyet jelentett a malmői konvenció megsértésével. Ennek következtében Koppenhága elhatározta, hogy ahelyett, hogy a malmői konvenció értelmében a közös kormány rendelkezésére bocsátaná a Schleswighez tartozó, katonailag fontos Als szigetét, megtartotta azt saját fennhatósága alatt, és a szigeten külön közigazgatást vezetett be. Ráadásul 2000-ről 8000 főre emelte az Als-on található csapatok létszámát. A helyzet tovább éleződött, amikor Dánia november 15-én megfenyegette a közös kormányt, hogy lázadónak tekinti, ha nem teljesíti a dán követeléseket. VII. Frederik december 15-én proklamációban óvott mindenkit attól, hogy elismerje a közös kormányt, és megállapította, hogy jelenleg a hercegségekben nincsen törvényes hatóság. Attól tartva, hogy Schleswigben az állapotok schleswig–holsteini szellemben konszolidálódnak, a dán kormányban mindinkább érlelődött a gondolat, hogy felmondja a fegyverszünetet.

A malmői fegyverszünet gyakorlatba való átültetésének kudarca Dániában november közepén kormányváltást eredményezett. A márciusi minisztérium november 11-én átadta a helyét egy másik, kissé konzervatívabb kormánynak, az ún. novemberi minisztériumnak. A november 16-án működésbe lépő kormány elnöke változatlanul Adam Wilhelm Moltke gróf maradt, aki a leköszönő Knuth-tól átvette a külügyi tárcát is. „Személycsere következett be, amely azonban nem vont maga után rendszerváltást” – írja Vrints.²⁸ „Schleswig sem egészben, sem részben nem csatolható Holsteinhez és Németországhoz”²⁹ – hangzott az új kormány külpolitikai programja, ami csak annyiban különbözött a márciusi minisztérium legutolsó alternatívájától, hogy nem Schleswig nemzetiségi alapon történő megfelezését, hanem önállóságát hangsúlyozta. A minisztériumváltás annyiban érződött az új kormány által a december elején Londonba induló dán követek számára készített instrukciókban, hogy

²⁷ A schleswig–holsteini párt programjának három híres alaptézise az 1844-es itzehoe-i rendi gyűlésen öltött hivatalos formát: 1. Schleswig és Holstein hercegségek önálló államot képeznek a királysággal szemben, 2. a két hercegség örökre és szétválaszthatatlanul összetartozik (*up ewig ungedelt*), 3. csak és kizárólag az oldenburgi férfiág uralkodhat Schleswig–Holsteinben. A harmadik pont már államjogi problémákat is felvetett, hiszen VII. Frederiknek nem volt törvényes fiúörököse.

²⁸ Vrints Wessenbergnek, Kopenhagen. 1848. november 18. HHStA Wien Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847/48.

²⁹ Uo.

a londoni béketárgyalásokon Schleswig önállóságának gondolatát kellett képviselniük, azaz egy széles önkormányzati jogkörrel rendelkező Schleswignek a dán koronával való reálunióját.³⁰ A Palmerston közvetítésével folytatott béketárgyalások azonban csak február 17-én kezdődtek el, hiszen – az egyébként Schleswig–Holstein iránt rajongó – Christian Carl Josias von Bunsen londoni porosz nagykövetnek csak 1849. január 31-én sikerült elfogadtatni Heinrich von Gagernnel, a frankfurti német birodalmi kormány elnökével Schleswig önállóságának elvét mint a béke alapját. Tekintettel arra, hogy a dán kormány január 31-én tudtára adta minden udvarnak, hogy a közös kormánnyal való együttműködés kilátástalansága miatt február 26-án a malmői konvenció kikötése értelmében fel fogja mondani a fegyverszünetet, az 1849-es londoni béketárgyalások eleve kudarcra voltak ítélve.

Kormányváltás Ausztriában

De mit szolt az új fejleményekhez Ausztria? Novemberben nemcsak Dániában, de Ausztriában is kormányváltás történt, és ha Ausztria Dánia-politikájában egyelőre nem is látszott érzékelhető változás, Felix zu Schwarzenberg herceg személyében egy újfajta politika látszott megnyilvánulni. Ekkor még senki nem látta, hogy Schwarzenberg miniszterelnök és külügyminiszter politikai stílusa drasztikus eltérést jelent a metternichi iskola diplomatáinak jogtisztelő, kiszámítható, „tisztességes” módszereihez képest. Schwarzenberg személyében Ausztria megkapta első modern politikusát. Céltudatos, hidegfejű, morális akadályokat félreszórá, eszközeiben nem válogató karakter volt. Akár a magyar sereg élén harcoló lengyel tisztek számát kellett a Pétervárra küldött jegyzékekben elferdítetnie, akár Windisch-Grätz ósdi nézeteivel szemben kellett kiállni a liberális Alexander Bach és Karl von Bruck báró modernizációs törekvései mellett, nagy energiával, céltudatosan tette mindezt. Formabontó és kiszámíthatatlan volt a viselkedése. Arisztokratától szokatlan módon jelöltette magát a Reichstag-választásokon.³¹ A tradicionális diplomáciai nyelvhez képest éles hangú jegyzékei, nem ritkán sértően goromba viselkedése megbotránkoztatta nemcsak munkatársait, hanem a külföldi diplomatákat is. A liberális német közvélemény szimpátiájának megtartása érdekében feleskette az olmtüzi alkotmányra a csapatokat, ennek érdekében sokáig kokettált a liberális Anton von Schmerlinggel is, aki Frankfurtban a német birodalmi kormány külügyminisztereként és Ausztria képviselőjeként működött. Legyűrve János főherceg jogi kételyeit, egészen 1849. december 20-ig Frankfurtban tudta őt tartani, felhasználva politikájának érdekében, anélkül, hogy utána akár csak egy köszönő sort is írt volna neki. Addig használta a beosztottjait, parlamentjeit és alkotmányait, amíg szüksége volt rájuk. Péterváron vörös rebellisnek, demokratának és forradalmárnak tartották, Londonban konzervatív abszolutistának, a reakciósook prototípusának, Metternich „gyenge epi-

³⁰ Hogy mit jelentett a novemberi minisztérium számára Schleswig „önállósága”, jól bemutatja Axel Linwald erről szóló tanulmánya. Bár a nagyhatalmak többször kérték Dániát, fejtsse ki, hogy mit ért az önállóság alatt, kérésük rendszeresen elutasításba ütközött, hiszen „Schleswig jövőbeli helyzetének rendezése teljesen belügy, amely egyetlen idegen hatalmat sem illet, csak a királyt”. Palmerston többszöri felszólítására azonban a novemberi minisztérium 1849. április 23-ára mégiscsak kénytelen volt elkészíteni a schleswigi alkotmány vázlatát – amely soha nem valósult meg, de mégiscsak bemutatja, hogyan gondolkodtak Dániában a kérdésről. A hét cikkelyből álló alkotmányvázlat első cikkelye leszögezi, hogy „Schleswig szétválaszthatatlanul egységet alkot a dán királysággal, amellyel, hogy saját ügyei számára külön alkotmányt kap”. A program alátámasztja a dán politika kontinuitását. Linwald, Axel: *Novemberministeriets Fredsmaal*. In: Festskrift til Kristian Erslev den 28. December 1927 fra danske Historikere. København, 1927. 508.

³¹ Lippert, Stefan: *Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biografie*. HMRG Beihefte. Band 21. Stuttgart, 1998. 141.

gonjának”.³² Politikai ténykedése széles skálán mozgott: ha kellett, nemzetgyűlést oszlatott szét, ha kellett, alkotmányt oktrojált, de az biztos, hogy bármit is tett, egy cél lebegett a szeme előtt: az Osztrák Birodalom egységben való megőrzése, német, valamint európai hatalmi állásának megtartása és növelése. Bécs pacifikálása, majd néhány nappal a minisztérium átvétele után a november 27-i kemsieri kormányprogram hatására lassan, de érzékelhetően növekedni kezdett Ausztria nemzetközi tekintélye.³³

Vrints 1848. december 9-én, a kemsieri program elolvasása után úgy látta jónak, hogy új külügyminiszterének rövid összefoglaló helyzetismertetést adjon Ausztria eddigi schleswig politikájáról. Mindenekelőtt beszámolt arról, hogy milyen kedvezően fogadta Ausztria megerősödését a dán minisztérium, amelynek a frankfurti nemzetgyűléshez fűződő viszonya hasonló. Dánia Ausztriához hasonlóan a terrorizmus ellen harcol, amelyet Ausztriának már szerencsésen sikerült legyőznie. Vrints nem igazán dán barát módon jellemzi VII. Frederiket, aki még azelőtt adta át Holsteint a német egységmozgalomnak, mielőtt a hasonló helyzetben levő államok, mint például Ausztria német tartományainak Német Birodalomhoz való viszonyát szabályozták volna. A most következő béketárgyalásokon Dánia továbbra is azt akarja, hogy Holstein és Schleswig között minden szálát megszakítva létrejöjjön egy Dániától is független önálló Schleswig, amely azonban a Dán Királysághoz hasonlóan a nőági örökösödést követné. Vrints ezután tudatja Schwarzenberggel, hogy az összes európai hatalom többé-kevésbé elismeri a 18. századi garanciákat, és ezeket várhatóan kollektív nyilatkozat formájában újítják meg. Vrints szerint a londoni béketárgyalásoknak semmi eredménye nem lesz, hiszen a békét a frankfurti nemzetgyűlésnek kell jóváhagynia, „amelynek a szenvedélyei ebben a kérdésben a fanatizmusig nőnek [...]. És a schleswig–holsteini párt a hercegségekben, amelyek a Dániától való elszakadást célozzák, egyetértésben a frankfurti baloldallal és Németország összes nyugtalan fejével a békeműnek ellent fog állni.”³⁴ Ha pedig nem jön létre béke, Dánia folytatja a fegyverkezést, és a négy nagyhatalom nem fogja engedni Németország beavatkozását. Németország tehát nagy veszélyek és bonyodalmak előtt áll, amelyekből semmilyen előnyt sem tud magának kiaknázni. Vrints számára alkalmasnak tűnik a pillanat, hogy „most miután Ausztria nyilvánvalóvá tette, hogy kivonta magát a nemzetgyűlés döntései alól, mint a Német Szövetség elnöki hatalma saját érdekében vesse be súlyos szavát a központi hatalomnál a mértékletesség érdekében, hogy a jogfolytonosság és az egészséges politika érvényesüljön a schleswig–holsteini fantáziaképek kicsapongásaival szemben, amelyek csak a rendet, békét és ezeknek az országnak a jólétét zavarják.”³⁵

Schwarzenberg azonban nem látja még erre elérkezettnek az időt. Egyik oldalon egy Dánia mellett elkötelezett nem német nagyhatalmi blokkot lát, amellyel Ausztria külpolitikai mozgásterének biztosítása miatt nem kerülhet összetűzésbe, sőt amelynek támogatására mind a belpolitikában, mind a Poroszországgal szembeni versenyben szüksége lehet;

³² Heindl, Waltraud: *Graf Buol-Schauenstein in Sankt Petersburg und London (1848–1852). Zur Genesis des Antagonismus zwischen Österreich und Russland*. In: Studien zur Geschichte der Österreich–Ungarischen Monarchie 9. Wien–Köln–Graz, 1970. 83.

³³ A november 27-i kormányprogram hangsúlyozza, hogy minden ausztriai állam egy egységben marad. Ezzel egyelőre csak a nagynémet megoldást utasítja el egyértelműen, a kisméret számára nyitva hagyja a kaput, mégpedig azzal a megjegyzéssel, hogy ha majd mindkét államkomplexum megfiatalodott, akkor lehet a két állam viszonyát rendezni, de addig is Ausztria teljesíti a Szövetséggel szembeni kötelezettségeit. Lippert: *Felix Fürst zu Schwarzenberg*, 210.

³⁴ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1848. december 9. HHStA Wien Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt.112.1847–48.

³⁵ Uo.

a másik oldalon viszont ott van az egész rajongó Németország, élén Poroszországgal, a schleswig-i ügy éharcosával, amelyről Schwarzenberg le akarja választani Németországot, sőt maga mellé állítani. Ezt azonban nem teheti meg Schleswig-ellenes politikával, hiszen tudja, nem pusztán egy közvéleményt megosztó frankfurti nemzetgyűlésről van szó, amelyiket súlyosabb következmények nélkül le lehet törölni a politikai palettáról, hanem egy olyan kérdésről, amit tiszteletben kell tartani, ha – Schwarzenberg szavaival élve – Ausztria „nem szeretné kifütyültetni magát Németországból”.³⁶ Schwarzenberg számára ezért nem marad más hátra, mint mindkét félnek egyidejűleg gesztusokat tenni, hallgatni és továbbra is elhatárolódní, azaz az elődei által meghatározott szigorú semlegességet folytatni.³⁷ Dánia azonban nem érte be ennyivel. Kitartóan folytatta eddigi kísérleteit, hogy Ausztriát kirán-gassa a semleges pozícióból, és a maga oldalára állítsa.

VIII. Pechlin bécsi missziója

A dán külügyminiszter már a malmői fegyverszünet megkötése előtt kifejezte azt a kívánsá-gát az orosz követnek, hogy a baráti hatalmak tegyenek egy kollektív deklarációt Dánia felé, amelyben kijelentenék, hogy Schleswig a Dán Monarchia integrált része. A külügyminiszter augusztus 31-én pontosította, hogy ez mit is jelentene: a 18. századi garanciális szerződések egyfajta megújítását kollektív garancia formájában. Dánia ezzel előre meg akarta határozni a békekonferencia kereteit. A dánok számára legfontosabb Oroszország, Franciaország és Anglia részvétele volt, de a kedvező fordulat, amely Ausztriában november–december folyamán érzékelhető volt, arra ösztönözte a dánokat, hogy ebbe a kollektív garanciába a Frankfurttal szembe forduló osztrák kormányt is nagy hatalomként bevonják. 1848. november 28-án Bille-Brahe megírja külügyminiszterének, hogy megpróbálja elismertetni az osztrák kormánnyal Ausztria Schleswigre vonatkozó 1732-es garanciáját, és így biztos nem lesz akadálya egy kollektív garanciához való csatlakozásnak.³⁸ Bille-Brahe megerősíti a dán kormányt abban a feltételezésében is, hogy Ausztria és Oroszország között kialakulóban van egy szövetség Poroszországgal szemben, amelytől Oroszország a márciusi napok és Dánia megtámadása óta eltávolodott. „Az itteni kabinet is ez irányba halad előre, és abban a mértékben, ahogy ez a kabinet megerősödött, egyre jobban e felé a szövetség felé hajlik, ami megmenti attól a rombolástól, aminek a székhelye Frankfurtban van, és amiben ellen-séget lát.”³⁹ Míg a kollektív garanciához való osztrák csatlakozást Bille-Brahe lehetségesnek tartja, ki kellett ábrándítania kormányát azzal kapcsolatban, hogy a londoni osztrák misz-szió [August von Koller külügyi ügyvivő] majd támogatni fogja Dániát a béketárgyalásokon. Bille-Brahe ez ügyben tett puhatolózása sikertelen maradt. Schwarzenberggel ugyan nem sikerült erről beszélnie, hiszen „a herceg Olmütz, Kremsier és Bécs között ingázik és amikor

³⁶ Neergaard, Niels: *Under Junigrundloven. En Fremstilling det danske Folks Politiske Historie fra 1848 til 1866*. Første Bind. Kjøbenhavn, 1892. 425.

³⁷ Jó példa erre Schwarzenberg 1849. január 4-i dorgáló jegyzéke, amelyet Vrintsnek küldött amiatt, hogy Vrints a dán kormánynak írt december 19-i jegyzékében túllépte a pártatlanság határát, amikor bizonyos mértékben helyeselte Als és Ærø dánok általi katonai megszállását a közös kormány törvénysértő viselkedésének következtében. Vrintsnek tudatnia kellett a jegyzék tartalmát a dán miniszterelnökkel is. Schwarzenberg Vrintsnek. Wien, 1849. január 4. HHStA, Wien, Ministerium des Aeußern, Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) XXIV. Dänemark Berichte Weisungen Varia 1849. 12.

³⁸ Bille-Brahe A. W. Molkének. Vienne, 1848. november 28. Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.

³⁹ Bille-Brahe A. W. Molkének. Vienne, 1848. november 29. Uo.

idejön akkor legfeljebb 24 vagy 36 órát van itt, és még ez alatt az idő alatt is nagyon nehéz hozzáférközni, mivel rengeteg tárgyalása van”, de Joseph von Werner báróval igen, „aki élvezi a herceg bizalmát, és főleg a németországi ügyekben teljesen ő befolyásolja a herceg ítélkezését.” Werner biztosította Bille-Brahe-t, hogy a császári udvar nagyon is kívánja a dán–német háború békés elintézését. „De azt, hogy akármilyen részt – még csak egy kis részt is – vállaljon a békítő aktusból, ebben nem hitt [Werner], és nem hiszi, hogy az osztrák kabinet kész lenne ebbe beleegyezni.” Werner szerint a két fél kívánságai annyira elmentések, hogy nem lát lehetőséget a kettő összeegyeztetésére, és nem lát esélyt arra, hogy a közvetítő hatalmaknak ez sikerülhetne. Bille-Brahe hangsúlyozta Werner előtt, hogy ő nem hivatalos közvetítést vár Ausztriától, hiszen ilyen utasítást nem is kapott kormányától, hanem „csak azt az erkölcsi befolyást, azaz támogatást, tanácsokat, vagy valami mást, amit a császári követség adhat a mi ügyünkben.” Érdekes, hogy Bille-Brahe az osztrák elutasítás mögött nem érzékeli, hogy Ausztria mint német hatalom nem állhat ki Dánia mellett. Ehelyett az osztrák vonakodást azzal a valóban nem lebecsülendő körülménnyel magyarázza, hogy a jelenlegi osztrák–brit kapcsolatok a mélyponton állnak „Lord Palmerston érthetetlen itáliai politikája miatt”. Bille-Brahe továbbra is táplálja kormányának illúzióit, hogy Ausztria változatlanul Dániával szimpatizál, és az osztrák kormány törhetetlen jóindulattal van Dánia irányában.⁴⁰ A jóindulat és a szimpátia azonban még kevésnek bizonyult a kollektív garanciához.

1849. január 3-án vetődött fel először a dán minisztertanácson, hogy a császárváltás alkalmából követet kellene küldeni Ausztriába. Az orosz cár Konstantin nagyherceget küldte Bécsbe gratulálni, és a dán fővároson átutazó nagyherceg javasolta, „hogy innen is küldjünk egy embert”. A minisztertanács elfogadta az indítványt, valamint egy olyan személy választását, „aki ki tudja egyidejűleg használni a diplomáciai lehetőséget, ami ebből adódna”.⁴¹ Így született a döntés, hogy Frederik Christian Ferdinand Pechlin báró, a hajdani frankfurti követ utazzon Bécsbe, hogy tolmácsolja a dán kormány jókívánságait a tizennyolc éves Ferenc József trónra kerülése alkalmából.⁴² A dán kormányt az is bátorította, hogy Windisch-Grätz többször kinyilvánította már Bille-Brahe előtt Dánia iránti szimpátiáját, és kitartásra biztatta a dánokat.⁴³ Január 16-ára elkészült a dán külügyminisztériumban Pechlin utasítása, amely tükrözi, hogy a dán diplomaták mennyire nyomon követték a kelet-közép-európai eseményeket. Az utasítás Dánia nagyhatalmakhoz való viszonyának áttekintése után részletesen kitér Ausztria jelenlegi helyzetére: Dánia Ausztria „újra-felemelkedésének” köszönhetően új támaszpontot talál Európában. Igaz, Ausztria rendszere továbbra is ellenforradalmi és konzervatív, és lényegében az is marad, de természetesen azokkal a módosításokkal, amelyeket tőle az alkotmányos formák megjelenése és a korszellemhez való közeledés megkövetel. Az európai hatalmak üdvözlik Ausztria felemelkedését, hiszen mindnyájuk közös érdekében áll, hogy a nyugalom ismét helyreálljon a térségben. „Ez a mi politikánknak is teljesen megfelel, csatlakozni tudunk ezekhez a nézetekhez,

⁴⁰ Bille-Brahe A. W. Moltke-nak. Vienne, 1848. december 20. Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.

⁴¹ *Statsrådens Forhandlinger 1848–1863* I–II–III udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen; Ejnar Munksgaards forlag, København, 1956. II. 1849. január 3. 40.

⁴² Pechlin báró 1825. november 16-tól 1848. június 21-ig képviselte Dániát Holstein és Lauenburg követeként a Német Szövetség Gyűlésén. Marquard, Emil: *Danske gesandter og gesandtskabs-personale indtil 1914*. Udg. af Rigsarkivet. København, 1952. 99.

⁴³ Windisch-Grätz 1848. november 12-én „üzente” meg a dán kormánynak, hogy „legyenek elszántak és szilárdak, eltökéltek, mert ez az egyetlen üdvözítő mód”. Bille-Brahe A. W. Moltke-nak. Vienne, 1848. november 12. Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.

és közeledhetünk oly mértékig, ameddig ez a közeledés összeegyeztethető ügyünk számára fontos magasabb szempontokkal.” Pechlin utasításának elkészítője részletes elemzést készít arról, miért látja „félre nem ismerhetően analógnak” Ausztria és Dánia jelenlegi helyzetét. Ausztria és Dánia ellenfeleinek ugyanaz az eredete, és ugyanazokkal az eszközökkel próbálja mindkét állam legyőzni a rá leselkedő veszélyt. „Mindkét monarchia integritása veszélyben van”. „Mindkettő nemzetiségi konfliktusokkal áll szemben, nemzetiségekkel, amelyek ki akarnak válni és amelyek az államegységet akarják megszüntetni vagy a kötelékeket lazítani.” Mindkét állam a külföld beavatkozása ellen küzd, ami ellentétben áll a néppalával, hiszen a monarchián belüli felkelést támogatják. Mindkét állam a terrorizmus következményeitől szenved, amelyet a németországi anarchia hívott elő és a tömeg uralma, mint Itáliában is. Ausztria ugyan legyőzte Szardínia fegyveres intervencióját és a lombardiai forradalmat, de még mindig nem lehet biztos abban, hogy a Francia Köztársaság és a német forradalmi párt morális befolyása nem idéz-e elő újabb veszélyt. Dániának is hasonló a helyzete, hiszen kötött egy fegyverszünetet, de még nem sikerült jogos és méltányos békét kötnie. A felkelést a hercegségekben még nem verték le, és a felkelők továbbra is Németország intervenciójában bíznak. „Mindkét államnak ugyanazok az indítékai ahhoz, hogy elvessek és legyőzzék azokat az elveket, amelyeket ellenük használtak fel, és amelyeket a távolabbi jövőben is érvényesíteni akarnak ellenük.” A jegyzék szerkesztője megismétli, hogy „Ausztria irántunk érzett szimpátiája minden kétségen felül áll, hiszen Windisch-Grätz, a monarchia egyik legfontosabb személyisége” is azt üzent: „kitartani”. Mivel ez a hatalmas állam ismét egyre jobban hallatja hangját az európai kabinetek sorában, „úgy tűnik, elérkezett az idő, hogy felszólítsuk tevékenyebb és élénkebb érdeklődésre”. Ezt Dánia megteheti a Német Szövetség törvényei alapján, amely Szövetségnek Ausztria az első számú tagja, és mint ilyennek, elnöki hatalmából kifolyólag kötelezettségei vannak. A Német Szövetség szabályait Németország és Poroszország „vérlázító módon” megszegte. „Ausztria Németországhoz fűződő jövőbeni kapcsolatait, amelyeket még nem szabályoztak, számunkra az egyik legfontosabb kérdés”. A frankfurti parlament IV. Frigyes Vilmos császárságán munkálkodik, de világosan kiderül Ausztria jegyzékeiből, hogy Bécs nem fogadja majd el Gagernt „szűkebb” és „szélesebb” szövetségre vonatkozó javaslatát. Bár azt nem lehet előre megmondani, sikerül-e Poroszágnak a kisebb német államokkal megvalósítani uniósi politikáját, de Ausztria ezzel ellenkező szándéka, miszerint csak az összes kormány közötti megegyezés útján lehet a német kérdést megoldani, arra utal, hogy „a frankfurti alkotmányozók eddigi álláspontjuk feladására fognak kényszerülni”. Végül revízió alá veszik a korábbi szövetségi aktát, és „amennyire Ausztria német lakosságának szelleme megengedi, megtartja független helyzetét” – jósolja helyesen az utasítás írója. Ezért rendkívül fontos a bécsi kabinet ezzel kapcsolatos nézeteit pontosan megismerni, és „mivel a kétoldalú érdekek közel azonosak, meg kell egyezni vele erről”. Ausztria egyre nagyobb teret nyer Németországban, és amíg János főherceg ott van Frankfurtban, Ausztria hatalmi igénye is biztosítva lesz. „Az osztrák kormány mi érdekünkben elhangzott szava a frankfurti miniszteriumnál ügyünket nem jelentéktelen módon tudná támogatni.” Az analóg kapcsolódási pontok a jegyzék készítője szerint sürgősen arra ösztönzik Dániát, hogy az ausztriai trónváltás alkalmából használja ki a kedvező lehetőséget, és küldjön egy rendkívüli követet Olmützbe. Ennek csak látszólag lenne a fő feladata a gratuláció kifejezése a császár felé: „Az Ön küldetésének azonban az a fő célja, hogy a londoni tárgyalásokon az osztrák kabinet egy jóakarátú – még ha a viszonyokból fakadóan csak – morális támogatást is biztosítson számunkra, illetve Ön egyidejűleg utaljon egy, az európai nagyhatalmakkal való együttműködés lehetőségére a jövőbeli béke érdekében, hogy Ausztriát erre előre felkészítsük”. Ha azonban mégsem jönne létre a béke, Pechlinnek el kell érnie, hogy a Dániára ráerőltetett

önvédelmi háború esetén Ausztria szimpátiát tanúsítson Dánia irányában.⁴⁴ Január 17-én még egy kiegészítő instrukciót is kap Pechlin: ne felejtse el a császári kabinet emlékezetébe idézni, hogy Ausztria nemcsak mint a Német Szövetség elnöki hatalma köteles Dániát támogatni, de köti őt VI. Károly császár 1732-es garanciája is. Ha sikerülne a császári kabinettel elismertetni ennek a garanciának az érvényét, vagy még inkább megszerezni ígéretét egy esetleges kollektív nyilatkozathoz való csatlakozásra, ezt „számunkra végtelen nagy nyereségnek tartanám.” Majd kéri Moltke Pechlint, tekintse ezt az utóiratot instrukciói szerves részének.⁴⁵

Pechlin érzékletesen számol be emlékirataiban arról, milyen nehezen sikerült Schwarzenberghez bejutnia. A folyamatos „házon kívül” válaszok után végül Werner báró segítségével – akit Pechlin korábbról ismert – február 5-én bejutott a Staatskanzleibe. Mivel Schwarzenberg nem kínálta székkel, fogott magának egyet, leült, és átadta miniszterelnöke levelét.⁴⁶ Schwarzenberg néhány napos türelmi időt kért, és elutazott Olmützbe. Pechlin látva, hogy Ausztriában összeköttetések nélkül nem boldogul, felkereste Josef Anton von Pilatot, az Österreichische Beobachter egykori szerkesztőjét, most udvari tanácsost, akit még korábbi bécsi tartózkodásai során ismert meg. Pilat, aki véletlenül a már említett Alexander Hübner, a későbbi párizsi követ és Schwarzenberg titkárának, bizalmasának apósa volt, írt néhány sor ajánlást vejéhez. Így Pechlin az ajánlólevéllel felfegyverkezve utazott Olmützbe. Hübner az ajánlás elolvasása után „kiváló” fogadtatásban részesítette őt, és fél óra múlva bejelentette Schwarzenberghez. Ezúttal hosszasabban tudott beszélni a herceggel, és rögtön audienciára mehetett a császárhoz, meghívót kapott a császári asztalnál való étkezésre is.⁴⁷ Átadta Ferenc Józsefnek a király írásos gratulációját, valamint a dán kitüntetést (*Elefantorden*). A császár Pechlin február 11-i jelentése szerint a következő választ adta: „Frankfurt tavaly nyáron azt akarta, hogy mi is vegyünk részt a háborúban, de mi nemet mondtunk. Megtettem már Dániáért, amit tudtam.”⁴⁸ Pechlin csalódottságát jól tükrözi jelentésének egyik megjegyzése: „Remélem, ez nem a mai minisztertanácsi ülés eredménye. Én mindenesetre megtettem, amit tudtam, legalábbis Ausztria jó szándéka biztosítva van küldetésem által.”⁴⁹

Schwarzenberg Moltkéhez írt válasza csak február 18-ra készült el, s tartalma lényegében elutasító volt. A császár nagyra értékelte Pechlin látogatását, és köszöni az Elefántrendet. Schwarzenberget a maga részéről örömmel töltötte el, hogy megvitathatta a hercegek kérdését egy olyan kiváló diplomatával, mint Pechlin. Ausztria Dániával szembeni szimpátiáját már kimutatta a múlt évben azzal, hogy nem vett részt a háborúban. Szívesen közreműködne egy olyan béke előmozdításában, amely kielégítené Dánia jogos követeléseit, de egy „ilyen békét csak annyiban tudunk támogatni, amennyire a saját viszonyainkból fakadó szempontok ezt nekünk megengedik.” Ausztria Dánia vonatkozásában az 1815-ös szerződéseket tartja a legfontosabbnak, és a hatalmak közös nyilatkozata helyett – amely Dániának Schleswig birtoklására vonatkozó jogát biztosítaná – Ausztria inkább azért emeli

⁴⁴ A. W. Moltke Pechlinnek. 1849. január 16. XVII Rigsarkivet Gehejmeregistratur 1849. 37–43.

⁴⁵ A. W. Moltke Pechlinnek. Kopenhagen, 1849. január 17. XIX. Uo. 45.

⁴⁶ Pechlin, Fr. V.: *Aus meinem Leben*. Mitgeteilt v. Holger Hjelholt. Danske Magasin, r. 8. Bd. 4 (1971–1974) 318.

⁴⁷ Pechlin: *Aus meinem Leben*, 318.

⁴⁸ Hjelholt, Holger: *Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af 19. århundrede*. Fr. v Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845–51. Den Kongelige Videnskaberne Selskab Historisk-Filosofiske Meddelelser 46. København, 1973. 126.

⁴⁹ Hjelholt: *Arvefølgesag*, 128.

fel a szavát, hogy a forradalmi párt a hercegségben minden kilátását elveszítse arra, hogy német csapatokkal érje el célját. Ezért Ausztria megpróbál Poroszországban, illetve Frankfurtban avégből közbenjárni, hogy megakadályozza a háború ismételt kitorrését. Reméli, hogy ebben a dán kormány az osztrák jóindulat további bizonyítékát látja.⁵⁰

Pechlinnek tehát egyelőre be kellett érnie a Lipót-rend nagykeresztjével, amelyet a császár adományozott neki, és elindult Koppenhágába, hogy az út eredményéről jelentést tegyen VII. Frederiknek, és próbálja megakadályozni kormányát a fegyverszünet felmondásában. Schwarzenberg – mint Pechlinnek adott válaszából is kiderül – nem nézte jó szemmel az Ejder-politikusok célkitűzéseit, még akkor sem, ha „tapasztalt és kiváló diplomata” szájából hangzottak el. Pechlin küldetéséből Ausztria valójában többet profitált, mint Dánia: ekkor állapodtak meg ugyanis abban, hogy Dánia kisegíti egy tapasztalt admirálissal az osztrák flottát. Hans Birch Dahlerup dán admirális lett a császári flotta parancsnoka, akinek nagy szerepe lesz majd nemcsak a flotta megszervezésében, de Velence blokádjában is.⁵¹ Pechlin küldetése nem járt eredménnyel. Koppenhágában azonban vagy presztízs okokból vagy rossz helyzetfelismerésből kifolyólag nem akarták beismerni a kudarcot. Moltke az 1849. február 27-i, londoni követének írt jegyzékében Pechlin útjának eredményét „egészében véve” „jól sikerültnek” minősíti, és szerinte a császári minisztérium Dánia iránti szimpátiáját bizonyítja az is, hogy „innen” kértek magasabb rangú tengerésztisztet a császári flottához.⁵² Március 1-jén Moltke Bille-Brahe-nak hivatalos jegyzéket küld Bécsbe, amelyben a király megköszöni a császári udvarnak azt a kiváló fogadtatást, amiben Pechlint részesítették.⁵³ Moltke mindeközben nem is sejti, hogy Schwarzenberg szinte Pechlin küldetésével egy időben az orosz cárnál és a Francia Köztársaságnál munkálkodik a háborús dán készülődés megfékezése érdekében.

Schwarzenberg erőfeszítései a malmői fegyverszünet felmondása ellen

Schwarzenberget nem hatották meg Dánia érvei, és kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy az ejderdánok éppúgy zavarják Európa nyugalma, mint a schleswig–holsteiniek, ezért mindkét félre szeretett volna egyidejű nyomást gyakorolni, jobban mondván gyakoroltatni, hiszen a magyar háború kezdetén nem rendelkezett semmiféle eszközzel, hogy a német térségben érvényesítse törekvéseit. A schleswigi ügyben Frankfurt és Koppenhága felé tett egyidejű óvatos lépései lehetővé tették számára, hogy két vasat tartson egyszerre a tűzben, azaz német és nagyhatalmi politikai érdekeinek is eleget tegyen. Ez a politika az időnyerésre is alkalmasnak látszott. 1849. január 15-én jegyzéket ír Pétervárra és Párizsba, amelyben támogatja a központi hatalom december 29-i, Andrej Feodorovič Budberg frankfurti orosz külügyi ügyvivőnek írt jegyzékét, amely jegyzékben a központi hatalom a dán kormányt a malmői fegyverszünet felrúgásával vádolja, és megkéri az orosz és francia kormányt, hogy Koppenhágában lépjenek fel a dán kormány háborús agressziójával szemben. „Eddig ésszerűnek tűnt – írja Schwarzenberg –, és az eddig követett semleges politikánkba is illeszkedett, hogy nem mondtunk véleményt a frankfurti nyilatkozat első részéről, vi-

⁵⁰ Schwarzenberg A. W. Moltkenek. Olmütz, 1849. február 18. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 104.

⁵¹ Jørgensen, Allan: *Admiral Hans Birch Dahlerup i Danmark og Østria mellem enevælde og demokrati*. In: *Småskrifter fra CØNK 6*. Roskilde Universitetscenter, 2001.

⁵² A. W. Moltke a londoni dán követnek. Kopenhagen, 1849. február 27. Rigsarkivet Gehejmeregistratur 1849 XXXIV.

⁵³ A. W. Moltke Bille-Brahe-nak. 1849. március 1. (csatolva Vrints jelentéséhez) HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

szont úgy hisszük, hogy talán kötelességmulasztással lennénk vádolhatók, ha haboznánk kijelenteni azt, hogy az említett emlékirat végső konklúzióját illetően mi is kedvező magatartást tanúsítunk. A mi érdekünk is ezt kívánja, és várjuk az eredményét.” Schwarzenberg szerint a londoni tárgyalások csak akkor vezetnek a kívánt eredményhez, ha „a tárgyalások időtartama alatt a materiális status quo érintetlen marad, és mindkét fél békésen megőrzi ezt a hercegségekben, és amennyire csak lehet, elkerülik a valós konfliktushelyzet kialakulásának lehetőségeit.” Schwarzenberg szerint helytelen volt a király által a schleswig-holsteini közös kormánynak adott jogok visszavonása és Als sziget katonai elfoglalása is, hiszen ezek csak fokozzák a háborús veszélyt. Az enyhítő és békítő szavak, amelyeket az orosz és francia kormány elmondhatna Koppenhágában, „véleményünk szerint csak üdvözölhetők lennének, és ebben az értelemben csatlakozunk mi is Gagern emlékiratának végén található kívánsághoz.” Bár Schwarzenberg elismeri, hogy az az igazságos, ha mindkét helyen ugyanazt a nyelvezetet használjuk, de „semmi sem hatalmaz fel minket arra, hogy gyanút tápláljunk a tekintetben, hogy a német központi hatalmat ne vezetné az őszinte békevágy”.⁵⁴ Nesselrode válasza azonban arról győzi meg Schwarzenberget, (ahogy annak idején Metternichet is), hogy az osztrák és az orosz schleswigi politika között óriási különbségek vannak. Schwarzenbergnek tudomásul kell vennie, hogy Oroszország saját biztonsága miatt oly mértékben elkötelezett híve a Dán Monarchia integritásának, hogy nehéz lesz őt Dánia ellen hangolni. Bár *Buol-Schauenstein* pétervári osztrák nagykövet kifejtette, hogy Oroszország egyetért a császári kabinet kívánságával, miszerint mérsékelni kell a dán igényeket, de „Nesselrode rámutatott arra, hogy a helyes megítéléshez vissza kell nyúlni a legelső okokig, és nem hallgathatja el azt sem, [...] hogy az intézkedések nagyrészt jogosak voltak, és hogy igenis úgy találta az orosz kabinet, hogy a dán kormány önmérsékletet tanúsított”.⁵⁵

Vrints jelentései megerősítették Schwarzenberg meggyőződését, hogy Dánia az, aki keresi a konfliktust, és megzavarja a békét. Bár Vrints felhívta Moltke figyelmét, hogy addig, amíg Ausztriának az össznémet államhoz való viszonyait nem szabályozzák, addig ne okozzon a schleswigi kérdéssel újabb törést vagy egyenetlenséget Németországban, Vrints nem sok esélyt lát arra, hogy szavainak lesz fogantja, és jelzi, hogy február 26-án Dánia előreláthatólag felmondja a fegyverszünetet.⁵⁶ Vrints február 11-i jelentésében arról számol be, hogy talán elkerülhető lesz mégis a háború, hiszen Gagern elfogadta az önálló Schleswiget mint a béke alapját. Vrints azonban szemmel láthatóan nem helyesli, hogy az évszázados kapocs, amely a hercegségeket összefűzte, megszakad. Ez ugyanis csak állandó nyugtalan-ságot vált ki Németországban. Schleswig függetlenségét nem tartja kivitelezhetőnek és az északi stabilitás megőrzése szempontjából üdvös megoldásnak. Vrints ekkor kezdi Schwarzenberget meggyőzni arról, hogy a dán kérdés megoldására is az egyetlen gyógyszer az 1848 előtti állapotok helyreállítása.⁵⁷ Vrintsnek sikerült beszélnie Waldemar Tully Oxholm tábornokkal, az egyik Londonba induló dán tárgyalóval, és felhívta Oxholm figyelmét arra,

⁵⁴ Schwarzenberg Buol-Schauenstein gróf pétervári osztrák nagykövetnek és Thom párizsi ügyvivőnek. Wien, 1849. január 15. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 99.

⁵⁵ Buol Schwarzenbergnek. 1849. január 19. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 101.

⁵⁶ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. február 9. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁵⁷ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. február 11. Uo. „Schleswig jövőbeli helyzete létkérdés Dánia számára, de nem kevésbé Holstein számára is. Németország számára azonban csak egy becsületbeli ügy; a korábbi viszonyok megközelítőleg visszaállítása lenne minden józan ember számára a legkellemebb és talán a legkönnyebb megoldása is a vizálynak.” Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. március 13. Uo.

hogy „a két hercegség korábbi viszonyai a Német Szövetség védelme alatt álltak, és az új szövetségi kormány sem tudna ennél kevesebbet engedélyezni”, ezért Dánia a békekötésnél vegye figyelembe Németország kötelezettségeit, és tegye lehetővé számára a békekötést.⁵⁸ Amikor Schwarzenberg megkapja Vrints február 24-i jelentését, amelyhez csatolja a dán kormány Poroszországhoz intézett, a fegyverszünet felmondásáról szóló jegyzékét, egyáltalán nincs elragadtatva. „Az itteni minisztériumban nem akarták elhinni a fegyverszüneti egyezmény felmondását, jóllehet Pechlin báró és én nem mulasztottuk el, hogy erre figyelmeztessünk. Bizonyára azt hitték, hogy ez csak fenyegetés azért, hogy Pechlin báró küldetése elérje célját” – írja Bille-Brahe.⁵⁹ Schwarzenberg továbbra is mindent megpróbált megtenni annak érdekében, hogy a dánok döntését megváltoztassa.⁶⁰ Erre kéri őt Schmerling is, aki Frankfurtból február 26-án hosszú levelet ír az ügygel kapcsolatban. Kéri, figyeljen Ausztria továbbra is a schleswigi kérdésre, és működjön közre a békés megoldás létrejöttében. Mindenekelőtt fogadja el Dánia a malmői fegyverszünet hat hónappal történő meghosszabbítását, hogy a balti-tengeri kereskedelem nyugalma a hajózható tavaszi hónapokban is biztosítva legyen. Most a hercegségek a közös kormány alatt végre ismét megnyugodtak. Schmerling kéri Schwarzenberget, hogy adjon utasítást londoni és koppenhágai követének, akadályozzák meg a háború újrakezdését, hogy a háború kiújulása ne zavarja meg a londoni béketárgyalásokat. Ausztria segítse a központi hatalmat abban is, hogy „Schleswig függetlensége” mint békealap helyes definíciót kapjon, hiszen a dán koronatanácsban jelenleg még szenvedélyes pártszellem uralkodik, nem törődve Észak-Európa tartós nyugalmanak megteremtésével. Koppenhága még mindig az Ejder-határt hajszolja, és Schleswig függetlensége csak fedőnév ahhoz, hogy megvalósítsák a hercegség betagolását. Ezért Gagern is azt kéri az osztrák kormánytól, hogy londoni követe Schleswig függetlensége alatt feltétlenül azt a viszonyt értse és támogassa, amely Svédországot Norvégiához köti. Majd Schmerling felsorolja, miért áll Ausztria érdekében a schleswigi kérdés rendezése: a balti- és északi-tengeri kikötők blokádja ismét zavarná a cseh kereskedőket, az ipar és forgalom akadályoztatása esetén nőne a munkanélküliség, ami szociális zavargásokhoz vezetne, és a demokratikus, ultraradikális tendenciákat erősítené.⁶¹ Ezen kívül Ausztriának az előző évben is hozzá kellett járulnia a hadikiadásokhoz, amit idén sem kerülhetne el. Másrészt Ausztria nem utasíthatja el a béketárgyalásokon való aktív jelenlétet, nehogy „Poroszország legyen egyedül a dicsőség a sikeres végeredmény esetén”.⁶² Mivel Schmerling nem érzett elég hatékony támogatást Schwarzenberg részéről, március 5-én újabb érveket sorol, amelyek miatt Ausztriának aktívan kellene Londonban részt vennie, persze a német érdekek védelmében: előbb-utóbb újra kontingenst kérne a központi hatalom Ausztriától Dánia ellen, amit nem valószínű, hogy tudna teljesíteni. Akkor Poroszország viszont újra

⁵⁸ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. február 19. Uo.

⁵⁹ Bille-Brahe A. W. Moltkenek. Vienne, 1849. március 10. Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.

⁶⁰ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. február 24. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁶¹ Érvei, úgy tűnik, hatottak Schwarzenbergre, hiszen mikor Bille-Brahe később azzal az indokkal próbálta enyhíteni a császári kabinet elégedetlenségét, hogy a háború „nem érintene mást, csak Németország esetleges tengeri kereskedelmi érdekeit, azzal vágtak vissza, hogy épp ellenkezőleg, érintené Csehország és Galícia érdekeit is, akik áruikat az Oderán, Olton és Visztulán keresztül szállítják, és már most nagy méltatlankodást lehet hallani ezekben a tartományokban.” Bille-Brahe A. W. Moltkenek. Vienne, 1849. március 10. Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.

⁶² Schmerling Schwarzenbergnek. Frankfurt, 1849. február 26. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 108.

egyedül aratná le a siker babériját, és mindenütt ismét arról beszélnének, hogy „Ausztria nem tesz semmit a német ügyért”. A segítség elmaradása nyílt bevallása lenne annak, hogy Ausztria olyan nehéz helyzetben van, hogy hadseregéből egyetlen katonát sem nélkülözhet.⁶³

Schwarzenberget azonban nemcsak Schmerling, de Moltke is igyekezett megnyerni magának. Bille-Brahe-n keresztül arra kérte Schwarzenberget, hogy hatékony ellenvetésekkel előzze meg Poroszország és a német központi hatalom elsietett lépéseit. Sőt Bille-Brahe arra is felhatalmazást kapott – és ez egyértelműen burkolt fenyegetést jelentett Ausztria németországi pozíciójára nézve –, hogy kérjen tanácsot Schwarzenbergtől, vajon Holstein és Lauenburg vonatkozásában hogyan viselkedjen a dán kormány a Poroszország által meghirdetett „szűkebb szövetség” kérdésében.⁶⁴ Vrints március 3-i jelentése Schwarzenberg minden illúzióját eloszlatta a békével kapcsolatban. Vrints ugyanis arról tudósított, hogy VII. Frederik kijelentette előtte: „megesküdött, hogy a békét az Ejdernél írja alá”, „ő dán, és Dánia jogait az Ejderig akarja védelmezni”. „Meg akarja szabadítani alattvalóit a schleswig–holsteini kormány zsarnoksága alól.”⁶⁵ Schwarzenberg számára a király óvatlan kijelentései után egy pillanatig nem lehetett kétséges, hogy az összes egységállami szándékokat ismételtető és osztrák–dán analógiát fejtegető jegyzék mögött az Orla Lehmann-féle program áll. 1849. március 7-én Vrints átküldte Schwarzenbergnek a dán kormány jegyzékét, amely március 27-re meghirdette az összes német kikötő blokádját.⁶⁶

Schwarzenberg március 10-ére elkészíteti a Koppenhágának szóló jegyzéket, amelyben a háború kirobbantása ellen emeli fel szavát. Szomorúan veszi tudomásul, hogy a dán kormány felmondta a malmöi fegyverszünetet annak érdekében, hogy fegyveresen válassza el Schleswiget Holsteintől. Ez a döntés gátolja a londoni béketárgyalások menetét, és komoly bonyodalmakat okozhat. Magát Ausztriát is kár éri a szabad hajózás korlátozása által, hiszen Csehország termékei jelentős részét északon tudja értékesíteni. A háború ismételt kirobbantásával Dánia csak növeli annak az ultraradikális pártnak a lehetőségeit, amely német egyesítés ürügyén a hercegségekben a társadalmi rendet veszélyezteti. Majd végezetül fogalmazza meg Schwarzenberg azt, ami leginkább zavarja a háború kirobbantásában: ha újra kezdődne a háború, a „schleswig–holsteini ügy tartós, sőt pusztító hatást gyakorolna a világtörténelemre, ami miatt ezt nem lehet sem tisztán dán, sem tisztán német, hanem csak európai kérdésnek tekinteni. Ha a dán királyi kormány vet egy pillantást jelenünkre, magára veszi a felelősséget azáltal, hogy jelenünk veszélyeit még inkább növeli?”⁶⁷ Másnap még egy jegyzéket küld Vrintsnek, amelyben elismeri, hogy a királyi kormány nehéz helyzetben van alattvalóival szemben, és ezt a szempontot kellő súllyal kell figyelembe venni, „mindazonáltal a választott út veszélyei miatti aggodalmaink nem csökkennek. A viszonyok hatalma nagyobb, mint az embereké, és a legjobb szándékok is megghiúsulnak olyan körülmények között, amelyeket az ember előidéz.”⁶⁸ – írja Schwarzenberg Vrintsnek, kérve őt, hogy tegyen meg mindent, hogy ez a boldogtalan konfliktus békés módon elintéződjön. Ennek érdekében még londoni követének, Colloredonak is sürgősen ír, hogy „noha nincs szándékában a császári kabinetnek a londoni béketárgyalásokon közvetlenül részt venni,

⁶³ Schmerling Schwarzenbergnek. Frankfurt, 1849. március 5. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 109.

⁶⁴ A. W. Moltke Bille-Brahe-nak. Kopenhagen. 1849. március 3. II Rigsarkivet, Gehejmeregistratur 130.

⁶⁵ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. március 3. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁶⁶ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. március 7. Uo.

⁶⁷ Schwarzenberg Vrintsnek. Wien, 1849. március 10. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 110.

⁶⁸ Schwarzenberg Vrintsnek. Wien, 1849. március 11. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 111.

mégis igen óhajtott ennek sikere, és fontos olyannyira, hogy úgy hisszük, befolyásunkkal hozzá tudnánk járulni ennek a sikeréhez, amennyire csak részünkről lehetséges.”⁶⁹

Vajon mi vehette rá Schwarzenberget, hogy teljesítse a megvetett Gagern és Schmerling kérését, és Londonban eleget tegyen a frankfurti kérésnek alig néhány nappal azután, hogy 1849. március 4-i alkotmányával gyakorlatilag szakított Frankfurttal? Valóban a világbékéért és a cseh kereskedelem sorsáért aggódott? Vagy esetleg nem akarta, hogy Poroszország népszerűsége növekedjen Németországban Ausztria rovására egy újabb háború kapcsán? Nem valószínű, hiszen bebizonyosodott, hogy amelyik német hatalom vehemensen támogatja a schleswigi kérdést, az egyeses arányban izolálja magát Európában. Ausztria politikájától egy ilyen attitűd mindig is távol állt. Schwarzenberg buzgalma és a világbéke féltése mögé bújtatott aggodalma sokkal inkább az egységes Ausztria győzelmének veszélyeztetettségéből eredt. Február végén–március elején Windisch-Grätz éppen fényes bizonyítékát adta tehetetlenségének Magyarországon, és bár mindvégig vonakodott, Schwarzenberg gondolataiban már jelen volt az esetleges orosz intervenció lehetősége. Egyáltalán nem lehetett kizárni, hogy egy német–porosz és egy francia–orosz–brit koalícióval folytatott nagyhatalmi háború Északon jobban lekötötte volna a cár figyelmét, mint a magyar kérdés, ami lengyel kapcsolódásai miatt persze túlmutatott Ausztria határain. Schwarzenberg pontosan látta, hogy Oroszországnak mit jelent a Baltikum és Dánia. Az orosz cár 1848. május 8-i jegyzéke bizonyította, hogy még európai izolációjában is *casus bellinek* tekintette a térségbe való német behatolást. A saját jegyzékére küldött orosz válaszból is azt a következtetést vonhatta le, hogy Oroszország szilárdan eltökélt Dánia védelmében. Március 13-án Vrints rejtjelezett titkos jelentésben tudatta vele, hogy annyira bizalmasak a dán–orosz kapcsolatok, hogy az ő február 18-i, Molkének írt jegyzéke az orosz nagykövet, Ernst Wilhelm Rembert Ungern-Sternberg báró kezében landolt, aki lobogtatva mutatta neki egy találkozás alkalmával.⁷⁰ Másrészt 1849. február közepén Buol jelentette Pétervárról, hogy a cár komolyabban veszi a schleswig–holsteini kérdést, mint az osztrákot. 1849 januárjában kérte Schwarzenberg az orosz kabinetet, hogy az olasz ügyeket tárgyaló brüsszeli kongresszuson vegyen részt Oroszország mint az 1815-ös szerződések aláírója, és támogassa Ausztriát Franciaországgal és Angliával szemben. A cári kormány elutasította Schwarzenberg kérését azzal az indokkal, hogy nem ismeri eléggé az olasz ügyeket, és sem Franciaországgal, sem Angliával nem kíván érintkezni. Buol azonban úgy látta, hogy az orosz diplomácia egyszerűen nem kívánt Palmerstonnal konfrontálódni egy számára érdektelen kérdésben. Bezzeg a schleswigi kérdésben nem aggasztotta a cárt, hogy zavartalanul együttműködjön a Francia Köztársaság még el sem ismert kormányával, valamint Angliával.⁷¹ Bár Schwarzenberg ezt az aggodalmát sehol nem önti szavakba, hiszen a magyar forradalom kérdése egészen annak leveréséig nem képezi semmilyen szinten Schwarzenberg és a dán követ levelezésének tárgyát, és csak mint „jelenlegi politikai konjunktúra” szerepel a jegyzékváltásban, mégis az a sietség, amivel Schwarzenberg igyekszik 1849 telén–tavaszán meggátolni Dániát a háború kirobbantásában, sőt azután is, egészen addig, amíg a katonai vereségek következtében Dánia maga kéredzkedik ismét tárgyalóasztalhoz, másrészt az a nemtörődömség, amivel majd 1850 nyarán az újra kibontakozó dán–német

⁶⁹ Schwarzenberg Colloredonak. Wien, 1849. március 11. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 112.

⁷⁰ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. március 13. HHStA Wien Ministerium des Aeußeren PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12. Ernst Wilhelm Rembert Ungern-Sternberg báró (1794–1879) 1847–1860 között töltötte be Koppenhágában a nagyköveti posztot.

⁷¹ Heindl: *Graf Buol-Schauenstein in Sankt-Petersburg und London*, 40. (Buol 1849. február 16-án írja mindezeket Schwarzenbergnek.)

konfliktust szemléli, arra utal, hogy Schwarzenberg az egységes Ausztriát, az orosz segítségnyújtás lehetőségét féltette. Ezért próbált mindent megtenni azért, hogy Dánia hosszabbítsa meg a fegyverszünetet, és ne vonja magára ismételten az orosz cár túlzott figyelmét.

Schwarzenberg törekvései a háború kirobbanásának meggátlására nem jártak sikerrel. Dánia makacsul fegyverkezett. Vrints március 13-án tudósítja őt, hogy Dánia elutasította Palmerston javaslatát, hogy legalább a béketárgyalások idejére hosszabbítsák meg a fegyverszünetet. Vrints azt is megírja, hogy ez alkalommal sokkal erőteljesebb lesz a haditengerészet tevékenysége, mint a megelőző nyáron.⁷² Március 16-án pedig kénytelen tájékoztatni főnökét, hogy nem tudta teljesíteni 10-i és 11-i utasításának tartalmát. Moltke megérti Schwarzenberg aggodalmait, de „Dánia az európai béke érdekében mértékletesség területén már érzékeny, fájdalmas áldozatokat hozott, most viszont arra a pontra jutott, hogy egzisztenciája került veszélybe”.⁷³ Március 20-án a dán ultimátum kiadásával minden békereménynek befellegzett. Az ultimátum április 3-ig adott időt Poroszországnak és a központi hatalomnak. Az ultimátum értelmében Dánia hajlandó egy hónappal meghosszabbítani a fegyverszünetet, amennyiben a két hercegség számára külön-külön iktatnak be kormányhivatalokat. Az ultimátum azt jelezte, hogy Dánia belefáradt a londoni béketárgyalások eredménytelen polémiáiba, és fegyverrel akarja keresztülvinni programját. Az ultimátumot természetesen Frankfurt és Berlin is visszautasította. Március 22-én Poroszország kiadta az indulási parancsot az Ejderhez, és nem sokkal rá Frankfurt is mobilizálta a szövetségi csapatokat. Megkezdődött a hároméves háború második katonai szakasza. A fegyverszünet lejártával, március 26-án a közös kormány tevékenysége is befejeződött. Helyére a frankfurti központi hatalom kinevezte a kétfős, kizárólag schleswig-holsteini tagokból álló ún. *helytartóságot* mindkét hercegség számára. Március 30-án Vrints még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy meggyőzze Moltkét arról, hogy a „világbéke” forog kockán, de mivel „mindkét félből hiányzik az őszinte előzékenység, hajlandóság és a szándék a békés megegyezéshez”,⁷⁴ próbálkozása eredménytelen maradt.

Osztrák kísérletek a schleswigi háború eskalációjának megakadályozására

Az az aggodalom, amely Schwarzenberg jegyzékeiben tükröződött a malmői fegyverszünet felmondása után, némileg csökkent a dán vereségek hatására, hiszen azok következtében nőtt a dánok tárgyalási hajlandósága is, és csökkent a háború kiterjedésének veszélye. Mégis, akárcsak az orosz cár és Palmerston, Schwarzenberg is mindent meg akart tenni a béke gyors létrejötte érdekében, amely nélkül a németországi viszonyok konszolidálása elképzelhetetlen volt. Kifejezetten irritálta Schwarzenberget, hogy a német csapatok ismét átlépték a jüt határt, növelve ezáltal a többi nagyhatalom intervenció kockázatát, valamint a porosz és frankfurti erők esetleges összefogását. Bár eszközei rendkívül korlátozottak voltak, a korábbi időszak passzivitásához képest növelte diplomáciai tevékenységét, amihez jó ürügyet kínáltak a folyamatos dán segélykérések. Schwarzenberg pontosan tudta, hogy

⁷² Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. március 13. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁷³ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. március 16. Uo. 1849. június 11-én Wilhelm Carl Eppingen Sponneck gróf, pénzügyminiszter is azt mondta egy minisztertanácson, hogy „amit Dánia elviselhet Európa kedvéért, nem először ebben az évszázadban, annak megvannak a határai”. Linwald, Axel (udg.): *Novemberministeriet og dets stilling til det slesvigske Spørgsmaal. Ministeriets Forhandlinger fra november 1848 til september 1849*. Danske Magazin 6.rk. 4.bd. 1928. 352.

⁷⁴ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. március 30. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849. 12.

a háború újrakezdéséért Dánia a felelős, Vrints jelentései pedig meggyőzték arról, hogy a dán békeelképzelések, azaz Schleswig függetlensége, a Schleswig és Holstein közötti szálak megszakadása homlokegyenest ellentétben állnak az 1848 előtti viszonyokkal, az osztrák szövetségi politikával, amely garantálta az észak-német térség stabilitását. Másrészt az a tény, hogy a többi nagyhatalom mellé Ausztria felsorakozik mint a béke támogatója, csak diplomáciai előnyöket szerezhetett számára.

Bille-Brahe már április 10-én, a német csapatok Jütlandba való bevonulása előtt felkereste Schwarzenberget, hogy bejelentse a német tengeri kikötők blokádját, majd felvázolta a helyzetet, amely az egész európai békét fenyegeti. Feltette a kérdést: „vajon nem érkezett-e el az a pillanat, amikor Ausztriának, vagyis megújított garanciájának is érvényt kellene szerezni a mérleg serpenyőjében”, hiszen az 1732-ben életbe léptetett deklaráció segítségével végérvényesen el lehetne dönteni a kérdést. Schwarzenberg azonban azzal hátrította el a kérést, hogy „az állásfoglalás borzalmas komplikációkhoz vezetne”.⁷⁵ Április 15-én arra az – egyelőre téves – hírre, hogy a német csapatok átlépték Jütland határát, Bille-Brahe már konkrétan kéri Schwarzenberget, hogy tegyen Berlinben diplomáciai lépést annak érdekében, hogy Poroszország megállítsa a német csapatokat. Schwarzenberg ígéretet tett erre, „hiszen a császári kabinet teljességgel átérzi a veszélyt, és mindent megtesz, hogy ezt elkerülje”. Ugyanakkor Schwarzenberg nem rejtette véka alá azt sem, hogy a császári kabinet kapcsolatai a potsdamival pillanatnyilag elég hidegek, és az innen érkező kéréseknek nem lesz túl nagy hatása.⁷⁶ Hogy Bille-Brahe mégis nagyon bízott az osztrák segítségben, jól tükrözi április 17-i jelentése, amelyben reméli, hogy Schwarzenberg jegyzéke még időben érkezik Berlinbe, és Gagern majd hallgat Palmerston tanácsára, aki azt üzenté Henry Richard Charles Wellesley Cowley london, Anglia Frankfurtba delegált képviselőjén keresztül a központi hatalomnak, hogy hagyjon fel schleswigi szándékaival, mert azok az erők, amelyek szembeszállnak velük, meghaladják Németország erejét.⁷⁷ A német csapatok jütlandi belépéséről a dán külügyminisztérium csak 21-én értesült⁷⁸, és április 22-én Vrinten és Bille-Brahe-n keresztül is jegyzékben szólította fel az osztrák kabinetet, hogy az eddigi baráti hajlandóságokat most valóságos tettekben nyilvánítsák ki, mert a királyi kormány joggal elvárhatja, hogy a „baráti és szövetséges hatalmak egy energikus és gyors intervenció által véget vessenek az igazságtalan háborúnak”.⁷⁹ Vrints meglehetősen hűvös szavakkal reagál a kért segítségre: „a jüt határ átlépése a császári kormány számára nem bír olyan jelentőséggel, mint Svédország vagy Oroszország számára, akik északi politikai érdekeik megóvása érdekében jónak látták az elmúlt évben a *casus belli* kinyilatkoztatni”. Vrints nem gondolja, hogy ez most is megtörténik, hiszen „Dánia közreműködésük nélkül, sőt mi több, tanácsaik ellenére mondta fel a fegyverszünetet”. Ezért kéri Moltkét, hogy csak akkor tájékoztassa őt a hadműveletekről, ha Svédország vagy Oroszország is beavatkozna a háborúba, mert „csak akkor lenne a Jütlandba való betörésnek Ausztria számára is nagyobb jelentősége”. Egyébiránt a császári kabinet szigorúan semleges marad, és „a tartós és hatalmas német fejlődési krízisben sem tud ettől eltérni”.⁸⁰

⁷⁵ Bille-Brahe Moltkének. Vienne, 1849. április 10. Rigsarkivet København Udenrigsministeriet Øst-rig Depecher 1848–49.

⁷⁶ Bille-Brahe Moltkének. Vienne, 1849. április 15. Uo.

⁷⁷ Bille-Brahe Moltke-nek. Vienne, 1849. április 17. Uo.

⁷⁸ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. április 21. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁷⁹ Moltke 1849. április 22-i körjegyzéke (csatolva Vrints jelentéséhez) Uo.

⁸⁰ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. április 25. Uo.

Schwarzenberg azonban Vrintsnél ezúttal jóval aktívabbnak bizonyul. Johann Bernhard Rechberg gróf, frankfurti nagykövet tájékoztatta arról, hogy a központi hatalom kiadta a parancsot a jütlandi bevonulásra,⁸¹ ezért már az április 22-i dán jegyzék előtt felelősségre vonta Anton Prokesch-Osten grófot, a berlini osztrák nagykövetet, hogy miért írta neki, hogy nem lépik át a német csapatok a jütlandi határt, amikor Frankfurtból épp az ellenkezőjét jelentették. Bár valószínűleg mindkét hír igaz – ismeri el Schwarzenberg –, hiszen nem először fordul elő, hogy a katonai parancsnokok és a diplomáciai küldöttek egyidejűleg homlokegyenest ellentmondó parancsokat kapnak Frankfurttól és Berlintől. Mindazonáltal kéri Prokescht, szólítsa fel a porosz kabinetet, hogy az általános béke érdekében érvényesítse befolyását, és akadályozza meg ennek a parancsnak a kivitelezését, hiszen „a központi hatalom elsietett lépése, ha valóban bekövetkezik, az ismert európai konjunktúrának megfelelően beláthatatlan bonyodalmakat idézhetne elő, és a külső béke megzavarása által Németország belső nyugalma is veszélybe kerülne”.⁸² A porosz külügyminiszter megnyugtatta Prokescht, hogy hiába léptek be a német csapatok a királyság területére, nem lesz annak komoly következménye, hiszen Frankfurt elfogadta a békefeltételeket.⁸³ Miközben Schwarzenberg megtette Berlinben a szükséges lépéseket, elvárta Dániától, hogy a közbenjárást meghálálván most már Koppenhága is mutassa ki békeszándékait, és működjön közre egy fegyverszünet létrehozásában. Ezért utasítja Vrintset, hogy ismétlje meg a korábbi óvó figyelmeztetéseket.⁸⁴ Vrints híven követte az utasításokat, és kifejtette Moltkénak, hogy az általa hangoztatott békevágyak sajnos éppen ellentétben állnak azzal az alkotmánytervezettel, amit a novemberi minisztérium dolgozott ki Schleswig számára, ugyanis a hercegség önállóságának biztosítása ürügyén a korábban Holsteinnel fennálló és sokak által kívánt kapcsolatok megszűnnek Schleswignek Dániához való szoros kapcsolódása folytán. Vrints szerint „a schleswig–holsteini túlkapások fölött aratott nacionalista dán törekvések győzelme” kevésbé igazolja a béke utáni vágyat, és hátráltatóan hat a béketárgyalásokra.⁸⁵

Dánia az április 22-i jegyzékben nemcsak azt kérte Ausztriától, hogy a porosz kormánynál lépjen közbe, de a londoni béketárgyalásokon is számított a közreműködésre. Ausztria 1849 tavaszán sokkal nyitottabb volt erre, mint egy évvel korábban. Ezt bizonyítja az a puhatolózó levelezés, amit Schwarzenberg angliai nagykövetével, Colloredoval és a berlinivel, Prokesch-Ostennel folytatott. Schwarzenberg meg akarta tudni, vajon milyen esélyei lennének Ausztriának a részvételre. Április 30-án levelet ír Colloredonak, amelyben megbízza őt, hogy a dán kormány hivatalos kérésének engedve hozza a brit kabinet tudomására azt a kívánságot, hogy Ausztria közreműködne a tárgyalásokon, amennyiben ez a kezdeményezés Palmerstonnál kedvező fogadtatásra talál. Igenlő válasz esetén Colloredo ne is várjon utasításra, a lényeg az, hogy „a rendezés szellemében járjon el, és a kiegyenlített feltételeket tartsa fenn”.⁸⁶ Schwarzenberg erről a szándékaról Berlint is tudósította, megismételve, hogy Ausztria szeretné támogatni azokat a hatalmakat, amelyeknek az a közös kívánsága, hogy ez a háború befejeződjön. Kifejezte továbbá abbéli reményét, hogy a frankfurti nemzetgyűléssel való szakítás után már Poroszországot sem kötik a frankfurti döntések, és sza-

⁸¹ Rechberg Schwarzenbergnek. Frankfurt, 1849. április 19. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 116.

⁸² Schwarzenberg Prokesch-Ostennak. Wien, 1849. április 22. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 117.

⁸³ Prokesch-Osten Schwarzenbergnek. Berlin 1849. április 24. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 117.

⁸⁴ Schwarzenberg Vrintsnek. Wien, 1849. április 25. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 119.

⁸⁵ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. május 1. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁸⁶ Schwarzenberg Colloredonak. Wien, 1849. április 30. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 122.

badabban léphet fel a béke ügyében.⁸⁷ Colloredo ugyancsak meglepődött Schwarzenberg kérésén, hiszen először fordult elő a hároméves háború kitörése óta, hogy Ausztria nemzetközi fórumon próbálta hallatni hangját az ügyben. Május 8-i levelében meglehetősen kioktató hangon válaszol túlbuzgó főnökének: az egyedüli közvetítő Anglia, és ha másik hatalom is akar közvetíteni, akkor ahhoz mindkét hadviselő fél beleegyezése szükséges, így a frankfurti Ideiglenes Központi Hatalom is. „A közvetítés szó, amit Ön használ az április 30-i utasításában, nem szerepel Moltke gróf Vrints báróhoz írt hivatalos iratában”, ezért valószínű, hogy a dánok csak Ausztria jószolgálati közreműködésére gondoltak, nem pedig hivatalos közvetítésre. Londonban még a francia és orosz nagykövet is csak jószolgálati közvetítői feladatokat lát el, azaz tanácsokkal látja el a tárgyalókat, illetve kifejezi kabinetje véleményét a két fél által felvetett kezdeményezésekről és elképzelésekről. Colloredo szerint Palmerstonnak nincs ellenvetése, viszont „Frankfurtban nehézségekkel lehet számolni”. Ezért azt tanácsolja, inkább maradjon meg Ausztria a jószolgálati közvetítői szerepben.⁸⁸ Schwarzenberg Colloredo és Prokesch együttes tanácsára lemond londoni közvetítési szándékáról, hiszen mind Berlin, mind London frankfurti engedélyhez kötötte azt, ami egyet jelentett az osztrák kabinet ajánlatának visszautasításával, ugyanis a frankfurti osztrák képviselők hazahívása után nonszensz lett volna Schwarzenbergnek Frankfurt beleegyezését kérni. „A jelenlegi pillanat nem tűnik alkalmasnak számunkra, hogy Frankfurttal egyezsége jussunk” – írja Prokeschnek.⁸⁹ Május 19-én Colloredonak is megírja, hogy „mivel a fordulat, amit az ügyek Frankfurtban vettek, [Poroszország fellépése Frankfurt ellen, valamint uniós politikája] elbizonytalanít minket, hogy vállaljunk-e szerepet ebben az ügyben”.⁹⁰

Schwarzenberg kísérlete tehát eredménytelen maradt. A forrásokból sajnos nem lehet megtudni, hogy londoni kezdeményezése csak taktikai húzás volt-e, amelynek célja az lett volna, hogy jó pontot szerezzen a nagyhatalmak között, és bizonyítsa az ügyben való európai elkötelezettségét, vagy komolyan gondolta, hogy Palmerston mellett hivatalos közvetítő lehet. Mindenesetre presztízsveszteség nem érte Ausztriát, hiszen Londonból a béketárgyalások átkerültek Berlinbe, ahol a dánok továbbra is igényt tartottak Schwarzenberg támogatására. A békét viszont fontosnak tartotta Schwarzenberg, hiszen továbbra sem szűnt meg nyomást gyakorolni Vrintsen keresztül a dán kormányra. „Sajnálatos tévedés lenne, ha a királyi kormány megpróbálná Németország jelen állapotát és az egykori német központi hatalom felbomlásának lehetőségét arra használni, hogy túlfeszített követeléseivel előnyt próbáljon kovácsolni abból a feltevésből kiindulva, hogy Németországban a belső harcok megvívása érdekében bármi áron békét kell kötni.”⁹¹ Hiszen akármilyen központi hatalom váltja is fel János főherceg kormányát, annak „a közvéleményt számításba kell venni”, és Németország számára olyan kímélő békét kell megkötni, amelyet csak lehet, hogy a nehézségek, amelyekkel ez az új kormány Németország belső biztonságának helyreállításakor találkozni fog, ne sokszorozódjanak meg egy méltánytalan békével. Ezért „Dániának nagyon nagy szerepe van Németország belső nyugalmának visszaállításában”. A dán királyi kormány ezzel magának tenne jót, hiszen a forradalom győzelme, amelynek a színtere Magyarország mellett leginkább Németország, Dánia számára is káros lehet. Hogy Németország a győzelmes fegyvertények után még mindig a februárban elfogadott „Schleswig függetlensége” koncepciót tekinti a békekötés alapjának, ez máris jelzi a német fél mérték-

⁸⁷ Schwarzenberg Prokeschnek Wien, 1849. május 1. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 122.

⁸⁸ Colloredo Schwarzenbergnek. London, 1849. május 8. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 125.

⁸⁹ Schwarzenberg Prokesch-Ostennek. Wien, 1849. május 19. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 127.

⁹⁰ Schwarzenberg Colloredonak. Wien, 1849. május 19. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 126.

⁹¹ Schwarzenberg Vrintsnek. Wien, 1849. május 19. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 127.

letességét. „Viszonylag csekély áldozatok megfelelő időben történő meghozatalával az ember nagyobb veszélyt kerül el, amely veszély aztán elkerülhetetlenné válik, ha a pillanat nagyon gyakran csak rövid előnyének kihasználását elmulasztjuk” – hangzik a nagyhatalom utasítása, amit a kisállam felé intézett.⁹² Schwarzenbergnek ez a jegyzéke nem váltott ki osztatlan örömet Dániában. Ekkor szembesülhettek először a dánok azzal, hogy Ausztria talán mégsem fog maradéktalanul megfelelni a dán politikai elvárásoknak. Vrints Schwarzenberg jegyzékének átadásakor tovább tetézte a feszültséget azzal, hogy világossá tette, mit értenek az osztrákok engedmény alatt: nem a háború óta nyilvánossá tett királyi dekrétumok és tisztán dán minisztériumának egyoldalú nyilatkozatai képezik a hercegségek új viszonyainak alapját, hanem a két hercegség korábbi kapcsolatának helyreállítása. Egyedül ez lenne elfogadható Németország számára, és csak így lehetne a német közvélemény szimpátiáját biztosítani. A dán miniszterelnök azonban hallani sem akart ilyenfajta engedményről. Miért vannak nagyobb tekintettel a német közvélemény hangulatára, mint az ittenire? Az itteni sokkal többet érdemelne nyugodt, férfias viselkedése folytán, mint a zabolátlan német forrongás és különösképpen a német nemzetgyűlés forrongása. „Aki Dániától elvárja, hogy a korábbi vagy bármilyen más kapcsolatokat újra létrehozzák a két hercegség között, az jobban tenné, ha rögtön Schleswig Német Szövetségbe való felvételét is kérné egyúttal, mert kerülőúton, előbb-utóbb újabb háború árán úgyis ezt akarják majd elérni.” Aki ezt követeli Dániától – folytatja Moltke –, az egyúttal a király trónról való lemondását, a Dán Monarchia szétesését is követeli, és ezáltal egy beláthatatlan következményekkel járó európai háború kirobbanását is. Holstein kövesse csak Németország sorsát teljesen leválasztva Schleswigtól, amely jogilag Dániához tartozik. Ezt követően Moltke öntudatosan kikérte magának Schwarzenberg jegyzékének azt a pontját, ahol az osztrák külügyminiszter a „német fegyverek sikeréről” beszél, hiszen „a dánokat nem verték meg, a túlerő előtt hajoltak meg, hogy elkerüljék a szükségtelen vérontást, és mert továbbra is bíztak a porosz kormány békevágyának őszinteségében”.⁹³ Moltke és Vrints véleménykülönbsége élesen rávilágít a két ország schleswigi politikájának gyökeres ellentétére, amely azonban csak 1851-ben fog a gyakorlat terén is megmutatkozni.

Koppenhágának egyelőre az a szerencséje, hogy Poroszország korrektsége és békevágya is hagyott kívánnivalót maga után. Június 6-án Vrints arról tudósítja Schwarzenberget, hogy a berlini béketárgyalások megkezdése ellenére Karl Ludvig Wilhelm von Prittwitz tábornok, a német szövetségi csapatok főparancsnoka még mindig folytatja az előrenyomulást. Moltke ezért ismételten Bécs közbenjárását kéri Berlinben Prittwitz megállítására érdekében. Moltke felhívja az osztrák követ figyelmét a porosz kétszínűsége, miszerint Berlin változatlanul támogatja a hercegségek felkelését.⁹⁴ Vrints amellett, hogy kapcsolatba lép Anton Prokesch-Ostennel, berlini kollégájával, és átküldi neki Moltke panaszait, változatlanul a békefeltételek módosítására és a dán követelések enyhítésére szólítja fel a dán kormányt.⁹⁵ Június 23-án Bille-Brahe-nak írja Moltke, hogy a porosz kormány Schleswig függetlenségét úgy értelmezi, hogy Dánia és Schleswig között csak perszonáluniós kapcsolat maradna fenn, sőt mi több, a férfiági örökösödést támogatja, és „azt követeli, hogy maradjon fenn Schleswig és Holstein uniója a Zollvereinen keresztül, és ennek következtében a Schleswig és Dánia közötti szakadás elkerülhetetlen lenne, és ez a hercegség számunkra

⁹² Schwarzenberg Vrintsnek. Wien, 1849. május 19. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 127.

⁹³ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. május 26. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁹⁴ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. június 6. Uo.

⁹⁵ Vrints Schwarzenbergnek. Kopenhagen, 1849. június 11. Uo.

elveszne.” Ilyen alapon nem lehet Berlinnel megegyezni, ezért „hívja fel Schwarzenberg figyelmét egy ilyen esemény következményeire, és értesse meg vele, hogy noha Ausztria nem tartozik az északi államok sorába, Dánia mégis fontos helyet foglal el az európai államok között, akiknek érdekében áll a Dán Monarchia fenntartása”. Ha győzne a porosz rendszer – érvel Moltke –, a dán király arra kényszerülne, hogy belépjen a Német Vámszövetségbe Schleswig hercegség miatt. Ausztria érdeke, hogy odafigyeljen egy ilyen eshetőségre. A Vámszövetség tagjaként a dán királyok elveszítenék független és önálló állami mivoltukat, és nem tudnák többé betölteni azt a küldetésüket, amely jól felfogott érdeke minden hatalomnak.⁹⁶ Moltke utasításának következtében Bille-Brahe július 1-jén átadta Schwarzenbergnek a hivatalos jegyzéket, amelyben kéri Ausztriát, hogy támogassa Dánia függetlenségét Poroszországgal szemben. Poroszország ugyanis arra kényszeríti Dániát, hogy Schleswig révén ne csak a Német Vámszövetséghez csatlakozzon, de a formálódó porosz unióhoz is. Ha Poroszország terve sikerül, előfordulhat az is, hogy „egy nap a dán királyt a sors arra a szerencsétlenségre ítélné, hogy Poroszország oldalán csapatokat vezényeljen Ausztria ellen.”⁹⁷

A porosz uniós törekvésekkel való érvelés megtette a hatását. Bár Schwarzenbergnek sem fűződött érdeke az ejderdán törekvések megvalósulásához, a porosz unió és Schleswig–Holstein porosz bábállam „beszippantása” egyelőre közvetlenebb veszélyt jelentett Ausztria számára. Az ejderdán mozgalommal való leszámolás még várható magára, előbb Poroszországot kellett megfékeznie. Július 5-én éles hangú jegyzéket küldött Berlinbe, amelyben mint német szövetségi társ lehetetlennek tartja az együttműködést azok után, hogy Ausztria tiltakozása ellenére Poroszország a schleswigi ügyben önkényesen ragadta magához a kompetencia gyakorlását és a béketárgyalások intézését a központi hatalomtól. Mint európai hatalomnak azonban jogában áll a királyi porosz kabinetnek szemrehányást tenni, és egyúttal felhívni a figyelmet azokra a veszélyekre, amelyek abból fakadhatnak, ha az eddigi dán–német háború európaivá fejlődne. Ez pedig igen hamar bekövetkezik, ha a porosz kormány elfogadhatatlan békefeltételeket akar ráerőltetni a dán királyra.⁹⁸ Prokesch, aki rendszerint enyhített formában továbbította Schwarzenberg Berlin felé intézett kihívó jegyzékeit, azt a megnyugtató választ kapta Wilhelm Schleinitz bárótól, Poroszország külügyminiszterétől, hogy a porosz kormánynak sem áll szándékában korlátozni a dán király cselekvési szabadságát.⁹⁹

Mire az 1849. július 10-i berlini fegyverszünet megszületett, a magyar szabadságharc a végéhez közeledett, és Schwarzenberg prioritásai is átrendeződtek. A schleswigi kérdés és a belőle fakadó bonyodalmak a monarchia stabilitásának visszaállítása után alárendelt szerepet kezdtek játszani nála, és politikai eszköztárában csak mint a Poroszországgal szemben alkalmazható fegyver szerepeltek. Külpolitikájában mindent annak a célnak rendelt alá, hogy Poroszországot legyűrje, megakadályozza németországi hatalmának kiterjesztését. Ehhez pedig kiváló eszköz volt a schleswigi kérdés, amelynek megoldását – immár megerősödött német nagyhatalomként ismételten az ügy egyik döntőbírójaként – tudatosan késleltette Dánia és az európai hatalmak legnagyobb csalódására.

⁹⁶ 1849. június 23. körlevél. Rigsarkivet København Gehejmeregistratur 1849. XXXV 390.

⁹⁷ Bille-Brahe Schwarzenbergnek. Wien, 1849. július 1. HHStA Wien Ministerium des Aeußern PA. XXIV. Dänemark Berichte, Weisungen, Varia 1849 12.

⁹⁸ Schwarzenberg Prokesch-Ostennek. Wien, 1849. július 5. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 136.

⁹⁹ Prokesch-Osten Schwarzenbergnek. Berlin, 1849. július 10. In: Rantzau: *Europäische Quellen*, 137.

RENÁTA RAÁB

Austrian Diplomatic Efforts to Prevent the Escalation of the War of Schleswig in the Spring of 1849

The Danish-German war of 1848-1850, which broke out because of the Schleswig question and over the issue of who should control the duchy, was such a serious international affair that European powers deemed it one of their most important tasks to secure its peaceful settlement. Belonging to the Danish Monarchy, the duchies of Schleswig and Holstein were significant because of their geostrategic location: they guarded the outlet to the Baltic Sea and the undisturbed naval trade routes leading through it. In the first place, it was the free passage of the Russian naval fleet and the Russian military control over the Baltic territories that were jeopardized by the efforts of Prussia and the Frankfurt Parliament to strengthen the German naval force through getting hold of the Danish territories and the Kiel harbor.

The conflict was a serious challenge for the Austrian foreign policy. Though Austria had no direct geostrategic interests in the area, as the presiding power in the German Confederation (and to secure its position) it was forced to get involved in this rather delicate affair. As a European power – just like England, France and Russia – it had an interest in preserving the integrity of Denmark. But as a German power it could not declare this openly as the separation of Schleswig from Denmark had become a symbol of the German unity. In the beginning, the armed resistance in Italy and Hungary provided a good excuse for Austria to remain strictly neutral in the war. But in the winter and spring of 1849 Schwarzenberg, being afraid that a Northern war of coalition powers would distract the Russian tsar's attention from the Hungarian question, started lively diplomatic maneuvering to prevent the rejection of the Malmö Armistice and the escalation of the war. However, after his worries had proved to be groundless and Austria had been stabilized with the help of Russia, he rearranged his priorities. From that time on, the Schleswig conflict played a subordinate role in his politics: he used it as a weapon against Prussia helping restore his supremacy in Germany.

VÖRÖS BOLDIZSÁR

„Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőit bízzák meg”

*A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke
a diktatúra bukása után közzétett viccekben*

Jókai Mór 1860-as akadémiai székfoglalójában már megfogalmazta, hogy „A néphumor nyilai mindig az uralkodó visszaélések ellen voltak intézve. [...] mint az Oeil de Boeuf krónikái néha elég merészséggel birtak a fejedelem és udvar emberi gyöngéit is csiklandozni.”¹ A 20. század elején pedig immár kifejezetten a viccekkel foglalkozó munkák is rámutattak arra, hogy e rövid szövegek felhasználhatók a tekintélyek, a politikai hatalom elleni küzdelemben is. Az először 1905 során megjelent, *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* című írásában Freud megállapította, hogy a valamiféle szándékot szolgáló tendenciózus viccet különös előszeretettel alkalmazzák az emberek a tekintélyükkel élni akaró feljebbvalók elleni agresszió vagy kritika lehetővé tétele érdekében. A tudós szerint ekkor a vicc a tekintély elleni lázadást, az annak nyomásától való felszabadulást fejezi ki.² Freud e művét ismertette Ferenczi Sándor egy, az 1910-es évek folyamán többször is publikált előadásában, határozottan kijelentve azt is: „nincs az a tiszteletreméltó egyéniség, nincs az a komoly és elismerésreméltó politikai vagy tudományos törekvés, melyet egy jól sikerült élcczel tönkre ne lehetne tenni”.³

Az 1919 márciusában létrejövő Magyarországi Tanácsköztársaság idején sok, az új rendszer legkülönfélébb jelenségeit kritizáló-támadó vicc került forgalomba Budapesten. Április végén egy kortárs ezt írta róluk: „Már régen le akartam diktálni a bolsevik-diktatúra-nép-biztos-tréfákat.

Az a gunyoló nagy, kamasz Pest március 23.-ától, körülbelül április hó 1.-ig mintha kissé megdermedt volna. A legőrültebb szomorúságok és katasztrófák napjaiban is a leg-groteszkebb, legjobb pesti viccek születtek meg. A diktatúra kikiáltása után sokáig csend,

¹ Jókai Mór: *A magyar néphumorról*. I. Vasárnapi Ujság, 7. évf. (1860. február 5.) 63. – A korabeli szövegeket egykorú helyesírással közlöm, a kurzívák azokban az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – Jókai és a „néphumor” kapcsolatáról lásd például: Landgraf Ildikó: *A humor nyilai – Jókai anekdotái*. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és irodalom*. Budapest, 2005. 246–255.

² Prof. Dr. Freud, Sigm.: *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*. Leipzig–Wien, 1912. 88–89.

³ Dr. Ferenczi Sándor: *Az élccs és a komikum pszichológiai elemzése*. III. Gyógyászat, 51. évf. (1911. február 12.) 111. Lásd még: Dr. Ferenczi Sándor: *Az élccs és a komikum lélektana*. In: Dr. Ferenczi Sándor: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Budapest, 1912. 108.; Dr. Ferenczi Sándor: *Az élccs és a komikum lélektana*. In: Dr. Ferenczi Sándor: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Budapest, 1918. 123. Vö. még: Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993*. H. n., 1994. passim.

tréfátlanság volt, a pesti gaminok nem jelentkeztek. Azután jöttek ismét a pesti viccek. Sok elkerül hozzám is.” A szerző fel is jegyzett néhány viccet, amelyek sorozatából jól látszik, hogy azok létrehozói már a diktatúra kezdeti időszakában az új rendszer igen sokféle jelenségét támadták, tették nevetségessé. Az egyik vicc például általában bírálta a népbiztosokat (1. vicc), a másik azon élcelődött, hogy a Tanácsköztársaság irányítói között nagy számban szerepelnek zsidó származású személyek (2.), ám a harmadik éppen a zsidóknak a diktatúrát elutasító viselkedését mutatta be (3.); volt olyan vicc, amelyik a hatalom terrorján (4.), és volt, amelyik a több ízben Leninre hivatkozó, őt méltató új rendszer létrejöttével kialakult gazdasági nehézségeken humorizált (5.), egy rövid párbeszéd pedig a Vörös Hadsereg áprilisi vereségein, alakulatainak felmorzsolódásán tréfálkozott (6.).

(1.) „Miért nincsenek lógósok a villamoson?

– Mert mind elment népbiztosnak és most autón járnak.”

(2.) „Miért van Garbai benn a népbiztosok tanácsában?

– Hogy legyen valaki, aki az aktát szombaton is alá tudja írni.”

(3.) „A pesti zsidókról mesélik, hogy az órájukat szokták kivenni és nézik, hogy meddig tart még a proletáruralom. Egy ilyen zsidónak mondta valaki, hogy támassa meg a karját, amíg az óráját nézi, mert Oroszországban a hitsorsosok már másfél év óta nézik az órát!”

(4.) „Mért megy most nagyon rosszul a fogorvosoknak?

– Mert senki sem meri kinyitni a száját!”

(5.) „Miért nincs ing Budapesten? –

– Mert »leninség« van.”

(6.) „Miért ment Linder a frontra? –

– Mert nem akar katonát látni!”⁴

A Tanácsköztársaság életének legkülönfélébb mozzanatait kigúnyoló-bíráló vicceknek a diktatúra illetékesei történelmidokumentum-értéket tulajdonítottak: a rendszer irányítói által a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom történetére vonatkozó anyagok gyűjtése és feldolgozása céljából létrehozott Kommunista Proletármúzeum⁵ egyik munkatársa gyűjtötte a „szovjetviccek”-et is.⁶ Ugyanakkor e viccek destabilizáló, a rendszerre nézve káros voltát hangsúlyozta 1919 júniusában a Tanácsok Országos Gyűlésén mondott beszédében Böhm Vilmos, amikor egy hozzászólás kapcsán így fogalmazott: „ez az az ellenforradalmi hangulat, amely Budapesten uralkodik, amely viccet csinál mindenből”.⁷

A Tanácsköztársaság időszakának e sajátos ábrázolásai közül közvetlenül a rendszer összeomlása után, 1919 nyarán–őszén több összeállítás is megjelent.⁸ S akárcsak a diktatúra

⁴ A feljegyzést lásd: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 604. f. 5/2. ó. e. 1. köt. 8.

⁵ Lásd erről például: Gerelyes Ede: *Kommunista Proletár Múzeum 1919-ben*. In: Gerelyes Ede–Lengyel István (szerk.): *Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve*. Budapest, 1959. 15–26.

⁶ A. B.: *A Proletármúzeum munkája*. Világosság, 1. évf. (1920. október 13.) 326. A cikk szerzője Révész Mihály, lásd erről: Petrák Katalin (vál., szerk.): *Tanúságtévők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől*. Budapest, 1978. 472. – Az e tanulmány 4. jegyzetében hivatkozott irat is e múzeum dokumentumai között található.

⁷ *A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919. június 14–1919. június 23.) naplója*. Budapest, 1919. 202. – Az egyesült párt 1919. júniusi kongresszusán Biermann István már szóvá tette, „hogy a Lípótvárosban és a Belvárosban frivol módon viccelődnek a diktatúráról”. *Az országos pártgyűlés. Elfogadták a programtervezetet*. Vörös Ujság, 2. évf. (1919. június 14.) 4.

⁸ Aiglon: *Viccekben él a szovjet! A legjobb 120 kommunista vicc*. (a továbbiakban: *Viccekben*) Budapest, [1919.]; *Burzsujhumor a diktatúra alatt. A proletárdiktatúra anekdotái*. (a továbbiakban: *Burzsujhumor*) Összegyűjt., sajtó alá rend. Biró Imre Boldizsár. Budapest, 1919.; *Hol készültek a viccek? – Ellenforradalmi szeánszok egy szerkesztőségben*. – Molnár Ferenc rajzol, Heltai Jenő

illetékesei, a *Borsszem Jankó* augusztus 31-i számának cikkírója is (mintegy Jókai, Freud és Ferenczi a fentiekben ismertetett–idézett gondolatait folytatva) a Tanácsköztársasággal szembeni ellenzéki megnyilvánulásaként, ugyanakkor pedig történelmi forrásokként értékelte e vicceket, amikor az azokból készült összeállítás bevezetőjében így fogalmazott: „Az emberek valahogy megtalálták a viccben az egyetlen fegyvert, melyet a diktatúrával szembe lehetett szögezni. [...] Ezekben a viccekben élte ki magát minden: a diktatúrával ellenkező vélemény, politika, kritika, az egész szellemi élet.

Kulturhistóriai feladatot teljesít a *Borsszem Jankó*, mikor ezeket a vicceket összefoglalja egy egységes keretbe és följegyezi Klió számára.⁹

„a mostani pedig egy *nebach*-korszak”

Közreadók szerint a Tanácsköztársaság idején keletkezett; ekkor főleg élőszóban (és minden bizonnyal egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző változatokban) terjedő viccek sorozatait csak a diktatúra bukása után jelentették meg nyomtatásban – egy-egy viccnek olykor több variánsát is publikálva. E sajátos szövegekből pedig, elemzésük érdekében, többféle eljárással is lehet csoportokat kialakítani.¹⁰

A diktatúra emlékének vizsgálatához mindenképpen célszerű e vicceket *témakörük szerint* csoportosítani: a Tanácsköztársaság időszakának milyen jelenségeit, személyeit gúnyolták-támadták e rövid szövegek.

A viccek jelentős része foglalkozott a *népbiztosok* alakjával, általában ítélve el őket és tevékenységüket, például:

(7.) „*Különbség.*

– Mi különbség Kun Béla és a wekker óra között?

– ?

– A wekker órát először felhuzzák s azután lejár, Kun Béla pedig először lejárja magát s csak azután huzzák fel.”¹¹

(8.) „Még eszperantó-nyelven is csináltak szóviccet a szovjetvezérről. Így szólt:

Szép annyit jelent eszperantóul: *bella*, csúnya: *unbella*, ronda: *kunbella*.”¹²

pipál. – *Pesszimisták, optimisták.* – *Szomaházy a párt-alapító.* – *Néhány szemelvény.* – (a továbbiakban: *Hof*) Színházi Élet, 8. évf. (1919. szeptember 14 – szeptember 20.) 23–24.; *A proletárdiktatura humora. Gyenge a szovjet, urak!* (a továbbiakban: *A proletárdiktatura*) I–VI. *Borsszem Jankó*, 52. évf. (1919. augusztus 31.) 6–8.; (szeptember 7.) 4.; (szeptember 14.) 10.; (szeptember 21.) 4.; (szeptember 28.) 13.; (október 19.) 8. A „vicc” meghatározásához lásd: Lontay László–Martinkó András: *vicc*. In: Világirodalmi lexikon. XVI. U–Víd. Főszerk. Szerdahelyi István. Budapest, 1994. 706–707. (A Biró Imre Boldizsár kötetében közzétett rövid szövegek jelentős része is besorolható a „vicc” kategóriájába.) E viccek keletkezésével és terjedésével több összeállítás bevezetése is foglalkozott, lásd még: Molnár Jenő: *A 133 napos rémuralom*. Budapest, 1919. 61–63. A Magyarországi Tanácsköztársaság időszakának humoráról részletesebben beszélt Hajdu Tibor, Gecse Gézával készített interjújában, a Mi volt az a Chari-vari, avagy Humor a forradalmakban című összeállításban, amely elhangzott 1987. március 21-én, a Petőfi Rádió Színről színre című, 14.00-kor kezdődő műsorában. Az interjú megtalálható a Magyar Rádió Archívumában. A beszélgetésre Hajdu Tibor hívta fel a figyelmemet, aki az interjúhoz készített feljegyzéseit is rendelkezésemre bocsátotta; szívességéért ezúton mondok köszönetet.

⁹ *A proletárdiktatura*, augusztus 31. 6.

¹⁰ Vö. ehhez általában például: Katona Imre: *Mi a különbség? Közéleti vicceinkről*. Budapest, 1980. (Gyorsuló idő); Erőss László: *A pesti vicc*. Budapest, 1982. – Vö. még: Glatz Ferenc: *A szóbeli források és kritikájuk*. In: Glatz Ferenc: *Történetírás – korszakváltásban*. Tanulmányok. Budapest, 1990. 134–146.

¹¹ *Burzsujhumor*, 35.

(9.) „*Jó tanács.*

Kun Béla és Szamuely Tibor egy autón jönnek lefelé a várból. A Lánchid budai hidfőjénél felismerik őket a munkások és megéleljük.

– Mégis csak szeretnek bennünket Béla – így szól Szamuely – ezek az elvtársak. Most már meg kellene nyerni a burzsoáziát is, és akkor nyert ügyünk lenne. Olyas valamit kellene csinálni, aminek a burzsoázia örüljön, de a proletárság se bánja.

Kun Béla nem szól semmit, de a soffőr – testestől-lelkestől cimbora – így szól:

– Legokosabb lenne, ha most itt mindketten beleugornátok a Dunába.

Ennek a burzsoázia örvendene, a proletárság pedig nem bánna!”¹³

A (7.), (8.) és (9.) példa jól mutatja, hogy egy vezetőről több vicc is forgalomba került, a (9.) azt: egy viccben több vezető is szerepelhetett – ám előfordult az is, hogy ugyanarra a csattanóra kihegyezett vicc variánsai külön-külön több vezetőt is támadtak:

(10.) „A Kun Béláról szóló viccek azzal kezdődtek, hogy:

– Ki hívta először Kun Bélát Magyarországon?

– *Zerkovitz*, mert ő írta azt a kuplét, amelyik az elmúlt télen annyira közismert volt... Amit mindenki ismert és dudolt ... Amelyik úgy kezdődött, hogy:

...*Gyere, te nimand!...*”¹⁴

(11.) „*Kávéházban.*

Grün ur: – Én nem értem, mit akar ez a Szamuely. Sikerült neki Oroszországba elszökni és ahelyett, hogy ott maradna, vissza eszi a fene ide.

Kohn ur: Hát persze, hiszen visszahívták!

Grün ur: Ki volt az a marha?

Kohn ur: Zerkovitz! Elénekelte neki, hogy »gyere te nimand, gyere pofám!«”¹⁵

A népbiztosokat támadó viccek csoportjában megfigyelhető egy olyan alcsoport is, amelynek szövegei – bár nem fordul elő bennük a „zsidó” szó – úgy jelenítik meg zsidóként a vezetők egy részét, hogy több esetben olyan zsidó hagyományok továbbéltetőiként ábrázolják őket, amelyekhez azok valójában nem kapcsolódtak¹⁶ – ezzel az antiszemita jellegű csúsztatással pedig egyfajta „zsidóuralomként” állítva be a Tanácsköztársaságot, például:

(12.) „A kommunista hatalmasságok életkorát gúnyolta a következő vicc.

¹² *A proletárdiktatura*, szeptember 14. 10. – A vicc csattanója érdekében azonban feláldoztatott az eszperantó nyelv szókészletének pontos használata: noha a „szép” eszperantóul: „bela”, azonban a „rút, csúnya”: „malbela”, az „ocsmány”: „malbelega”, az „ocsmány, szörny (férfi)”: „malbelegulo”. Lásd: Török Péter: *Teljes esperanto–magyar szótár*. Debrecen, 1910. 39–40.

¹³ *Burzujhumor*, 36.

¹⁴ *Viccekben*, 2. – Zerkovitznak a viccben idézett munkája: Zerkovitz Béla: *Gyere te nimand!* Budapest, 1918. Lásd: Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Zeneműtár, Z 57.786.

¹⁵ *Burzujhumor*, 39. Az idézett sor: „Gyere te nimand, gyere pofám.” Zerkovitz: *Gyere*, 5.

¹⁶ Lásd ehhez például: Hajdu Tibor: *A tanácsköztársaság helye a magyar történelemben*. Múltunk, 39. évf. (1994) 1–2. sz. 14.; Kővágó Attila: *A zsidó származású értelmiségiek kommunista mozgalomhoz való vonzódásának történelmi-szociálpszichológiai okai. Zsidó származású értelmiségiek az 1919-es proletárdiktatúrában*. In: Lányi Gusztáv (szerk.): *Politikai pszichológiai tanulmányok*. VII. Politikai kultúra és politikai szocializáció. Budapest, 1999. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 61.) 7–28.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest, 2001. 102–109. – Vö. még általában: Gyáni Gábor: *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében*. In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. Főszerk. Schweitzer József. Szerk. Gantner Brigitta Eszter–Schweitzer Gábor. H. n., 2005. (Mórija könyvek 4.) 42–59.; Gerő András: *A zsidó szempont*. In: Gerő András: *A zsidó szempont*. Budapest, 2005. 119–160.

– Hallotta, hogy tegnap a szovjetházban nagy ünnep volt?
 – Miért?
 – Egy népbiztos *bátyja* »barmicve« lett. (Barmicve = izraelita ünnep, melyet akkor tartanak, ha a fiúgyermek 13 éves.)¹⁷

(13.) „– Tudja, hogy hívják a pajeszt magyarul?

– Hogy?

– Kunkormány.”¹⁸

Az új rendszer *belpolitikai viszonyain, társadalmának főbb csoportjain, azok egymással való kapcsolatán* is számos vicc humorizált, megjelenítve a diktatúra propagandájában is kulcsfontosságúként ábrázolt figurákat: a „proletár”-t és a „burzsoá”-t, például:

(14.) „*Természetes.*

– Miért éppen diktatura a mai rendszer neve?

– Azért, mert a proletár nem tud írni, hát diktál.”¹⁹

(15.) „*A ruhásbolt előtt.*

Sorba állnak a pesti halandók egy ruhásbolt előtt. Sok mindenről folyik a szó, míg egyszer egy szegény asszony felsóhajt:

– Hjah, mostanában mindent a *proletár* kap, a *szegény embernek* semmi sem jut.”²⁰

(16.) „*Meghatározás.*

Mi a burzsoa?

– ?

Hát sirásó!

– ??

– Mert nappal sir, éjjel ás!”²¹

A Tanácsköztársaság társadalmi viszonyaival foglalkozó viccek csoportjában sajátos alcsoportként vannak jelen azok a szövegek, amelyekben kifejezetten zsidó személyek utasítják el részben vagy egészben a diktatúrát: akár a hagyományaikhoz való ragaszkodás hangsúlyozásával (17.), (18.), akár az új rendszer félreérthetetlen megvetésével (19.), (20.):

(17.) „*A husvéti ünnepek*

közelednek, a rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz, hogy a szesztilalom dacára bort utaljon ki a szertartáshoz. Heves vita támad köztük, miközben a rabbi az ősi tradíciókra hivatkozik és váltig hajtogatja, hogy bor nélkül nem lehet a husvétot megtartani.

– Hol áll az írva, – kérdi a népbiztos – hogy a szertartáshoz feltétlenül bor kell?

– A *thórában!* vágja ki önérzetesen a rabbi.

– De nincs a *diktathórában* – replikázik Kunfi.”²²

(18.) „Egy vidéki városban két jámbor zsidó azon tanakodott, vajjon zsidó vallású-e Pogány József, a nagyszájú népbiztos. Nem tudták eldönteni a vitát, hát elmentek a rabbihoz. Rövid gondolkodás után ezt a szentenciát mondta ki a tudós férfin:

– A népbiztosok közt nincs se zsidó, se keresztény, mert az mind – pogány.”²³

¹⁷ *A proletárdiktatura*, augusztus 31. 8.

¹⁸ *A proletárdiktatura*, augusztus 31. 8. – E témához lásd még a (2.) viccet.

¹⁹ *Burzsuumor*, 7. – Lásd még a (33.) viccet.

²⁰ *Burzsuumor*, 11.

²¹ *Burzsuumor*, 22. – Lásd még a (32.) viccet.

²² *Burzsuumor*, 6–7. – Lásd még a (61.) és (62.) viccet.

²³ *A proletárdiktatura*, szeptember 21. 4.

(19.) „A pesti zsidó azt mondta németül a kormányra: Es wird sich nicht halten (Nem fog tartani), ami zsargon-kiejtéssel így hangzott:

– Vacah niht halten.

És elnevezték a zsidók a bolsevik kormányt »vacahnix«-kormányknak.”²⁴

(20.) „Vicc a Dob-utcából, esetleg a Szabadság-térről:

Magyarországon 1849-től 1867-ig *Bach*-korszak volt, azután jött a *rebbech*-korszak, a mostani pedig egy *nebach*-korszak.

(A többség kedvéért: *rebbech* = haszon, *nebach* = szájalmas.)”²⁵

A Tanácsköztársaság *gazdasági életének* számos jelenségéről is születtek viccek: többek között az új rendszer pénzkibocsátásáról (21.) vagy az élelmiszerhiányról (22.):

(21.) „*Nagy különbség.*

– Mi különbség van a kékpénz és a fehér pénz között?

– Sok.

– Ugy van! A kék pénz az egy pénz-*nem*, a fehér pénz pedig *nem*-pénz.”²⁶

(22.) „*Uj találmány.*

– Mi a forradalmi szendvics?

– Két kenyérfegy között egy husjegy!”²⁷

A diktatúra *kulturális életének* jelenségeivel kapcsolatban is kerültek forgalomba viccek, például:

(23.) „*Az ellenszegülő.*

– Deák Ferenc szobrát lebontják.

– Miért?

– Mert nem állt fel, amikor az internacionálét játszották.”²⁸

(24.) „*Proletárkultura.*

Két proletár beszélget az Operáról.

Én most állandóan bejárok az Operába – mondja az egyik. A mult héten láttam a *Czarment*, máma megnézem a *Lóheringet*, szombaton pedig megint elmegyek, mert *Hoffmann elvtárs fog mesélni.*”²⁹

Az új rendszer *külpolitikájával* is több vicc foglalkozott, például:

(25.) „*Őszintén.*

A május elsejei fényes ünnepély alkalmából *Lenin* gratulálni akar Kun Bélának. Felhívja telefonon és a beszélgetést így kezdik meg:

– Haló. Hier Lenin im Kreml!

– Haló! Hier Kun im Córesz.”³⁰

²⁴ *A proletárdiktatura*, augusztus 31. 6. – Lásd még a (3.) és a (42.), (43.), (44.), (45.), (46.) szövegeket, valamint az I. ábrát.

²⁵ *A proletárdiktatura*, szeptember 14. 10. – Radó Antal szótára szerint a spanyol-zsidó „rebbech” szó jelentése kifejezetten „kereskedői haszon”. Lásd: Radó Antal (szerk.): *Idegen szavak szótára. Együtt a nálunk használatos idegennyelvű szólásmódok és szállóigék magyarázata*. Budapest, 1918. 143.

²⁶ *Burzujhumor*, 10.

²⁷ *Burzujhumor*, 12.

²⁸ *Burzujhumor*, 15. – Lásd még a (30.) viccet.

²⁹ *Burzujhumor*, 24. – A viccben eltorzított címekkel említett darabokat: Bizet *Carmen*-jét, Wagner *Lohengrin*-jét és Offenbach *Hoffmann* meséit a Tanácsköztársaság idején valóban játszották az Operában; Offenbach művét április 26-án, éppen szombaton is. Lásd: Staud Géza: *A Tanácsköztársaság színházi műsora. (Adattár)*. Budapest, 1959. (Színháztörténeti füzetek 26.) 5–10.

(26.) „– Hallotta, Clemenceau jegyzéket intézett Kun Bélához, melyben 20 milliárd hadisarcot követel?

– Na és mit felelt Kun?

– Hogy rendben van, csak küldjön gyorsan egy vagon papírost.”³¹

A Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének katonáiról, harcairól is számos vicc került forgalomba, például:

(27.) „A jelszó.

Mi volt a régi rezsim katonáinak a jelszava?

– A Haza mindenek előtt!

És a vörös katonáké?

– Mindenek előtt haza!”³²

(28.) „Régi vicc, új köntösben.

– Mi különbség a havanna szivar, Fedák Sári és a Vörös Hadsereg között?

– ?

– Fedák Sárinak hire van, a havannának hamva van, a Vörös Hadseregnek pedig se hire, se hamva.”³³

Már e példákból is jól látszik, hogy a viccek az új rendszer életének gyakorlatilag valamennyi fontos területén mutatkozó jelenségeket bíralták-támadták – ekképpen adva sajátos ábrázolását az időszak egészének, az utókor számára is. Nem egy viccet pedig több témakörbe is be lehet sorolni: így például a (9.) nemcsak a népbiztosokat gúnyolja, hanem a diktatúra fontos társadalmi csoportjainak nézeteivel is foglalkozik; a (11.) vicc nemcsak Szamuelyt támadja, hanem a társadalom életének figyelemre méltó mozzanatát: a zsidó személyeknek a Tanácsköztársaság egyik vezetőjével kapcsolatos elítélő véleményét, ezáltal pedig a rendszer legalábbis részbeni elutasítását is megjeleníti. A (25.) vicc nemcsak a diktatúra külpolitikai (és katonai) helyzetén humorizál, hanem az „im Córesz” kifejezés használatával Kun Béla zsidó származására utal, ezzel pedig, ha csak áttételesen is, általában támadva a rendszer zsidó származású vezetőit. A (26.) vicc nemcsak a Tanácsköztársaság külpolitikájával foglalkozik, hanem gazdasági életének problémáival: a papírhiánnyal és a pénzkibocsátással is. Volt példa arra is, hogy két, teljesen azonos típusú vicc nem ugyanazokat a célpontokat támadta: a (28.) vicc Fedák Sári személyét és a Vörös Hadsereget gúnyolta, variánsa, a (29.) vicc azonban Kun Bélát és a diktatúra rekvirálásait:

(29.) „– Mi különbség van Kun Béla, a szivar és az elrekvirált ékszerek között?

– Kun Bélának hire van, a szivarnak hamva van, de az elrekvirált ékszereknek se hire, se hamva.”³⁴

A bemutatott vicceket az *e szövegek létrehozóinak az azokban feldolgozott témákhoz való viszonyulásuk szerint* is lehet csoportosítani: tehát, hogy csupán leíró jelleggel, egyértelműen létezőkként mutatják-e be, illetve bírálják-e a különböző jelenségeket, vagy pedig azokkal kapcsolatban valamilyen reményt, vágyat juttatnak-e kifejezésre, ezzel támadva a rendszert. Az első csoportba sorolható például az (1.), (4.), (5.), (14.), (15.), (16.),

³⁰ *Burzsujhumor*, 34. – A jiddis „córesz” szó jelentése itt: „baj”: Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály szótára szerint: „córeszben van l. ált. = bajban van, szorul”. Zolnay Vilmos–Gedényi Mihály: *A magyar fattyunyelv szótára*. 4. Cétus–Dolcsi. Kézirat, Budapest, 1960. 534. Lásd OSzK I. 121/185.

³¹ *A proletárdiktatúra*, szeptember 7. 4. – Lásd még a (21.) viccet.

³² *Burzsujhumor*, 28.

³³ *Burzsujhumor*, 29. – Lásd még a (29.) viccet.

³⁴ *Viccekben*, 4. – Lásd még a (28.) viccet.

(20.), (21.), (27.) vicc, a másodikba pedig a (3.), (7.), (9.), (19.) vicc: ez utóbbiakban a diktatúra bukásának, a vezetők pusztulásának vágya figyelhető meg.

E vicceket a szerint is lehet csoportosítani, hogy *milyen szövegszerkezeti típusba illeszkednek*. A viccek között vannak *rövid történetek*, például a (3.), (9.), (15.), (17.), (25.), és nem történet jellegű, *kitalálós viccek*: ezek között elkülönül a „Miért ...” kezdetű szövegek sorozata: (1.), (2.), (4.), (5.), (6.), (14.), továbbá a „Mi (a) ...” kezdetűeké. Ez utóbbiak lehetnek egyszerűbbek: a „Mi (a) ...” kezdés után rögtön a tárgyalt jelenség megnevezése következik: így a (16.), (22.) és (27.) viccek esetében; bonyolultabbak a „Mi (a) különbség ...” kezdetű viccek: a (7.), (21.), (28.), (29.).³⁵

Sajátos csoportot alkotnak azok a viccek, amelyekben az a közös, hogy *ugyanazok a figurák szerepelnek bennük*: így Kohn és Grün alakja: az általam idézett viccek között a (11.).³⁶

Szövegtípusok szempontjából további csoportot alkotnak azok a viccek, amelyeknél valamilyen *idézet felhasználásával* jön létre a csattanó. Előfordulhat, hogy a viccben *csak az eredeti szöveg* szerepel idézetként, mint a (10.) és (11.) viccben; van példa arra is, hogy az *eredeti idézet és átírt változata együtt* jelenjenek meg a viccben (30.), és arra is, hogy *csak az átírt idézetet* tartalmazza a vicc szövege (6.), (31.):

(30.) „Kun Béla szobra.

Kun Béla bokros érdemeinek elismeréséül a tanácskormány egy szobor elkészítését rendelte el.

A nagy anyagihiányra való tekintettel azonban úgy határozott a tanácskormány, hogy a meglévő tiz szobor közül egyet át fognak alakítani. Szakbizottságot küldtek ki, akik kellő tanulmányozás után Vörösmarty szobrát jelölték ki, mint amelyet a legkevesebb költséggel át lehet alakítani. Csak a szobor fejét kell kicserélni és a talpazaton levő szövegben egy betűt megváltoztatni:

»Hazádnak rendületlenül« helyett »Hazudnak rendületlenül.«³⁷

(31.) „Petőfi »Bem apó« című verse nyomán gúnyosan Böhm apónak keresztelték el Böhm Vilmost és a verset így szavalták:

Mi hogy győznénk?

Hisz Böhm a vezérünk.”³⁸

Ákárcsak a viccek témák szerinti csoportosításánál, a szerkezet alapján történő kategorizálásnál is van példa arra, hogy egy szöveg több csoportba is beletartozik: így a (11.) vicc mind a „Kohn és Grün”-viccek, mind az idézeteket felhasználó viccek sorozatában szerepel.

Összegezve a fenti vizsgálatokat, jól látszik, hogy a viccek csoportosításának három fő szempontja miként érvényesülhet *együttesen* e különféle rövid szövegek esetében: így például a (7.), téma szerint a népbiztoszt támadó vicc, amely alkotójának (alkotóinak) azt a vágyát fejezi ki, hogy Kun Béla járassa le magát és pusztuljon el, szerkezet szerint a „Mi

³⁵ Figyelemre méltó, hogy a Vágóhíd 1919. június 3-i számának egyik írása már külön vicc típusokként kezelte „a mi a különbség és a miért kezdetű viccek”-et. *Atulírott ... Vágóhíd*, 2. évf. (1919. június 3.) 9.

³⁶ Lásd még: *Fogas kérdés*. *Burzujhumor*, 34.

³⁷ *Burzujhumor*, 37–38. – Lásd még a (28.) viccet.

³⁸ *A proletárdiktatura*, szeptember 7. 4. – A viccben tévesen szerepel Petőfi versének címe, az ténylegesen: *Az erdélyi hadsereg*. A viccben átalakítva olvasható verssor pedig eredetileg: „Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk”. (Lásd: Petőfi Sándor: *Az erdélyi hadsereg*. In: Petőfi Sándor összes költeményei. Végleges, teljes kiadás. III. Kisebb költemények 1847–49. Budapest, 1893. 452.) Az eredeti szöveg átírása során nemcsak a Bem–Böhm névcserére került sor, hanem ezzel összefüggésben a „ne” – „hogy” szócserevel a költő szavainak értelme is ellenkezőjébe fordult, így alakult ki a vicc csattanója.

(a) különbség ...” kezdetű kitalálós viccek kategóriájába tartozik. A (14.) vicc téma szerint a Tanácsköztársaság társadalmi–politikai rendszerének egyik leglényegesebb kérdésével foglalkozik, leíró jelleggel, megkérdőjelezhetlenül létezőként mutatva be tárgyát, ugyanakkor a „Miért ...” kezdesű kitalálós viccek sorozatába is beleilleszkedik. A (30.) vicc a témája alapján egyszerre tartozik a népbiztosokat támadó és a diktatúra kulturális életének jelenségeivel foglalkozó viccek sorozatába, leíró jelleggel ábrázolja az eseményeket, szerkezet szerint pedig besorolható mind a történetek, mind pedig az idézeteket felhasználó viccek közé.

A Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napjának jelenségeit bíráló–támadó viccek tehát igen sokféle módon kapcsolódhattak egymáshoz – ám e rövid szövegek nemcsak egymással voltak (és vannak) összefüggésben: mint azt az alábbiakban látni fogjuk, megfigyelhető a kapcsolódásuk más típusú és más időszakban megjelent humoros alkotásokkal is.

Rendszerváltás és poénváltozatok

A Tanácsköztársaság 133 napja után megjelentetett viccsorozatok egyes darabjai nemcsak egymáshoz kapcsolódtak sokféleképpen, hanem mind a diktatúra idején, mind pedig annak bukása után, 1919 nyarán–őszén kiadott élciklapokban³⁹ közzétett különféle szövegekhez és képekhez is. Van rá példa, hogy különböző címekkel (amelyek persze, akárcsak az egyes viccekhez fűzött közreadói magyarázatok, befolyásolhatták az olvasókat a viccben megfogalmazottakkal kapcsolatos értékelésük kialakításában), ám ugyanúgy párbeszédes szerkezetű, ugyanazzal a csattanóval végződő szöveg megjelent a *Borsszem Jankó* 1919. május 4-i számában (32.) és a Tanácsköztársaság összeomlása után közzétett egyik sorozatban (16.). Előfordult, hogy egy, a *Borsszem Jankó* május 25-i számában közzétett, nem politikai jellegű vicc (33.) variánsa a diktatúra bukása után, a korábban megjelent szöveg csattanójának felhasználásával, mint Tanácsköztársaság-ellenes politikai vicc jelent meg (14.).

(32.) „A kávéházból.

- Rengeteg sírásó van a proletárdiktatúra óta Budapesten.
- Ugyan ne mondja?
- Hát az a sok jó módú, aki nappal sír és éjjel ás.”⁴⁰

(33.) „Kedves Borsszem Jankó!

Írók beszélgetnek. Persze egy távollévőről. Azt mondja az egyik:

- Ez a Csukási úgy beszél velünk, mint egy született Napoleon. Mindig diktálni akar.
- Ezen csodálkozol? – mondja a másik. – Hát nem tudod, miért diktál? Azért, mert nem tud írni.”⁴¹

Példák vannak arra a jelenségre is, hogy ugyanazt a viccet a közreadók különböző történelmi személyiségek szerepeltetésével jelentették meg a Tanácsköztársaság idején és a rendszer bukása után (34.), (35.), (36.), (37.): minden esetben az aktuális politikai viszonyokhoz történt igazodással illetve a szövegekbe a gúnyolt figurákat:

(34.) „– Tudod-e, mi a különbség a pacsirta és gróf Károlyi Gyula között?

- Majd megmondod.
- Hát a pacsirta az *fenn énekel*, Károlyi Gyula pedig a *fenének kell*.”⁴²

³⁹ A Tanácsköztársaság idején megjelent élciklapokkal részletesebben foglalkozott: Rudas Klára: *A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról*. Magyar Könyvszemle, 75. évf. (1959) 208–213.

⁴⁰ *Borsszem Jankó*, 52. évf. (1919. május 4.) 13.

⁴¹ *Borsszem Jankó*, 52. évf. (1919. május 25.) 2.

⁴² *Borsszem Jankó*, 52. évf. (1919. június 8.) 13.

(35.) „*Egy kis különbség.*

– Mi a különbség Kun Béla és a pacsirta között?

– ?

– A pacsirta *fenn énekel*, Kun Béla pedig a *fenének kell!*”⁴³

(36.) „*Bukarestben.*

Egy román tábornok felesége libához jutott. Nagy gaudiummal vitette haza és hogy a ház lakói előtt »demokratikus érzelmeivel« dicsekedjék, kiült a folyosóra és saját »kegyelmes« kezeivel kezdte koppasztani a libát.

Persze a szomszédasszonyok kiálltak csodát nézni. Az egyik megkérdezte:

– Mit csinál excellenciád?

– Mint láthatja, fosztogatok – felelt mosolygva a tábornokné.

– Hát az ura, a kegyelmes generális úr?

– *Az is. Magyarországon.*”⁴⁴

(37.) „Kun Bélánét meglátogatja a szomszédasszony. Kunné épp egy csirkét kopaszt.

Kérdi a szomszédasszony:

– Mit csinál, elvtársnő?

– Fosztogatok.

– Hát az ura?

– *Az is.*”⁴⁵

Ám nem csak a Tanácsköztársaság idején nyomtatásban megjelent viccek variánsaiként jelenhettek meg a rendszer összeomlása után közzétett viccek. Van rá példa, hogy egy ténylegesen megtörtént esetként ábrázolt, a *Vágóhíd* 1919. június 3-i számában publikált beszélgetés csattanós befejezése (38.) ugyanazon év őszén, immár más műfajban: viccként jelent meg (20.). – A *Vágóhíd* május 20-i számának egy karrierista pályafutását bemutató szatirikus cikkében a törtetőt gúnyoló, a „Gyere te nimand”-idézetet felhasználó megállapítás (39.) variánsa a Tanácsköztársaság összeomlása után Kun Bélát és Szamuelyt támadó viccek csattanójaként volt olvasható (10.), (11.). (Ugyanakkor nem zárható ki, hogy a Zerkovitz-dalrészlet ekkorra már szállóigévé vált,⁴⁶ így tehát sokan egymástól függetlenül is alkalmazhatták azt a nekik ellenszenves személyek kigúnyolására.)

(38.) „*A három korszak.*

Munkatársunkat elfogta egy nemrég még meglehetősen szituált uriember, aki most fájdalomtól megtört szívvvel siratja a millióit.

És így szólt:

– Tudja-e, hogy Magyarországon eddig hány korszak volt?

– Nem.

– Negyvennyolc után volt a Bach-korszak. Tisza István alatt aztán a Rebach-korszak és végül a diktatura óta számomra a Nebach-korszak.”⁴⁷

(39.) „Zerkovitz dalt irt róla, amelyet egész Budapest énekel: Gyere te nimand... kezdettel.”⁴⁸

⁴³ *Burzujhumor*, 39.

⁴⁴ Borsszem Jankó, 52. évf. (1919. június 8.) 13.

⁴⁵ *A proletárdiktatura*, szeptember 7. 4.

⁴⁶ Vö. ehhez: Szécsi Ferenc: *Szállóigék. Az irodalomban, sajtóban és köznyelvben használt magyar, latin, görög, német, francia, olasz, angol stb. irodalmi és történelmi, valamint bibliai szállóigék, idézetek és mondások gyűjteménye, származásuk és használatuk magyarázataival.* Budapest, 1936. 66. Ezzel kapcsolatban lásd még a (10.) és a (39.) szöveget.

⁴⁷ *Vágóhíd*, 2. évf. (1919. június 3.) 14.

Az eddigiekben bemutatott viccvariánsok eseteinél lényegesen bonyolultabb a következő sorozat. Alapjául egy konkrét történelmi esemény szolgál: az 1919. május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából a diktatúra világszemléletének terjesztői a Köröndön Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Bocskai István és Pálffy János szobrát hatalmas vörös földgömbökkel takarták be. (Lásd az 1. képet.) (A letűnt rendszerek által kiemelkedőknek tekintett történelmi személyiségek: fejedelmek és hadvezérek emlékműveinek vörös földgömbökkel való eltakarása a hagyományos nemzetfelfogásokat elutasítva, a proletárforradalom internacionalizmusát volt hivatott kifejezni.⁴⁹) Egy 1944-es évszámmal megjelent visszaemlékezés szerint már 1919. május legelején született vicc e dekorációról: „Az elfojtott pesti humor szerint ezek a népbiztosok szobrai: vörös hólyagok.”⁵⁰ Ám a *Borsszem Jankó* 1919. május 11-i számában megjelent, fiatal férfi és nő beszélgetését ábrázoló képhez kapcsolódó vicc jellegű párbeszéd során a férfi azt mondja: e négy „hólyag” a párizsi „négyestanács” szobra. (Lásd a 2. képet.) (40.) A diktatúra bukása után megjelent viccek szerint azonban már az ünnepségen jelenlévők azzal tréfálkoztak: a „hólyagok” a népbiztosok szobrai (41.).

1. kép

AZ 1919. MÁJUS 1-JEI BUDAPESTI ÜNNEPSÉG ALKALMÁBÓL ELHELYEZETT
VÖRÖS FÖLDGÖMBÖK A KÖRÖNDÖN.

(Az Érdekes Ujság 1919. május 8-i számában megjelent fotó részlete.)

(40.) „– Látta Micike, a párizsi négyestanács szobrát?

– Hol volt az?

– Hát a Köröndön az a négy óriási hólyag.”⁵¹

(41.) „Május elsején, délután az ünnepségről megy haza Budapest népe. Azt kérdi az egyik burzsoa a másiktól:

⁴⁸ *A karrier. Pillanatfelvétel napjainkból.* Vágóhíd, 2. évf. (1919. május 20.) 7.

⁴⁹ Lásd ehhez: Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919.* Budapest, 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 33.) 88–92., XVI–XXVII.; Vörös Boldizsár: *Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben.* Budapesti Negyed, 8. évf. (2000) 3–4. sz. 149–157.

⁵⁰ Hollós József: *Egy orvos élete.* New York, N. Y., 1944. 206. – Lásd még az e tanulmány 52. jegyzetében hivatkozott vicceket.

⁵¹ *Ántánt-szobrok Budapesten.* Borsszem Jankó, 52. évf. (1919. május 11.) 10.

- Láttad a Kun Béla meg a Szamuelli szobrát? Micsoda sikerült két szobor volt!
- Nem láttam! Melyik volt az? Hol álltak?
- Hát az a két veres hólyag a Köröndön... feleli a másik, a Köröndön felállított két óriási vörös gömbre célozva.”⁵²

2. kép

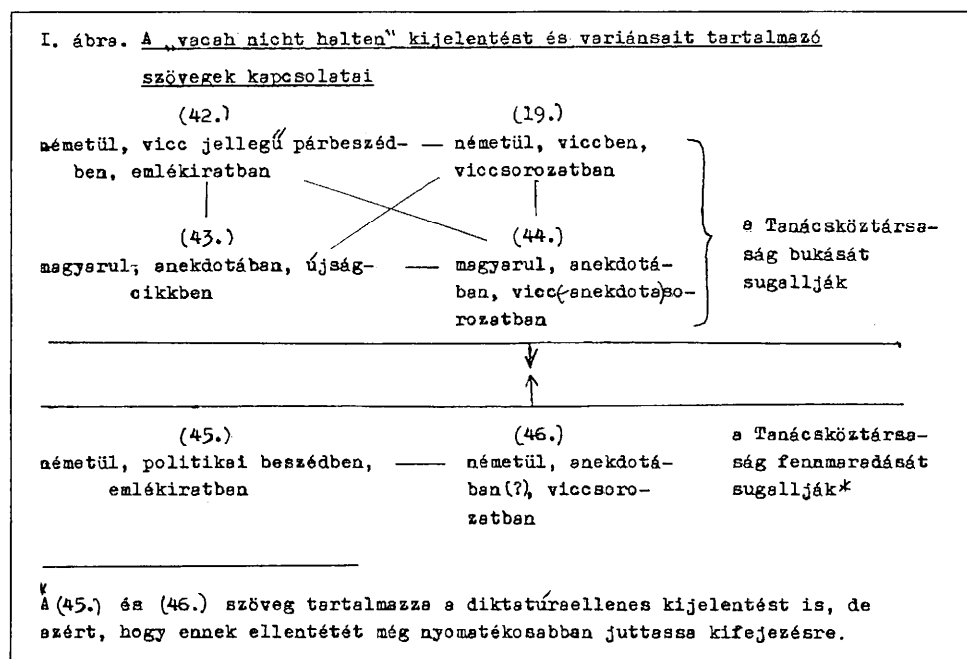
KÉP, VICC JELLEGŰ PÁRBESZÉDDEL
A BORSSZEM JANKÓ 1919. MÁJUS 11-I SZÁMÁBÓL.

A vörös földgömbökkel kapcsolatos szövegsorozat megengedi azt a feltételezést, hogy az éppen a Tanácsköztársaság világszemléletét hirdető szobrok kapcsán keletkezett diktatúra-ellenes vicc eljutott az akkor még megjelenő *Borsszem Jankó* munkatársához, aki azt átalakította „rendszerhű” párbeszéddé, így az előbb láthatott napvilágot nyomtatásban, mint a korábban keletkezett, ám „rendszerellenes” és ezért csak élőszóban terjedő változat. (A tanulmányomban bemutatott példákat figyelembe véve pedig nem zárható ki, hogy a Tanácsköztársaság időszakában megjelenő élclapok munkatársai nemegyszer alkalmazták ezt az eljárást újságjaik anyagának összeállításakor.) Előfordulhatott persze az is, hogy a diktatúra idején kiadott humoros lapok valamelyikében megjelent vicc terjedt tovább élőszóban a Tanácsköztársaság napjaiban (ilyen lehet esetleg a [32.] és a [16.] vicc kapcsolata), akár „rendszerhű” szövegből „rendszerellenessé” átalakítva is.

A különböző típusú humoros alkotások igen összetett kapcsolatrendszere figyelhető meg a következő sorozatnál. Molnár Jenő még 1919-es évszámmal kiadott emlékirata szerint a diktatúra napjaiban keletkezett a rendszer rövid ideig tartó fennállásába vetett re-

⁵² *Viccekben*, 2. Lásd még: *A proletárdiktatúra*, augusztus 31. 6. – Lásd még az e tanulmány 50. jegyzetében hivatkozott emlékiratrészletet.

ményt kifejező „vacach nicht halten” mondás, amelyet az író egy vicc jellegű párbeszédbe foglalva is megörökített a könyvében (42.). E párbeszédvel rokon a *Borsszem Jankó* 1919. augusztus 31-i számában is olvasható rövid szöveg (19.). Szintén 1919 nyarának végén-őszének elején látott napvilágot nyomtatásban két, a közreadóik szerint valóban megtörtént eseteket bemutató, így nem is kifejezetten a viccek, hanem inkább az anekdoták közé sorolható történet arról, hogy az immár széles körben ismert mondás miként jelent meg magyar fordításban a diktatúra időszakának humoros színpadi előadásáiban (43.), (44.). Molnár Jenő ugyanakkor arról is írt emlékiratában, hogy a diktatúra egyik híve a „rendszerellenes” kijelentéssel kapcsolatban megfogalmazta annak ellentétét: „vacahhalten”: vagyis, hogy a Tanácsköztársaság tartós lesz (45.). Egy, a diktatúra összeomlása után megjelentetett viccsorozatokban pedig szerepel egy olyan – közreadójának az esetet hitelesítő bevezetése folytán nem is kifejezetten a vicc, hanem inkább az anekdota kategóriájába illeszthető – szöveg is, amelyik, bár tartalmazza a „Vacak nicht halten” kijelentést, befejezésében, a csattanónál az ezt tagadó „Vacak halten”-t használja fel (46.). (E szövegek kapcsolatáról lásd az I. ábrát.)

(42.) „Azt kérdezi tehát az egyik zsidó a másiktól:

– Hallod-e? Micsoda kormány ez?

– Ez? Ez egy V. N. H.-kormány.

– Mi az, hogy V. N. H.?

– Az annyit tesz, hogy *vacach nicht halten*.⁵³

(43.) „Egyik este, amikor [a színpadi előadásban Rott Sándor] partnerének Steinhardt-nak a szerep szerint akasztást kellett volna mimelni, [Rott] a következő szavakkal adta át a kötelet:

⁵³ Molnár: *A 133 napos*, 62. – Vö. még: *Hol*, 23.

– Gyenge dolog ez, nem fogja tartani magát. (Vacach nichts halten.)

Ezért a viccért a *diktatura letartóztatta* Rottot, a kiváló komikust”.⁵⁴

(44.) „Május másodikán este a fővárosban hire terjedt, hogy a románok támadnak és a vörös hadsereg már a támadás pusztá hírére is szétszaladt a szélrózsa minden irányába.

Este zsufozásig tele van a Kristály-mulató. Felgördül a függöny és kijön a kedvenc komikus. Két hatalmas szárnynyal van felszerelve, és repülni akar. Egy darabig próbálgatja a repülést, majd a bal vállán levő szárnyra mutatva, fejcsoválva így szól:

– *Hiába minden erőlködés, ez nem tartja magát.*

A közönség rögtön megérti természetesen, hogy ez a szellemes megjegyzés nem a szárnyakra, hanem a tanácsrendszerre vonatkozik, és hatalmas tapsorkánnal jutalmazta az ügyes komikust.”⁵⁵

(45.) „Annyira felbőszítette ez a háromszavas jövendölés a szovjet hőseit, hogy egy munkásgyűlésen egészen komoly visszhangja támadt. Egy vasmunkás [...] dühösen kifakadt:

– Itt Pesten azt mondják a proletárdiktaturáról, hogy *vacahnihalten*. [...] Hát én azt mondom, tisztelt elvtársaim, hogy igenis *vacahhalten*.”⁵⁶

(46.) „Ez még a kommunizmus elején történt, mikor a »Vacak nicht halten« szállóige mindennapi köszöntése volt a székesfőváros polgárainak. Két zsidó találkozik a Király kávéház előtt. A kézfogásokból, az ajkuk mozgásából is látható volt, hogy mit mondanak. De talán még el se kezdték, megáll egy auto, kiszáll belőle egy idegen, a vállukra üt és mosolygva mondja:

– Vacak halten!

Rémülten tekintenek rá és megismerik Kun Bélát.”⁵⁷

Ám korántsem csak szövegek (vicc, vicc jellegű párbeszéd, a közreadók szerint a Tanácsköztársaság idején lezajlott eseteket megörökítő leírások stb.) hozhattak létre egy sajátos hálózatot. Van példa arra is, hogy különböző politikai rendszerekben keletkezett, többféle típusú: csak szöveges és képes-szöveges humoros alkotások (vicc, karikatúra stb.) is kapcsolódtak egymáshoz. A *Mátyás Diák* 1919. szeptember 14-i számában olvasható egy, az elbeszélője szerint a diktatúra napjaiban ténylegesen megtörtént esetet bemutató szöveg (47.). A történet különféle elemei humoros alkotások két, egymástól igencsak különböző sorozatában is szerepelnek. Az első sorozat egyik darabja már a diktatúra idején megjelent nyomtatásban: képhez kapcsolódó, vicc jellegű párbeszédként a *Borsszem Jankó* május 25-i számában (48.). E párbeszéd viccvariánsait a Tanácsköztársaság bukása után publikálták az egyik összeállításban és a *Mátyás Diák* szeptember 14-i számában is (49.), (50.). A második sorozatnak az a darabja, amelyik elemei szerint leginkább kapcsolódik a *Mátyás Diák*ban közzétett történethez, viccként jelent meg a diktatúra összeomlása után az egyik gyűjteményben (51.). Az (51.) viccel nagymértékben rokon jellegű vicc jelent meg egy másik, szintén a Tanácsköztársaság időszaka után kiadott összeállításban (52.) – e két utóbbi

⁵⁴ *Színészek szenvedései. Kis krónika a nagyszovjet idejéből – Major rajzaival.* Színházi Élet, 8. évf. (1919. augusztus 31–szeptember 6.) 17. – Rott Sándor (1868–1942), színész, színházigazgató, a magyar kabaré meghatározó jelentőségű alapítói közé tartozott. Steinhardt Géza (1873–1944?), színész.

⁵⁵ *Burzsujhumor*, 45.

⁵⁶ Molnár: *A 133 napos*, 62.

⁵⁷ *Viccekben*, 6. – E szövegben az „Es wird sich”-ből létrejött „Vacak” (lásd ehhez a [19.] viccet) meg egyezik a magyar nyelvű, valaminek az értéktelen, rossz voltát kifejező „vacak” szóval, amely ugyan etimológiailag nem e német szókapcsolatból származik, ám jelentése szerint jól illeszkedik a szöveg egészébe. Lásd ehhez: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Ö-Zs. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk. Kubinyi László–Papp László. Budapest, 1976. 1061–1062.

vice pedig több, még a diktatúra idején nyomtatásban napvilágot látott humoros alkotás (53.), (54.), (55.) szövegét, csattanóját is tartalmazza. A második sorozat 1919 őszén, immár egyértelműen a Tanácsköztársaságot, annak híveit támadó, az aktuális politikai viszonyoknak megfelelően létrehozott humoros alkotásokkal folytatódott: a *Borsszem Jankó* szeptember 7-i számában közzétett karikatúrával,⁵⁸ (lásd a 3. képet), a *Fidibusz* szeptember 19-i számában megjelent viccel (56.) és a *Magyarország* október 19-i számában olvasható tréfas cikkrészlettel (57.) – ekkor a tanácsköztársasági viccelemek felhasználásának a bukott diktatúra szellemiségével történő leszámolást kellett szolgálnia. (*E humoros alkotások kapcsolatáról lásd a II. ábrát.*)

3. kép

KARIKATÚRA A BORSSZEM JANKÓ 1919. SZEPTEMBER 7-I SZÁMÁBÓL.

(47.) „*Propaganda.*

Emlékezhetünk, hogy a toborzásokra minden módot és eszközt felhasználtak mérsékeltent tisztelt elvtársaink. De a legeredetibbet az állatkertben láttam. A majomketrecben volt egy exotikus, u. n. paradicsom-majom, amelynek előlről békés polgári szürke színe volt, de ha megfordult, a lenyugvó nap bibora meredt az elbűvölt szemlélő elé.

Egyszer valaki nagyon megbosszantotta, mire mérgesen és energikusan megfordult és háttal a nézőknek ráült a ketrec szélére. A ketrecen pedig öles betűkkel volt olvasható: »*Be, be a Vörösbe!*«⁵⁹

(48.) „*Az első vörös katona.*

[A képen az iskolában a tanár kérdezi a tanulókat és választ kap.]

– Ki volt az első vörös katona?

– Mózes. Mert ő mondta először, hogy: *Be a Vörösbe!*”⁶⁰

⁵⁸ *A diktatura bukása az állatkertben.* Borsszem Jankó, 52. évf. (1919. szeptember 7.) 7.

⁵⁹ Girgucz: *Emlékszenek-e?* Mátyás Diák, 32. évf. (1919. szeptember 14.) 7. – A felszólítás a Tanácsköztársaság idején gyakran közölt „*Be a Vörös Hadseregbe!*” felhívás szövegvariánsának is tekinthető.

⁶⁰ Borsszem Jankó, 52. évf. (1919. május 25.) 4.

(49.) „A legelső.

– Ki volt az első kommunista?

– ?

– Mózes.

– ?

– Mert Mózes mondta először: be a Vörösbe.”⁶¹

(50.) „Ki volt az első kommunista.

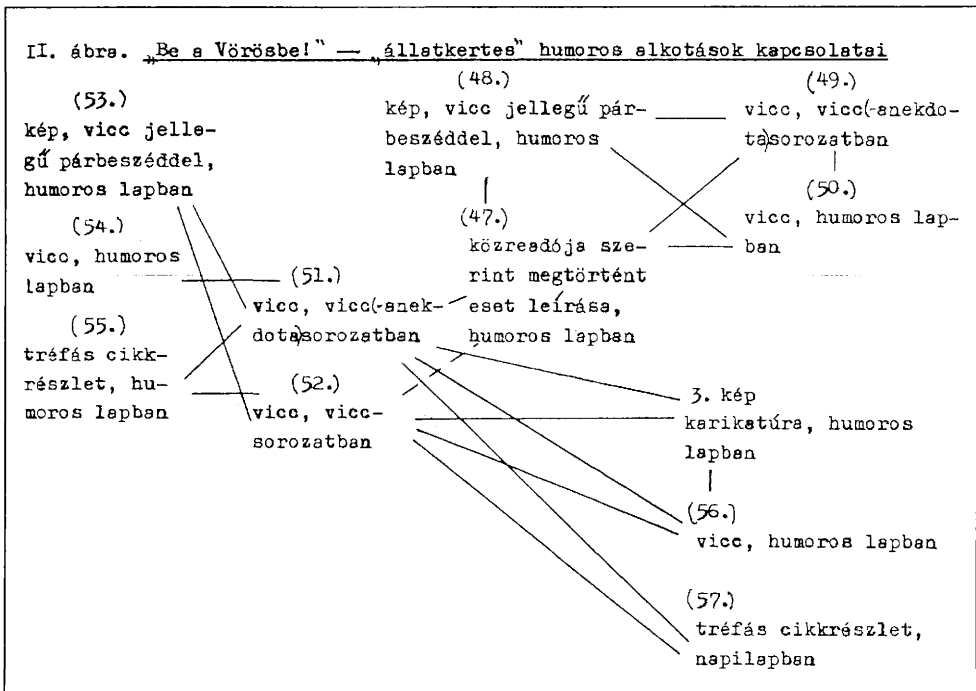
Két humorkukac beszélget.

– Tudja-e, hogy a kommunizmus milyen régi? Már hatszáz év előtt is volt.

– Az semmi, – szól a másik, – én azt is tudom, ki volt az első kommunista a világon!

– Ugyan! – szól a No 1., – hát ki volt?

– Mózes! – szól emez, – mert ő mondta először a zsidóknak a tengerparton, hogy: »Be a Vörösbe!«!⁶²

(51.) „Bizalmi választás.

A bizalmi láz ráragadt az állatkert lakóira is. Összejöttek az állatok egy monstre gyűlésre, hogy gazdasági helyzetük javítása végett bizalmat válasszanak. Elsőnek az orosz-lán szólalt fel, de lehurrogták, mert »király«. Utána a kenguru próbálta elnyerni a díszes tisztséget, de hasonlóan járt. »Erszényes állat, burzsoa« zugott feléje. A csigának háza van, a zsiráf arisztokrata, a róka konjunktura politikát űz, mind megbuktak. Végre megállapodtak a pávián személyében.

⁶¹ Burzsujhumor, 9.

⁶² Gircucz: Emlékszenek-e?, 7.

»Most pedig, állattársaim, lelkesedétek ne szavakban, hanem tettekben nyilvánuljon meg. Azért tehát *be a vörösbe!*«⁶³

(52.) „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmi választanak. Mondják, hogy először az oroszán felé hajlott a bizalom, de egy majom kijelentette, hogy az képtelenség, mert hisz az oroszán király, az állatok királya. Király pedig nem lehet proletár. Ekkor a kenguru nevét kezdték kiáltozni. A majomnak ismét aggályai támadtak, hogy a kenguru burzsuj, mert erszénye van.

– Legyen az orangután, mert ő a legveresebb! kiáltozták erre.

– Pardon! szólt a pávián, az orangután csak vereses, de én ott, ahol ülni szoktam, ki-mondottan lángvörös, biborvörös, vagyha úgy tetszik: kommunista vörös vagyok.

– Éljen a pávián! zúgott erre a gyűlés. Az oroszán azonban nem hagyta annyiban a dolgot, átrohant az epreskertbe és megkérte az öreg Benczúrt, pardon Bencz (méltóságos) úrt, fesse be neki is vörösre azzal a szép színnel, amivel régen közismert történelmi képein a mentéket festette. Befestve visszaroht a gyűlésre és már messziről kiáltozott:

– Nekem is veres! Nekem is veres! Az enyém is van olyan veres!

Az állatok egy pillanatra meghökkentek, de felállt a tudós bagoly és kijelentette:

– A páviáné az érvényes veres, mert a páviáné már március 21-ike előtt is veres volt.

Így lett a pávián az állatkert bizalmija.”⁶⁴

(53.) „Az állatkerti nagyvendéglőben

[A párbeszédhez kapcsolódó képen fiatal nő és férfi beszélgetnek.]

– Láttam a kengurut. Hogy tudnak itt megtúrni egy ilyen burzsoá állatot?

– Hogyhogy burzsoá?

– No hallja, nem látta, mekkora erszénye van!”⁶⁵

(54.) „Vajjon

ha az állatoknál is kommunizmus lesz, a csiga háza megmarad-e magántulajdonban?”⁶⁶

(55.) Az állatkerti körinterjú során az oroszán így foglalt állást az új viszonyokkal kapcsolatban: „Én még ma is királynak tartom magam, én nem mondtam le, én ellenforradalmár vagyok.”⁶⁷

(56.) „Samuka a majomketrec előtt

– Schau, papa, ez a majom még mindig kommunista... De milyen kommunista!”⁶⁸

(57.) A *Magyarország* 1919. október 19-i számában megjelent, az állatkert helyzetével foglalkozó, egészében nem humoros hangvételű cikkében, többek között, ez olvasható: „A proletárdiktatúrában az állatok teljes passzivitással viselkedtek, bizalmiukat se választottak maguk közül”.⁶⁹

A bemutatott példák jól szemléltetik, hogy közreadóik szerint a Tanácsköztársaság idején keletkezett viccek milyen sokféle módon kapcsolódhattak különböző, más jellegű humoros alkotásokhoz (anekdotákhoz, képekhez stb.), amelyek egy része még a diktatúra idején kiadott élclapokban látott napvilágot, másik részüket már 1919 őszén készítették el és tették közzé. A különböző politikai rendszerekben megjelent szövegvariánsok olykor egymás-

⁶³ *Burzsu humor*, 11–12.

⁶⁴ *Viccekben*, 12. – Vö. még: Lovász Károly: *Gyenge Szovjet... Egy csendes ellenforradalmár megfigyelései*. Budapest, [1919.] 76.

⁶⁵ *Borsszem Jankó*, 52. évf. (1919. június 1.) 7.

⁶⁶ *Borsszem Jankó*, 52. évf. (1919. június 8.) 13.

⁶⁷ *Körinterjú az állatkertben*. *Borsszem Jankó*, 52. évf. (1919. június 22.) 2.

⁶⁸ *Fidibusz*, 15. évf. (1919. szeptember 19.) 13.

⁶⁹ Szomaházy István: *A lezüllött állatkert*. Magyarország, 26. évf. (1919. október 19.) 4.

sal homlokegyenest ellenkező aktuálpolitikai tartalmat közvetítettek. Az 1918-as Zerkovitz-dalrészlet a (10.), (11.) és a (39.), az átalakított Linder-idézet a (6.), az eredeti és az átirrt Vörösmarty-versrészlet a (30.) és a több helyen is átdolgozott Petőfi-verssor a (31.) szövegben pedig azt jelzik, hogy e viccekbe korántsem csak a Tanácsköztársaság vagy az ellenforradalom időszakának jelenségei, szellemi termékei kerültek be. Az (51.), (52.) és (55.) szövegekben az oroszlánnak az állatok királyaként történő ábrázolása, az (52.) viccben a „tudós bagoly” megjelenítése azt mutatják, hogy évszázadokkal régebbi eredetű hagyományanyag is épült be e 20. századi humoros alkotásokba,⁷⁰ amelyek a maguk módján rögzítették és adták tovább mindezeket a történelmi-kulturális emlékeket a kortársaknak és az utókoroknak.

Viccek és témáik – szövegtípus-határokon és korszakhatárokon túl

Az e tanulmányban vizsgált viccsorozatok sok apró darabból mozaikszerűen összeálló, egészen egyértelműen negatív képet közvetítettek és közvetítenek az utókorok a Magyarországi Tanácsköztársaságról: bírálva-támadva annak vezetőit, politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyait, külpolitikáját és hadviselését – nem alaptalanul állította 1919 júniusában Böhm Vilmos, hogy „mindenből” csináltak viccet. E viccek igen sokféle módon kapcsolódtak egymáshoz és a diktatúra idején nyomtatásban megjelent különböző humoros alkotásokhoz is: ezek néhány elemét megőrizték és, sajátos módon, így is továbbörökítették és továbbörökítenek valamit a Tanácsköztársaság szellemi életéből. Számos vicc azonban nemcsak humoros alkotásokhoz kapcsolódott, hanem a megelőző évszázadok hagyományából is több elemet felhasznált és így tovább is ad(ott) befogadóinak – keletkezésének idején természetesen az aktuális hatás érdekében. Több vicc igen különböző típusú alkotásokkal áll rokonságban:⁷¹ nemcsak az anekdotákkal, a karikatúrákkal, hanem például – amint azt az (51.) és az (52.) szöveg mutatja – az állatmesékkel is. A (43.) és a (44.) szövegekből pedig az derül ki, hogy egy vicc csattanójában is megjelenő kijelentés, élszóban elmondva, részévé válhatott egy-egy humoros színpadi előadásnak is.

A diktatúra idején e viccek jelentős részét csak élszóban és így, minden bizonnyal, több variánsban adták tovább – valószínűleg ennek a következménye az, hogy a Tanácsköztársaság összeomlása után számos szövegnek két változata is megjelent nyomtatásban. E rövid szövegek szóbeli terjedésének módja, a bennük feldolgozott témák pedig határozottan rokonítják e vicceket a diktatúra időszakában Budapesten forgalomba került *álhírekkel*.⁷² Akárcsak a viccek, az álhírek is foglalkoztak a diktatúra időszakának legkülönfélébb mozzanataival (így például a rendszer külpolitikájával, hadviselésével), a vezetők személyével és tevékenységével. A viccekhez hasonlóan (lásd a [10.] és [11.] szöveget) az álhírek esetében is megfigyelhető az, hogy ugyanaz a hamis hír több tanácsköztársasági vezető személyéhez is hozzákapcsolódott (58.), (59.). Van arra is példa, hogy egy, a forrásokban többször felbukkanó álhír-téma (lásd az [58.], [59.] szöveget) megjelent egy olyan viccben is, amelyet már a diktatúra bukása után kiadott egyik gyűjteményben tettek közzé (60.).

⁷⁰ Lásd ehhez például: Seibert, Jutta (szerk.): *A keresztény művészet lexikona*. Budapest, 2004. 44., 250–252.

⁷¹ Vö. ehhez általában, például: Scheiber Sándor: *Világjáró magyar-zsidó anekdota*. In: Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. II. Budapest, 1974. 435–437.; Landgraf: *A humor*, 246–247.

⁷² Lásd ezekről: Vörös Boldizsár: „Szamuelli repülőgépen Oroszországba szökött”. *Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Budapesti Negyed, 13. évf. (2005) 1–2. sz. 31–62.; Vörös Boldizsár: „Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”. *Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. História, 27. évf. (2005) 6–7. sz. 52–54.

(58.) Egy eljárás során, 1919 áprilisában rögzített tanúvallomás szerint, az ügyben felelősségre vont fiatalember azt mondta, hogy „Pogányt azért tartóztatták le, mert 2 párt taggal aranyakat vittek Oroszországba repülőgépen.”⁷³

(59.) Egy 1919 májusában lefolytatott nyomozás során az egyik tanú azt vallotta: az egyik inkriminált megnyilatkozásokkal vádolt személy „azt a kijelentést tette, hogy a mai kormány lemondott és Kun Béla elrepült a pénzel Oroszországba”.⁷⁴

(60.) „Hátha.

A Teleki tér felett egy repülőgép zug. A zsidó a tér közepén áll és kezeit feltartja. Egy hitsorsos megszólítja:

– Mit csinálsz, Náthán?

– Várok, hátha lepottyan egy *karkötő!*⁷⁵

Amint a 3. kép és az (56.), (57.) szövegek mutatják: a diktatúra bukása után a „szovjetviccek” egyes elemeit, motívumait immár az új politikai viszonyokhoz alkalmazkodva használták fel a különféle alkotások készítői. A 133 nap ellenzéki szellemű viccei fennmaradhattak különböző viccgűjteményekben, de – mint a Köröndön elhelyezett vörös földgömbökkel kapcsolatos 1944-es visszaemlékezés-részlet mutatja – emlékirat is őrizhetett meg ilyen szöveget. Sőt, a Magyarországi Tanácsköztársaság történetét feldolgozó tudományos munkában, Hajdu Tibor 1969-es monográfiájában is szerepel a (2.) vicc egyik variánsa – e műben a diktatúra zsidó származású vezetőivel kapcsolatos antiszemitizmus érzékeltetése végett: „Az antiszemitizmus céltábláját egyrészt az ifjú és heves pesti agitátorok képezték, másrészt a népbiztosok személye. (»Azért Garbai a Kormányzótanács elnöke, hogy legyen, aki sábeszkor aláír« – az elterjedt bonmot szerint.)”⁷⁶

E néhány esetben jól megfigyelhető a „szovjetviccek” valamiféle megőrzése-megőrződése – azonban kérdéses például, hogy létezik-e „leszármazási kapcsolat” a (17.) vicc és az 1950-es (61.) és (62.) viccek között, vagy az utóbbiak csupán a hasonló szituáció következtében jöttek létre...

(61.) „Általánosan kötelezővé tették a szombati munkát. A vallását tartó Kohn a bölcs rabbitól kér tanácsot: mitévő legyen? A megfontolt válasz így hangzik:

– Hát tulajdonképpen ez is benne van a *tórában*.

– Milyen *tórában*?

– A *diktatórában*.”

(62.) „Kohn hiába biztatja Grünt békekölcson-jegyzésre, barátja nem áll kötélnek. Ekkor eszébe jut, hogy Grün mélyen vallásos:

– Nem tudod, hogy benne van a *tórában*?

– Milyen *tórában*?

– Hát a *diktatórában!*”⁷⁷

⁷³ Lásd Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XVI. 2. 1. d. 1919–125. 6–7. Az esetről részletesebben írt: Vörös: „*Szamuelli repülőgépen Oroszországba szökött*”, 34.

⁷⁴ BFL XVI. 2. 2. d. 1919–1269. 3.

⁷⁵ *Burzsuhumor*, 12.

⁷⁶ Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, 1969. 215.

⁷⁷ A szövegeket közli: Katona Imre: *A politikus Kohn és Grün, valamint társaik. (A zsidó kispolgárok közéleti vicceinkben)*. In: Kriza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest, 1990. 78.

E tanulmányom elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Landgraf Ildikónak és Hajdu Tibornak.

BOLDIZSÁR VÖRÖS

“Even the inhabitants of the zoo have convened to elect a warden to promote their interests.” The Memory of the Hungarian Soviet Republic in Jokes Circulating after the Fall of the Dictatorship

During the Hungarian Soviet Republic, which lasted for 133 days in 1919, several jokes criticizing and attacking various aspects of the regime were born. After the fall of the dictatorship, complete joke series dealt with the period of the Soviet Republic. Some attacked and made fun of the events and people of the dictatorship era: the leaders, the state of internal affairs, and various episodes in culture, foreign policy and warfare. These are the subjects along which it is worth classifying the jokes. But they can also be categorized according to how their creators relate to these subjects: whether they show or criticize the phenomena in a descriptive way, or whether they express some sort of hope or desire (for the fall of the dictatorship, for example) and attack the regime this way. The jokes can also be classified by their textual structure. The paper also examines how single jokes in the series relate to various, but primarily humorous works (jokes, anecdotes, pictures etc.) created either during the Soviet Republic or in other periods as well as to the fake news that were spreading in Budapest during the dictatorship. It also discusses how the jokes were handed down to posterity.

B. SZABÓ JÁNOS

Erdély katasztrófája 1658-ban

A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai

Az 1658-as esztendő Erdély történetének egyik legtragikusabb éve volt. II. Rákóczi György balsikerű hadakozásának eredményeképpen az erdélyi végvári rendszer három fontos erőssége török kézre került, s az évi adó tetemesen megemelkedett. Az országot pusztító tatár–török–román hadak által kiszarolt hadisarc meghaladta a százezer tallért, ráadásul e hadak „fáradozásaiért” még hatalmas összegű „kártérítés” fizetésére is kötelezték az országot. Mindezt olyan helyzetben kellett előteremteni, amikor a lengyel béke feltételei között kikötött kártérítésre és a krími tatárok fogságába esett erdélyiek kiváltására sem gyűlt össze még a szükséges pénz, s az ország népességét és javait is súlyos károk érték.¹

A fejedelemség valószínűleg legmaradandóbb vesztesége mégis a népesség megfogyatkozása volt. Az ország szívéig hatoló ellenséges csapatok hatalmas területen megtizedelték a lakosságot. Az elpusztult falvak számáról, lakóik megfogyatkozásáról, az etnikai viszonyok átalakulásáról csak az Apafi-korszak nagytömegű gazdaságtörténeti forrásanyagának áttanulmányozása után lehetne pontos képet felvázolni, de már a kortársak becslései is jól érzékeltetik a pusztulás nagyságrendjét. Jenőnél a Körös-hídján több beszámoló szerint is megszámlálták a rabokat, a közölt számadatok azonban már igen eltérőek: Georg Kraus 180 000 fogolyról számolt be, míg Paskó Kristóf „csupán” 85 000 rabról írt, Velence bécsi követje pedig 58 000 főre tette az elhurcoltak számát. Még ha túlzók is e számok, tekintettel arra, hogy manapság 1 000 000 főre becsüli a fejedelemség összlakosságát, akár a népesség öt százalékát is elhurcolhatták az országból.²

Így nem meglepő, hogy még véget sem értek a hadiesemények, máris megkezdődött a vádakodás és bűnbakkeresés a politikusok és a lakosság körében. A vádak zöme ismét II. Rákóczi Györgyre zúdult, s ez hamarosan túllépte a bizalmas beszélgetések, magánlevelezések körét. Bethlen János 1658 őszén írt, a Barcsai-párt álláspontjának Európa előtti ismertetésére szánt műve, az *Innotentia Transylvaniae* már nyíltan is kimondta: „Ha mélyebben meg akarnánk vizsgálni minden egyes bajunk okát és eredetét, akkor azok forrásá-

¹ Az év eseményeinek részletes összefoglalása: B. Szabó János: *II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja*. Hadtörténelmi Közlemények, 114. évf. (2001) 2–3. sz. 231–278.; Ivanics Mária: *Rabszerzés, rabszolgamunka és rabkiváltás a Krími Kánságban*. (Kézirat. Angol nyelvű változata megjelenés alatt a Brill kiadónál.)

² Kraus, Georg: *Erdélyi krónika*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vogel Sándor. Budapest. 1994. 318.; Paskó Kristóf: *A nemes, és régente híres Erdély orszaganak keserves és szomorú pusztításáról írt siralom*. In: *Az 1660-as évek költészete*. Sajtó alá rendezte Varga Imre. Régi Magyar Költők Tára X. Budapest, 1981. 163.; Battista Nani jelentése, 1658. szept. 28. Hurmuzaki, Eudoxia de: *Documente privitore la Istoria Romanilor*. IX/1. Bucuresti, 1897. 103.

nak a magyarok fejedelmét: Rákóczi Györgyöt tarthatjuk, amiképpen ez senki előtt nem maradhat titok a fentiek alapján.”³

Rákóczi felelőssége a megkezdődő röpiratháború visszatérő témája lett, s az előzmények ismeretében nem is lehet egykönnyen megkérdőjelezni a fejedelem negatív szerepét. A végeredményt tekintve ugyanis mindegy, hogy hiúságból, családja érdekétől vezérelve vagy nagyralátó módon, magasabbrendű politikai célok érdekében vitte-e harcba Erdélyt az Oszmán Birodalom ellen, makacssága mindenképp súlyos károkat okozott az országnak. Vágyai tükrében valószínűleg túlzottan optimistán látta a nemzetközi törökellenes összefogás lehetőségét, ami a sikeres ellenállás záloga lehetett volna. Akárcsak 1657-ben, ezúttal is kellő garanciák hiányában szánta el magát a fegyveres fellépésre, így végül országának magára maradván kellett szembenéznie az általa felidézett veszedelemmel.⁴ Bár Rákóczi még sokáig próbálta késlekedő, távoli szövetségesei támogatásának hírét erősíteni, 1658 végén már ő maga is kénytelen volt a nyilvánosság előtt beismerni a keserű igazságot: „a kereszténységnek szép végháza gyámolítására gondviselésünk által készek volnánk, ha az háladatlansággal nem fizetne a török kosárjába eperjet szedő keresztyén nevű világ.”⁵

Am ha az európai segítség el is maradt, néhány esemény váratlanul javította a fejedelem esélyeit. Mielőtt az Oszmán Birodalom hadereje döntést csikarhatott volna ki az erdélyi hadszíntéren, a keleti tartományokban fellángoló dzseláli felkelés a döntő pillanatban elvonta a főerőket a harctérről, s ez akár enyhíthette volna is a hadjárat következményeit.⁶ Ebből a szemszögből vizsgálva az eseményeket, joggal merül fel a kérdés: Miért nem sikerült még ezt a lehetőséget sem kihasználni? Miért vallott oly gyorsan kudarcot az erdélyi ellenállás?

Az erdélyi politikusok felelőssége

Már a kortársak is úgy vélték, hogy a véres áldozatok nem lettek volna ennyire hiábavalók, ha nem történik néhány váratlan esemény. Köztudomású volt, hogy ha Barcsai nem megy – a közvélemény szerint – gyanúsán korán a török táborba, a nagyvezér kénytelen lett volna eredménytelenül távozni Erdélyből. Így a „béketeremtő” szerepében tetszelgő Barcsai Ákóst is majd annyi vád érte, amiért elhamarkodottan felkereste Köprülü Mehmedet, mint a háborút kirobbantó Rákóczit. Az országra kiszabott súlyos feltételekben pedig sokan egy-

³ II. Rákóczi György levele Haller Gáborhoz, 1658. okt. 13. In: Szilágyi Sándor (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek XII. Budapest, 1887. 76–79.; Bethlen János: *Erdély ártatlansága*. In: Bethlen János: Erdély története, 1629–1673. Fordította P. Vásárhelyi Judit. Az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. A mutatókat összeállította Jankovics József és Nyerges Judit. Budapest, 1993. 601.

⁴ A régebbi szakirodalomról: B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 231–232. Az újabban megjelent munkákban is találni hasonló véleményeket a fejedelem 1658. évi tevékenységéről: Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest, 1997. 94–96.; Gebei Sándor: *Sorsfordító évek az Erdélyi fejedelemség történetében, 1657–1660*. In: Történelmi sorsfordulók. Eger, 1999. 48–53.; Ágoston Gábor–Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Magyar századok. Budapest, 2000. 194–195. Vö. R. Várkonyi Ágnes: Európai játéktér – magyar politika 1657–1664. In: Hausner Gábor szer.: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005. 583–587. A jelen cikk publikálását többek között az inspirálta, hogy egy szerencsés véletlen folytán 2001-ben megjelent tanulmányomról a szűk szakmai közönség visszajelzései mellett olyan vélemények is eljutottak hozzám, amelyek épp a politikusok felelőségének fontosságát hangsúlyozták.

⁵ Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 475.; R. Várkonyi Ágnes: *A „kereszténység Achillese”*. In: uő.: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994. 89–90.; Lukács Zs. Tibor: *Propaganda és közvélemény a 17. századi Erdélyben. Mentalitástörténeti kutatások II. Rákóczi György uralkodásának korabeli megítéléséről*. Aetas, 11. évf. (1995) 1–2. sz. 72–73.

⁶ Ágoston–Oborni: *A tizenhetedik század története*, 195–196.

szerűen a bán fejedelemségének árát látták.⁷ Nagyon valószínű, hogy ez esetben nem voltak teljesen megalapozottak a vádak. Barcsainak nem nagyon kellett ajánlkoznia a fejedelemségre, vagy fizetnie érte, hiszen a nagyvezérnek nem volt más komoly jelöltje. Erdélyi részről viszont Barcsai beleegyezését a tatár betörés és Jenő kapitulációja indokolta.⁸

E két esemény kapcsán eddig – még az újabb szakirodalomban sem – merült fel annak lehetősége, hogy az ország esetleg képes lehetett volna védeni magát. Holott a fejedelemséget korántsem érte váratlanul a tatár támadás, így lett volna idő felkészülni a védekezésre. Igaz ugyan, hogy a fejedelem fizetett hadinépével kivonult az országból, de még mindig számítani lehetett a hagyományosan határvédő feladatot ellátó székelyek tekintélyes seregére, a fogaraszöldi román boérokra, a szászok Rákóczi lengyelországi hadjáratát is átvészelő „fekete” puskásaira, a személyesen is hadköteles nemességre, valamint a nagy vész esetén összehívható népfelkelésre is. Ha minőségében nem is, de létszámában Rákóczi hadához mérhető, 10 000 főt is meghaladó sereg állhatott volna a kormányzók rendelkezésére.⁹

Ez nem tűnik túl jelentős erőnek, ha összevetjük némely kortársnak az ellenfélről közölt adataival. Némelyek szerint a kán 80 000–100 000 tatárral, 12 000 kozákkal, 12 000 törökkel, 9000 moldvai és 12 000 havasalföldi katonával érkezett az erdélyi határhoz.¹⁰ A tatárok erejéről szóló korábbi beszámolók azonban óvatosságra intenek. Az első jelentős magyarországi krími tatár hadjáratra vonatkozó forrásokat összevetve Ivanics Mária nemrég kiderítette, hogy az 1594-es támadásban a magyar forrásokban rendszeresen felbukkanó 100 000 fő helyett alig több mint 20 000 tatárral érkezett a kán Magyarországra. Ez viszont más megvilágításba helyez egy olyan értesülést is, amelyet utólag még kortársak sem tartottak hitelesnek. A lengyelországi hadjárat előtt a tatár ügyek szakértőjének nevezett Sebesi Miklós állítólag 25 000 főre becsülte a kánság haderejét. Ez talán túl alacsony számnak tűnik, de mivel az állítólagos tanácskozás körülményei nem ismertek, nem lehet eldönteni, hogy vajon a teljes krími hadipotenciálról vagy csak az Erdély ellen mozgósítható erők nagyságáról volt szó. E kettő természetesen jelentősen eltért egymástól.¹¹

⁷ Még Barcsai sógora, Keresztes András is rossz híret költötte rokonának. (Barcsai Ákos levele Keresztes Andrásához, 1658. okt. 15. Történelmi Tár, 1893. 330.); Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 454.; Bethlen: *Erdély története*, 1993. 37–38.; Petritivity Horváth Kozma: *Önéletrása*. In: Thaly Kálmán (szerk.): *Történelmi Kalászkok*. Pest, 1862. 53.

⁸ Németh István: „Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Ákos Fejedelmé tétetek” (ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay Ákos török követjárásáról). Keletkutatás, 10. évf. (1996) 1. sz. 62–64. Olyannyira nem volt szilárd előzetes elképzelés az új fejedelem személyéről, hogy még Barcsai Ákos kinevezési irata is a békeidőben szokásoktól eltérő módon készült. A diplomatikai vizsgálat kimutatta, hogy a nagyvezér Konstantinápolyból valószínűleg csupán egy tigrával ellátott üres papírlapot hozott magával, s az adhnáme szövege sebtében készült a kinevezés helyszínén. (Papp Sándor: *Három török dokumentum Barcsai Ákos erdélyi fejedelem hatalomra kerüléséről*. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola közleményei. Sectio Humana (1989–1990) 26–27.) Az irat tanúinak említése eltér az ilyen fontos dokumentumoknál szokásos pontos felsorolástól, s ez teszi valószínűvé a fenti állítást. (Papp Sándor szíves szóbeli közlése.) Zavaros politikai helyzetben, amikor a nagyvezérnek a magyarországi hadszíntéren kellett döntéseket hozni az erdélyi trónkövetelők támogatásáról, előfordultak már korábban is hasonló esetek. Papp Sándor: *Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (telhis) keletkezése*. Aetas, 15. évf. (1999) 4. sz. 77–79.

⁹ B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 235–237.

¹⁰ Az ellenséges sereg 100 000 főt meghaladó létszámáról: Frank András országgyűlési tudósításai és naplójegyzetei 1657–1661 között. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár, 1888. 37.; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI*. Budapest, 1886. 69.

¹¹ Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994. 176–178.; Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 346.

Ha a kán közvetlenül a Krím előterében hadakozott, serege – Kemény János esetleg túlzó becslése szerint – akár 60 000 harcost is számlálhatott. Ha a krími had távolabbi hadszínterre indult, természetesen az ország őrzésére is kellett harcosokat hátrahagyni. Különösen olyan időkben volt erre nagy szükség, amikor a kánság Ukrajnában is háborút viselt. Még ha valóban elérte volna is az emlegetett 80 000-et a mozgósítható tatárok száma, ennek jelentős részét 1658-ban lekötötte az oroszok és a fellázadt kozákok elleni harc.¹²

Mindennek alapján Constantin moldvai *postelnik* értesítése tűnik a legelfogadhatóbb adatnak, miszerint a kán 20 000 tatárral és 4000 kozákkal érkezett az erdélyi határhoz. (Velence bécsi követének jelentéséből tudható, hogy Bécsbe is csupán 30 000 tatár jövevény híre jutott el.) A hadsereg többi részével kapcsolatban is felbukkantak olyan részadatok, amelyek valószínűsítik, hogy mind a kozákok, mind a török és a román csapatok alig negyedannyian lehettek, mint azt utóbb feltételezték. Fontos szempont, hogy ezen források zöme a harcok alatt keletkezett, amikor még nem befolyásolhatta íróikat az a szempont, hogy az ellenfél hatalmas erejével próbálják palástolni saját tehetetlenségüket.¹³

Összességében tehát maximum 40–50 000 katonára lehet becsülni a keleti irányból érkező ellenséges hadak erejét. Ez még mindig számottevő túlerő volt, de már nem biztosan kiegyenlíthetetlen. Seregük néhány könnyen mozgatható kis ágyún kívül nem rendelkezett számottevő tüzérséggel, gyors mozgásuk azt jelzi, hogy csak igen kevés gyalogosuk volt, s a seregnek legalább felét olyan tatár harcosok tették ki, akik nem rendelkeztek tűzfegyverekkel. Számtalan példa bizonyítja, hogy ezekkel szemben rendkívül sikeresen lehetett alkalmazni tüzérséget és puskás gyalogságot is, amiben bővelkedett az erdélyi védelem. Igaz, a védőknek további hátrányt jelentett, hogy szinte bármelyik szorosnál vagy hágónál számíthattak az ellenség betörésére, viszont ezeket a természetes akadályokkal és erődítésekkel is védett helyeket a támadók számához képest csekély erővel is eredményesen lehetett volna védeni, s a szűk helyen az ellenséges könnyűlovasság fölénye is kevésbé érvényesült volna.¹⁴

Lehet, hogy a rendelkezésre álló erők mellett kétséges volt egy összecsapás végkimenetele, de jó esetben az erőteljes ellenállás akár el is téríthette volna a tatárokat az erdélyi betörés tervétől. Ám mint fentebb már kiderült, jelentősebb ütközetre valójában nem is ke-

¹² Ivanics: *A Krími Kánság*, 47.; Kemény János: *Ruina exercitus Transsylvanicí*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Budapest, 1980. 320.

¹³ A tatárok és kozákok létszámáról: II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. aug. 25., szept. 12. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. I. osztály: Diplomataria, Okmánytárak XXIV*. Budapest, 1875. 555., 561.; Michel Goldschmidt brassói bíró levele Beszterce városához, 1658. aug. 27. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, XV/2. Bucuresti, 1913. 1286.; Battista Nani velencei követ jelentése, 1658. szept. 28. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, IX/1. Bucuresti, 1897. 103. A szilisztrai beglerbég hadáról lásd B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 234. 18. j. A két vajda csapatai létszámának kapcsán eddig nem merült fel az a szempont, hogy havasalföldi és moldvai seregek is részt vettek a lengyelországi hadjáratban, s emiatt valószínűleg a két vajdaság katonaságát is súlyos veszteségek érték 1657-ben.

¹⁴ A kortársak adatai közül a legkisebb, Enyedi Istváné áll a legközelebb ehhez a becsléshez. Ő csupán 50 000 fős ellenséges hadról írt. (Enyedi István: *Occasio suscepi itineris et belli Principis Georgii Rakoczi in Poloniam*. In: Szalai Károly (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok IV*. Kolozsvár, 1862. 269. A támadók tüzérségéről: Dipsei Szabó István: *A szertelen pogánység Nagy-Enyeden cselekedett pusztításának rövid és hiteles históriája az 1658. esztendőben*. Közli Jánossy Sámuel. Nagy Enyed, 1899. 10–12. A fogságban lévő Kemény János így értékelte a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogság szerepét a tatár hadsereggel szemben: „Sok lövő szerszám és puskás had nélkül ez nemzet ellen mind három ország [ti. Erdély, Moldva, Havasalföld] sem elég, de ha olyan had közt lehetnék mint valánk csak Sztryjnél, játszadoznám velek, ki telhetnék magyar királytól.” Kemény János levele Barscai Ákoshoz, 1658. febr. 1. Történelmi Tár, 1882. 608.

rült sor, mert Mikes Kelemen – a külső szemlélők számára érthetetlen módon – július végén váratlanul elbocsátotta az addigra a határ őrzésére összegyűjtött hadat. Emiatt sokak szemében elsősorban őt terhelte a felelősség a hamarosan bekövetkező pusztulásért.¹⁵

Ám ha valakit hibáztatni lehet a történekeért, az sokkal inkább Barcsai Ákos. Amikor újonnan megválasztott fejedelemeként a segesvári országgyűlésre hívta a rendeket, az országdulás közepette Brassóba és Szebenbe szorult nemesek és székelyek azzal háritották el a meghívást, hogy a nagysinki országgyűlés előtt is hiába ígért nekik Barcsai bántatlan-ságot, az ellenség mégis rátört az országra, így amíg a kán el nem vonul a határokról, ők nem mozdulnak ki a megerősített helyekről. Ezekből a levelekből világosan kiderül, hogy 1658 nyarán az erdélyiek fegyverszünet kérését elfogadva a budai vezér az ellenállás be-szüntetéséért békét ígérő hitlevelet küldött Barcsai kormányzónak, amit az szerte az or-szágba terjesztett. Így történhetett meg, hogy a Barcsai ígéreteiben bízó Mikes Kelemen közvetlenül a tatár betörése előtt feloszlatta a határt őrző sereget, és hazaengedte a nagy-sinki országgyűlésre készülődő nemeseket.¹⁶

A jelenleg ismert források alapján egyelőre nem lehet eldönteni, mi is volt a történeke valódi mozzasztórugója. A budai vezér hitlevele lehetett egyszerű cselekedés a törökök részé-ről, hogy megosszák az erdélyiek ellenállását. Ha a törököknek mégis valóban békés szán-dékaik lettek volna, akkor lehetséges, hogy már nem tudták időben leállítani Mehmed Girej hadjáratát, vagy ami még valószínűbb, a krími uralkodó nem volt hajlandó magára nézve kötelezőnek tekinteni a budai vezér ígérését. A hadjárat hátterében ugyanis komoly rivali-zálás folyt az Oszmán Birodalom vezetői között, és a kán megragadhatta az alkalmat, hogy összekapcsolja a krími érdekszféra kiterjesztését II. Rákóczi György eltávolításával, mivel a legalkalmasabb utódjelöltet, Kemény Jánost épp Mehmed Girej tartotta a kezében.¹⁷

Noha Kemény saját bevallása szerint még a hadjárat megkezdése előtt is hiába pró-bálta a kán együttműködésre bírni, a krími diplomácia már áprilisban azon munkálkodott, hogy a Portával elfogadtassa az ő jelöltségét. Az erdélyi főúr a hadjárat kezdetekor – saját be-vallása szerint – a Krímben maradt vasra verve, ám Mehmed Girej később mégis a sereg után hozatta jelöltjét a havasalföldi Tirgovistébe.¹⁸ Kemény már 1657 őszén is a rendek első számú jelöltjének számított, de aggódtak amiatt, hogy a kán foglyát fejedelemmé választva sokba ke-rülhet kiváltása, s ezzel precedenst teremtve Konstantinápoly mellett, attól kezdve Bahcsisze-

¹⁵ Kemény János a védelem esélyeit utólag is jónak látta. A tatárok maguk is meglepődtek, hogy a Bodza-szoroson oly könnyen átjutottak s „ha ember lőtt volna az passusnak oltalmára, csak más-felé mentek volna [ti. a tatárok]”. Kemény János levele Barcsai Ákoshoz, 1658. okt.-nov. In: *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Válogatta és sajtó alá rendezte, a bevezető tanul-mányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Budapest, 1959. 385.; Kemény János levele II. Rá-kóczi Györgyhez, 1658 ősz. *Történelmi Tár*, 1882. 617. A Mikes Kelemenről terjesztett vádakról: Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. szept. 25. In: Gergely Samu (szerk): *Teleki Mihály levelezése, 1656–1679*. I. Budapest, 1905. 256.

¹⁶ A Szeben városába szorult nemesek Barcsai Ákoshoz, 1658. szept. 23., Brassó és az ott lévő szé-kelység levele Barcsai Ákoshoz, 1658. szept. 24. *Történelmi Tár*, 1893. 327–328.; *Hidvégi Nemes János naplója*. Közli Tóth Ernő. *Történelmi Tár*, 1902. 250.

¹⁷ Ivanics Mária: Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598–1682 (vázlat a krími tatár dip-lomácia 16–17. századi történetéből.) *AETAS* 15. évf. (1999) 4. sz. 44.

¹⁸ Kemény János: *Memoriale*, 1658. ápr. 10. *Történelmi Tár*, 1882. 610–611.; Kemény János levele Barcsai Ákoshoz, 1658. okt.-nov. In: *Kemény János önéletírása*, 385.

rajból is beleavatkozhatnak a fejedelmválasztásokba. Emellett Bethlen Gábor trónra kerülésére emlékezve a „bekísérésére” küldendő tatár had jelenléte is elég riasztónak tűnt.¹⁹

A nagyvezér, Köprülü Mehmed viszont Barcsai Ákos lugosi és karánsebesi bánban lett elfogadható fejedelmjelöltre. Barcsai még I. Rákóczi György uralkodása alatt tanulta ki a diplomácia fortélyait Konstantinápolyban, s jó török kapcsolatai voltak, s az is mellette szólhatott, hogy nem vett részt a vétkesnek minősített lengyelországi hadjáratban.²⁰ A törökök ajánlatukkal már 1657 júniusában megkönyékezték az akkor kormányzói tiszteet betöltő főurat. Rhédey megválasztása előtt Kemény mellett az ő neve is szóba került a lehetséges jelöltek között, de a rendek nem találták elég vagyonosnak ehhez a tisztséghez. Rhédey uralma alatt – politikai ellenfelei szerint – a bán továbbra is a hatalom megragadását célzó titkos tárgyalásokat folytatott a temesvári beglerbéggel, s a megyesi gyűlés előtt ezek lelepleződése miatt pártolt át Rhédeytől Rákóczihoz. Bár 1658 nyarán török részről ismét tudtára adták, hogy fejedelommé kívánják tenni, beleegyezése híján mégsem lett a török vezetők biztos jelöltje.²¹

Így amikor Mehmed Girej Konstantinápolyban latba vetette befolyását Kemény érdekében, a nagyvezér távollétében a Porta hajlott a krími javaslat elfogadására. Mivel a kedvező válasz csupán idő kérdésének tűnt, a kán aligha akart volna lemondani a nagy nyereggel kecsegtető hadjáratról. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy a kán később sem óhajtotta összehangolni működését a hadjárat szerdárjával. Például Gyulafehérvár feladulása után észak felé vette útját, bár Köprülü Mehmed az általa „nyomorult hangyáknak” nevezett tatárokat is a jenői táborba parancsolta. A kapcsolat azonban nagyon esetleges volt a két hadseregtest között, mert a kán egyre távolodott a nagyvezér hadától, s Rákóczi „csatáival” és az Erdélyben portyázó sokféle haramiával szemben a törökök nem voltak képesek megoltalmazni levélhordóikat.²²

Mivel Köprülü Mehmed mindenképpen meg akarta gátolni a kán befolyásának további gyarapodását, Barcsai Ákosnak ismét lehetősége nyílt a fejedelmi trón megszerzésére. A nagyvezér Sebesi Ferenc révén nyíltan tudtára adta, hogy ha nem vállalja el a tiszteet, a krími kán embere, Kemény János lesz a fejedelem Erdélyben.²³ Ezzel a nagyvezér és a kán Erdély fennhatóságáért folytatott hatalmi játszójában a kán komoly lépéshátrányba

¹⁹ Barcsai Ákos levele Kemény Jánoshoz, 1657. december 22. In: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XI. 331–332.; Bethlen Gábor „bekíséréséről”: „Azt mondta Naszuf pasa életére-lelkére, hogy oly móddal küldi az hadat Erdélyre, hogy egy bárány kárt sem tesznek. Nem is töttek egy bárány kárt, hanem kihoztak huszonötezer rabot az országból, ki miatt most is pusztá némely falu, sok apa anya siratja.” Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972. 207.

²⁰ Horn Ildikó: *Az erdélyi fejedelmi tanács (1648–1657)*. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 1993. 258–259.; Németh: „*Ugyan ott Jenőnél*, 62–65.

²¹ Hubiár aga levele Barcsai Ákoshoz, 1657. jún. 24. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdély és az Északkeleti háború. Levelek és okiratok*. II. Budapest, 1891. 417–418.; Barcsai Ákos levele Kemény Jánoshoz, 1657. dec. 22. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XI. Budapest, 1886. 331–332.; Szalárdi: *Síralmas magyar krónikája*, 466–467.; Rhédey vádjáról: II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. dec. 23. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. XXIV. 532.; Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. aug. 21. In: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XI. 418.

²² Ballarino, 1658. nov. 1. Giovanni Battista Ballarin velencei követ jelentései Konstantinápolyból. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Mo 4983, 8. doboz/3.; Bartha Boldizsár: *Rövid Chronika*. Debrecen, 1666. 35.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 3. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. XXIV. 558.

²³ Lutsch, Johann: *Diarium*. In: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgen*. I. Kiadta Kemény József. Klausenburg, 1839. 294.

került. Már késve érkezett a Porta engedélye, s Kemény is késve kapcsolódott be megválasztásának előkészítésébe. Szeptember 1-jén a fogoly főúr kiváló taktikusként óvatos hangú levélben fordult az erdélyiekhez, felvillantva annak lehetőségét, hogy – természetesen csakis hazája üdvére gondolva – amennyiben más lehetőség nem kínálkozik, ő vállalja a fejedelemséget. Ezt az írást hű emberei és családtagjai Erdélyszerte terjesztették. Az eredeti szövegnek ugyan csak az első fele ismeretes, de a kortársak beszámolójából kiderül, hogy Kemény megígérte, ha őt választják fejedelemmé, sem a török adó nem nő, sem sarcot nem kell fizetni, s ha a nemesség elébe járul, a tatárok is csak Moldváig kísérik. Ha viszont ezt nem teszik, a tatár sereg úgylis behozza az országba – szólt a fenyegetés.²⁴

Kemény emberei igen eredményesen működtek. Sorra felkeresték a legfontosabb erdélyi politikusokat, és látszólag még Barcsai Ákóst is sikerült rávenniük arra, hogy felajánlja lemondását Kemény javára, jóllehet uralma törvényesítése végett ő október 5-ére már országgyűlést hirdetett Segesvárra. Mivel a nagyvezér szeptember 17-én visszaindult Jenő alól, Barcsai és társai ajánlatukat csupán a Jenőben hátrahagyott Kenán budai beglerbéghez juttathatták el, aki világosan tudtukra adta, hogy elkéstek javaslatukkal.²⁵

Barcsai szerepe tehát korántsem olyan egyértelmű, mint ahogyan azt a működését feldolgozó kutatók vélik.²⁶ Talán jóhiszeműen szorgalmazta az ellenállás beszüntetését, de politikusi tevékenységének néhány olyan epizódja is ismert, amely kétségbe vonhatja feltétlen hűségét a fejedelemhez. A bán már a medgyesi országgyűlés előtt is kettős játékot játszott. Miközben január 1-jén hidegvérrel arra tett javaslatot Rákóczinak, hogy raboltassa el a rendek levelét Konstantinápolyba vivő Száva Mihályt, és börtönöztesse be úgy, hogy „még napfényt se látna”, hogy helyébe a fejedelem megbízható emberét állítsák, január 18-án már azt javasolta a budai vezérrel Rhédey nevében tárgyaló Sebesi Ferencnek: figyelmeztesse a beglerbéget Rákóczi készülődésére, s a vajdának küldött fenyegető levelekkel és a hajdúvárosok közelében tartott erődemonstrációval igyekezzék elszigetelni a fejedelmet. Mindennek fényében még az sem elképzelhetetlen, hogy a nagy taktikus végül szándékosan teremtette meg a maga számára „kedvező” látszatot a fejedelmi trón elfogadásához.²⁷

A felelősséget azonban mindvégig következetesen elhárította magától a bán is. Közvetlenül a tatár betörés után még elismerte Rákóczi előtt, hogy hiba volt a Bodza-szoros őrizetlenül hagyása, de már akkor is igyekezett saját hibáját a fejedelem mulasztásaival kiseb-

²⁴ Kemény János instrukciója Szigethi Péter számára, 1658. szept. 1. In: Kraus: *Erdélyi krónika*, 319–320. Kemény János fia, Simon is részt vett a szervezkedésben, ezért 1659 elején a szászsebesi országgyűlés hűtlenség vádjával házáat elkoboztatta. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 283.; Kemény Vinczi nevű ügynökének működéséről: Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. okt. 3. In: *Teleki Mihály levelezése*, 277.

²⁵ Barcsai Ákos meghívója a segesvári országgyűlésre, 1658. szept. 25. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XII. Budapest 1887. 65–67.; Lutsch: *Diarium*, 303.; „... írtatok és megmutattátok a ti igyekezeteket, hogy az török és tatár nemzetség között valami veszekedés ne essék, örömet a fejedelemséget Kemény Jánosnak engeditek, azzal ti engedelmes hűségeteket bizonyítottátok meg. Ti csak álhatatosan maradjatok meg az hűségben, ne kételkedjetek mindhalálotokig. Csak jól viseljetek gondot Erdély országára ... Az fővezér urunk, az ti atyátok, sokáig vár a felséges tatár chámot, hogy vele becsületesen társalkodjék, de el késsék, hanem engemet hagyott locumtenensnek, sok ajándékot hagyván nállam, hogy becsületesen visszabocsássam.” Kenán budai beglerbég levele Barcsai Ákoshoz, 1658. Magyar Történelmi Tár, XVII. Pest, 1871. 62–63.

²⁶ Erdélyi Alajos: *Barcsay Ákos fejedelemsége. Századok*, 40. évf. (1906) 5–6. sz. 412–450., 489–547.; Németh: „*Ugyan ott Jenőnél*”, 64–65.

²⁷ Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. jan. 1. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 334.; Barcsai Ákos levele Sebesi Ferenchez, 1658. jan. 18. In: Veress Endre: *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei, si tării Romanesti*. X. Bukarest, 1938. 321.

bíteni. Később viszont a Rákóczi-val vívott szópárbajokban már egyáltalán nem volt hajlandó a nyilvánosság előtt vállalni cselekedetét, s beismerés helyett mind ő, mind párthívei inkább az ellenség hatalmas erejét s az azzal szembeni ellenállás képtelenségét hangoztatták.²⁸ Ám ha sokak számára még ma is szükségesnek tűnik az egykori politikusok felelősségének vitatása, akkor meg kell állapítanunk, hogy II. Rákóczi György mellett Barcsai is szándékaitól függetlenül felelősnek tekinthető, mert meghiúsította az erdélyiek szervezett védekezésének utolsó lehetőségét, s ezzel kiszolgáltatva az országot a biztos pusztulásnak. S ebben a felelősségben osztoznia kell vele az rendi ellenzék többi vezetőjének is, akik részei voltak Barcsai döntéseinek, s utóbb épp oly tehetetlenül szemlélték a közelgő vést, mint bármelyik közember, holott épp nekik kellett volna élen járni az ellenállás szervezésében.²⁹

A lakosság viselkedése

Még a védelem megszervezésére hivatott vezetők csődje után sem volt törvényszerű, hogy a lakosságnak tétlenül tűnie kellett az országban portyázó ellenséges csapatok garázdálkodását, s ne védekezhetett volna ellenük eredményesen. Hisz mi sem mutatja jobban az efféle hadak gyöngeségeit, mint az, hogy alig hatvan évvel később, 1717-ben egy hasonló nagyságú tatár hadsereget alig néhány tucat hivatásos katona segítségével szinte teljes egészében felmorzsolta a megtámadott vármegyék tisztviselőinek irányításával a hadrakelt jobbágyok a Felső-Tisza vidékén.

Annak ellenére történt mindez, hogy az „utolsó tatárjárás” körülményei több szempontból is hasonlítottak az 1658. évi erdélyi betörés előzményeihez. 1717-ben a császári hadvezetés, bár tudott a készülő támadásról, szintén nem volt hajlandó elvonni jelentősebb erőket a főhadszínterről a veszélyeztetett hátsó ország védelmére, s a határvédelemre kirendelt megyék nemessége ekkor sem állt helyzete magaslátán: az első sikerek hírére befejezettek tekintette a háborút, s elhagyta őrhelyeit. A kuruc szimpatizánsok pedig egyenesen a Rákóczi-szabadságharc újrakezdésének hitték az akciót, ezért viszonylag békés bevonulásra számítottak. Így a húsz-huszonöt ezres tatár had akkor is akadálytalanul jutott át a Kárpátokon, s ellenállás nélkül végigrabolta Szatmárnémetiig a Szamos völgyét. A gazdag zsákmányt és sok foglyot szerző tatárok csak a törökök nándorfehérvári vereségének hírére fordultak vissza, s indultak a Tisza völgyében hazafelé. A magára hagyott parasztság azonban a vármegyék tisztjeinek vezetésével fegyvert fogott ellenük, s valóságos vesszőfutássá változtatta útjukat. Rajtaütéseik során tízezer rab kiszabadult, s a tatárok jelentős része is elpusztult.³⁰

Néhány elszigetelt eset kivételével 1658-ból viszont nem találni semmi nyomát a népeség ilyen aktív ellenállásának. A betörés hírére a nagysinkai országgyűlésre összegyűlt nemesség sietett haza családját menekíteni. Miután a kormányzó a hadba hívott parasztságot is elbocsátotta, a falvak lakosága is „elfutott”. Mindez akár természetesnek is tekinthető,

²⁸ Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. aug. 28. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 421.; Rákóczi és Barcsai párbeszédés vitairata. In: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 467–468.

²⁹ Még a fejedelmi tanács tagja, a jenői kapitányi tisztet betöltő Haller Gábor is arra panaszkodott, hogy az ellenállásra hajlóknak „nincs is ki mellé és hova” gyülekezniük, holott épp ő lehetett volna a szerveződő védelem egyik vezetője. Haller Gábor levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 12. In: *Teleki Mihály levelezése*, 243.

³⁰ *Károlyi Sándor hadi előterjesztése s észrevételei az 1717-iki tatárjárásról*. Thaly Kálmán közlése. Századok, 1. évf. (1867) 1. sz. 55–68.; Szilágyi István: *Az utolsó tatárjárás*. In: Szilágyi Sándor–P. Szathmáry Károly (szerk.): *Szigeti Album*. Pest, 1860. 297–317.; Várady Gábor: *Savoyai Jenő és a Nándorfehérvár elleni hadjárata. 1716–1717*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 2. sz. 204–212.; Obetko Dezső: *Az 1717-i tatárbetörés*. Hadtörténelmi Közlemények, 42. évf. (1941) 2–3. sz. 193–210.

hiszen ha a gyorsan mozgó ellenséges had már átlépte az ország határait, a kor hadviselési szokásai mellett a lakosság testi épségének és javainak megőrzésére nem kínálkozott jobb megoldás, mint biztonságosnak vélt helyekre menekülni. Ezt a kormányzat is átlátta, s háborús veszély esetén – sajátos polgárvédelmi intézkedésként – maga rendelte el a futásokat.³¹

Ezek a külső szemlélő számára pánikszerű menekülések többnyire nagyon is alapos rendben történtek. Georg Kraus az 1621-es tatár átvonulásról írva pontosan meg is fogalmazta ennek lényegét: „a föld népe biztonságos helyekre és minden vidék lakossága a várába húzódott”.³² Azok a falvak, melyek közelében nem volt megerősített hely, évszázadok óta barlangokban, erdők mélyén rendezkedtek be a nehéz idők átvészelésére. Olyannyira rendezett körülmények között zajlottak az ilyen események, hogy még a futások alkalmával elrejtett javaikban megkárosított tulajdonosok ügyeiről is külön törvények rendelkeztek az erdélyi törvénygyűjteményekben.³³

Az előzmények azonban arra utalnak, hogy 1658-ban a lakosság viselkedésében mégsem egyszerűen a védekezés logikus módját kell látnunk. Az erdélyieken már 1657-ben, II. Rákóczi György lengyelországi hadba vonulása után valamiféle bizonytalanság vett erőt. Egy átutazó francia állítólag így számolt be tapasztalatairól Barcsainak: „a község fél, retteg s mindenek panaszkodnak a fejedelemre, miért kellett elmennie.”³⁴

Amikor az emberek sejtelmei igazolódni látszottak, mert nyár végén Lubomirski marsall lengyel katonái valóban betörték a királyi Magyarország keleti vármegyéibe, automatikusan beindult a védekező mechanizmus. Noha az ellenség még a határig sem jutott el, marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc szerint Erdélyben egymást tapodták az emberek a megerősített helyekre vezető utakon.³⁵

Ezt a pánikot látva még egyik-másik szemtanú is érzekelte, hogy valami nincs rendjén. Petriyity Horváth Kozma szerint „... noha sok ellenség és pogányság fordulta meg egy-néhány ízben Erdélyt, [...] de ahhoz hasonló futás nem volt, mert a mint azt idehaza lévő emberek, s magam atyámfiak igazságosan beszéltek, sokan mindeneket házokban hagyták, és csak maguknak nyerhessenek szabadulást, gyalog is futásra adták magukat, ezt pedig nemcsak az alja cselekedte az embereknek, hanem az alkalmas renden levők emberek. [...] ellenséget sem láttak, s mégis futottak előlük.”³⁶ A lakosság ingatag lelkiállapotát a vezetőik is észlelték. Basa Tamás, Háromszék főkapitánya épp emiatt tanácsolta a helytartónak, hogy ne hozza nyilvánosságra az erdélyi sereg vereségéről szállongó híreket.³⁷

³¹ Rhédey Ferenc jelentése, 1683. máj. 28. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XVIII. Budapest, 1895. 123.; A korábbi tapasztalatok, az emberekben élő ellenségkép is arra készítette a lakosságot, hogy elmeneküljön a tatár támadás hírére. B. Szabó János: *Vázlat egy ellenségkép történetéről I. (A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621.)* Aetas, 11. évf. (1995) 1–2. sz. 12–16.

³² Kraus: *Erdélyi krónika*, 116.

³³ A székelyföldi védelmi intézkedésekről: Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika, 1650–1750*. Budapest, 1992. 30–31.; Tüdősné Simon Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. (Háromszéki templomvárak)* Budapest, 1995. 41–44.

³⁴ Barcsai Ákos jelentésének melléklete, 1657. ápr. 27. In: *Erdély és az Észak-keleti háború*, II. 385.; A nemesség ellen izgatás miatt perbe fogott Gall Ferenc elleni tanúvallomások, 1657. júl. 8. In: Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár*. VI. Kolozsvár, 1897. 207–208.

³⁵ Nagy Szabó Ferenc: *Memoriale*. In: Mikó István (szerk.): *Erdélyi Történeti Adatok I.* Kolozsvár, 1855. 162.

³⁶ Petriyity Horváth: *Önéletírása*, 31–32.

³⁷ „mert ha publicálja Kegyelmed, az egész ország elfut.” Basa Tamás levele Barcsai Ákoshoz, 1657. aug. 3. In: *Documente privitoare la Istoria Ardealului*, 1938. 316–317.

A következő évben már több menekülési hullám is követte egymást. Márciusban a moldvai vajda elűzésére érkező tatár csapatok keltettek nagy riadalmat a keleti határvidéken, majd június végén a Lugos környéki falvak feldúlásának híre rettentette meg a lakosságot.³⁸ Erdélyben a pánikhangulat július második felében tetőzött. Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz intézett leveleiből kiderül, hogy miközben a főurak és a megyei nemesség egymásra mutogatva tétlenül várták a fejleményeket, már az ország belső területein is elkezdtek menekülni az emberek. A várt támadás azonban ekkor még elmaradt, s így augusztus első napjaira kezdett visszatérni a nyugalom. A Bodza-szoros megszállásának hírére azonban a tájékozottabb emberek már védtelennek ítélték az országot, s az addig várakozó állásponton lévőek is elindultak menedéket keresni.³⁹

Ezekben a napokban a tájékozottság mértéke rendkívül fontos tényező volt. A kormányzat által szervezett közös védelem hiányában az ország tájegységeire hullott szét, s ezek egymástól elszigetelten, jelentős fáziseltolódásokkal reagáltak a veszélyhelyzetre. Míg a Barcaság lakói számára augusztus 29-én a kán távozásával véget ért a háború, Szeben környékén még augusztus 30-án is gyanútlanul estek áldozatul a tatár portyázóknak a vásárra igyekvő szászok. Ennek ellenére mégis leginkább a szász városok hírhálózata kötötte össze az ország különböző pontjait, s ennek köszönhetően sikerült összehangolni a szászok viselkedését az ellenséggel szemben. A szászok ugyan szívesen részt vettek volna Erdély védelmében, de meglepve látták a nemesség tétlenségét, s így inkább Brassó példáját követve, a békés egyezkedésre és a rabok kiváltására törekedtek.⁴⁰

Azokon a helyeken, ahol a tájékozottság mértéke nagyon eltérő volt, a magatartásformák is végletesen különböztek. Az ország közepén fekvő Mezőség „rossz hírekbe belefáradt” parasztsága a sok hiábavaló futás után már nem hitt az ellenség közeledtéről szóló híradásoknak. Így amikor Barcsai a bodzai betörés utáni valóságos veszélyhelyzetben elrendelte a népfelkelést és a futást, sokan nem engedelmeskedtek hadba hívó parancsának, sőt egyes helyeken ellenséges hangulat támadt a kormányzó ellen. Ám annak ellenére, hogy a tatárok elkerülték ezt a vidéket, végül az itteni parasztok is elfutottak.⁴¹

A másik véglelet Gyulafehérvár jelentette. A kormányzati központ szerepét betöltő város, hol „elegyesleg” folytak „az szomszéd országokról az hírek”, sokkal élénkebben reagált a hadihelyzet minden változására. Talán itt támadt a legnagyobb riadalom már a Bodza-szorosbéli sáncok elvesztése után is. Amikor azután a helytartók is elhagyták a várost, a lakosság tömegesen menekült a fejedelmi székhelyről Szebenbe, valamint Zalatna és Abrudbánya felé a havasokba. „Hihetetlen mily páni remegéssel van itt mindenki eltelve! ezért a város is elhagyott. Isten irgalmazzon magasságából annyi myriád lelkeknek; kik jobb és balkezek közt sem tudnak választani” – írta Gyulafehérvár végnapjainak tanúja, Isaac Baisire udvari prédikátor. Gyulafehérvárt elhagyták polgárai, papjai és tanárai – köztük maga

³⁸ *Hidvégi Nemes János naplója*, 149.; Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 26. In: *Teleki Mihály levelezése*, 217.

³⁹ Bornemisza Kata levelei Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 20., 22., aug. 6. In: *Teleki Mihály levelezése*, 227–228., 230.; Haller Gábor levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 12. In: *Teleki Mihály levelezése*, 243.

⁴⁰ *Hidvégi Nemes János naplója*, 251.; Graff, Johann: *Siebenbürgische Ruin*. In: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgen*. II. Kiadta Kemény József. Klausenburg, 1840. 149–150.; Kraus: *Erdélyi krónika*, 316.; Brassó levele Szeben városához, 1658. aug. 8. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, XV/2. 1283–1284.; Segesvár Nagyszeben városához, 1658. aug. 26. In: *Székelly Oklevéltár VI. Kolozsvár, 1897. 217–219.*; Michail Goldschmidt brassói bíró levele Besztercéhez, 1658. aug. 27. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, XV/2. 1285–1286.

⁴¹ Bornemisza Kata levelei Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 7., 11. 20., okt. 3. In: *Teleki Mihály levelezése*, 237., 242., 248., 276.

Basire is. Ha nem is áll példa nélkül, de igencsak ritkán esett meg az erdélyi városok történetében, ami itt történt, amikor a veszély közeledtével egy fallal körülvett kulcsos várost a havasok menedékének kedvéért hagytak el lakói.⁴²

A legváratlanabb esemény mégis a jenői őrség reakciója volt. Jenő várának alig négy-napi körülrzés után történt feladásáról meglepő módon a török–magyar várháborúk történetét tárgyaló régebbi történeti irodalomban még említés sem nagyon található. Holott a vár feladása a kortársak számára is megdöbbentő gyorsasággal ment végbe. A Barcsai-féle békekövetség egyik tagjának beszámolója szerint „az hirt hallek Barcsaj Uram, kerde Barcsaj Uram, miczoda volna Jenöt, ugy mondt, az Fő Vezernek meg adtak, mely hir mindnyayunknak nem kinczin szomorusagot hozvan szivunkben, ez ily [híreknek] ... hitelt nem adhattunk, meg gondolvan Börös Jenőnekis mivoltat.”⁴³

Mivel nem is olyan rég még a többhetes védekezés után kapituláló helyőrségeket és várkapitányokat is – ha azok idegen származásúak voltak – sorozatosan árulónak bélyegeztek történelemkönyveink, úgy tűnik, mintha a jenőiekkel kapcsolatban még mindig e régi elfogultság kísértene. Az Erdély történetéről készült háromkötetes összefoglalás érintett fejezetének szerzője, Péter Katalin érthetetlennek tartja, Rákóczi miért végeztette ki a várat „a rettenetes túlerő pusztá látványára” feladó jenői tiszteket, s végül felteszi a költői kérdést: „Hogyan védték volna meg a várat?”⁴⁴

Mindennek fényében két dologra feltétlenül fel kell hívni a figyelmet. Egyrészt, mivel a védők helyzete előnyösebb, a várháborúk korában a támadó seregek szinte kivétel nélkül csak akkor kísérelték meg az ostromot, ha túlerőben voltak. Másrészt ez esetben nem egy gyöngye kis palánkvár, hanem Várad után az erdélyi végvár vonal második legjobban megerősített vára került harc nélkül török kézre. II. Rákóczi György uralkodása kezdetén Haller Gábor főkapitány vezetésével jelentős erődítési munkálatok folytak Jenő várban, aminek eredményeképpen a négysarokbástyás vár délkeleti bástyájának vonalát kiigazították, s az északkeleti kivételével a bástyákat kőborítással látták el. Haller még a Körösnek a vártól keletre fekvő szigetét is bekapcsolta a védelmi rendszerbe, s katonáskodó szerbeket telepített ide. 1654. augusztus 8-án már büszkén jelentette II. Rákóczi Györgynek: „Immár kegyelmes uram Isten áldomásából ugy vagyon megépítve csak addig is [a jenői vár], nem hiszem soha ilyen készüllettel lett volna; [...] Isten segítsége mellettünk lévén igen derekas ellenségőtől is alkalmas ideig nem félhetném, csak lennének emberek.”⁴⁵

A fejedelem gondoskodott erről is, így 1658 nyarán a török sereg érkezése előtt a vár nem látott hiányt katonákban. Krakko után itt bukkan fel ismét a fejedelem alvinci német zsoldosainak Konrád nevű kapitánya, s valószínűleg vele voltak Lengyelországból hazatért katonái is. Ide vezényelték több száz város, köztük Beszterce és Segesvár gyalogosait,

⁴² Baló László levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 11., Petki István levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 16., Kövér Gábor levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 10. In: *Teleki Mihály levelezése*, 225., 227., 242.; Isaac Basirius levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. aug. 12. In: Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történelemből*. Pest, 1867. 136–137. A gyulafehérvári polgárok már 1603-ban sem voltak hajlandók vállalni egy esetleges ostromot tapasztalt katonákból álló védősereg támogatása nélkül, és már akkor is inkább a menekülést választották. Erdősi Péter: *A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció szinterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598)*. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Budapest, 1997. Város és udvar című fejezet, 16–61.

⁴³ Németh: „*Ugyan ott Jenőnél*”, 68.

⁴⁴ Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora, 1606–1660*. In: Erdély története, II. Főszerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1988. 724.

⁴⁵ Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 319–320.; Haller Gábor levele II. Rákóczi Györgyhez, 1654. aug. 8. In: Erdélyi Történeti Adatok, IV. 106.

s a Zaránd megyei nemesek 200, valamint a Körös szigetén lakó szerbek 150 lovasa is a helyőrséget erősítette. Június végén a fejedelem katonáival kiegészülve a vár őrsége már több mint 1200 lovassal és gyalogossal vetett lest a gyulai törököknek. Így eléggé meglepő, hogy a várból harc nélkül kivonuló őrség csupán 350 főt számlált.⁴⁶

A nagyvezér hadának megjelenése előtt innen nem menekültek pánikszerűen a lakosok, sőt Jenő vált a környező vidék parasztjainak menedékévé. A török támadás fő célpontjának lakói a sokkal nyilvánvalóbb veszély árnyékában egészen az utolsó pillanatokig jóval magabiztosabban viselkedtek a külvilág felé, mint az erdélyiek. Ám az ostrom előtt hirtelen mégis tömegesen kezdtek menekülni Jenőből, s a távozó nőket és gyerekeket kísérve Rákóczi becslése szerint legalább 500 fegyverforgató személy is elhagyta a várat.⁴⁷

Az eseményekből világosan kitűnik, hogy önmagában sem a katonai tényezők, sem a tájékozottság mértékének vizsgálata nem adhat kielégítő magyarázatot az eltérő viselkedésformákra. Hiszen miféle katonai érv szól amellet, hogy a fejedelemség legjobban megerősített városai, Brassó, Szeben, Kolozsvár sorra meghódotlanak a kán előtt, ha a támadó sereg tulajdonképp alkalmatlan volt a módszeres ostromokra, s még a kisebb kastélyok és templomerődök jelentős részét sem bírta elfoglalni.⁴⁸ Megfelelő számú emberrel és kellő elszántsággal talán még Gyulafehérvárt is meg lehetett volna oltalmazni, bár védelmi rendszere sebezhetőbb volt a szász városokénál, mert egy 16. században emelt kapubarbakán és Bethlen Gábor két sarokbástyájának felépítése után nem folytatódott a város korszerű erősítéseinek kiépítése, s a 17. század közepén már középkori városfalai is sokhelyütt rossz állapotban voltak.⁴⁹ A Mezőségen lakó parasztok és a jeníiek egyaránt kései menekülése vi-

⁴⁶ A jení szerbekről: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 187.; a szász városok katonaságáról: Barcsai Ákos levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 11. In: *Teleki Mihály levelezése*, 225.; Kraus: *Erdélyi krónika*, 315.; az egyesített hadakról: Újlaky László és Thúry Mihály levelei Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 22. In: *Teleki Mihály levelezése*, 213–214.; a kivonuló őrség létszámáról: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 431.

⁴⁷ E magabiztosság jellegzetes példája Diószegi Kristóf jení lovashadnagy leveleinek visszatérő fordulata: „Félünk ugyan édes Sógór uram, de hála istennek meg nem ijedtünk.” Diószegi Kristóf levelei Teleki Mihályhoz, 1657. de. 14., 1658. ápr. 2. In: *Teleki Mihály levelezése*, 99., 159. A lakosság nehezen mozdult (Teleki Jánosné levele fiához, 1658. máj. 5. In: *Teleki Mihály levelezése*, 179.), a hangulat lassan mégis kezdett megváltozni, bár a vár alkapitánya, Újlaki László mindvégig igyekezett cáfolni az emberek meneküléséről szóló híreket (Újlaki László levelei Teleki Mihályhoz, 1658. ápr. 25., jún. 17. In: *Teleki Mihály levelezése*, 209.). Augusztus végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Jenőben megváltozott a közhangulat. „Sok embereknek úgy látom igen megváltozott az elméje. Bizony féltő, hogy [...] várszállás lenne, csak igen kevesen ne maradnánk, ha keményebb ember közöttünk nem léssen.” – írta ekkor Thúry Mihály Jenőről Telekinek. (1658. aug. 22. In: *Teleki Mihály levelezése*, 251.); Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 430–431.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 6. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. XXIV. Budapest, 1875. 558.

⁴⁸ B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 256–260.

⁴⁹ Collins, L. J. D.: *The Military Organization and Tactics of the Crime Tartars, 16th–17th centuries*. In: Parry, J. J. Parry–M. E. Yapp. (ed.): *War, Technology and Society in the Middle East*. London, 1975. 271–272. Hídvégi Nemes János elégedetten jegyezte fel naplójába: „Mindennyi sok pogányság is nem vette meg Bodolát, Prázsmárt, Hermányt és Szent Pétert, sőt csak meg sem hódotak Hermány és Szent Péter.” (*Hídvégi Nemes János naplója*, 251.); Gyulafehérvár védműveiről: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 96.; *Ballaban György naplója*. In: II. Rákóczi György esküvője. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette Várkonyi Gábor. Budapest, 1990. 40.; Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. In: Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 276–284. Igaz, 1603-ban még a kor-

szont arra mutat, hogy némely eseteket, például a lakosság reagálásának időbeli különbségeit az információáramlás egyenetlenségeivel sem lehet indokolni, elvégre Jenő lakosai cselekedetük előtt is régóta tisztában voltak az őket fenyegető veszedelemmel.

Szükségeseznek látszik tehát egy olyan megközelítés, ami elsősorban nem a közvetlen külső körülmények hatásait vizsgálja. Ennek egyik lehetséges módját a szociálpszichológia kínálja, amivel már a 20. század közepén a korábbinál jóval alaposabban lehetett leírni és elemezni a tömegek viselkedését. A második világháború élményei, a tömeges visszavonulások, menekülések nyomán nagy figyelem fordult e jelenségek felé. Ennek eredményeképpen Martha Wolfenstein természeti és civilizációs katasztrófák vizsgálata nyomán 1957-ben publikált könyve már áttekinthető vázlatot nyújtott a nagyobb csoportok pániknak nevezett viselkedéséről.⁵⁰

Eszerint meg kell különböztetni a lassan közeledő veszélyek (mint például egy árvíz) és a hirtelen bekövetkező katasztrófák által kiváltott viselkedésmódokat. Első esetben három fázisra lehet megkülönböztetni. A megelőző periódust, amikor az emberek főként kétféle, egymással szöges ellentétben álló magatartást tanúsítanak: egyfelől túlzottan félnek, másfelől még a veszély gondolatát is elutasítják. A következő, ún. kritikus periódust további három időszakra lehet bontani. Az első, sokk-időszakban a többség bénult tehetetlenségbe süllyed, s csak igen kevesen őrzik meg a hidegvérüket. A második fázisban tömegessé válnak a szélsőséges érzelmi megnyilvánulások, s kezdetét veszi a külső szemlélők számára – tévesen – rendezetlennek tűnő „pánik”, amikor mindenki csupán saját menekülését szem előtt tartva, összhang nélkül cselekszik. Csak a harmadik fázisban válnak általánossá az interakciók, ekkor kerül sor közös cselekvésekre, ekkor bukkanak fel a rögtönzött vezetők. A harmadik, ún. poszt-kritikus fázisban a tapasztalatok feldolgozása folyik, amikor az egyének és közösségek kialakítják viszonyukat a bekövetkezett csapásokhoz.⁵¹

Mindezt összevetve a fentebb leírt 1658-as példakkal, érdekes egyezések tűnnek fel. A kortársak beszámolóí alapján úgy tűnik, hogy II. Rákóczi György 1657. januári távozása után Erdélyben tipikus magatartássá vált a túlzottan tűnő aggodalom. A modell az ilyen viselkedés okának a büntudat érzését tartja, mivel a várható katasztrófa gyakran az egyén vagy a közösség büntetésének tűnik. Ha természeti csapások esetén ez a kapcsolat homályosnak és irracionálisnak látszik is, olyan bizonytalan kimenetelű hadivállalkozások esetén, mint a lengyelországi hadjárat vagy az Oszmán Birodalommal való szembeszállás, sokkal inkább racionálisnak tekinthető a megtorlástól való félelem.⁵²

---

szertől erődítések hiányában sem ítélték védhetetlennek a várost és a palotát Basta tábornok hivatásos katonái. Szamosközy István: *Erdély története*. Fordította Borzsák István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. Budapest, 1963. 310–312.

⁵⁰ Stoetzel, Jean: *La psychologia sociale*. Paris, 1963. 225–274. A szociálpszichológiai szempontok alkalmazása a történettudományban ma már korántsem új jelenség, számos területen folytak ilyen természetű kutatások. Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997. 89–92.; Wolfenstein, Martha: *Disaster: a psychological essay*. London, 1957.

⁵¹ Wolfenstein: *Disaster*, i. m.

⁵² Rákóczinak a lengyelországi hadjárat előtt a protestánsok sérelmeire és személyes sértettségére hivatkozó, egyházi segédlettel folytatott propagandája nem volt túl sikeres. Amellett, hogy a 17. század közepén a felekezeti propaganda már nem volt feltétlenül eredményes, a külpolitikai orientáció ingadozása és a fejedelem bizonytalan kapcsolata a lengyel politikai elittel meggátolta, hogy kellő időben ráhangolják a fejedelemség lakosságát a lengyelek elleni háborúra. Emiatt igen sok ellenérzés támadt a lengyel háborúval szemben. Lukács Zs: *Propaganda és közvélemény*, 69., 81. Lukács Zs. Tibor vélekedésével szemben azonban igenis fellelhetők a fejedelmi propaganda nyomai: Kornis Gáspár *feljegyzései*. Közli Szilágyi Sándor. Új Magyar Múzeum, 1860. 337–338.; Szalárdi: *Síralmas magyar krónikája*, 349.; Kárpáthy-Kravjánszky Mór: *I. Rákóczi Ferenc katolizálásának politikai vonatkozásai*. Budapest, 1940. 10–11.

Ennek párhuzamával, a veszély gondolatát elhárító magatartással viszont a jenőiek viselkedése mutat rokonságot. Erre utal az ideiglenes védelmi készülétek elhanyagolása, valamint a részegségbe torkolló mulatozások is, amelyek egészen a török sereg érkezéséig folytatódtak. A modell ezt a magatartást olyan emberekre tartja jellemzőnek, akiket épp a veszély feldolgozhatatlansága miatt zavarnak az elővigyázatossági intézkedések, amelyek személyes érintettségükre irányítanak a figyelmüket. Ezt az állítást Jenő várának helyzetével összekapcsolva, már felvázolható egy hipotézis, ami végül megmagyarázhatja a jenőiek meglepő viselkedését.⁵³

Jenő és Lippa várát a tizenöt éves háború során sikerült visszaszerezni a törököktől, de az Oszmán Birodalom sohasem volt hajlandó elismerni ezt végleges állapotnak, s e várak hovatarozásának kérdése megterhelte a fejedelemség és a Porta viszonyát. A várak lakói, akiknek háza, földje, vagyona a várak erdélyi birtoklásától függött, a végsőkéig ragaszkodtak a fejedelemséghez. Amikor 1616-ban Bethlen Gábor taktikai lépésként kénytelen volt lemondani Lippáról, a mindenre elszánt lippaiakat ostrommal kellett kiűzni lakóhelyükről.⁵⁴

Ez az eset precedenst teremtett a végeken élők kiszolgáltatottságára. Jenő évtizedekig szállka maradt a hódoltsági törökök szemében, s az erdélyi politikusok hajlottak rá, hogy a végváriak rovására rendezzék ezt a kérdést. Ez állandó létbizonytalanságban tartotta a jenőieket, amit II. Rákóczi Györgynek nagyon ügyesen sikerült felhasználni Rhédey elleni fellépésekor 1657 őszén. Az emberek valószínűleg úgy próbáltak együtt élni a fenyegetéssel, hogy igyekeztek kizárni tudatukból az erre vonatkozó tényeket. Rákóczi szerepvállalása is kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy a súlyos helyzettel járó felelősségvállalás terhet teljes egészében a fejedelem személyére hárítsák át. Amikor a lakosság a török sereg érkezésének előestéjén rádöbrent, hogy irracionális várakozásaikkal ellentétben a fejedelem sem mentesítheti őket helyzetük következményeitől, megkezdődött a menekülés. A távolból Rákóczi hiába bízta segítségével jenői tisztjeit, s hiába igyekezett minél jobban megközelíteni seregével a várat, hogy „szívet adjon nekik”, a közemberek ezt nem érzékelték, a tájékozottabb tisztikar tagjai pedig – állítólag a várban megjelenő kórtól sorra megbetegedve – nem voltak képesek megátolni a véderő jelentős részének távozását.⁵⁵

A következő kritikus időszakot a jelenlegi forrásadottságok mellett nem lehetséges a modell mintájára tagoltan vizsgálni. Órára, napra pontos feljegyzések híján csupán távoli összképet adnak a pánikról készült leírások. Az 1717-es tatár betöréssel összehasonlítva mégis ebben a periódusban a legszembetűnőbbek az eltérések. Hatvan évvel később számos olyan személyiség emelkedett ki a lakosság köréből, akik igen eredményesen szervez-

⁵³ Teleki Jánosné levele fiához, 1658. ápr. 19. In: *Teleki Mihály levelezése*, 173.; Thúry Mihály levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 22. In: *Teleki Mihály levelezése*, 251.; Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 434.

⁵⁴ A jenőiek kitartásának anyagi okairól: Újlaki László levele Teleki Mihályhoz, ápr. 25., Teleki Jánosné levele fiához, 1658. márc. 31., ápr. 4. In: *Teleki Mihály levelezése*, 156., 162., 177.

⁵⁵ Borsos Tamás, Bethlen portai követének véleménye Jenő ügyéről: „Mit kedvez önagsága, vagy egy ország egynéhány embernek Jenőbe, hogy egész Erdélyt füstöljék, rabolják el érlette?” In: Borsos: *Vásárhelytől*, 248.; a jenőiek Rákóczihoz vetett vakhitéről: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 434–435.; Rákóczi segítőkészségéről és a tisztek betegségről: II. Rákóczi György levele Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 13., II. Rákóczi György levele Újlaki Lászlóhoz, 1658. aug. 30. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 1 sz. 41., 1894/1. 42.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. aug. 30. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXIV. 558.*; Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 431.; a jenőiek magára hagyottságának érzéséről: Újlaki László levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 23., 25., Teleki Mihályné levele fiához, 1658. aug. 23., 25. In: *Teleki Mihály levelezése*, 253–254., 258–259.

ték meg és vezették harcba a parasztságot a Felső-Tisza vidékén. Az ehhez hasonló szerveződést 1658-ban elsősorban nem az akadályozta, hogy a természeti körülmények nem kedveztek a népi ellenállásnak, hanem az, hogy a kritikus szakasz harmadik fázisában igen kevés alkalmas, ambiciózus vezető tűnt fel. E különbség oka feltehetően az volt, hogy míg 1717-ben az ország lakossága már több mint három évtizede szenvedett a szinte állandó hadiállapottól, s a kuruc hadseregben sokan szert tettek haditapasztalatokra, az 1658-as török háborút megelőzően Erdély lakossága egy emberöltőn át békességben élt. Erre a különbségre hívja fel a figyelmet az is, hogy az aktív ellenállás példái – mint a gyergyói Gergely deák szárhegyi győzelme vagy Torockó megoltalmazása – többnyire a katonai szervezetben élő, hadakozásban járatosabb székelységhez köthetők. Ugyanakkor a szász Szeben tanácsa – noha kellőképpen el volt látva munícióval, s a városba menekült magyar nemesek és parasztok is készek voltak részt venni a védelemben – a tárgyalások mellett döntött, mert túlságosan nagyra vélte az ellenség erejét. A szászok esetében Johann Graf külön kiemelte a békés életmód szerepét városaik behódolásában.⁵⁶

Következtetések

Mindezekből arra a következtetésre juthatunk, hogy 1658-ban az általános vélekedéssel ellentétben nem egyszerűen a rendelkezésre álló erők elégtelensége szolgáltatta ki Erdélyt az ellenséges csapatoknak. Barcsai Ákos helytartó és a rendi ellenzék vezetői csupán a törökkel való megegyezés szükségességét tartották szem előtt, közben pedig szinte teljesen elhanyagolták az előkészületeket egy esetleges ellenséges betörés elhárítására. A kellő óvatossággal párosuló erélyes vezetés nélkül pedig még a rendelkezésre álló lehetőségeket sem tudta kihasználni az ország.

Emellett lett volna több esély a sikeres lokális védekezésre is, csakhogy erre a lakosság mentálisan nem volt felkészülve. Az erdélyiek jelentős része olyan elháríthatatlan bajnak tekintette az ellenség betörését, mint amilyenek a természeti csapásokat tekintik manapság. Erdély „katasztrófájának” egyik okát tehát épp abban lehet fellelni, hogy a tizenöt éves háború utáni békés évtizedekben a fejedelemség lakossága elveszítette vérrel szerzett tapasztalatait és ellenállóképességét háborús helyzet esetére.

Mindez természetesen aligha menti a „professzionális” végvári katonaság viselkedését, hiszen a történeteknek az ő esetükben sincs szorosan vett katonai oka. A második legerősebb végvár, Jenő védőinél a döntő pillanatokban bekövetkezett a teljes morális összeomlás, amire aligha lehet sok példát felhozni a magyarországi várháborúk történetéből. Összességében pedig feltétlenül hangsúlyozni kell az események lélektani vonatkozásait, melyek nélkül még a legegzaktabban kutatható hadtörténeti események sem érthetők meg mindig a maguk teljességében.

---

⁵⁶ Graff: *Siebenbürgische Ruin*, 151.

TÓTH GÁBOR

Kemény János történeti szavahihetősége

A 20. század végi és 21. század eleji történetírásunk I. Rákóczi Györgyről kialakított képe többé-kevésbé megegyezik. Történészeink többsége egyetért abban, hogy „I. Rákóczi György hatalmas magyarországi és erdélyi birtokaira alapozva egy dinasztikus államalakulat kiépítésére törekedett”,¹ s ennek rendelte alá kül- és belpolitikai tevékenységét. Ez alól az 1644–1645. évi, III. Ferdinánd német-római császár ellen indított Habsburg-ellenes hadjárata sem volt kivétel, mely hosszú külpolitikai tétlensége után első fellépése volt a nemzetközi politika színterén. A legfrissebb, a 17. század magyar történelmét összefoglaló munka² szerint a hadjárat eredményeit figyelembe véve sikeresnek mondható. Rákóczi sikereit³ nem a harctéren, hanem a tárgyalóasztalnál érte el. A Habsburg diplomácia engedékenységével Rákóczi György gazdasági és területi igényeinek kielégítésével elérte az Erdélyi Fejedelemség leválasztását a nyugati Habsburg-ellenes szövetségről, s megszüntette a Bécs ellen irányuló keleti diverziót.⁴ A hadjáratban személyesen részt vevő s évekkel később *Önéletírásában* visszaemlékező Kemény János a történetírásunk által sikeresnek beállított hadjáratot egyáltalán nem érezte sikeresnek, sőt ellentétes véleményről tesz tanúbizonyosságot művében. Természetesen Kemény János sem a linzi béke eredményeit kérdőjelezte meg, hanem Rákóczi György hozzáértését, szakértelmét. Véleménye szerint I. Rákóczi György 1644–1645-ös hadjárata sem tudta az 1621-es nikolsburgi békefeltételeknél jobb pozícióba juttatni az Erdélyi Fejedelemséget, aminek maga Rákóczi György volt az oka, aki – Kemény szerint – képtelen volt átlátni és helyesen felmérni a kedvező katonai lehetőségeket, a hadjárat kimenetelének szempontjából a lehető legrosszabb pillanatokban avatkozott be diplomáciai kezdeményezéseivel.⁵

Végül is melyikük látta valóságban a lehetőségeket, Kemény a katona szemszögén keresztül, vagy Rákóczi politikusként? Az események Rákóczit látszanak igazolni. Azonban Kemény János a hadjáratról kialakított álláspontját a hadjárat és a béke megkötése után legalább tizenhárom, tizennégy évvel később vetette papírra. Így ugyanúgy tisztában volt az

---

¹ Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Budapest, 2000. 56.

² Ágoston–Oborni: *A tizenhetedik század története*, i. mű.

³ A béke értelmében sikerült megerősíteni a királyi Magyarországon a rendi jogokat, engedélyezni a parasztság számára a szabad vallásgyakorlatot: temetők, templomok, harangok szabad használatát. I. Rákóczi György megkapta a Bethlen Gábor által is megszerzett hét vármegyét élete végéig, valamint Szabolcs és Szatmár vármegyéket a fiaira is örökíthette. Az előbb felsorolt javakon kívül saját vagyonát gyarapíthatta Tokaj várával, Tarcallal, Ecseddel, Nagybányával, Felsőbányával és a regéci uradalommal.

⁴ Ágoston–Oborni: *A tizenhetedik század története*, 55.; vö.: Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora*. In: Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története II. k.* Budapest, 1986. 708.

⁵ *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Budapest, 1959. 242., 258.

eseményekkel és azok következményeivel, mint tudományos történetírásunk. Mégis ellentét mutatkozik egyik történeti forrásunk interpretációja és a történeti szakirodalom más források felhasználásának a figyelembevételével felvázolt hipotézise között. Ez az ellentét fontos kérdések felvetését teszi szükségessé, s tanulmányom szempontjából az egyik, ha nem a legfontosabb az, vajon Kemény János önéletírási munkája történeti forrásnak tekinthető-e, ha igen, akkor milyen mértékben. Egyáltalán a narratív történetírás forrásértékű lehet-e a történettudomány számára? Sikerülhet-e korunkban működő történészeinknek a múltba látni és azt feltérképezni anélkül, hogy a jelen ne nyomja rá a bélyegét munkájukra?

Az emberiség történelmének megismerése során, annak feltárásához és megértéséhez a történész számára elengedhetetlen bizonyos kapaszkodóul szolgáló támpontok, azaz források, amelyek lehetnek tárgyi emlékek és írott források. Bár a tárgyi emlékek jelentősége sem lebecsülendő, a történészek az írott forrásnak nagyobb szerepet szánnak a múlt kutatásában. Az általános kérdést így is feltehetjük: a rendelkezésünkre álló források segítségével – természetesen a forráskritika figyelembevételével – megismerhetővé válik-e a múlt?

A posztmodern történetírás felfogása szerint nem. A rendelkezésünkre álló források valóságértéke ugyanis csekély, ráadásul nagy százalékban partikuláris szempontból világítják meg a múltat. További nehézséget jelent a múlt megszerkesztése a források alapján, azaz hogy a történészek által használt elsődleges források a múltnak már egyfajta interpretációját tartalmazzák, hiszen a források alapvetően mások elbeszélésein és magyarázatain alapulnak.⁶ Különösen igaznak bizonyulhat ez a narratív jellegű történeti források esetében, ahol a történelem egy bizonyos szegmensének interpretációja sok esetben nélkülözi az objektivitásra törekvő legcsekélyebb igényét is. A rendelkezésünkre álló források azonban akármennyire is bizonyos interpretációi a múltnak, ezek nélkül a tudományosságra törekvő történeti kutatásnak semmiféle lehetősége nem lenne a múltban történt események és azok jelentőségének a feltárására és megértésére, a történettudomány számára nélkülözhetetlen az „írott emlékezet”. Ily módon értelmét is veszti tovább boncolgatni a kérdést posztmodern történetiszemléleti felfogásban, mert az nagyon gyorsan elvezet – a 19. században Nietzsche által már felvetett elmélethez⁷ – a tudományos alapon nyugvó történettudomány létjogosultságának a megkérdőjelezéséhez.

Jómagam osztom a posztmodern történetírás azon elméletét, miszerint egy múlt, de több történelem létezik. Minél több nézőpontból, interpretációból közelíthetünk meg egy történelmi folyamatot vagy eseménysorozatot, annál közelebb juthatunk a múlt valós képének a felidézéséhez. Létezik persze olyan történészi álláspont is, mely a történettudomány legégetőbb problémájaként kezeli azt a jelenséget, amikor a múltnak egyszóval történelmi folyamatáról több interpretáció is fennmaradt. Mi alapján választhat, illetve válasszon a történész a múlt lehetséges verziói közül, melyiket helyezze a többi fölé?⁸

A narratív jellegű történeti források esetében a források szerzőinek mindegyike a saját szemszögén keresztül kívánja bemutatni korát és az események menetét, de csak ezért még

⁶ Gyáni Gábor: *Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban*. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 16–17.

⁷ Lásd: Nietzsche, Friedrich Wilhelm: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest, 1990. 27.: Nietzsche gondolatai szerint a történetírás az emberi emlékezés írásos formában való rögzítése, ami lehetőséget ad a múlt és a történelem manipulálására, ha a haszon és az érdekek úgy kívánja. – A múlt komolyan képes befolyásolni a jelent.

⁸ Lásd: Ricoeur, Paul: *Történelem és retorika*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4*. Budapest, 1998. 11.

nem lehet megkérdőjelezni történeti szavahihetőségüket, még akkor sem, ha azonos történelmi folyamatokat másképpen értékelték. Igaz ez Kemény János *Önéletírására* is, aki művében a saját szemszögén keresztül igyekezett bemutatni és megérteni, illetve megértetni a 17. századi Erdélyi Fejedelemség történéseit.

Kemény János Önéletírása

A mohácsi csatavesztés előtti magyar történetírás szellemiségét alapvetően az Antonio Bonfini nevével fémjelzett humanista műveltségű, latin nyelvű történetírási mód jellemezte. A Jagelló-kort követően a magyar prózának, beleértve a történeti munkákat is, egy új változata terjedt el, melyet összefoglaló néven az irodalomtörténet emlékirásoknak nevezett el. Az emlékirásoknak több megjelenési formája létezik, már az egykorú megkülönböztető elnevezések is erre utaltak. Gondoljunk csak a *diariumra*, melynek szerzője napról napra, esetenként hetente vagy havonta jegyezte le naptárba vagy valamilyen könyvecskébe az általa fontosnak tartott, főleg a vele történt eseményeket. A *memoár* és a *regestrum* már az összefüggő emlékirás műfajainak változata. Az előbbi jellegzetessége, hogy legalább két keltezés található a műben, a kezdés és az írás befejezésének időpontja; míg az utóbbi szerzője minden pontos dátumot feltüntet munkájában. Az író egész életét, külső és belső mozzanataira is kiterjedően tartalmazó munkát a szakirodalom önéletírásnak nevezi; amennyiben a munka nagyobb részben foglalkozik az író lelki életével, mint a külső eseményekkel, abban az esetben már nem önéletírás a műfaja, hanem vallomás. Fontos változatai még az emlékirásnak a végrendelet, a magamentség és az évkönyv is.⁹

Kemény János a 17. század második felében – nagy valószínűséggel tudatosan, de azért alapvetően sajátos körülményeiből adódóan – e prózai műfajok közül az önéletírást választotta gondolatainak rögzítésére. A Magyar Irodalmi Lexikon szerint a „klasszikus” önéletrajz a szerző „életének saját maga által történt leírása, melyben a hangsúly – szemben az emlékirattal – az író saját személyén, lelki-szellemi fejlődésén s az ezt elősegítő, illetve hátráltató tényezők ábrázolásán van”.¹⁰ Az önéletírás jellemző momentumai, hogy a személyiség, lelkiállapot döntő megformálásának, kialakulásának időszakát: a gyermek- és ifjúkor éveit a szerző mindig elég részletesen ábrázolja. Az idézett definíció is önmagáért beszél a narratíva és a történelem szerepéről az önéletírásban, melyek szorosan, de nem elválaszthatatlanul egymásba fonódnak. Kemény János művében sincs ez másképp, amely műfajválasztásából kiindulva narratív, hiszen saját szemszögéből történő visszaemlékezése nem is lehet más, ugyanakkor számos információval és bizonyítékkal vagy megerősítéssel szolgál történetírásunk számára az adott korról.

A témát kutató irodalmárok egyöntetűen egyetértenek abban, hogy az önéletírás szabályainak minden tekintetben megfelelő első munka magyar vonatkozásban Kemény János *Önéletírása*. Bitskey István a műfaj történetében korszakhatárról beszél, Kemény munkája nyitotta meg a barokk emlékirás fénykorát Magyarországon.¹¹

Az irodalom- és történettudomány jelenlegi álláspontja szerint Kemény János *Önéletírását*, valamint két másik munkáját, a *Ruina exercitus Transsylvanicit* és a *Gilead Balsam*

⁹ Kemény Katalin: *Erdélyi emlékirók I.* Erdélyi Múzeum, 1932. 190–191.; Emlékirókra vonatkozó irodalomtörténeti értekezést lásd még: Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei 1585–1750.* Mínerva, 1926. 120–166.; Bitskey István: *História, emlékirat, önvallomás.* In: Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században.* Budapest, 1987. 61–89.

¹⁰ Benedek Marcell (főszerk.): *Magyar Irodalmi lexikon* II. k. Budapest, 1965. 412.; lásd: *Kemény János Önéletírása és válogatott levelei*, 78–119.

¹¹ Bitskey: *História, emlékirat, önvallomás*, 79.

mumat tatár fogságának idején írta 1657–1659 között. Munkái közül életében egyedül a *Gilead Balsamuma* jelent meg nyomtatásban az 1659. esztendőben Sárospatakon Lorántffy Zsuzsanna támogatásának jóvoltából. *Önéletírása* nagyon sokáig csak kéziratos formában terjedt, ennek ellenére már a 17. század végén sokat forgatott munkának számított. Cserei Mihály forrásul használta történeti munkájához, de a 18. századi honismereti és irodalomtörténeti vonatkozású munkák mindegyike megemlíti Kemény irodalmi munkásságát.¹² Nyomtatásban először 1816 és 1817 folyamán jelent meg Romy Károly György *Monumenta Hungarica, azaz magyar emlékezetes írások* című munkájának második és harmadik kötetében.¹³ E kiadás forrásközlési módszereit már a 19. század derekán komoly kritikával illették; Szalay László szavaival élve Romy Károly György „gyarló másolatot” készített „ezer és ezer hibával”.¹⁴ A Romy-féle kiadás után negyven évvel jelent meg Szalay László gondozásában – a forrásközlés szabályainak immár teljesen megfelelő – második kiadás a *Magyar Történelmi Emlékek* sorozatban első, önálló kötetként. Szalay László abban a rendkívüli helyzetben volt, hogy az eredeti kéziratot még a kezébe vehette.¹⁵ Az ő észrevételeinek és leírásának köszönhetően rendelkezik a tudomány ma egyáltalán bármiféle információval az eredeti kéziratról. Eredetileg kis ívrétű papíroson 320 lapból állt a munka, de a lapszámozással több helyen probléma volt. Két darab tizenkettes sorszámú oldal volt, valamint a 100. és 101., a 111. és 112., a 285. és 286. számú oldal esetében egy oldal két lapszámmal volt jelölve. A 268. oldal után egyből – nyilván elírásból – a 279. oldal következett. A papír széle sok helyen megrongálódott: porhanyóssá vált és letöredezett. A nedveség olvashatatlanná tette a végleveleket. A 207. és 255. lap közötti része már akkor sem volt meg.¹⁶ A hiányt Szalay a Magyar Tudományos Akadémia 18. századi másolati példányából pótolta.¹⁷ Érdemes megemlíteni, hogy a 19. században a Nemzeti Múzeumban őrzött egyik töredékpéldány többé-kevésbé megegyezik az eredetiből hiányzó résszel. A Szalay-féle kiadás megjelenése után pár évvel az eredeti kézirat sorsára homály borult. Annyit még tudunk, hogy miután Szalay László visszajuttatta az Erdélyi Múzeum anyagába, onnan az író, Kemény Zsigmond vitte magával, ettől kezdve a kézirat „életére” vonatkozóan csak talál-

¹² Csabai István: *Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága*. Budapest, 1911. 39.; Nézhd: Bod Péter: *Magyar Athenas*. Budapest, 1982. 343–344.: „Megírta a maga életét, cselekedeteit születésétől fogva az 1655-dik esztendőig.”; vö.: Horányi Sándor: *Memoria Hungarorum*, 1776, 315.: „Descriptit quoque vitae suae acta inde a nativitate sua usque ad annum 1665 [bizonyára téves szám, korábban az életrajzában helyesen 1662 szerepel Kemény János halálaként] manuscriptum hucdam prostat, multamque historiae Transylvaniae si ederetur, accenderet lucem”; vö.: Benkő József: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediteranea dictus*, 1778, II. k., 293. A Kemény család ismertetésénél megemlíti Kemény János életrajzát, valamint több munkáját is.

¹³ *Kemény János, Erdélyország fejedelmének autobiographiája*. In: *Monumenta Hungarica* II. k. Összeszedte 's kiadta Romy Károly György. Pest, 1816. 1–188.; III. k. 1–272.

¹⁴ *Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása*. Kiadta Szalay László. Pest, 1856. VI.

¹⁵ Romy Károly György kiadása egy másolatban fennmaradt példány alapján került nyomtatásba; valószínűleg ez az a példány, melynek első lapján Jankovich Miklós pecsétje található, s amelyet Romy a Ráday család péceli archívumában talált.

¹⁶ *Kemény János*, VII.

¹⁷ Az eredeti kéziraton kívül a 19. század folyamán öt másolati példány létezéséről tudtak. A másolati példányokra vonatkozó irodalmat lásd: Csabai: *Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága*, 37–39.

gatni lehet. Az eredeti kéziratból mindösszesen töredékek maradtak fenn, melyeket jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.¹⁸

Kemény János *Önéletírásának* újbóli kiadására több mint egy évszázadot kellett várni, az ugyanis 1959-ben jelent meg V. Windisch Éva gondozásában a *Magyar Századok* sorozatban. Ez a kötet azonban az *Önéletírás*on kívül tartalmazza Kemény János levelezésének egy komolyabb válogatását is. Ugyancsak V. Windisch Éva szerkesztésében látott napvilágot 1980-ban a *Magyar remekírók* sorozatban Kemény János és Bethlen Miklós műveinek kiadása, mely tartalmazza Kemény János említett munkáját. V. Windisch Éva mindkét kiadásának alapjául a Szalay László által nyomtatásban kiadott munka szolgált, kiegészítve az eredeti kézirat töredékeivel.

Kemény János *Önéletírásának* történeti szavahihetősége

Kemény János erdélyi fejedelem mind kortársai – kivételnek számít Szalárdy János és Gyöngyössy István véleménye –, mind pedig az utókor által, beleértve történetírásunkat is, a magyar történelem eléggé vitatott, de nem eléggé megvitatott személyisége. Az általánosan elfogadott negatív kép kialakulásához nagymértékben hozzájárulhatott, hogy közel egyéves fejedelemségi időszaka alatt nem volt képes átütő eredményeket elérni és felmutatni. Kemény az Erdélyi Fejedelemség egyik legzűrzavarosabb, legsötétebb időszakában ragadta magához a fejedelemség kormányrúdját. A II. Rákóczi György által a pusztulás szélére sodort államalakulat élén Keménynek szűk mozgástere maradt elképzeléseinek megvalósítására: megmenteni Erdély szuverenitásának utolsó morzsáit s egyúttal a Bethlen Gábor kori Erdély szellemiségét. Az Erdélyt érő újabb megpróbáltatások érthetővé teszik Kemény kortársainak elkeseredettségét és a vele szemben megfogalmazott kritikákat. A Kemény személyiségét körüllegő negatív burkot tovább erősítette történészeinkben Kemény János történeti szavahihetőségének megkérdőjelezése. Deák Farkas álláspontja szerint Kemény János feláldozta történeti szavahihetőségét a hatalom oltárán.¹⁹ A múltat szándékosan elferdítő fejedelem képe alátámasztotta a már a kortársak által lefestett hatalomhahászó, emberileg is elítélhető személyiség sztereotípiáját.

Kemény történetírói szavahihetőségének igazolására az általam két legfontosabbnak vélt elemet választottam ki. Szeretném megvizsgálni tanulmányomban, hogy kinek és milyen céllal íródhatott az *Önéletírás*, lehetett-e Kemény munkájának szerepe fejedelemsé válogatásában. Továbbá a műben szereplő történeti párbeszéd – s ezek közül is leginkább a Pázmány Péterrel folytatott beszélgetések – keltették leginkább a történettudomány által felvetett aggályokat Kemény János történeti szavahihetőségével kapcsolatban, ezért másodsorban ezekre összpontosul figyelmem. Úgy gondolom, hogy a két kérdés alaposabb vizsgálata, valamint az eddig felállított hipotézisek újraértelmezése segíthet közelebb jutni a valós múlt megismeréséhez Kemény János történeti szavahihetőségének kérdésében.

A kortársaktól az irodalomtörténészeken át a historikusokig bezáróan mindenki egybehangzóan állítja Kemény János személyével kapcsolatban, hogy kiválóan értett a szavak forgatásának mesterségéhez tollal, illetve élőszóban egyaránt, ami egy jó politikus, jó diplomata nélkülözhetetlen fegyvertárát képezte. Tudatosan és okosan felhasznált szónoki ké-

¹⁸ Kemény János és Bethlen Miklós műve. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta V. Windisch Éva. Budapest, 1980. 1315–1316.

¹⁹ Deák Farkas: *Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról, s az erdélyi történetirodalom egyik kútforrásáról*. Budapest, 1886. 4–6.

pessége és tollforgató szenvedélye még érdekesebbé és bonyolultabbá teszi annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy mi célból, milyen célzattal és szándékkal íródott *Önéletírása*, s milyen olvasóközönségnek szánta e munkáját. E kérdésben a szakma már sokkal megosztottabb.

Deák Farkas álláspontja, melyet a 20. század közepéig a Szekfű Gyula nevével fémjelzett történetírói irányzat is magáénak érzett, politikai röpiratként minősítette Kemény *Önéletrajzát*, melynek egyetlen célja Kemény fejedelemségének, hatalomra kerülésének tudatos előkészítése érdekében a Rákóczi-család befekettése, ha kell, az események csúsztatásával, szándékos elferdítésével. Propagandaanyag jellegéből fakadóan a munka szélesebb társadalmi rétegek számára készült. Deák Farkas abból az ellentmondás-sorozatból indult ki, amely Kemény János munkája és a később fejedelemként írt levelezésében megfogalmazottak közt áll fenn. V. Windisch Éva véleménye szerint teljesen téves következtetést vontak le a Deák Farkas álláspontját osztó történészek. Windisch logikáját követve, miért írna bárki is, főleg a fejedelmi trón megszerzésére törekvő politikus olyan röpiratot, amellyel egyetlenegy „politikai pártot”, hatalmi tömörülést is képtelen lett volna a saját oldalára állítani, meggyőzni. Mert Kemény ezen írása a kortársakról írt negatív jellemábrázolásával, valamint a két Rákóczi Györgyről kialakított nem éppen hízelgő portréja folytán alkalmatlan volt erre. Rákóczi híveit Rákóczi György kedvezőtlen színben való feltüntetése, a császárpárti politikusokat Csáky Istvánról alkotott negatív értékítélete, míg a törökkel ujjat húzni nem merő politikát követő erdélyi politikusokat a török iránti különösen erős ellen-szenvével bősztette volna maga ellen. Kemény János ezzel a munkával nem támogathatta volna fejedelmi törekvéseit, sőt eddig elért politikai karrierjét is komolyan veszélyeztethette volna. Deák Farkas alapvetően nem a műfaj jellegét határozta meg rosszul, mert azzal Windisch Éva is egyetért, hogy politikai röpiratról van szó, hanem azt, hogy az kinek és milyen célzattal íródott. Egyrészt sokkal inkább az utókor, semmint kortársai számára, másrészt pedig saját magának készíthette visszaemlékezését. Ezzel eljutottunk a munka születésének motívumához, ugyanis Kemény bizonyítani akarta önmaga és az utókor számára is, hogy minden tekintetben alkalmas, megfelelő személyiség a fejedelmi trón betöltésére. A harmadik tényező az *Önéletírás* megalkotásában a válságos életszakaszba került Kemény számára, hogy egyszerű lehetőséget talált feszültségének oldására, levezetésére az írásban. Politikai érdeklődési köre, a korszak miliője, valamint műveltségének, nevelésének korlátjai és nem utolsósorban a források teljes hiánya határozta meg gondolatai rögzítésének formáját, az önéletírást.²⁰

A legfrissebb kutatások a feltett kérdésre Bartoniek Emma nevéhez kötődnek, közel három évtizeddel ezelőtt. Ő maga is Kemény János szavahihetősége felől közelít a témához. Kutatásai során arra a megállapításra jutott, hogy Kemény hadi, politikai és diplomáciai eseményekre vonatkozó leírásait a történettudomány elfogadhatja hitelesnek. Négyszemközi beszélgetései, mint például híres tárgyalása Pázmány Péterrel, azonban teljes mértékig abszurdak, a tudományos történetírás számára elfogadhatatlanok.²¹ Osztja azt a véleményt, hogy a mű szűk kör számára készült, nem véletlenül említi Kemény munkájának elején, hogy az „*kedves atyámfiaiának és gyermekimnek emlékezetül hagyására*” íródott.²² Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy ez az önéletírás műfajának bevett toposza volt.

²⁰ V. Windisch Éva: *Kemény János*. In: Kemény János önéletírása és válogatott levelei, 30–31.

²¹ Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975. 505.

²² *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*, 70.

Bartoniek egyetért azzal is, hogy e munka politikai iránytűt, sőt kimondottan azt a célt szolgálta, hogy Kemény az udvarban eltöltött évei alatt ért intrikák és vádaskodások alól tisztázza magát. Ebben sok igazság van, ugyanis Kemény az őt, illetve jellemét, cselekedeteit ért támadások történetét és a vele szemben megfogalmazott kritikákat jóval részletesebben ecseteli, mint más történeteket. Sőt gyerekkorát leszámítva szinte csak ilyen epizódok tömkelegéből áll össze önéletírása. A feddhetetlenségét, a Rákóczi-családhoz való hűségét megkérdőjelező események mélyen megragadtak emlékezetében, ezért emlékszik olyan pontosan mindenre évekkel későbbben is. Nem véletlen, hogy az 1644–1645. évi Habsburg-ellenes hadjárat sikertelenségéről olyan részletesen számol be. Bartoniek Emma álláspontja hasonlít a 19. században Deák Farkas által felvázolt Kemény-képhez, azzal a különbséggel, hogy Bartoniek szerint a Kemény által papírra vetett gondolatok nagy része megbízható, szavahihető.²³ Már ez is nagy változás Kemény János „történetírói” megítélésében a korábban kialakított képhez képest.

A múlt kutatása és értelmezése során sokszor elköveti az ember azt az alapvető hibát, hogy annak a kornak a szokásaiból, jellegzetességeiből, formáiból, struktúráiból kiindulva értelmezi a múltat, amelyikben él, azaz uniformizál. Tipikus példája ennek, hogy a múltban történt események vagy íródott források mögött mindig politikai indítékot vélünk vagy keresünk. Sok esetben igazolódhat a gyanú a politikai háttér meglétére, mely átszövi az élet minden területét, de nem mindig, nem minden esetben.

Személy szerint úgy gondolom, hogy pontosan a körülményekből, a kor légköréből (a 17. század második fele, II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, az Erdélyi Fejedelemség hadseregének tatár fogságba kerülése) adódóan nem lehetséges, hogy egy akkortájt gondolatait rögzítő politikus személyiséget, aki távol országától, fogságában is politikai aktivitást tud kifejteni, ne hassa át a politikai indíték. Még abban az esetben is, ha gondolatai rögzítésekor irányelvének nem a politika a fő mozgató rugója. Egyetértek azzal a véleménynel, hogy a munka kimondottan egy szűk társadalmi réteget célozott meg, s inkább már egy Kemény János utáni generációt, semmint kortársait. Bizonyítva látom ezt abban is, hogy Kemény János nem fejezte be művét. A történész szakma véleménye az, hogy nem volt ideje vele foglalkozni fogságából való hazatérése után. Nem volt ideje, mert fontosabb dolgokkal volt elfoglalva, tehát nem tulajdonított önéletírási munkájának olyan fontosságot, hogy azt azonnal megjelentesse s terjessze. Ha ezt a munkát olyan politikai iránytűnek szánta volna szerzője, ahogy Deák Farkas állította – melynek egyetlen célja az, hogy elősegítse Kemény János fejedelmi székbe jutását –, akkor szakított volna időt és pénzt rá egy olyan formátumú politikus, mint Kemény. Ettől persze még politikai iránytűnek kell tekinteni ezt a munkát, még hozzá azok számára, akik Kemény élete után nagy valószínűséggel az Erdélyi Fejedelemség politikai és gazdasági elitjébe fognak tartozni. Joggal gondolhatta saját családi múltja és saját politikai pályafutása révén, hogy ebbe a szűk körbe gyermekei is bele fognak tartozni.

A követendő politikai irányt is megmutatta, amely nem más, mint a jól bevált, Bethlen Gábor által követett út. A Bethlen Gáborról szóló rész egy „fejedelmi tükör”, mely megformázza az ideális fejedelmet Erdély élén. A két Rákóczi Györggyel foglalkozó fejezetben, melyet jobb szó híján „anti-fejedelmi tükörnek” nevezhetnénk, Kemény kifejti, milyen hibákba ne essen egy jó fejedelem. Nem szabad megfélekedni a híressé vált, Pázmány Péter szájába adott gondolatsorról sem, mely – véleményem szerint – a Bocskai István által Erdély számára kijelölt egyetlen lehetséges politikai utat jelölte meg követendő példaként.

---

²³ Bartoniek: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, 504–506.

Még egy ellenérvet állíthatunk szembe Deák Farkas véleményével, amelyet Kemény János önéletírásáról fogalmazott meg: Kemény *Önéletírása* túlságosan terjedelmes munka ahhoz, hogy Kemény politikai programjának egyszerű közvetítésére szolgáljon. Telis tele van az *Önéletírás* kétséget kizáróan tanulságos, de a fejedelmi trón megszerzésére vonatkozóan közömbös epizódokkal. Ilyen narratíva például, amikor többször is meglopják csata közben,²⁴ vagy amikor Bethlen Gábor kutyáit próbálja leszoktatni a trónszékben való alvásról.²⁵ A fejedelemség megszerzését elősegítő politikai program megfogalmazására és gyors terjesztésére sokkal inkább egy tömör, lényegre törő, áttekinthető, pontokba szedett munka lett volna megfelelőbb. Például egy levél, mely könnyen sokszorosítható és könnyen eljuttatható az Erdélyi Fejedelemségbe. Legalább két ilyen tartalmú levél születéséről tudunk. Az egyik 1658. április 10-i dátummal Bakcsiszerájban, tatár fogságban kelt. Kemény tollba mondta, huszonhat pontba szedve, röviden, hogy a katasztrófa szélén álló Erdélyi Fejedelemség milyen kül- és belpolitikát folytatva kerülheti el a végzetét, hogyan őrizheti meg önállósága utolsó morzsáit.²⁶ A levélben kifejtett gondolatok jól tükrözik Kemény elképzeléseit és a politikai lehetőségeket az Erdélyi Fejedelemség jövőjét illetően, bárki is kerüljön a fejedelmi trónra. A másik levél közvetlenül az erdélyi haderő fogságba kerülése után íródott a moldvai tatár táborban II. Rákóczi Györgyhöz és Erdély rendjeihez címezve. A levélben Kemény pontos utasításokat ad az erdélyi vezetésnek, Rákóczi Györggyel az élen, hogyan kerülhetők el, illetve mérsékelhetők a katonai katasztrófa külpolitikai következményei.²⁷

Ezen a ponton azonban ismét ellentmondásba botlunk: ha Kemény a Bocskai István és Bethlen Gábor által választott politikai utat javasolja az Erdélyi Fejedelemség leendő vezetőinek, irányítóinak követendő útként, ő maga fejedelemként miért nem ezt az ösvényt követte? A kérdés felvetése megkerülhetetlen, hiszen a Kemény János történeti szavahihetőségét megkérdőjelező történészek többségének ez az első kérdése. Véleményem szerint a kérdésben magában már ott rejtőzik félig-meddig a válasz. Az *Önéletírás*ban kifejtett politikai nézetek, többek között az Erdélyi Fejedelemség jövőjével foglalkozó gondolatok – miszerint, hogyan lehetne a katasztrófa szélére sodort fejedelemség önállóságának utolsó morzsáit megmenteni – szintiszta elmélet. Az események ismeretében, a nemzetközi és belföldi konstelláció kedvezőtlenlése, a gazdasági problémák lehetetlenné tették Kemény János számára, hogy fejedelemként az elméletét a gyakorlatba átültesse, a Bocskai István testamentumában rögzítetteknek eleget tegyen, s biztosítsa az Erdélyi Fejedelemség önállóságát a Magyar Királyság egykori területeinek egyesítéséig.

Kemény János *Önéletírás*ában Pázmány Péter szájába adva közvetíti az alábbiakban idézett gondolatot az Erdélyi Fejedelemség követendő külpolitikai irányáról. Bartoniek Emma pontosan ezt, illetve az ehhez hasonló párbeszédés formában megírt részek szavahihetőségét vonja kétségbe. Nézzük meg, pontosan miről is van szó: „Az említett Pázmány mondja vala egykor nála létemben: Átkozott ember volna, ki titeket arra készítetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugdalózzatok, míg Isten az kereszténységen másképpen nem

²⁴ Kemény János önéletírása és válogatott levelei, 98.

²⁵ Kemény János önéletírása és válogatott levelei, 152.

²⁶ Magyar Történelmi Társulat, 1882. 609–613.

²⁷ Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhöz és az Erdélyi Rendekhez. In: Kemény János önéletírása és válogatott levelei, 369–373.; vö.: Szalárdy János *siralmas magyar krónikája*. Budapest, 1980. 385–389. A két levél szövege szó szerint megegyezik, de a levélhez csatolt utóiratok két teljesen különböző álláspontot képviselnek. A Szalárdy munkájában található szövegben az áll: ha Rákóczi György nem hajlandó a Kemény által javasolt politikát követni, s nem lehet rábírnai annak elfogadására, Kemény János Rákóczi György fejedelemségből való elmozdítását javasolja a rendeknek. A másik levél utóiratában viszont Rákóczi-ellenes megnyilvánulások nem találhatók.

könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok: oda annak okáért adjátok meg, az mivel tartóztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, tudniillik római császárral, adományotok nem kell; az törököt töltsétek adományokkal; mert noha im látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, mígnen Erdélyben magyar fejedelem hallatatik florealni, azontúl mindjárt contempusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen.”²⁸ Kemény állítása szerint egy négy szemközti beszélgetés során hangzottak el az előbbi gondolatok.²⁹ A szó elszáll, az írás megmarad gondolatot követve nagyon nehéz forrásokkal alátámasztani Kemény állítását, ugyanis eddig az egyetlen, erről tanúbizonyságot tevő konkrét forrás magától Keménytől származik, amelyet viszont történetírásunk megkérdőjelez. Így nem marad más választásunk, mint a mérleg másik oldalát megvizsgálni. Egyfelől kideríteni, hogy Kemény János miért Pázmány Pétert használta szócsövének; másfelől megvizsgálni, mennyire össze- vagy nem összeegyeztethető Pázmány Péter külpolitikai nézeteivel, törekvéseivel a Kemény által szájába adott gondolat.

Hosszú, de nem lezárt kutatás után egyelőre azt kell mondanom, hogy a miertre a tudományos történetírás módszertana minden igényének megfelelő, biztos válasz nem adható. Amit viszont biztosan tudunk: Kemény János korának legmeghatározóbb magyar egyéniségei között tartotta számon Bethlen Gábor és Esterházy Miklós mellett Pázmány Péter esztergomi érseket. Ezt a három embert tekintette példaképének. Választását nagymértékben befolyásolhatta ez. *Önéletírásában* ezt a „triumvirátust” – kiegészítve idősebb Rákóczi Györggyel – gondolta az adott korszak azon formátumú történelmi személyiségeinek, akik egymás kortársaiként összefogva a legtöbbet tehették volna a Mohács előtti Magyar Királyság restaurálása ügyében. A krími tatár fogságban visszaemlékező Kemény tragédiaként élte meg, hogy az említett négy ember saját hatalmi aspirációi miatt képtelen volt megállapodni a feladat végrehajtásának módjában.³⁰ Erdély jövőjének biztosítása érdekében a Bethlen Gábor-féle koncepcióval azonosuló gondolatot Bethlen Gábor halála után is élő személy szájába kellett adnia. A fennmaradt két szóba jöhető személy közül pedig Esterházy Miklós álláspontja Erdéllyel kapcsolatosan köztudomásúan kizárja annak lehetőségét, hogy az ő szájába lehetett volna adni a szóban forgó gondolatokat.³¹ Ezzel el is jutottunk a kérdés második feléhez, Pázmány Erdély-politikájához. Három lehetséges válasz képzeltető el. 1. Pázmány olyannyira egyetértett a Bocskai testamentumában rögzítettekkel Erdéllyel kapcsolatosan, hogy valóban tőle származik a Kemény által szájába adott gondolatsor. 2. Erdély létéről, jogállásáról, külpolitikai orientációjáról véleménye közeledett a Kemény János által neki tulajdonított eszmerendszerhez, de így és ebben a formában soha nem hangzott el az idézet, ezt csak a szerző adta a szájába. 3. Abszurdítás, kitaláció az

²⁸ Kemény János *önéletírása és válogatott levelei*, 150.

²⁹ V. Windisch Éva Kemény bizonyíthatóan jó emlékezőtehetségében látja a garanciát arra nézve, hogy az *Önéletírásban* szereplő párbeszédék hitelesek, legalább gondolati tartalmukat tekintve; lásd: Windisch: *Kemény János*, 37.

³⁰ Windisch: *Kemény János*, 37.

³¹ Esterházy Miklós Erdéllyel kapcsolatos nézeteire lásd: Hajnal István (szerk.): *Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka*. Budapest, 1930. 123. sz. Esterházy Miklós álláspontja pontosan a fordítottja a Bethlen-féle erdélyi koncepciónak. Szerinte a török elleni harc során lehet Erdélyt felhasználni, s nem Erdély támogatja a királyi országrészt Béccsel szemben.

egész, hogy Szekfű Gyula szavajárásával éljek, hogy Kemény János „önéletrírási pletykáiról”³² van csupán szó.

Történetírásunk egyik régóta tartó vitája³³ folyik Pázmány Erdéllyel kapcsolatos politikájáról, melyben napjainkig sem született megnyugtató válasz. A korszakkal, Pázmánnyal foglalkozó vagy a kérdést csak részben érintő történeiszek többsége a harmadik válasz mellett érvel, s nem tekinti hitelesnek a Habsburg-udvarhoz hí egyházfőről Kemény által írottakat. Kisebbségi álláspontot képvisel Szilágyi Sándor,³⁴ Sík Sándor³⁵ vagy R. Várkonyi Ágnes,³⁶ akik szerint a feltett kérdésre az első válasz a helyes.³⁷ Sőt R. Várkonyi Ágnes szerint „nagy biztonsággal állítható”, hogy az 1627. december 28-án, Nagyszombaton keltezett, Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek címzett Pázmány-levél szóbeli üzenetét adta vissza Kemény János *Önéletrírá*sában.³⁸ Maga Kemény volt a levél kézbesítője. Ez magyarázat és válasz lehet Deák Farkas azon felvetésére,³⁹ vajon Pázmány vagy Kemény erről miért nem értekezett Bethlennel, vagy akár I. Rákóczi Györggyel, s miért nem maradt fent erről forrás. Ha elfogadjuk ugyanis R. Várkonyi Ágnes érvelését, akkor Pázmány igenis értekezett I. Rákóczi Györggyel a témáról, azonban az ügy politikai érzékenysége megkívánta a legszigorúbb biztonsági intézkedéseket, előrelátásokat, s így még kódolt üzenet formájában sem merte Pázmány papírra vetni ezen gondolatait.

Bár Fraknoi Vilmos monográfiáját követően napjainkig rengeteg résztanulmány jelent meg Pázmány Péterrel kapcsolatosan, a diplomata, a politikus Pázmány-képe kevésbé vívta ki a történészek érdeklődését. Mindenképpen le kell szögezni, hogy a romantikus történetírásunk által kialakított Pázmány-képet tovább kell elemezni. Megkérdőjelezhető az olyan álláspont, amely szerint Pázmány csupán a bécsi udvari politika vak kiszolgálója volt, ahogy az is, hogy Pázmány külpolitikai nézeteit kizárólag egyházi szempontjai határozták meg. A korábban feltett kérdésről azt kell mondanunk, hogy igenis összeegyeztethető a Kemény művében Pázmány szájába adott, Erdélyről és a török kérdésről kifejtett álláspont Pázmány hosszú távú külpolitikai célkitűzéseivel. Elég csak arra utalni, hogy az esztergomi érsek élete utolsó éveiben Esterházy Miklós nádor elképzelésével szemben teljes mellszéllességgel állt ki az Erdély független magyar állami fennállását védő békepolitika mellett.⁴⁰ Pázmánynak I. Rákóczi Györggyel folytatott levelezésében is találhatóak adatok arra

³² Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Történelmi tanulmány. Budapest, 1983. 275.

³³ A vita rövid összefoglalóját és a szakirodalmat lásd: R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában*. In: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Budapest, 1994. 38–39.

³⁴ Szilágyi Sándor: *Rákóczy és Pázmány*. Pest, 1870. 6–7.

³⁵ Sík Sándor: *Pázmány és Erdély*. Jelenkor, 2. évf. (1940) 19. sz. 5–6.

³⁶ Várkonyi: *Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában*, 56–57.

³⁷ A főbb Pázmányra vonatkozó szakirodalom: Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora I–II*. Budapest, 1868. Frankl monográfiája elfogult, ugyanakkor adatokban igen gazdag; vö.: Fraknoi Vilmos: *Pázmány Péter 1570–1637*. Budapest, 1886.; Sík Sándor: *Pázmány, az ember és az író*. Budapest, 1939.; Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Budapest, 1978.

³⁸ Várkonyi: *Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában*, 56–57.

³⁹ Deák: *Rövid észrevételek Kemény János önéletrírájáról*, 11.

⁴⁰ Fraknoi: *Pázmány Péter 1570–1637*, 260–261.; illetve Sík: *Pázmány és Erdély*, 6., valamint Windisch: *Kemény János*, 11.; vö.: Kornis Gyula: *Pázmány személyisége*. Budapesti Szemle, 239. k. (1935) 696. sz. 151–161. Vö.: Pázmány Péter levele Esterházy Miklós nádorhoz. 1631. február 7. Nagyszombat. In: *Pázmány Péter összegyűjtött levelei* (a továbbiakban: PPÖSz) II. köt. (1629–1637). Egybe gyűjtötte és sajtó alá rendezte Hanuy Ferencz. Budapest, 1911. 170–171.; valamint

nézve, hogy egyetért Erdély függetlenségével a török kiűzése, valamint az ország újraegyesítéséig.⁴¹

Érdeemes megemlíteni Deák Farkas álláspontját, aki nyelvészeti és tartalmi érvekkel bizonyítja, hogy Pázmány Péter nem tehetett olyan kijelentést, amelyet Kemény neki tulajdonít. Az ő logikája szerint ez a gondolat egy Erdélyben nagyon divatos és jól bevált frázis lehetett Bethlen Gábor avagy a Rákócziak idejében, mondatszerkezetileg, stílusát és tartalmát tekintve csak erdélyi ember agyában formálódhatott.⁴² Deák Farkasnak ebben teljesen igaza volt és van, mivel ezt a gondolatot és mondatot bizonyosan egy Erdélyben született, ott nevelkedett, igazi erdélyi gondolkodású személy, Kemény János írta le, aki egész életében a Bethlen Gábor-féle örökséget és szellemiséget képviselte, így a gondolat erdélyi megfogalmazása stilisztikailag és grammatikailag is érthető. Deák Farkas érvelése tehát nem állja meg a helyét. Sík Sándor is megvizsgálta stilisztikai szempontból a szóban forgó idézetet, ám ő Deák Farkassal pontosan ellentétes következtetésre jutott: „az egész beszélgetés íze, szókimondó őszintesége, az erő és a durvaság érintkező vonalán járó tömörsége és szemléletessége elutasíthatatlanul Pázmány legegységesebb stílusára vall, és szembeszökön ugrik ki Keménynek szürkébb, élettelen beszédéből”.⁴³

Talán sikerült alátámasztani azt a tényt, hogy Pázmány Péter esztergomi érsek Erdéllyel kapcsolatos politikája nem esik messze a Bocskai István testamentumában megfogalmazottaktól, az viszont forrás hiányában továbbra is csak hipotézis maradhat, hogy a Kemény János munkájában szereplő idézet valóban tőle származik-e. Véleményem szerint a lehetséges második válaszban rejlik az igazság, miszerint Pázmány Erdéllyel kapcsolatos külpolitikai elképzeléseiben megfoghatók a Kemény János által a szájába adott gondolatok, azonban a műben szereplő kontextusban ez sohasem vagy legalábbis nem ebben a formában hangzott el. Ettől még nem kérdőjelezhető meg Kemény történeti szavahihetősége.

Pázmány Péter levele I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. 1636. november 20. Nagyszombat. In: PPÖSz II., 735–736.

⁴¹ Először is lásd: Pázmány Péter levele II. Ferdinánd királyhoz. 1632. február 10., Pozsony. In: PPÖSz II., 245–246. E levél bizonyítja, hogy Pázmány Péter hosszú távú politikai célkitűzése, mint oly sok magyaré, a török kiűzése és az ország egységének helyreállítása. Pázmány az európai keresztény államok válságát az osztrák és spanyol Habsburgok hatalmi erőfölényével magyarázta, amely megbontotta Európa hatalmi egyensúlyát. Álláspontja szerint a katolikus országoknak, mint Spanyolországnak, Franciaországnak, Velencének, a német fejedelemségeknek és az osztrák Habsburg kormánynak a pápa támogatásával védelmi és dacsövetséget kellene kötnie, s együttes erővel a török ellen fordulnia. Az egymás közti ellentétek elsimítását tárgyalás útján kell megoldani, de csakis a török Európából való kiűzése után. Csak ezen gondolatrendszer ismeretében érthetők meg s illeszthetők be Pázmány levelezésében elhelyezett megjegyzései Erdélyre vonatkozóan. A megjegyzések összhangban állnak a független Erdély főnnállásával az ország újraegyesítéséig. Lásd: Pázmány Péter levele I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. 1634. március 21. Pozsony. In: PPÖSz II., 470–471.; Pázmány Péter levele I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. 1634. március 30. Pozsony. In: PPÖSz II., 477–478.; Pázmány Péter levele I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. 1636. november 20. Nagyszombat. In: PPÖSz II., 735–736.; Pázmány Péter levele I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. 1637. március 11. Pozsony. In: PPÖSz II., 757–758. Az érsek ezen leveleiben kifejti Rákóczi Györgynek, hogy semmiképpen ne forduljon szembe a Portával, mert német segítségben nem reménykedhet – a harmincéves háború leköti az osztrák erők javát a nyugati hadszíntéren –, és egyedül esélytelen szembeszállni a törökkel, s csak az ország vesztét okozná az. Ráadásul rámutat, hogy a korábbi osztrák próbálkozások Erdély megszerzésére és megtartására sorban kudarcba fulladtak, így Rákóczi jobban teszi, ha befizeti az adót, s fenn tartja a látszatot.

⁴² Deák: *Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról*, 10–11.

⁴³ Sík: *Pázmány és Erdély*, 5.

Talán nem is a szócsóként felhasznált személyen van a fő hangsúly, hanem az általa tolmácsolat elképzeléseken. Kemény *Önéletírásában* többször felmerül az alapprobléma, hogy a katasztrófa szélére sodródott Erdélyi Fejedelemség számára milyen külpolitikai lehetőségek maradtak: Bécs vagy a Porta. Az a gyanúm, hogy Kemény gondolatai rögzítésének pillanatában még nem tudta eldönteni, hogy az 1657. esztendő után kialakult új konstellációban melyik utat kellene választania az Erdélyi Fejedelemségnek. Egy volt biztos számára, hogy Európa nagyhatalmai, az osztrákokkal és a törökökkel az élen nem támogatták az erős, lengyel királyságot kezébe kaparintó Erdélyi Fejedelemséget. A szíve, meggyőződése, keresetény felfogása, a „*hostis naturalis*” kép az előbbi, a lehetőségek helyes felmérése, a realitás az utóbbi utat választotta volna. Mindenesetre a fogságából II. Rákóczi Györgynek, illetve az országgyűlésnek küldött levelei, valamint a Pázmány Péter szájába adott koncepció alapján arra kell következtetnünk, hogy elméleti szinten arra jutott, hogy a fejedelemség egyetlen lehetséges járható útja a Bocskai István és Bethlen Gábor által kitaposott ösvény. Fejedelemként, akárcsak II. Rákóczi György halála előtt, a német-római császárt választotta. Politikai koncepciójában az alapvető változás vagy úgymond fordulat V. Windisch Éva szerint az Erdélybe való visszatérés előtt állt be.⁴⁴

A tényekhez azonban hozzátartozik, hogy Kemény jó diplomatához méltóan fejedelemségének első pár hónapjában klasszikus hintapolitikát folytatott a két nagyhatalom árnyékában. Mind Béccsel, mind a Portával megpróbálta elismertetni fejedelemségét, ám az Oszmán Birodalom túl nagy árat kért érte. A fejedelmi szék elismeréséért az Erdélyi Fejedelemségnek teljes külpolitikai inaktivitásba kellett volna vonulnia, zálogképpen fiát kellett volna Isztambulba küldenie. Ez elfogadhatatlan volt Kemény számára, ami már önmagában kényszerpályára terelte a fejedelmet.

Alapvető kérdésünkre tehát a válasz: igen. Kemény János *Önéletírása* narratív jellege ellenére is a történetírás által felhasználható történeti forrásunk, melynek hitelességét semmiel sem lehet jobban megkérdőjelezni, mint a korszak számtalan más narratív történeti forrását.⁴⁵ Sőt Kemény János élete jelentős részét az erdélyi fejedelmi udvarban töltötte, aminek köszönhetően sokkal nagyobb rálátása lehetett az erdélyi fejedelmi udvar hierarchiájára, szerkezetére, belső életére, mint a többieknek. Közvetlen közlőként figyelhette meg a fejedelmi hatalom döntésmechanizmusait évtizedeken keresztül, így talán érthetővé válnak azon mondatai, melyek olyan udvari pletykákról és intrikákról tájékoztatják a mű olvasóját, amelyekről mások történeti munkájukban nem tesznek említést, vagy mert nem tudtak róla, vagy mert nem mertek írni róla, vagy esetleg nem tulajdonítottak azoknak elég jelentőséget. Kemény János azonban saját bőrén okulva Richelieu szintjére emelte diplomáciai érzékenységét, melyet a nemzetközi diplomácián kívül az erdélyi udvar belső életében is olyan kiválóan alkalmazott, hogy II. Rákóczi György uralkodásának az elejére az Erdélyi Fejedelemség megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen politikusa lett.

Bár alig több mint egyéves fejedelemsége politikai karrierjének már alkonyát jelentette, történetírásunk a fejedelmi tevékenysége és cselekedetei alapján ítéli meg őt mind a mai napig. Két nagyobb tanulmány⁴⁶ kivételével a szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozott

⁴⁴ Windisch: *Kemény János*, 43.

⁴⁵ A korszakra vonatkozó egyéb narratív jellegű történeti források: Kraus, Georg: *Erdélyi krónika*. Budapest, 1994.; Szalárdy János *síralmas magyar krónikája*. Budapest, 1980.; Bethlen János: *Erdély története, 1629–1673*. Budapest, 1993.; Cserei Mihály: *Erdély históriája, 1661–1711*. Budapest, 1983.; *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai, 1660–1664*. Budapest, 1985.

⁴⁶ Windisch: *Kemény János*, 5–66.; Persián Kálmán: *Kemény János fejedelemsége*. Kolozsvár, 1907.

Kemény János történeti szerepével. A személyével kapcsolatos kutatást pedig jelentős mértékben könnyíti, hogy a mai Magyarországon található a rá vonatkozó levéltári anyag nagy hányada a 19–20. század fordulóján nyomtatásban is megjelent a Magyar Történelmi Tár és a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain.⁴⁷ Mindazonáltal az erdélyi levéltárak átfésülése még újabb forrásokat tárhat fel. Ennek ellenére Kemény-monográfia eddig még nem született.

---

⁴⁷ Lásd a Magyar Történelmi Tár 1880., 1882., 1900. és 1901. évi számait, a Hadtörténelmi Közlemények 1892. évi számát.

SÜTTŐ SZILÁRD

Volt-e kettős uralom Magyarországon Kis Károly országlása idején?

Válasz Bertényi Ivánnak

Bertényi Iván professzor a hatvanéves Érszegi Géza előtt tisztelgő tanulmánykötet részeként megjelent írásában¹ korábbi érveit² részben megismételve, részben kiegészítve, illetve a jelen sorok szerzőjének a kérdésre vonatkozó véleményével³ polemizálva II. (Kis) Károly 39 napos (1385. december 31–1386. február 7.) országlását egyfajta „kettős uralom” koraként állítja be, mikor is az új király mellett a királynék – az 1382-ben formailag királlyá koronázott Mária, elsősorban pedig ennek anyja és gyámja, Kotromanić Erzsébet – a politikai hatalom részesei maradtak, illetve az ország irányításából részüket ennek megfelelően ki is vették volna. A magyar medievisztikában rendkívül járatos Bertényi professzor tudásával s következőképp általában vett szakvéleményével szembeni köteles és valóban indokolt tisztelet mellett is fenti elképzelését elfogadhatatlannak tartom, és a címben feltett kérdésre a magam részéről továbbra is határozott nemmel tudok csak felelni. Indokaim – az áttekinthetőség kedvéért pontokba szedve – a következők:

I. A „kettős uralom” elmélete mellett felhozott érvekkel kapcsolatos aggályok

I/1. A „tartózkodó” intitulatioiok

Bertényi Iván korábbi művében a „kettős uralom” egyik bizonyítékát Bebek Imre országbíró általa „tartózkodó”-nak nevezett *intitulatio*iban látja, vagyis abban, hogy „Bebek Imre a kettős uralom idején gondosan kerüli annak elárulását, hogy Károly vagy Mária országbírója-e. Még 1386. január 28-án – rányomott pecsét alatt – kelt ítéletlevelében is egyszerűen Bebek Imre ispán, országbírónak címezteti magát, s a kettős hatalom eldőltségig nem hajlandó sem Károly, sem Mária országbírójának mutatkozni, annak ellenére, hogy az udvari berkekben jártasak előtt többé-kevésbé valószínű, hogy ő Mária híve.”⁴ E feltételezés cáfolata megítélésem szerint már Bertényi Iván ezen művében megtalálható, hiszen két lappal alább ő maga is elismeri, hogy „Kis Károly halála után és Mária fogsága idején (amíg

¹ Bertényi Iván: *Beszélhetünk-e kettős uralomról hazánkban (II.) Kis Károly országlása idején?* (1385. december 31–1386. február 7.) In: Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005. 21–29.

² Lásd Bertényi Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században.* Budapest, 1976. 181–186.

³ Lásd Süttyő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával.* I–II. kötet, Szeged, 2003. I. kötet 107–111.

⁴ Bertényi: *Az országbírói intézmény,* 183.

Zsigmondot nem koronázták meg) Imre országbíró folytatta a korábban használt »tartózkodó« intituliációkat: oklevelei most is egyszerűen »iudex curie regie«-nek nevezik.⁵ Ráadásul nemcsak Kis Károly halála után, hanem megkoronázása előtt is gyakran találkozunk ezzel a címmegjelöléssel: például Szentgyörgyi Tamás országbíró 1385. május 8-áról,⁶ Kaplai János országbíró pedig 1385. október 13-áról⁷ keltezett okleveleikben nevezik magukat „iudex curie regie”-nek. Az ún. „tartózkodó” intituliációk jelensége tehát, minthogy igen csak gyakorinak mondható mind a kérdéses 39 napos periódus előtt, mind azután, megítélésem szerint semmiféle specifikummal nem bír az illető 39 nap történetére vonatkozóan.

Miután erre felhívtam a figyelmet,⁸ Bertényi Iván újabb írásában fentebbi érvelését azal kívánja finomítani, hogy a Károly halála és Zsigmond megkoronázása közti idők belpolitikai bizonytalanságára utal: „A XIV. századi országbírókról írt könyvem kérdéses fejezetében én azonban nem a Kis Károly halála előtti és utáni időszakot, hanem a Zsigmond hatalomra jutását megelőző és azt követő időszakot állítom szembe. II. Károly halálával a kettős uralom mint óvatosságra intő tényező valóban megszűnt, de a dolgok még távolról sem rendeződtek: 1386 elején két megkoronázott személy is tartózkodott a budai királyi palotában, 1386. február 7. után ebből ugyan csak egy maradt, Károly hívei azonban a délvidéken bosszúra szomjazva továbbra is hatalmon maradtak, sor került a Horváthi-Palisnai tábor felkelésére, ezt hamarosan követte Mária és Erzsébet fogságba esése, vagyis az akkor már egyetlen koronás király és gyámja kikapcsolódása a politikai események irányításából.”⁹ – Ez az érv azonban, amely tehát a „iudex curie regie”-vel megadott intituliációt az eddigiekkel szemben már nem a „kettős uralomhoz”, hanem a Kis Károly és Zsigmond koronázása közti bizonytalan belpolitikai helyzethez köti, még mindig nincs tekintettel azon – egyébként Bertényi előtt is ismert¹⁰ – tényre, hogy a „tartózkodó” intituliatio Kis Károly koronázásakor már egyáltalán nem számít újdonságnak: mint láttuk, Szentgyörgyi Tamás és Kaplai János is használták,¹¹ sőt mi több, már Szécsi Miklós országbíró okleveleiben találkozunk vele, méghozzá kiadott anyagban is, jócskán.¹² Bár a kérdés részletesebb vizsgálatot érdemelne, első megközelítésben mégis úgy tűnik, hogy a „tartózkodó” intituliatio gyakori megjelenése a jobb híján Mária uralkodásának nevezett, politikai bizonytalanságokkal terhes időszakhoz köthető. Szécsi Miklós országbíró ugyanis, aki – legalábbis a Nagy Lajos halálát közvetlenül megelőző időben – következetesen a hol díszesebb, hol egyszerűbb címmel említett Lajos király országbírójának és a pozsonyi ispánság honorbirtokosának

⁵ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 185. Bertényi Iván adatait ki is egészíthetjük, például: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 52541 és 60429, mindkettő 1386. október 13-áról keltezte.

⁶ *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonekeő*. (A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára.) I–XII. kötet. Pesten–Budapest, 1871–1931. IV. kötet: szerk.: Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső, Pesten, 1878. (a továbbiakban: Zichy IV.) 305.

⁷ Zichy IV. 309.

⁸ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 108. 565. jegyzet.

⁹ Bertényi: *Kettős uralom*, 23–24.

¹⁰ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 176.

¹¹ A feljebb említett eseteken túl lásd például: DL 52496 (Szentgyörgyi Tamás, 1385. március 22.); DL 52497 (Szentgyörgyi Tamás, 1385. április 13.); Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 239056 és DL 101922 (Kaplai János 1385. október 13.); DL 102379 (Kaplai János 1385. október 21.); DL 52505 (Kaplai János 1385. november 22.).

¹² Lásd például: Zichy IV. 240. (1382. október 13.); Zichy IV. 258–259. (1383. május 8.); Zichy IV. 269. (1383. október 13.); Zichy IV. 271. (1383. november 7.); Zichy IV. 277–278. (1384. március 28.); Zichy IV. 288–289. (1384. október 13.) stb.

címét („*iudex curie [serenissimi et magnifici principis,] domini Lodovici, Dei gratia [incliti] regis Hungarie [Polonie, Dalmatie etc.] comitatumque Posoniensem tenens pro honore*”) használja,¹³ Mária megkoronázása után¹⁴ lerövidíti *intitulatio*ját, és ettől kezdve jobbjára¹⁵ csak országbírónak („*iudex curie regie*”) nevezi magát,¹⁶ szakasztott úgy, mint utána Szentgyörgyi Tamás, Kaplai János és Bebek Imre.

Talán nem alaptalan annak feltételezése, hogy az uralkodó nevének gyakori elhagyása az országbírói *intitulatio*ból 1382 közepétől összefüggésben állhat azzal az akkoriban szél-tében elterjedt, alapvetően még az udvarhű báróktól is osztott nézettel, miszerint Mária királlyá koronázása csupán előrehozott királynékoronázás lett volna, igazi király pedig majd annak idején Mária férje lesz csak¹⁷ – de ez természetesen csupán igazolhatatlan feltevés. Bizonyos csak annyi, hogy a kortársak nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget az *intitulatio*tiok zömének ezen egyszeri, a fenti vagy más okból történt megváltozásának. Ez abból látható, hogy a Máriától elpártolt Szécsi Miklós után az országbírói méltóságba emelt Szentgyörgyi Tamás, a királynék egyik legkövetkezetesebb híve,¹⁸ változatlanul az uralkodó megnevezése nélküli, akkor már harmadfél éve megszokott országbírói címet használja, majd utána Kaplai János és Bebek Imre is; ez utóbbi azonban csak Zsigmond koronázásáig.¹⁹

E ponton akár le is zárhatnánk a tartózkodó *intitulatio*tiok kérdését, hacsak fel nem merülhetne a kétely, most már nem Bertényit idézve, hanem elméletéből kiindulva, az ő korábbi érvét úgyszólván visszajára fordítva: igaz, hogy Bebek Imre nem változtatott az országbírói címhasználaton, és oklevelezése e téren minden törés nélkül, simán illeszkedik

¹³ Például: DF 268881 és 281669 (1382. augusztus 16.); DL 33726 (1382. augusztus 23.); DL 77856 (1382. augusztus 26.); DF 200296 (1382. szeptember 2.).

¹⁴ Talán írnokeai figyelmetlensége miatt, talán egyéb okból 1382. szeptember 20-áról keltezett okleveleiben (DL 83395 és 60402) még a régi címmel szerepel: „*Nos, comes Nicolaus de Zeech, iudex curie domini Lodovici, Dei gratia regis Hungarie comitatumque Posoniensem tenens pro honore*”.

¹⁵ De nem kivétel nélkül: Szécsi Miklóstól való, Mária nevét tartalmazó 1383-as és 1384-es *intitulatio*tiokat említ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 176. 9. jegyzet; van ilyen Szentgyörgyi Tamástól is: DL 7160 (1385. július 16.).

¹⁶ A 12. jegyzetben említett eseteken kívül lásd még például: DL 52432 és 68266 (1382. október 13.); DL 6961 (1382. október 17.); DL 6872 (1382. október 21., pozsonyi ispáni címmel is); DL 42265 (1383. augusztus 31.); DL 7112 (1384. február 17.; az Országos Levéltár nyilvántartásában hibásan: november 23.) stb.

¹⁷ Ehhez lásd Süttő: *Anjou-Magyarország*, I. 19–26., különösképp pedig Monaci Lőrinc (Laurentius / Lorenzo de Monacis) sorait: „*Sic transire placet dum nubilis implet annos / Virgo thori; et Regem faciat Regina maritum*.” (Laurentii de Monacis Veneti Carmen, seu historia de Carolo II. cognomento Parvo rege Hungariae. In: *Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii chronicon de rebus Venetis* etc., kiadta: Flaminius Cornelius senator Venetus, Venetiis, 1758. 321–338., 326. 52–53. sorok.)

¹⁸ Személyéhez és politikai állásfoglalásához lásd Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 49., 61., 84., 97. és 117. 655. jegyzet.

¹⁹ Addig csak országbírói címmel („*Nos, comes Emericus Bubek, iudex curie regie*”) jelenik meg, ld. DL 52541 és 60429 (1386. október 13.); DL 77941 (1386. december 18.); az új király koronázása után viszont következetesen – az oklevél természete szerint ünnepélyesebb vagy egyszerűbb uralkodói címmel szereplő – Zsigmond országbírójának („*Nos, comes Emericus Bubek, iudex curie [serenissimi et magnifici principis,] domini Sigismundi, Dei gratia regis Hungarie [Dalmatie, Croatie etc., marchionisque Brandenburgensis ac sacri Romani imperii archicamararii etc.]*”) nevezi magát: DL 75558 és 95943 (1387. május 8.); DL 7275 (1387. május 31.); DL 42366 (1387. június 20. a bővebb címmel, Bertényi: *Kettős uralom*, 24. 11. jegyzet: hibásan DL 42336-os számmal); DL 75559 (1387. június 29.); DL 52556 (1387. augusztus 8.); DL 68280 (1387. október 13., Bertényi: *Kettős uralom*, 24. 11. jegyzet: hibásan DL 62280-as számmal).

a megelőző és rákövetkező korszak okleveles gyakorlatához, ám hátha épp ez a változatlanúság utal a „kettős uralomra”? Láttuk, hogy korábban, Nagy Lajos idejében Szécsi Miklós, később pedig, Zsigmond koronázása után Bebek Imre is az uralkodó nevét tartalmazó *intitulatiot* használtak, méghozzá egyszerűbb, nem örök érvényűnek szánt okleveleikben is: nem lehetséges-e tehát, hogy ha Kis Károly uralkodása idején nem találkozunk az országbírói címmegjelölésben az uralkodó nevével, ha Bebek Imre férfi király országlása idején sem változtatott a nőuralom idején szokásossá vált *intitulation*, ezzel valamiképp sejtetni kívánta, hogy az uralkodóváltást nem tekinti határozottnak vagy véglegesnek?

E feltevés mellett szemben két súlyos kifogás merül fel: a kevésbé jelentős azon fenti megfontolás, hogy az országbírói *intitulatiók* nemigen rendelkezhettek érdemi politikai töltettel, különben – mint láttuk – aligha lenne elképzelhető, hogy a lázadó Szécsi Miklós formuláján a feltétlenül udvarhú Szentgyörgyi Tamás ne változtatott volna.

A másik, a döntő, ami a „tartózkodó” *intitulatiókkal* kifejezésre juttatott ellenzéki beállítódást teljesen hihetlenné teszi, az pontosan az a tény, hogy ha az efféle *intitulatiók* valóban valamiféle ellenzéki beállítódást juttattak volna kifejezésre, akkor Bebek Imrének elemi érdeke lett volna más *intitulatiot* választani. Dobszóval nem lehet verebet fogni, és egy összeesküvő udvaronc nehezen találhatna ki nagyobb ostobaságot, mintsem hogy nyilvános oklevelekben adja tudtára mindenkinek, akit illet – és annak is, akit nem –, hogy személy szerint nincs teljesen megelégedve a rendszerrel. Márpedig Bebek Imre összeesküvő volt a javából: a február 7-i merényletnél a királynékkal, Garai Miklóssal, Alsáni Bálinttal és apjával, Bebek Györggyel együtt jelen volt,²⁰ és föltehetőleg részt vett annak kitervelésében is. A királygyilkosságot viszont tudvalevőleg nem hirtelen felindulásból kísérelte meg Forgács Balázs, hanem egy – ügyetlenül végrehajtott, de – gondosan előkészített merénylet²¹ során, aminek idejére az állítólag leánya menyegzőjére induló és búcsúzni szándékozó Garai Miklós népes kíséret élén érkezett a budai várba. Télvíz idején a familiárisok mozgósítása és Budára csődítése meglehetősen hosszadalmas lehetett, úgyhogy Bebek Imre országbírói kinevezése idején, január 13-a és 20-a között²² az előkészületek már bizonyára folytak. Ettől kezdve döntő fontosságú volt az összeesküvők számára, hogy a király bizalmát megnyerjék, mert ha Károlyban csak egy csöpp kétely marad, ha azon a végzetes február 7-én nem hajlandó Erzsébet királyné lakosztályába lépni, vagy legalábbis nem engedi szétszéledni olasz testőrségét, a merénylet megghiúsul. Kétségtelen tehát, hogy ha a legkisebb esélye is fennállt volna annak, hogy az uralkodó nevét nem tartalmazó országbírói címmegjelölés bizalmatlanságot ébreszt a királyban vagy szép számú magyar híve közül csak egyben is, Bebek Imre bevette volna Károly királyt az *intitulatióba*, sőt ha az arra vágyott volna, olyan cím- és jelzőorgiával, hogy alig győznénk fordítani.

²⁰ Erről lásd Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 117. 655. jegyzet. Esetleges félreértések elkerülése végett le kell szögezni, hogy Bebek Imre nem a királynak szurkolt: ez nemcsak abból következik, hogy a *Chronicon Estense* az árulókhoz sorolja („*praesentibus, et consentientibus atque ordinantibus ipsis Reginis, Domino Nicolao Comite Palatino, Episcopo Quinque-Ecclesiarum, Domino Georgio, Domino Aimerico, et quibusdam aliis proditoribus*” *Chronicon Estense, gesta marchionum Estensium complectens, ab anno 1101. usque ad annum 1354. per anonymos scriptores synchronos deductum, et ab aliis auctoribus continuatum usque ad annum 1393.* In: Muratori, L. A.: *Rerum Italicarum scriptores*. XV., Mediolani, 1729. 295–548., 512.), hanem abból is, hogy nem lépett közbe, amikor Forgács Balázs a királyra rontott, a nőuralom helyreálltával pedig karrierje töretlen maradt (Süttő: *Anjou-Magyarország*, I. 158.).

²¹ Erről részletesen lásd Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 111–126.

²² Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 158.

Ezt azonban nem tette; nyilván azért, mert senkit nem érdekelt, miként írja le egy perhalasztás élen, hogy ő az országbíró. Összességében elmondhatni tehát, hogy a „tartózkodó” *intitulatio*-k, melyek használatában sem Kis Károly koronázása, sem pedig bukása nem hozott változást, az állítólagos „kettős uralom” bizonyítékának semmiképp sem tekinthetők.

I/2. Mária királyné feltételezett részvétele az államkormányzatban

Bertényi Iván korábbi művében bizonyítékként kívánta felsorakoztatni elmélete mellett „azokat az 1386 januárjában Máriára utaló adatokat, amelyekből világosan kiolvasható, hogy Károly megkoronázása után kettős uralom jött létre: a Garai ligához tartozó, most is vezető pozícióban maradt híveik révén Mária és anyja nemcsak hogy most is tájékozódtak az államügyekről, de Mária közvetlenül is részt vett azok irányításában.”²³ Én ezt, tehát mind a királyné, e 39 nap alatt folytatott oklevelezésének igazoltságát, mind esetlegesen tényleg ekkor keletkezett okleveleik idevágó jelentőségét kétségbe vontam,²⁴ Bertényi azonban újabb munkájában újabb megfontolásokra támaszkodva is kitarított feltételezése mellett.²⁵ Lássuk tehát részletesen, mely oklevelekről van szó, és hogy egyáltalán bizonyítható-e a királyné oklevelezése ez időben!

Bertényi Iván 1976-ban három oklevéllel vélte alátámaszthatni Máriának az államügyek irányításában való részvételéről alkotott elképzelését: a DL 24690, DL 52517 és DL 52520 jelzetű oklevelekre hivatkozik.²⁶ Én a szóba jöhető oklevelek körét bővítettem, és két csoportra bontottam: az egyértelműen a kérdéses 39 nap valamelyikéről keltezettek,²⁷ illetve azokra, melyek keltezésénél csak a *terminus ante quem*t tudjuk megadni.²⁸ Az első csoportba három oklevél tartozik: Erzsébet királyné 1386. január 24-éről keltezett, a bécsi Erdődy-levéltárban²⁹ D 277-es jelzet alatt őrzött adománylevele;³⁰ valamint két további *donationales* Máriától: az egyik 1386. január 25-éről keltezve, melynek csak átírása ismert, ld. DF 249168 és DL 7188, a másik pedig 1386. február 5-éről, amelynek eredetije a DL 24690, átírása pedig a DL 7192-ben maradt fenn. A második csoportot megítélésem szerint öt oklevél képezi: három csak tartalmi átírásból ismert királynéi, tehát akár Máriától, akár Erzsébettől való perhalasztási parancs 1386. január 20-a előtről (DL 52517, DL 65804 és DL 60426), illetve Mária 1386. január 23-án már érvényben lévő *littere annuales*e (DL 7189), valamint Mária 1386. február 2-a előtt kelt ítéletlevele (DF 220030). Mivel Bertényi újabb munkájában új oklevelet nem, csak új szempontokat vonultat fel,³¹ így az eddigi ok-

²³ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 182.

²⁴ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 108–109.

²⁵ Bertényi: *Kettős uralom*, 24–27.

²⁶ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 182. 71. jegyzet és 184. 77. és 78. jegyzet.

²⁷ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 108. 567. jegyzet.

²⁸ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 109. 568. jegyzet.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv; Haus-, Hof- und Staatsarchiv; Archiv Erdödy, Urkundensammlung (a továbbiakban: ÖStA HHStA Archiv Erdödy).

³⁰ Az oklevél – szerintem hibátlan – kiadása: Varjú Elemér (szerk.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez. I. kötet: 1214–1457*. Budapest, 1908. (a továbbiakban: Bánffy I.) 379–380.

³¹ Bertényi: *Kettős uralom*, 24–27. Ennek során azonban Máriának a sági konventhez intézett, a korszakon kívül eső iktatási parancsát tévesen 1386. március 23-inak írja a helyes 1386. február 23-i helyett (Bertényi: *Kettős uralom* 25., vö. Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 594. szám, több átírással) – ennek azonban témánk szempontjából nincs jelentősége.

levelek képezik vizsgálatunk tárgyát. Lássuk mindenekelőtt tehát azt az egyetlenegy ezek közül, melyet Bertényi felhasznál, én viszont kihagyok: ez

a) a DL 52520

Bebek Imre ezen kiadványát, melyben az országbíró valóban átírja tartalmilag Mária királynő egy oklevelét, Bertényi Iván annak bizonyítására kívánta használni, hogy „Mária és anyja nemcsak hogy most is tájékozódtak az államügyekről, de Mária közvetlenül is részt vett azok irányításában”.³² Mivel azonban Mária ezen oklevelének keltezése sem a tartalmi átírás, sem pedig a meglévő eredeti³³ szerint nem 1386-os, hanem egyértelműen 1385. január 20-i, ezért én úgy láttam³⁴ – és úgy látom most is –, hogy ennek az oklevélnek a feltetelezett 1386-os „kettős uralomhoz” nincs köze. Maga Mária oklevele egy minden politikai felhangtól mentes, hétköznapi ügyben kelt: kállai nemesek egymás közti perében az alperesek kiskorú szavatosának bemutatását rendeli el 1385. Szent György-nap nyolcadára, hogy annak korát meg tudják állapítani. Bertényi Iván azonban újabb írásában abból kiindulva, hogy az ügy „Bubek Imre országbíró előtt folytatódott, s ő börtöközpre (1386. március 28.) rendelte el az imént nevezett kiskorú fél személyes előállítását”, azt a következtetést vonja le, hogy „az ügyben eljáró Bubek Imre a királynő intencióit követte közbenszóló ítéletével, ezért véltem úgy 1976-ban az országbírói intézmény történetéről írva, s valószínűsítem ma is, hogy a kettős uralomra vonatkozik.”³⁵

Én viszont abban, hogy 1385-ben Mária királynő – pontosabban az ő különös jelenléti bírósága, amely az üresedésben lévő országbírói szék elé tartozó ügyeket is tárgyalta³⁶ –, 1386-ban pedig az országbíró is tudni akarja, hogy az egyik peres fél mikorra éri el a nagykorúságot; tehát abban a jelenségben, hogy 1385-ben a Mária királynő nevében eljáró Alsáni Bálint pécsi püspök, 1386-ban pedig Bebek Imre is szeretne tisztán látni ugyanazon teljesen közönséges perben, továbbra sem vagyok képes semmi rendkívülit megfigyelni, az 1386. januári állítólagos „kettős uralom” bizonyítékát pedig végképp nem.³⁷

³² Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 182. (vö. 182. 71. jegyzet, valamint 184. 78. jegyzet).

³³ DL 52493; regesztái: Szentpétery Imre (szerk.): *A nagykállói Kállay-család levéltára*. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. kötet, Budapest, 1943. 1989. szám. (az illető regeszta Borsa Iván munkája); ennek javítása: Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 305. szám.

³⁴ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 109. 568. jegyzet.

³⁵ Bertényi: *Kettős uralom*, 27.

³⁶ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 82–83.

³⁷ A dolog lényegétől ugyan teljesen független, de azért mégis érdekes, hogy Bertényi Iván a per részleteiről mennyi téves dolgot ír le (Bertényi: *Kettős uralom*, 27.): szerinte Fejéregyházi László az, akinek a korát meg kell állapítani, holott Fejéregyházi az ügyvédje a szavatosnak, a kiskorú Ivánkaházi Lőkös fia Miklós fia Lászlónak, akinek a korára mindenki kíváncsi („*et inter Ladislaum filium Nicolai filii Leukus de Ivankaza, tamquam expeditorem dictorum Iohannis et Stanizlay [sic!] a tertia partibus, pro quo Ladislaus de Feyreghaz sine litteris procuratoriis propter eius puerilem etatem comparuit*”); szó sincs arról, hogy 1385-ben a kiskorú Lászlónak – aki tehát nem Fejéregyházi, hanem Ivánkaházi – nagykorúságához két év hiányozna, hanem azt olvashatjuk, hogy még két éves sincs („*in tam tenera etate constitutum fore, scilicet duorum annorum citra, ut nec causis suis in premissis procuratorem constituere, nec personaliter posset respondere*”); Bebek Imre a pert nem börtöközpre, azaz 1386. március 28-ára halasztja, hanem börtöközpre nyolcadára, tehát 1386. április 4-ére („*ad octavas diei medixsime [sic!] nunc venturas*”); végezetül pedig a DL 52520 nem 1386. február 5-éről, hanem 1386. január 24-éről kelteztetett („*duodecimo die termini prenotati / in octavis festi epiphaniarum Domini*”).

b) Az adománylevelek

Rátérve a királynék azon okleveleire, amelyek egyértelműen Kis Károly uralmának valamelyik napját tüntetik fel keltezésként, szembetűnő, hogy mind a három adománylevél. Minthogy a középkori *donatio*k keltezése – mely lényege szerint a jogi aktus, tehát az adománytétel hatályát jelezte – amúgy sem esik szükségszerűen egybe az adományokról készült oklevél kiállításának idejével,³⁸ így eleve problémás lenne ezeket a feltételezett „kettős uralom” idején megvalósuló királynéi oklevelezés bizonyítékaiként felvonultatni; az pedig szerfölött megnöveli e királynéi kiadványok antedatálásának valószínűségét, hogy mindhárom adományról adott oklevelet Kis Károly is, méghozzá – részben a keltezésből is láthatóan – a királynéknál korábban. Erzsébet királyné 1386. január 24-i keltezéssel kiadott oklevele a formulás részekről eltekintve szóról szóra megegyezik II. Károly ugyane napról kelt, szintén Bécsben őrzött oklevelével;³⁹ Mária királyné 1386. január 25-i keltezésű *donatio*ja tárgyában Károly e napon már a sági konventhez intéz iktatási parancsot;⁴⁰ Mária február 5-éről keltezett adománya ügyében pedig a jászói konvent január 28-án már az iktatást is elvégezte – Károly parancsára.⁴¹ Lényeges, hogy Mária csak Károly bukása után ad iktatási parancsokat fenti adományozásaihoz: a január 25-éről keltezett február 23-án,⁴² a február 5-ihez pedig február 19-én.⁴³ Nyilvánvaló tehát, hogy a királyi és királynéi oklevelek nem egymástól függetlenül keletkeztek, hanem Mária és Erzsébet utólag, minden valószínűség szerint a hatalom visszaszerzése után adtak okleveleket Kis Károly korábbi adományairól; és ha az a nehezen elképzelhető eset teljes biztonsággal nem is zárható ki, hogy a királynék titokban már február 7-e előtt kiállították a kérdéses adományleveleket, témánk szempontjából ennek nincs jelentősége, hiszen – mint láttuk – az adományok ténylegesítésére, azaz iktatási parancs kiadására részükről csak Károly uralmának megdöntése után került sor. Márpedig valamiféle titkos, a nagyon is esetleges jövőben realizálható adomány – feltételezett! – kibocsátása semmi esetre sem minősíthető az államügyek irányításában való részvételnek.

c) Mária és a „némely királynéi birtokainkat” kifejezés

E helyütt külön ki kell térni Mária királyné feljebb tárgyalt oklevelei közül az 1386. január 25-i keltezésű adománylevelre,⁴⁴ mivel Bertényi Iván az ebben található „némely királynéi birtokainkat” (*„quasdam possessiones nostras reginales”*) kitételnek különös jelentőséget tulajdonít. Minthogy Károlynak ugyane napon kelt, a sági konventhez ugyanazon adományosok érdekében intézett iktatási parancsa⁴⁵ ugyanazon birtokokat egyszerűen a „némely birtokainkat” (*„quasdam possessiones nostras”*) szavakkal említi, az eltérő kifejezésekből Bertényi az alábbi következtetést vonja le: „Az, hogy a felsorolt, Franknak adott birtokot (sic!) Mária oklevelezésében királynőiként, II. Károlynál királyiként szerepelnek mindenképpen az illető birtokok tulajdonjogát eltérően minősítő minősítés, s ha úgy tetszik ezzel megfigyelhető a Süttő által megkívánt önálló politikai vonal ...”⁴⁶

Mármost túl azon, hogy – mint láttuk – Mária ezen adománylevele alighanem február 7-e után kelt, s így a „kettős uralom” vonatkozásában eleve híjával van a bizonyító erőnek,

³⁸ Erről lásd több példával Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 207–218.

³⁹ ÖStA HHStA Archiv Erdödy D 277 és D 278; kiadásai: Bánffy I. 379–380. és 378–379.

⁴⁰ DF 249168 és DL 7188, illetve DF 266400.

⁴¹ DL 24690, DL 7192 illetve DL 7190.

⁴² DF 249168, DL 7188, DF 266400.

⁴³ DL 7192.

⁴⁴ DF 249168 és DL 7188.

⁴⁵ DF 266400.

⁴⁶ Bertényi: *Kettős uralom*, 25.

még a kérdéses „*possessiones nostras reginales*” kifejezésről is valószínűsíthető, hogy azt az oklevél – elveszett – eredetije nem tartalmazta, hanem csak későbbi *interpolatio* révén került a szövegbe. Erre utal mindennek előtt az, hogy ez a fajta birtokmegjelölés tudtommal teljesen magában álló Mária oklevelezésében Zsigmond koronázása előtt. Igaz, hogy Mária királynővel kapcsolatban a „királyi” és „királynéi” jelzők a korszak okleveles gyakorlatában – beleértve magának Máriának a kiadványait is – meglehetősen összevisszaságban tűnnek fel,⁴⁷ de ez alól kivételt képeznek a birtokjogra vonatkozó jelzős szerkezetek: itt csakis „királyi” jogáról beszél Mária.⁴⁸ Mivel a tárgyalt esetben sem valamiféle ősi királynéi birtokokat adományozott el – hiszen Károly király ugyanezekről adományt téve ezeket egyszerűen a magáénak mondja –, felvetődik a kérdés, hogy Mária ez egyszer miért használta volna a „némely királynéi birtokainkat” kifejezést. Ha titokban adta volna ki oklevelét január 25-én – ami éppen nem valószínű –, vagy ha éppenséggel nyíltan konfrontálni akart volna e napon Károllyal – ami, mint feljebb, a „tartózkodó” *intitulatio*kkal kapcsolatban láttuk, jóformán kizárható –, az lett volna természetes, ha királyi birtokának nevezi az eladományozott jószágokat, mint tette ezt február 5-éről keltezett adománylevelében,⁴⁹ vagy egyszerűen sajátjának mondja őket, mint Erzsébet anyakirályné is január 24-éről keltezett, Károlyéval szó szerint megegyező adományában.⁵⁰ Ha pedig valóban Károly bukása után lett antedatálva az oklevél eredetije, amikor – úgyszólván – rövid ideig tartó maszkulin örület söpört végig a kancellárián, aminek során például nemcsak hogy „a király úré”-nek nevezték Mária parancsát, hanem még grammatikailag is hímneműsítették a királynőt,⁵¹ szinte elképzelhetetlen, hogy királynőinek írtak volna Mária oklevelében valamely királyi jószágokat.

Honnan származik tehát a „*possessiones nostras reginales*” kifejezés? Minden bizonynyal az oklevelet 1405-ben átiró Zsigmond kancelláriájából, amelynek praxisa szemernyi kétséget sem hagyott afelől, hogy Máriában nem királynőt, hanem csak királynét lát. Ennek jeleként például Mária amúgy is lassacskán megfogyatkozó⁵² ünnepélyes *privilegiumaiból* a királyné uralkodói éveinek számát – amelyek koronázásától számítva meghaladták volna Zsigmondét – Kanizsai János főkancellár vagy elhagyta,⁵³ vagy pedig éppenséggel Zsigmondéihoz igazította.⁵⁴ Ehhez a gyakorlathoz természetesen illeszkedett az a jelenség is, hogy a „királyi” jelző eltűnt Mária okleveleiből: a „*possessionem nostram regalem*”⁵⁵ vagy „*castrum nostrum regale*”⁵⁶ kifejezések a királyi oklevelek sajátjai lesznek, Mária pedig

⁴⁷ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 21–24.

⁴⁸ Például „*possessiones nostras regales*” (Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budaë 1829–1844. tomus X. volumen 3. [1838.] 309.); „*nostrum ius regium*” (DL 89523); „*manus nostras regias*” (DF 261424, DL 42350); „*castrum nostrum regale*” (DL 7196) stb.

⁴⁹ DL 24690 és DL 7192.: „*quandam possessionem nostram regiam*”.

⁵⁰ ÖStA HHStA Archiv Erdödy D 277: „*quandam possessionem nostram*”.

⁵¹ Mindkét eljárás a Forgács Balázsnak kiadott, február 28-i adománylevelében (DL 58652): a kancelláriai jegyzet felül „*Propria commissio domini regis*”, a pecsét alatt pedig „*Propria [commissio domini r]egis et r[elatio Nicolai de G]jara palaftini*” formában áll; a Mária nevében szóló szövegben pedig egy helyütt a „*nosque, quem*” szavak olvashatók.

⁵² Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 28.

⁵³ 1388. október 29.: DL 65807; 1388. október 29.: DL 87585; 1388. november 22.: DL 7357; 1388. november 22.: DL 7427; 1388. november 30.: DL 87586.

⁵⁴ Így például 1388. június 22-én (DF 254817), illetve 1388. október 29-én (DL 24692), amikor Mária már – névleges – uralkodásának hatodik, illetve hetedik évében járt, okleveleit második uralkodói évéből keltezték, vagyis Mária éveit Zsigmond 1387. március 31-i koronázásától számították.

⁵⁵ Pl. DL 7294 (1387. augusztus 6.).

⁵⁶ Pl. DL 7388 (1388. április 28.).

vagy egyszerűen „birtokunkat”,⁵⁷ illetve „várunkat”⁵⁸ ír, vagy pedig a királynéi jelzőt hozzátéve a tárgyalat formulát használja: „*possessionem nostram reginalem*”⁵⁹ vagy „*possessiones nostras reginales*”.⁶⁰ Föltételezhetően tehát e tendenciákhoz illeszkedve módosították Mária tárgyalat oklevelének átírása során az eredetit, s született meg az 1386. január 25-ére datált „némely királynéi birtokainkat” kifejezés.

d) A királynéi perhalasztási parancsok

Bertényi Iván, aki szintén nem zárja ki az adománylevelek antedatálásának lehetőségét,⁶¹ a királynéi oklevelezés igazi és döntő bizonyítékát azon három, feljebb említett királynéi perhalasztási parancsban látja, melyek mindegyikére 1386. január 20-i keltezésű oklevelekben hivatkozik Bebek Imre országbíró.⁶² Indoklása során hangsúlyozza, hogy „Bubek Imre *hozzá intézett királynői parancsra*”⁶³ (kiemelés Bertényinél) halasztja el a kérdéses pereket, majd megállapítja (a kiemelések Bertényi Ivántól származnak): „Nyilvánvaló, hogy a királynői perhalasztó parancsot az országbírói oklevél kiadása (1386. január 20.) előtt adták ki. De mi a »*terminus post quem*«? Süttő szerint ez nem állapítható meg, csak a »*terminus ante quem*«. A kulcsszó, ami Süttő véleményével szemben mégis megállapíthatóvá teszi a »*terminus post quem*«-et, a »*nobis*«, azaz annak hangsúlyozása, hogy Bubek Imre országbírónak adták a királynői parancslevelet. Bubek Imre az 1386. januári (vízkereszt nyolcadi) perszak közben vette át az országbírói tisztséget. Ez azon kevés állítás egyike, amelyben mindhárman (jómagam, Engel Pál és Süttő Szilárd) egyetértünk. Így már csak Bubek Imre tisztségbe lépésének a dátuma után történhetett a *királynői* (vagy a »*reginalis*« magyarban kétértelmű jelentése révén talán *királynéi*, ez utóbbi esetben tehát Erzsébet nevében kelt) perhalasztó parancs kézbesítése, vagyis mindenképp II. Károly előző év utolsó napján való megkoronázása után.”⁶⁴

Mire alapítja azonban Bertényi Iván azon elképzelését, hogy a kérdéses királynéi perhalasztási parancsot személyesen Bebek Imréhez intézték? Az országbíró mindhárom oklevelben „*de reginali litteratorio mandato [...] nobis allato*”, azaz „nekünk bemutatott (szó szerinti fordításban: előnkbe hozott) királynéi parancsra” halasztja el az illető pereket. A – mellesleg teljesen szokványos – formula ennyit mond, és nem többet. Nyilvánvaló, hogy az országbírónak bemutatott parancslevél címzettje vagy legalábbis egyik címzettje az országbíró volt, de egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a parancslevél tartalmazta Bebek Imre országbíró nevét. Sőt Bertényi Iván érvelése lendületében mintha figyelmen kívül hagyná azt a nyilván általa is ismert tény, hogy a bírói szervekhez intézett parancsok általában – legalábbis a késő Anjou-korban – nem tartalmazták a parancslevélben megszólított bírák nevét, minthogy az országbíró vagy nádor kiléte teljesen közömbös volt az elrendelt perbeli cselekmény foganatosításánál. Kivétel természetesen akad,⁶⁵ de az esetek többségében

⁵⁷ „*nostram possessionem*” (DL 7299, 1387. augusztus 6.).

⁵⁸ „*castrum nostrum*” (DF 248548, 1387. július 13.)

⁵⁹ DL 32705 (1388. június 11.).

⁶⁰ DL 71897 (1387. december 6.).

⁶¹ Bertényi: *Kettős uralom*, 25.

⁶² Tehát a DL 52517, DL 65804 és DL 60426 jelzetű oklevelekről van szó: Bertényi: *Kettős uralom*, 26., 17. és 19. jegyzet.

⁶³ Bertényi: *Kettős uralom*, 25.

⁶⁴ Bertényi: *Kettős uralom*, 26.

⁶⁵ Például Erzsébet királyné 1385. május 25-én kimondottan Garai Miklós nádornak vagy bírói helyettesének („*Vobis, magnifico viro, domino Nicolao de Gara, regni nostri palatino vel vices vestras in iudicatu gerenti*”) parancsol ítélkezést (DF 248157).

a parancslevél *inscriptio*ja csak a tisztségnek vagy tisztségeknek és nem a tisztségviselőnek vagy tisztségviselőknak a nevét adja meg. Így például 1384. augusztus 24-én Mária királynő általánosságban „híveinek, a nagyságos férfiaknak, a nádornak és országbíráknak, valamint ezek bírói helyetteseinek és országunk egyéb bírának és ítélkezőinek, egyháziaknak tudniillik és világiaknak, akik jelen oklevél tartalmát meglátják”,⁶⁶ ad parancsot; Erzsébet királyné 1385. május 18-án „híveinek, országa minden bírójának és ítélkezőjének, egyháziaknak tudniillik és világiaknak, akik jelen oklevelet meg fogják tekinteni”,⁶⁷ parancsolja meg egy per elhalasztását; szintén Erzsébet királyné 1385. június 19-én „híveinek, a nagyságos férfiaknak, a nádornak és az országbírónak, valamint ezek bírói helyetteseinek és országa minden egyéb bírának és ítélkezőinek, egyháziaknak tudniillik és világiaknak, akiknek jelen oklevél bemutatattatik”,⁶⁸ adja parancsba a Lónyaiak pereinek elhalasztását; hasonló *inscriptio*val ad perhalasztási parancsot Kis Károly 1386. január 13-án „híveinek, a nagyságos férfiaknak, a nádornak és országbírójának, valamint ezek bírói helyetteseinek és országa minden egyéb bírának és ítélkezőinek, egyháziaknak tudniillik és világiaknak, akiknek jelen oklevél bemutatattatik”,⁶⁹ szintén név nélkül parancsol perhalasztást Mária királynő 1386. május 6-án „híveinek, a nagyságos férfiaknak, országunk nádorának és országbíráknak, vagy ezek bírói helyetteseinek és országunk minden egyéb bírának és ítélkezőinek, akiknek jelen oklevél bemutatattatik”,⁷⁰ és Garai Miklós nádor is úgy emlékezik meg Mária királynő 1383. február 8-i parancsáról egy héttel később, hogy „ugyanezen királynő asszonyunk országa többi bírāja mellett nekünk keményen parancsba adta”,⁷¹ hogy négy évig ne ítélkezzen egy kiskorú perében.

Szó sincs tehát arról, hogy az országbíróhoz intézett és neki bemutatott oklevelek szükségzerűen vagy akár csak valószínűleg tartalmazták volna az országbíró nevét; következésképp abból, hogy a tárgyalt királynéi perhalasztásokat Bebek Imre országbírónak mutatták be, messze nem következik, hogy azokat Bebek Imre 1386. januári hivatalba lépése után állították volna ki; mindezek alapján pedig ki lehet jelteni, hogy a tárgyalt királynéi parancslevelek önmagukban semmiféle bizonyítékát nem nyújtják a királynék feltételezett 1386. januári oklevelezésének.⁷²

⁶⁶ „*fidelibus suis, magnificis viris, palatino et iudici curie nostre eorum[que] in iudicatu vice[gerentibus] et aliis regni nostri iudicibus et iustitiariis, ecclesiasticis videlicet et secularibus presentifum] continentiam cernentibus*” (DL 42301, kissé csonka).

⁶⁷ „*fidelibus suis, universis regni sui iudicibus et iustitiariis, ecclesiasticis videlicet et secularibus, presentes inspecturis*” (DF 261506).

⁶⁸ „*[fidelibus suis], magnificis viris, palatino et iudici curie regie eorumque vices in iudicatu [gerentibus], cunctis etiam aliis regni sui iudicibus et iustitiariis, ecclesiasticis videlicet et secularibus, quibus presentes ostenduntur*” (DL 84301, kissé csonka).

⁶⁹ „*fidelibus suis, magnificis viris, palatino et iudici curie sue eorumque vices in iudicatu gerentibus, aliis etiam cunctis regni sui iudicibus et iustitiariis, ecclesiasticis videlicet et secularibus, quibus presentes ostenduntur*” (DL 7183). Figyelemreméltó, hogy erre az *inscriptio*ra maga Bertényi is hivatkozott korábbi munkájában, sőt – kissé ugyan hiányosan, de ennek itt nincs jelentősége – közölte is: Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 183. 76. jegyzet.

⁷⁰ „*fidelibus suis, magnificis viris, regni nostri palatino et iudici curie nostre, vel vices eorum in iudicatu gerentibus, aliis etiam cunctis regni nostri iudicibus et iustitiariis, quibus presentes ostenduntur*” (DL 91922).

⁷¹ „*eadem domina nostra regina inter ceteros regni sui iudices nobis firmiter dabat sub edicto*” (ÖStA HHStA Archiv Erdödy D 274).

⁷² Talán fölösleges megemlíteni, de esetleges félreértések elkerülése végett le kell szögezni, hogy az országbíró személyének változása nem képezhet és nem is képezte akadályát a bíraskodás folytonosságának, még akkor sem, ha az illető országbírók szignifikánsan eltérő politikai beállítottsá-

II. A „kettős uralom” elmélete ellen szóló érvek

A „kettős uralom” elmélete ellen azonban nem csupán a mellette felhozott érvek ingatagsága szól, hanem még néhány egyéb momentum is, amelyek szerint Károly 1385. december 31-i koronázása után Mária nem fungált uralkodóként, és az ország közvéleménye nem is tekintette őt annak. Lássuk tehát a „kettős uralom” elméletét közvetlen vagy közvetett módon cáfoló tényezőket!

II/1. A velencei diplomata leírása

Monaci Lőrinc feljebb idézett⁷³ verses históriája a korszak legértékesebb elbeszélő forrása, súlyos hiba lenne tehát a kérdésre vonatkozó tudósítását figyelmen kívül hagyni. Művének idevágó tanulságait már korábban hasznosítottam, észlelve azt, hogy a rendkívül éles szemű és jól informált velencei diplomata, aki azonban közvetlenül az események után, a fogságból frissen kiszabadult Mária királyné megbízásából írt, a teljes igazság elmondásában minden jel szerint csak addig ment el, ameddig az az élő személyek és érdekek kikezdése nélkül lehetséges volt.⁷⁴ Témánk szempontjából a legjelentősebb az, hogy szerzőnk semmit sem tud a „kettős uralomról”, jöllehet ha lett volna ilyen, ha Mária részéről bármilyen uralkodói cselekményt meg tudott volna említeni a Károly koronázása és bukása közötti időből, ha csak esély lett volna arra, hogy a kortársak ne képtelenségnek, hanem legalábbis hihetőknek tartsák a „kettős uralmat”, akkor arról Monaci bizonyára nem hallgatott volna. A „kettős uralom” víziója ugyanis remekül illeszkedett volna azon fikciójához, amit – nyilván Mária és férje jogállását erősítendő, a nápolyi Anjouk trónigényét aláásva – sulykolni igyekezik: vagyis hogy Mária egy percig sem mondott le a trónról, helyette ezt mindig anyja tette meg. A műben előadott alábbi részletek azonban ellentmondásban állnak a szándékolt összképpel.

Monaci ugyanis leírja, hogy Károly Budára gyűjtötte az előkelőket, akik neki ígérték a kormánypalcát; jellemző, hogy – igaz, csak félelemből – a királynék hívei is hozzájárultak ehhez.⁷⁵ Monaci sem ellenzavazatról nem tud, sem arról, hogy valaki valamiféle hatalommegosztást javasolt volna Károly és Mária között. A megrémült királynékhoz ezután hírnököket menesztenek, aki határozottan Mária lemondását követeli,⁷⁶ de csak a haláltól rettegő

---

gúak voltak is, mint erre Bertényi Iván korábbi munkája is szolgál példákkal: „Szentgyörgyi Tamás nyilván »hivatalból«, jogszerűnek tartja az előző augusztusban a királynő ellen fordult országbíró működését: a peres ügyeket ott és úgy folytatja, ahol és amilyen rendelkezéssel Szécsi Miklóstól azok bírósága elé kerültek.” (Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 180., konkrét esetek uo. 48. jegyzet). Bár Kaplai János és Bebek Imre közt ilyen politikai különbség nem mutatható ki (vö. Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 56–57.), de témánk szempontjából érdekes az ezen különbséget feltételező Bertényi (lásd például: Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 180–182.) egy másik mondata Bebek Imréről: „Miként Szentgyörgyi Tamás elismerte ellentétes pártállású elődje, Szécsi Miklós okleveleinek az érvényességét, Imre országbíró is »Kaplai János ispán, régen hasonlóképp országbíró perhalasztó levelének a tartalma alapján« eléje került ügyet folytatott, elődje intézkedését tiszteletben tartva.” (Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 184., az idézet forrása: uo. 80. jegyzet).

⁷³ Lásd 17. jegyzet.

⁷⁴ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 59., 107–108., 109.

⁷⁵ „*proceresque repente*

Congregat; hi raptim Hungaricum sibi tradere sceptrum

Fautorum spondent suggestu, ipsique fideles

Assensere metu.” (Monaci: *Carmen*, 331–332., 294–297. sorok.)

⁷⁶ „*Impia jussa ferens, ut cedat nata coronae.*” (Monaci: *Carmen*, 332., 299. sor.)

anyakirályné beleegyezését nyeri el, Mária ugyanis – Monaci szerint – nem hajlandó lemondani, és azt kéri, engedjék inkább férje után számkivetésbe vonulni.⁷⁷ Mária persze, ahogy korábban nem tartott az őt erőszakkal megszerző, de Károly elől megfutamodó Zsigmonddal, úgy most sem ment utána, sőt 1386. február 28-i oklevelében éppenséggel az akkor már néhai Károlyt vádolja azzal, hogy őt száműzetésbe kívánta küldeni;⁷⁸ Monaci azonban nem oldja fel a Mária állítólagos kijelentése és tényleges maradása közti ellentmondást. Ehelyett inkább nyomatékosítja, hogy Mária nem mondott le a trónról: egy anya és lánya közti, minden bizonnyal fiktív jelenet hosszú, mondhatni terjengős⁷⁹ leírása során Mária még egyszer elzokogja anyjának, hogy a koronához élete árán is ragaszkodik.⁸⁰ Erzsébet így aztán maga járul Károly elé, bejelenti a nőuralom csődjét, és átadja neki a hatalmat, mire rögtön elterjed annak – Monaci szerint – hamis híre, hogy Mária lemondott.⁸¹

Mivel a költeményben ezután a koronázás és a Károlyt fenyegető baljós természetfölötti előjelek moralizáló leírása következik, majd ezek után közvetlenül a február 7-i merénylet előkészítése és kivitelezése, Monaci tudósításának és a „kettős uralom” elméletének egymáshoz való viszonyát az eddigiekből kell megítélni; ez a két kép pedig sehogy sem fedi egymást. Monaci valószínűleg pontosan számol be az eseményekről, csak Máriának a trónhoz való ragaszkodását illetőleg torzít, de itt – mint láttuk – a teljes igazság leírása sértette volna a megbízó érdekeit. Egyébként azonban előadása konzekvens: Mária és Erzsébet hívei nem mernek ellenszegülni a többségnek, amely kikényszeríti a nőuralom végét, megtörténik a hatalom átadása, az új király koronázása, utóbb pedig elmozdítása és meggyilkolása. A szerző szemmel láthatóan csak egy élet- és – alighanem – valóságidegen elemet kívánt a történetbe illeszteni, és ez Mária kikapcsolása volt a lemondási folyamatból. Ezt meg is tette, még némi lélektani következtetés és belső önellentmondás árán is, de „kettős uralomról” nem beszél, pedig az kiválóan alkalmas lett volna Mária jogfolytonosságának igazolására, sokkal inkább, mint Mária állítólagos, részben meg nem nevezett, részben elhunyt tanú előtt tett kijelentései a hatalomhoz ragaszkodásról. Kizárt dolog tehát, hogy Monaci szándékosan hallgatta volna el a „kettős uralom” tényét, mintegy a későbbi merényletet legitimálva; azt éppen eléggé igazolhatta volna Károly koronázásával és a neki tulajdonított gyilkos szándékokkal. Ha tehát Monaci nem beszélt „kettős uralomról”, annak csak egy oka lehet: ilyen nem is volt.

II/2. Az udvar értékelése. A merényletet végrehajtó Forgács Balázst Gimes várával megadományozó, 1386. február 28-i kelettel kiadott oklevélben Mária királynő szintén nem szól semmiféle „kettős uralomról”, hanem drasztikus egyértelműséggel fogalmaz: Durazzoi Károly őt a koronától és országának kormányzatától áruló módon megfosztotta, Forgács Balázs tette azonban helyreállította a jogrendet, amennyiben szolgálataival a királynő koronáját fejére visszajuttatta, az ország kormányzatát pedig, amelytől Máriát Károly meg-

⁷⁷ Monaci: *Carmen*, 332., 300–305. sorok.

⁷⁸ DL 58652; az oklevél részletes tárgyalását lásd alább.

⁷⁹ Monaci: *Carmen*, 332–333., 306–362. sorok.

⁸⁰ Monaci: *Carmen*, 333., 346–352. sorok.

⁸¹ „*Hungariam, fili, frenare superbam*

Foemineum nequit imperium; cape regna tuorum;

In te scepra cadunt. Extemplo falsa per urbem

Fama volat, patriae natam cecississe coronae.” (Monaci: *Carmen*, 333., 364–367. sorok.)

fosztotta, helyreállította.⁸² Bertényi teljes joggal hangsúlyozza az oklevél tendenciózus beállítottságát,⁸³ de ez aligha érinti a fentiek hitelét; a Károly elleni merényletet ugyanis éppen eléggé meg lehetett volna indokolni annak az oklevélben leírt gonosz szándékaival, miszerint titokban elrendelte volna az anyakirályné és némely főpapja valamint bárója megöletését, Máriának pedig száműzetését.⁸⁴ Ez a vád – mely Mária szerint is szörnyűbb az előzőeknél⁸⁵ – éppen eléggé magyarázta volna Károly félreállítását, és így fölösleges lett volna a „kettős uralmat” letagadva bizonygatni Mária teljes detronizációját, amit az oklevél a koronától és az ország kormányzatától való megfosztással fejez ki.

A kérdéses 39 napot az anyakirályné is Mária teljes jogfosztottsága idejeként értékeli 1386. február 14-én Kőszeg városához intézett parancslevelében, amely szerint Károly Máriát „a koronától, az kormányzás jogától és az uralkodás hatalmától” megfosztotta, de aztán Isten kegyelméből és a bárók hűsége folytán mindezek „ismét” Máriára háramlottak. Ebben a leírásban sincs semmi kétértelműség; a „kettős uralomról” Erzsébet éppoly kevésbé tud, mint Mária.⁸⁶

II/3. A kortárs vidék álláspontja

A leleszi konvent 1386. február 3-i oklevele a következő, témánk vonatkozásában két szempontból is fölöttébb érdekes fordulatot tartalmazza: „úrnónk, a felséges Mária úrnő, Magyarország néhai királynője ítéletlevelének tartalma szerint”.⁸⁷ Egy régebbi oklevelével kapcsolatban Máriát tehát úrnőjének, egyszersmind azonban csak néhai magyar királynőnek titulálja a konvent. Ez utóbbi vonatkozás azért jelentős, mert értékére szállítja le azt a formulát, amit Bertényi Iván korábbi művében még a „kettős uralom” jeleként értelmez: „»a mi úrnónk, Mária királynő egy oklevelének« a bemutatásáról beszél” Bebek Imre.⁸⁸ Ha viszont – legalábbis egy régebbi oklevél kibocsátójaként – Mária felségi címe megfér tényleges uralma „néhai” minősítésével, akkor a Bebek Imre-féle oklevélformulából messzemenő következtetést aligha lehet levonni.

⁸² „nosque ... ipsa corona proditorie privavit et regimine regni nostri spoliavit” illetve „sicque nostram coronam in nostrum caput et regni regimen, quibus idem Karolus nos spoliarat, per sua servitia restituit et reintegravit” (DL 58652).

⁸³ Bertényi: *Kettős uralom*, 27.

⁸⁴ „ymmo quod deterius est et inauditum, serenissimam principem dominam Elizabeth, reginam Hungarie, Polonie, Dalmatie etc., genitricemque nostram carissimam cum certis suis prelati et baronibus facere iugulari et exterminari ac nos in exilium redigi clamdestine decrevit” (DL 58652). Az oklevél minden elfogultsága ellenére ez korántsem hihetetlen; Károly a rokongyilkosságtól – mint ezt Johanna 1382. július 27-i megfojtatása mutatja – nem riadt vissza, a pusztító kockázatot jelentő királynék eliminálására pedig ez alkalmas megoldásnak tűnhetett. Erzsébet után biztos senki sem sírt volna, Garai Miklós után sem sokkal többen, a Nagy Lajos leányával szembeni – a nőuralom éve alatt ugyan feltételezhetően megkopott, de egészen biztos ki nem vezett – pietást pedig nem sértette volna, ha a király Máriát fejedelmi férje után küldi.

⁸⁵ „quod deterius est et inauditum” (lásd feljebb, DL 58652).

⁸⁶ „corona ac iure regiminis et potestate dominationis” illetve „iterum in caput ipsius domine Marie regine redacta extitit atque devoluta” (DF 262255). Bertényi a már említett tendenciózus beállítottság miatt ezen oklevélnek sem tulajdonít hitelt: Bertényi: *Kettős uralom*, 28.

⁸⁷ „iuxta continentiam litterarum ser[enissime domi]ne Marie, quondam regine Hungarie, domine nostre, arbitrationalium” (DF 220030).

⁸⁸ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 184., a DL 52520-ra hivatkozva (uo. 78. jegyzet).

Annál inkább a „néhai” („*quondam*”) szóból. Bertényi Iván ennek jelentőségét csökkenthetni véli azon kifogással, hogy mivel „ezt a kifejezést az ország középpontjától távoli Leleszen vetették papírra, nem minősíthető e kérdésben elsőrendű forrásnak”.⁸⁹ Szerintem a leleszi kibocsátás csak növeli az amúgy is sokatmondó megfogalmazás forrásértékét. Vidéken ugyanis elmaradhatnak az országos politikától, de elébe nem vághatnak; tehát elképzelhetetlen az, amit valamely udvari oklevélkibocsátó esetében nem lehetne teljesen ki-zárni, vagyis hogy az valamely politikai koncepció jegyében, a közfelfogás és így az események irányításának szándékával a ténylegestől eltérő hatalmi viszonyokat tüntetne fel egy oklevélben. Leleszen azonban egyszerűen a tényekből indultak ki, és mert nagyon pontosan akartak fogalmazni, ezért a „néhai” szócskát is a szövegbe illesztették, ami természetesen anélkül is értelmes lett volna, és aligha keltette volna fel bárki figyelmét is. Így azonban a szövegezés a leleszi konvent emberének akkurátussága miatt híven őrzi azt a felfogást, ami jó egy hónappal Károly koronázása után országszerte kialakult a hatalmi viszonyokról – és ez a felfogás aligha függött ideológiától vagy hatalmi céloktól, hanem minden bizonnyal csupán a realitásoktól: kitől érkeznek parancslevelek, a peres vagy egyéb ügyben Budán jártak mit tapasztaltak, és a környező nemesség kit tekint királynak. Úgy tűnik, hogy a Nagy Lajos leányával szemben táplált, egyértelmű tisztelet mellett is egyszerűen úgy látták, hogy Mária többé már nem uralkodó.

II/4. A plauzibilitás igénye

A „kettős uralom” elméletével talán a legnagyobb baj – túl a bizonyítékok hiányán és az elene szóló kortársi megnyilatkozásokon, egyszerűen túl minden filológián és oklevélszeten – az, hogy roppant kevésbé életszerű. Hihető-e az, hogy valaki asszonyt és családot, egy frissen szerzett, még nem pacifikált szép királyságot hátrahagyjon, kitegye magát ezer veszélynek, sorsát és életét egy maroknyi összeesküvőre bízva csupán azért, hogy aztán egy Kotromanić Erzsébet-szerű jelenséggel osztozzon a hatalmon? Aligha. Hogy Erzsébeték mennyire nem vágyták Károly királykodását, arra kár is szót vesztegetni, Monacinál szebben úgysem lehetne – vagy legalábbis én nem tudnám – elmondani. A „kettős uralom” tehát csak az erők pillanatnyi, hozzátétőleges egyensúlyán nyugvó, ingtag provizórium lehetett volna; de ennek az erőegyensúlynak forrásainkban híre-hamva sincs. Károly egy kardcsapás nélkül bevonul Budára; az általa összehívott gyűlés egyhangúlag a nőuralom végét követeli; a királynők lemondanak – vagy, ha valaki az e ponton a tényeket alighanem elferdítő Monacinak akarna hinni: a királynők nevében Erzsébet lemond – a hatalomról: hol van itt az az erő, amire a királynők támaszkodhattak volna? Még februárban is csak lánya esküvőjének ürügyén tud Garai Miklós valamiféle csapatot felvonultatni, amely azonban nyílt csatára nem, hanem csak egy államcsíny után a budai vár őrizetének átvételére képes. A királynők egyszerűen nem voltak alkupozícióban, enélkül pedig hihetetlen, hogy Károly és a nőuralmat rühellő bárói részt juttattak volna nekik a hatalomból, azaz létrejött volna a „kettős uralom”.

III. Bicellus

Bár a „kettős uralom” kérdéséhez semmi köze sincs, mégis, mivel Bertényi Iván sokat idézett cikke zárásaként felveti a Forgács Balázs merényleténél használt fegyver mibenlétének, illetve magyar elnevezésének kérdését, illendő és szükséges röviden kitérni erre is. Bertényi így ír: „a király végzeteként lesújtó gyilkos szerszám kérdésében annyit jegyeznek meg,

⁸⁹ Bertényi: *Kettős uralom*, 27.

hogy teljes bizonyossággal valószínűleg sohasem fogjuk tudni sem a merénylet pontos lefolyását, sem azt, pontosan mit emelt Károlyra Forgách Balázs, annak ellenére, hogy meszeszenen egyetértek Kubinyi Andrásnak a *bicellusról* több helyen kifejtett, s önálló cikkben is publikált szömagyarázatával.”⁹⁰

Mármost abban tökéletesen egyezik véleményünk, hogy a merénylet pontos lefolyását sohasem fogjuk megtudni; ezt így gondoltam korábban is,⁹¹ és így gondolom most is. Ignoranciánk azonban szerintem nem terjed ki a merényletnél használt fegyverre, ez ugyanis a rendelkezésre álló források – Bertényi részéről is méltányolt⁹² – összegyűjtése és kiértékelése révén *bicellusként* azonosítottam,⁹³ és újabb adatok vagy szempontok felmerülésének hiányában nem látom okát ezen véleményem módosításának. A *bicellus* magyarországi jelentése azonban Kubinyi Andrásnak Bertényi által is elismert munkája óta nem vitatott: ez a fegyver „kétélű, közepes hosszúságú tőr, amelynek markolata két oldalon a végén szarvszerűen felhajlik”.⁹⁴ Ha tehát a merénylet sok vonatkozása nem is tisztázható, az elkövetésénél használt fegyver kérdése szerintem megoldottnak tekinthető.

Más kérdés, hogy a *bicellust* miként fordítjuk magyarra. Ezt sokan sokféleképp tették meg; Bertényi Iván például 1987-ben kardként fordította,⁹⁵ 2000-ben pedig – mintegy az olvasó tetszésére bízva a választást – kissé komplikáltabban magyarította.⁹⁶ Jelenlegi cikkében aztán Bertényi a tőr és kard felcserélése kapcsán Arany Jánosra hivatkozik, aki a Toldi szerelme végén saját családja címeréről írván a „pajzson kézbe’ kivont kardú” szavakat használja, jóllehet az Arany-ármális címerleírásában tőr („*brachium quoddam humanum humerotenus resectum, pugionem evaginatum sanguine tinctum*”) szerepel.⁹⁷ Anélkül azonban, hogy egy költői alkotásban jogosult *licentia poetica*, illetve a szigorúan vett történettudományi szakirodalomtól elvárható pontosság különbségének kérdését bolygatni kívánnám, annyit azért ehhez a kétségkívül szellemes magyarázathoz mégis hozzáténnék, hogy Arany János – szemben Bertényi Ivánnal – pontosan fogalmazott: ő ugyanis nem az ármális címerleírását fordította magyarra, hanem a címerképet írta le, amelyben viszont, a címerleírástól eltérően, igenis kard látható.⁹⁸

Mindösszesen: én továbbra is úgy látom, hogy 1386. február 7-én Forgács Balázs *bicellusával*, azaz kétélű törével nem a „kettős uralomnak”, hanem Károly uralkodásának – a királynék felfogása szerint: trónbitorlásának – kívánt véget vetni.

⁹⁰ Bertényi: *Kettős uralom*, 28. – Kubinyi András idézett cikke: *Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához*. In: Budapest Régiségei XXIII. (1973.) 189–192.

⁹¹ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 112.: „a történetek rekonstruálása korántsem egyszerű, sőt, teljes biztonsággal jóformán megoldhatatlan feladat.”

⁹² Bertényi: *Kettős uralom*, 28.

⁹³ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 114.

⁹⁴ Kubinyi: *Bicellus*, 191.

⁹⁵ Bertényi Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, 1987. 246.: „váratlanul rátámadva kardjával súlyosan megsebesítette.”

⁹⁶ Bertényi Iván: *A tizennegyedik század története*. Budapest, 2000. 62.: „váratlanul rátámadva (kétélű rövid) kardjával (törével) súlyosan megsebesítette.”

⁹⁷ Bertényi: *Kettős uralom*, 28–29.

⁹⁸ *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címeres levelei*. Leírta: Dr. Áldásy Antal. Budapest, 1904. 157. Nemcsak a kiadás ábrája mutat kardot, hanem az eredetiből dolgozó kiadó, Áldásy Antal is kardnak látta az ábrázolt fegyvert: „A sisakdészben a pajzsbeli könyöklő, kivont kardot tartó kar ismétlődik.”

BERTÉNYI IVÁN

Kettős hatalom hazánkban 1386 elején

Viszontválasz Süttő Szilárdnak

1976-ban az országbírói intézményről írt könyvemben,¹ majd az Érszegi Géza 60. születésnapja alkalmával kiadott tanulmánykötetben² – ez utóbbi helyen Süttő Szilárd ellentétes véleményét is vitatva – kifejtettem azt a felfogásomat, miszerint II. (Kis) Károly 39 napos uralma idején (1386 januárjában és február elején) Mária (megkoronázott, de még nem teljes korú) királynő, illetve édesanyja és egyben gyámja (Kotromanić) Erzsébet királyné (Nagy Lajos özvegye) továbbra is a hatalom részesei maradtak, s részt vettek hazánk politikai életének irányításában. Most Süttő Szilárd reagált tanulmányomra, s részletesebben kifejti ellenérveit.³

Első pillanatban úgy tűnik, a nekem címzett válasza megoldhatatlan feladatot szab meg: több mint hat évszázad távlatából egy hónapot alig meghaladó időszakban egyrészt olyan egyértelműen kell bizonyítanom egy második, Mária és Erzsébet körül kialakult hatalmi centrum létezését (a két fejedelmi hölgy önállósult politikai tevékenységét), hogy azt akár – nem koncepciószert tárgyaló – független bíróság is elfogadja, másrészt az is kétségtelen, hogy – dobszóval nem lehet verebet fogni és így – a Károly uralma ellen szervezkedő összeesküvőknek elemi érdekük volt, hogy a király, illetve közvetlen hívei ne kezdjenek gyanakodni, tehát minden ellenségesnek tűnő tevékenységet el kellett rejteniük az uralkodó és hozzá hű környezete elől. Így tehát kutatóként olyan óvatos jelzéseket kell feltárni, amelyekre odafigyelünk (hiszen ismerjük az események végkifejletét, a Károly elleni merényletet), a király és környezete azonban nem tarthatta gyanúsnak.

Mindenki előtt létezik néhány evidencia, amelyre bevezetésként utalni kell, ha természetesnek is tartjuk őket.

II. Károly Nápolyból jött, ahol a hatalomért folyó küzdelmek során a közelmúltban gyilkolták meg Johanna királynő férjét, András herceget, s maga Károly ölette meg a fogságába esett Johannát. Mindemellett a 14. században Itáliában a királyi család tagjai (hercegei) az ott folyó politikai csatározások során a királyukkal egyenrangú küzdő feleknek tűntek föl,

---

¹ Bertényi Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest, 1976. 182–186.

² Bertényi Iván: *Beszélhetünk-e kettős uralomról hazánkban (II.) Kis Károly országglása idején?* (1385. december 31–1386. február 7.) In: Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2005. 21–29.

³ Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával I–II*. Szeged, 2003. (Belvedere Monográfiák 2.) I. 108–109. vö. Süttő e számban megjelent vitacikkével.

s átpártolásukat egyik trónigénylőtől a másikhoz nem tekintették főbenjáró bűnnek.⁴ A királyi család tagjainak a részvétele az ország kormányzásában Nápolyban is és hazánkban is természetesnek számított. Az anyakirályné és a feleség királyné mellett a hercegek is az államkormányzat állandó résztvevőinek számítottak, nemcsak az Árpád-korban, hanem az Anjouk uralkodása idején is. A királynék általában a királyi politika hű támaszainak bizonyultak. A hercegekről a 11–13. században ez többnyire nem mondható el, különkormányzatuk élén gyakran szembefordultak királyukkal. Nagy Lajos öccse, István herceg azonban készséges segítője volt bátyjának, sőt halála után özvegye is (amíg hazánkban tartózkodott, s nem ment újra – külföldön – férjhez) Lajossal egyetértésben kormányozta az elhunyt István hercegségét. Lajos édesanyja (idősebb) Erzsébet királyné hosszú élete végéig (csak 1380 decemberében halt meg) szinte társuralkodóként viselkedett fia mellett (a bárók kimondottan tartottak tőle), az 1370-es években ő őrizte a nagypecsét nyomójának („királyi”) hátlapját,⁵ s így 1382-ben, amikor a 11 éves gyermeklány, Mária megörökölte a trónt, a királyi udvarban mindenki számára természetesnek tűnhetett anyja irányító szerepvitele a politikában.

Amikor II. Károly még herceg korában gyermekként, majd fiatalemberként hosszú ideig Nagy Lajos udvarában élt, Kotromanić Erzsébet anyósa súlyos egyénisége mellett még királyi feleségként is erősen elnyomott helyzetben nyilván „szelidebb” arcát mutatta, amikor pedig végre „megszabadult” az idősebb Erzsébettől, 1381-ben Károly a magyar királytól kapott segélyhaddal Nápolyba távozott, s az ott eltöltött négy év alatt elsősorban ottani királyságával foglalkozott, a magyar földről hozzá eljutó híreket – köztük az Erzsébet és Garai működéséről szólókat is – pedig (személyesen tapasztalva a Visegrádon és Budán szokásos „befektítéseket”) erős kritikával fogadhatta. Amikor az öt felnevelő Lajos király özvegyével (és leányával) elégedetlen főúri csoport behívta az országba, aligha úgy értelmezte a helyzetet, hogy „egy frissen szerzett és még nem pacifikált szép királyságot hátrahagyjon, kitegye magát ezer veszélynek, sorsát és életét egy maroknyi összeesküvőre bízva csupán azért, hogy egy Kotromanić Erzsébet-szerű jelenséggel osztozzon a hatalmon”: ifjúkora tartózkodási helyére tért vissza, ahol szinte mindenkit ismert (ahonnan csak négy évig volt távol ...), s ahova az őt 1381-ben Nápoly elfoglalásában fegyveres erővel is támogató bárói csoport hívta.

Hite szerint nem volt mitől tartania: Mária és Erzsébet részt vettek a koronázásán, s ezzel *de facto* elismerték a királyságát, akár lemondott az 1385-ben még nem teljes korú (*imperfectae aetatis*) Mária is a trónról, akár csak Erzsébet tette ezt. Magyarországon a Károly Róbert elleni utolsó (1330-as) merényletkísérlet óta már több mint fél évszázad telt el anélkül, hogy a király személyére bárki rátámadt volna. Ráadásul az őt fogadók és királylányá avatók meggyőzhették arról, hogy újonnan szerzett királyságában nincs talaja a nőura-

⁴ Durazzói Károly kivégeztetése ezért keltett nagy ellenszenvet Nápolyban Nagy Lajos király ellen. Hóman Bálint – Szeckfű Gyula: *Magyar történet III.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. 48. Az idevonatkozó irodalom uo. 454.

⁵ Vö. Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon.* Budapest, 1974.; uő: *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Budapest, 1979.; Halász Éva: *Bajor Margit hercegnő (1325–1374) magyarországi tevékenysége.* Turul LXXIX (2005) 3–4. füzet 109–113.; Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Budapest, 2005.; Gericics József: *A magyar királyi kúriai bírászkodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez.* In: uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Budapest, 1995. 308., 313.; Bertényi: *Az országbírói intézmény,* 39., 48–49., Szende László: *Lokietek Erzsébet végrendelete.* Kút, III. (2004.) 2. szám 3–11.; Szende, László: *Mitherrscherin oder einfache Königinmutter. Elisabeth von Lokietek in Ungarn (1320–1380).* Majestas (Mainz) XIII. (2005) 47–63.

lomnak, s azzal, hogy „megelőzte” a Mária kezével a királyi méltóságra pályázó német és francia férjjelölteket, Máriát és Erzsébetet veszélytelenné tette. Az őt felnevelő Lajos özvegye mögött (Garai Miklóssal az élén) ott állt egy jelentős főúri csoportosulás, de ennek vezetője, a volt nádor horvát–dalmát bánóságába távozott. Margit, Károly felesége Nápolyban maradt, így a király új országában feltehetően olyan szerepet szánhatott Máriának és Erzsébetnek, az őt felnevelő Nagy Lajos lányának és özvegyének, amilyent idősebb és ifjabb Erzsébet királyné annak idején betöltött. Így Erzsébet bizalmasai – köztük Bebek (vagy Bubek) Imre országbíró – jelen lehettek az államügyek intézésében továbbra is.⁶ Erzsébet rendkívüli színlelési képességének és diplomáciai ügyességének tudható be, hogy Károly tragikus tévedésére – úgy látszik – csak akkor jöhetett rá, amikor (a távolról sem „magányos gyilkos”) Forgách Balázs fegyvere lesújtott rá.

Ha az itt felvázolt alapállásból tekintjük át az 1385. december 31. és február 7. közötti időszakot, Süttő Szilárdtól merőben eltérő következtetésekre juthatunk.

Az ún. „tartózkodó” *intitulatiók* a korszak kutatója számára azért tanulságosak, mert jelzik, hogy a királyi hatalom Nagy Lajos halálát követő hanyatlása idején az országbírói tisztség függetlenedett az uralkodótól; a méltóság magyar nyelvű *terminus technicus*ához igazodva valóban az ország bírójává változott.⁷ Egyébként Szécsi Miklós harmadik országbíró-sága idején privilégiumai élén még nemcsak Mária magyar királyságára utal, hanem esetenként horvát–dalmát királyságára is.⁸ Ugyanakkor parancslevelein, perhalasztó levelein egyszerűen *iudex curie regie* megnevezést használ.⁹ Úgy tűnik, a teljesebb cím nála még az ünnepélyesség tartozéka, a későbbi, „tartózkodó” címerhasználatot azonban természetesen csak Kis Károly rövid királysága ideje alatt lehet a kettős uralom velejárájaként felfogni. Egyébként már harminc éve úgy találtam, hogy a Zsigmond megkoronázásával bekövetkezett konszolidációig szerepel a pusztán „*iudex curie regie*” *intitulatio* (azaz Mária megnevezésének az elhagyása). Ennek egyik lehetséges indokát abban véltem megtalálni, hogy Bebek Imre akkor már erősen Zsigmond felé kacsintgatott, Mária és Erzsébet fogsága idején – a királyi hatalom mélypontján –, s így az ország (és nem a börtönben ülő királynő) tisztségviselőjének képzelhette magát.¹⁰ Mivel ezt magam is megállapítom, nem állítottam s ma sem állítom, hogy az uralkodó címének elhagyása az országbírói *intitulatió*kából az ál-

⁶ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 182.

⁷ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 183.

⁸ 1384: Nos comes Nicolaus de Zeech, iudex curie serenissime et magnifice principis domine Marie, dei gratia regis Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. Magyar Országos Levéltár, Középkori Gyűjtemények, Mohács Előtti Gyűjtemény (Diplomatarium, a továbbiakban: Dl.) 98174.

⁹ 1383: Dl. 69718, Dl. 96592, Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál: *A gróf Zichy család idősebb ágának okmánytára I–XII*. Budapest, 1872–1931. IV. 309. Kétféle (Máriát megnevező és neve nélküli) *intitulatió*t egyaránt használt az országbíróként 1385 tavaszától kora őszig működő Szentgyörgyi Tamás is. Kaplai Jánost rövid (1385 októberétől legfeljebb Kis Károly hatalomátvételéig tartó) működése után még Mária országbírójának nevezik: 1386. január 5-én a leleszi konvent „*excellentissime domine ipsorum, domine Marie regine Hungarie*” címezi levelét, amelyben „*comitis Johannis de Kapulya iudicis curie vestre serenitatis evocatoria-jára válaszol!*” Dl. 52516.

¹⁰ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 209., 183. 72. lj. Persze az is igaz, hogy 1386. július 25-től Mária fogsága és a pártján álló főurak nagy részének az „eltűnése” bénítólag hatott a *iudex curiae regiae* jogszolgáltató tevékenységére, ez országbírói iroda által kiállított oklevelek a pereket általában elhalasztották – ugyanakkor az udvari audiencia működött: 1386. november 5-én Mária királynő nevében *inipignoriatió*t rendeltek el, amire a jászói konvent november 20-án Máriához címezte a jelentését. Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 185. Az ide vonatkozó nálam ugyanott a 86. lj.-ben ismertetett oklevelet Süttő is közli: *Anjou-Magyarország II.*, 432., 767.

talunk eltérő módon megítélt 39 nap specifikuma lenne. Úgy tűnik azonban, hogy az 1386 januárjában kinevezett (de Mária hívének tartható) Bebek Imre olyan tisztségviselő, aki Zsigmond megkoronázásáig nem használja az uralkodó nevét oklevelei *intitulatióiban*, vagyis nem kíván kötődni egyik fejedelmi személyhez sem. Ugyanakkor II. Károlynak a nádorhoz, országbírójához, bírói helyetteseikhez és országa valamennyi egyházi és világi bírójához intézett (Apor László és György pereinek elhalasztását elrendelő) parancsa minden bizonnyal nála (is) „landolt”.¹¹ Mindezen általam már harminc éve (sőt kandidátusi értekezésemben már harminchat éve) elmondottak lényegében ugyanazt takarják, amit Süttő Szilárd legújabban állít a „tartózkodó” *intitulatióról*: gyakori megjelenése a „jobb híján Mária uralkodásának nevezett, politikai bizonytalanságokkal terhes időszakhoz köthető”. Ezt legfeljebb azzal finomítanám, hogy II. Károly 39 napját is feltétlenül belevonnám ebbe az időszakba. Süttőnek azt az újabb feltételezését is lehetségesnek tartom, hogy (a vészterhes időkben) mindez azzal az akkortájt elterjedt nézettel is összefügghetett, amely Mária királyné avatásában csupán előrehozott királyné koronázást látott, s az „igazi” királyt Mária jövendő férjében látta.

Ott is igaza lehet Süttő Szilárdnak, hogy a kortársak aligha tulajdonítottak különösebb jelentőséget az országbírói (jelentős részben perhalasztó) oklevelek *intitulatióinak*, valószínű, hogy közülük csak néhány igazán éles szemű, a politikai viszonyokat jól ismerő megfigyelő s emellett a királyi kúria írásos ügyintézésének a mindennapjaiban járatos ítélmester, jegyző számára tűnhettek fel, jelzésértéke – szerintem – inkább csak számunkra, a 14. század története iránt napjainkban érdeklődők számára van: a Süttő szerinti bizonytalan időszak és azon belül először a „kettős uralom”, majd ezt követően a megrendült, illetve a fogságban nem gyakorolható királyi hatalom jelölői.

Magam sem tartom „magányos merénylőnek”, sem hirtelen felindulásból lesújtónak Forgách Balázst. Erzsébet anyakirályné nyilvánvalóan mozgatója volt az összeesküvésnek, amiről tudhatott a már negyedszázada királynéi tárnokmester (s így feltétlenül az Erzsébet és Mária körüli „kemény maghoz” számító Bebek (Bubek) György) és annak frissen országbírói tisztségbe emelt István fia is. Minthogy azonban Bebek Imrét II. Károly nevezte ki a második legmagasabb világi méltóságba, ő is feltétlenül megbízhatott benne (az ma már aligha deríthető fel, hogy az itáliai hercegnek Nagy Lajos udvarában eltöltött hosszú évei alatt életútjaik hol találkozhattak), s így aligha kellett (volna) Bebek Imrének „tüntetnie” *intitulatióiban* a királyi cím állandó hangsúlyozásával. Ezt majd „ráér” megtenni Zsigmond megkoronázása után, hiszen ekkor – köztudomásúan – „csak” Mária királynő (és királyné) híve, s az új uralkodó (és férj) bizalmát is ki kell érdemelnie ... (Ez egyébként sikerül is neki: 1392-ig országbíró marad.)

Károly tehát Máriában és Erzsébetben nem riválist, hanem inkább szövetségest látott, a „dobszóval nem lehet verebet fogni” szituáció csak akkor alakulhatott volna ki, ha 1385. december 31. és 1386. február 7. közt Bebek Imre *intitulatióiban* tüntetően királynő országbírójaként nevezi meg magát. Ekkora vigyázatlanságra viszont természetesen nem vete-medett.

Ami a Mária királynő (és gyám édesanyja) államkormányzati részvételét illeti, a Dl. 52520 számú oklevél kérdésében igazat kell adnom Süttő Szilárdnak: egy *aetatis revisio* valóban olyan – a korabeli perjogi szokások szerint – szabályozott rutin eljárás volt, ami, még ha olyan oklevél bemutatására került is sor az eljárás során, amely korábban Mária királynő nevében kelt, nem bizonyít kielégítően amellet, hogy Bebek Imre a királyné külön utasítására járt volna el.

¹¹ Dl. 7183 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 311. 547. szám

Továbbra sem egyezik azonban felfogásunk a Kis Károly országlása idején kelt adománylevelek megítélésében. Ne feledjük, itt megfordul a bizonyítási kényszer: minthogy a Süttő Szilárd által is közölt, 1386. január 24-i,¹² január 25-i¹³ és február 5-i kelettel kiadott oklevél¹⁴ egyértelműen a II. Károly királlyá avatása és az ellene elkövetett merénylet közötti időszakra esik, Erzsébet, illetve Mária nevében kelt, így most neki kellene kétségtelessé tenni, hogy semmi esetre sem lehetnek Erzsébet és Mária államügyekben való részvételének a bizonyítékai. Vizsgáljuk meg, hogy teszi ezt. Mindenekelőtt azokra a diplomatikai kutatásokra hivatkozik, amelyek az *actumot* és a *datumot* megkülönböztetik az oklevéladásban. Hazai gyakorlatunkban azonban az *actum* többnyire nincs megjelölve, ezért azt vizsgálta meg, találkoznunk-e olyan esetekkel, amikor a keltezés különféle adatai az *actio* és a *conscriptio* momentumaira vegyesen vonatkoznak, s így egymással látszólag ellentétben állnak. Sikerral valószínűsít néhány olyan datálásbeli eltérést, amelyek magyarázhatóak, vagyis az uralkodó, illetve a valamelyik rábízott pecsétet őrző személy és az egymás utáni napokon a keltezésben szereplő helységek egymástól való nagy távolsága miatt bizonyára nem egy-egy oklevélben dátumként megadott napon megpecsételt oklevélkeletről tanúskodnak.

Azt is sikerrel valószínűsíti, hogy egy-egy utazó kancellária hosszabb tartózkodási helyen megállva néhány napos késéssel hozta be az elmaradást. Emellett számolnunk kell az okleveleket író jegyzőkre a középkorban is leselkedő elírás veszélyeire. Szentpéteryhez és Süttőhöz hasonlóan én is úgy vélem, hogy a mai értelemben vett dátum fogalmától való eltérés sokkal többször fordulhat elő, mint azt utólag föl tudjuk ismerni, így a Süttő által leírtakkal itt általában egyet lehet érteni.¹⁵ Azt azonban már túlzásnak tartom, hogy „gyakorlatilag alig találni olyan keltezést, amiről önmagában biztosan kijelenthetnénk, hogy az oklevél kiállításának helyét és idejét adja meg”. A II. Károly nevében két hónappal halála után kiállított oklevélbe én is – már harminc éve – „belebotlottam”. Márki Sándort követve úgy fogalmaztam, hogy „Horváti János még március 22-én is adott ki a már meghalt király nevében adománylevelet”.¹⁶ Akkor nem mertem leírni (s természetesen most is csak lehetőségként kockáztatok meg), hogy Horváti János talán a kor rossz hírközlési viszonyaira alapozva „a zavarosban halászhatott”, de a Süttő Szilárd által javasolt véletlen tévesztést sem tartom kizártnak, s kevésbé valószínűsiteném a „jogászokó szemléletmódot”.¹⁷ A II. Károly nevében János bán utasítására kiadott oklevél ugyanis éppen azon Alsóredmec birtokról szól, amelyet maga Károly életében, 1386. január 28. előtt (kis pecsétje alatt) már odaadományozta a Perényieknek, és a jászói konventtel beiktatta őket.¹⁸ 1386. február 5-én (tehát még Károly életének időszakára keltezve) Mária szintén odaadja Perényi Péternek és általa három fiának Alsóredmecet, de a megadományozottak beiktatására már csak Károly bukása után, február 19-én ad parancsot – ugyancsak a jászói konventnek.¹⁹ Amint láthat-

¹² Varjú Elemér (szerk.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez. I. kötet 1214–1457.* Budapest, 1908. (a továbbiakban: Bánffy I.) 357–380. – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 322. 567. szám

¹³ Dl. 7188 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 324. 571. szám

¹⁴ Dl. 7192 és Dl. 24690 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 329. 580. szám

¹⁵ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 207–217.

¹⁶ Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 184. Az oklevél: Dl. 7199 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 346–347. 610. szám

¹⁷ Süttő: *Anjou-Magyarország I.*, 216.

¹⁸ Dl. 7190 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 327. 575. és 576. szám

¹⁹ Dl. 7192 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 329. 580. és 335. 591. szám

juk, ezzel a kettőnk közt eltérően megítélt három oklevél egyikéhez érkeztünk. Az, hogy egy jövőben realizálódó adomány születik Mária titkos pecsétje alatt, az anyakirálynőre utaló pecsét alatti feljegyzéssel, a néhány nappal későbbi királyellenes merénylet előtti napokban szerintem feltétlenül az államügyek irányításában való részvételnek minősül, s egyben bepillantást is enged Erzsébet és Mária belső bizalmi körébe is. Az kevésbé valószínű, hogy a hatalom visszaszerzése után eszközölték ki a megadómanóyozottak Mária oklevelét a már II. Károly által megtett adományról, azt az esetleg még felmerülő gondolatot, hogy Mária vagy ő és az oklevelet író szerv, személy utazásával összefüggésbe hozható dátumeltolódásról van szó, ki kell zárunk: Mária és Erzsébet Kis Károly országglásának egész időszakát királyi rokonokkal együtt Budán (minden bizonnyal az ottani királyi palotában) töltötték.

Erzsébet 1386. január 24-én a Zemplén megyei Újlakot Losonchi Lászlónak adományozó (gyűrűs pecsétje alatt) kiállított oklevele ugyanazon a napon kelt, mint Károly azonos birtokot azonos személynek adó kisebb pecsétes oklevele.²⁰ Itt rögtön két párhuzam lehetősége is felötlök (a Süttő által feltételezett királynői antedatálás mellett vagy inkább helyett). Az egyik Zsigmond király és Mária királynő párhuzamos oklevelezési gyakorlata 1387-ben és 1388 első felében. Noha mindkettejüket megkoronázták, az érdekeltek mégis annyira fontosnak érezték Mária beleegyezésének a megnyerését, hogy a fogsága idején Zsigmondtól kapott adományaikról hónapok múlva, Mária kiszabadulása után, még útközben kértek tőle is adományleveleket, körülbelül egy évig pedig az volt a szokás, hogy az érdekeltek ugyanazon a napon kaptak Zsigmondtól és Máriától egy-egy privilegiális oklevelet. Elég sok ilyen oklevélpár maradt ránk. 1388 közepétől azután már nem siettek a felek Mária okleveleinek az igénylésével, így ez a gyakorlat meg is szűnt.²¹ Kérdés, nem kell-e Kis Károly és Mária ugyanazon a napon kelt ugyanazon tartalmú okleveleiben a következő két év gyakorlatának előtörténetét látnunk. Annak ellenére gondolnunk kell erre, hogy az 1386. januárvég és az 1387–1388-as Zsigmond-kori párhuzamos oklevéladás közt lényeges különbségek figyelhetők meg: Erzsébet és Kis Károly még nem a végleges stádiumban, hanem rányomott pecsét alatt, visszahozatal után privilegiumot ígérő formulával adják ki azonos szövegű okleveleiket, Zsigmond király és Mária királynő már az adományozási processzus befejezését követően (privilegiális) formában. Igen ám, de Mária fogsága idején nem lehetett a birtokadómanóyozáshoz való (akár formális) hozzájárulását kikérni, csak kiszabadulása után. Ekkorra viszont Zsigmond már végleges (privilegiális) oklevelet állított ki. Miután pedig már Mária kiszabadult, a kialakult gyakorlatot folytatták tovább. Másik lényeges különbség az, hogy míg Zsigmond és Mária mindketten megkoronázott személyek 1386 januárjában csak Károly koronás király, Mária királynő, a gyám Erzsébet pedig – ha megkoronázták is – csak királyné, s ha özvegyként használhatta is *regina* címét, (s a latinban ez a szó a magyar királynő és királyné közös megfelelője), az udvarban jól tudták ezt. Akkor miért lehetett szükség Erzsébet okleveleire? Könnyen lehet, hogy a kérdés megoldásának a kulcsa a királynői jogon birtokolt földekben le lehet meg. A 13. század második felére intézményesült a király felesége, édesanyja eltartását szolgáló, királynői tisztséghez tartozó (1259: *ad dignitatem reginalem*, 1265: *reginatui*, 1271: *iure reginali birt*) földbirtokok jogi fogalma.²² Kérdés, itt nem azért adományoz-e Erzsébet is. Mindenesetre 1347-ben Nagy Lajos király egy oklevele arról tanúskodik, hogy a királyok királynői beleegyezés nélkül nem

²⁰ Bánffy I. 379–380.; Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 322. 567. szám, illetve Bánffy I. 378–379.; Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 322–323. 568. szám

²¹ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, 1984. 28., 278. 35. és 36. lábjegyzet

²² Kristó: *A feudális széttagolódás*, 28–29.; Zsoldos: *Az Árpádok és asszonyaik*, 34.

adományozhatják el a királynéi birtokokat.²³ Nem erről van-e szó esetünkben is, ahol Erzsébet II. Károlyéval azonos szövegű adományozó oklevele fejezhette ki a királynéi beleegyezést? Az szinte bizonyos, hogy a Kónya bán fia Frank javára szóló három Bars megyei és egy Hont megyei birtok ugyanaznap kelt kettős eladományozásánál ez az 1347-ben oklevélbe foglalt szokást is számításba kell vennünk, mert Mária királynő oklevelében hangsúlyozottan királynéi birtokait, II. Károly „saját” (azaz királyi) *possessióit* adományozza.²⁴

Az, hogy Mária és Károly oklevele eltérően (királynéiként, illetve a király tulajdonát képezőként) nevezi meg a kérdéses birtokokat, ráadásul különböző tulajdonjogi megítélést is takarhat. Ez így Máriának egyfajta önálló, a királyétól eltérő politikai vonalvezetését is mutathatja.²⁵ Persze ezt az eltérést nem szabad politikai szakítást, nyílt konfrontációt jelző lépéseként megítélni, hiszen Mária trónra léptével keveredhetett a korábban szokásos szóhasználat, ugyanis az addigi királyi és királynéi birtokok egyaránt órá szálltak. A legvalószínűbb persze, hogy a Nagy Lajos-kori királynéi birtokok (vagy egy részük) Erzsébet kezén maradtak. Minthogy azonban a királynéi birtokok Anjou-kori s ezen belül 1386 eleji története még gyakorlatilag feldolgozatlan, bizonyosat ezek kérdésében aligha lehet mondani. De az kétségtelen, hogy a királyi és a királynéi birtokok fogalma egyaránt beleillik a 14. század joggyakorlatába, semmi nem indokolja, hogy ismét oklevél antedatálást vagy a szóhasználat Zsigmond-kori (utólagos) módosítását tételezzük fel a Kónya fia Frank mesternek adott (vagy más birtokok) hol „*regalis*”, hol „*reginalis*” megjelölésében.

A királynői (~királynéi) perhalasztási parancsok Bebek Imre országbíró által történt teljesítése azok elfogadását jelenti Kis Károly uralma idején is, hiszen a „*nobis allato*” kifejezéssel, majd a kért perhalasztások elvégzésével egyértelmű, hogy Mária, illetve gyámja, Erzsébet „jelen vannak” az 1386. januári politikai életben.²⁶ (Az ilyen parancsok kedvezményezettjei élő személyek, s nem mindig a perjogban meghatározott, kötelezően előírt ügyekben kerül sor a *prorogatoriák* kiállítására. Ezt a tényt akkor is le kell szögezni, ha az egymást követő tisztségviselők „automatikusan” tovább folytatják az elődjük előtt megkezdett pereket.) Az 1385. december 31-i „királyváltás” (királykoronázás) békésen, Erzsébet és Mária asszisztenciájával zajlott le. „Érvelési lendületünkben” sem sikerült azonban ez ideig Bebek Imrétől (vagy más kúriai nagybírótól) olyan, az illető bíró által követett perhalasztó parancsra bukanni, amelyet az ellene elkövetett merénylet után Kis Károly nevében állítottak volna ki! Ezzel szemben még az ország központjától távoli, a királyi udvar híreiről csak módjával értesülő leleszi konvent is „Máriának, Magyarország egykori királynőjének, *úrnőnknek*” az oklevelét említi 1386. február 2-án kelt oklevelében.²⁷

²³ Zsoldos: *Az Árpádok és asszonyaik*, 51.

²⁴ 1386. január 25: Mária: „*quasdam possessiones nostras reginales*” – Dl. 7188. Mohács Előtti Fényképgyűjtemény (DF) 249168; Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 324. 571. szám. Ugyanaznap II. Károly „*quasdam possessiones nostras Chuda, Chata et Geen nuncupatas (!)* in Borsensi, necnon Hartosgyarmath vocatam in Huntiensi comitatibus existentes – DF 266400, Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 324. 570. szám

²⁵ Bertényi: *Beszélhetünk-e*, 25.

²⁶ Bertényi: *Beszélhetünk-e*, 26. Radalph János fia, Radalph ügye. Az, hogy további hasonló esetekről „*de reginali litteratorio mandato*” történt perhalasztásokról is tudunk az 1386 vízkeresztű perszokon Bebek Imre előtt (így Dl. 52517, Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 316. 556. szám, Dl. 65804. – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 316. 557. szám, Dl. 60426 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 317. 558. szám), csak növeli Mária (illetve Erzsébet) ismert eredményes ítélkezéspolitikai beavatkozásának a számát!

²⁷ „*iuxta continentiam litterarum ser[enissime domi]ne Marie quondam regine Hungarie, domine nostre arbitrionalium*” áll az oklevélben – DF 220030 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 328. 578. szám

De honnan tudhatjuk, hogy a Bebek Imre országbíróhoz 1386-ban eljutott „*de reginali mandato*” elrendelt perhalasztások valóban hozzá (is) szólnak, hiszen (és ebben egyet lehet érteni Süttő érvelésével) ritkák az ilyen oklevelek személy szerint kiírt címzettjei, a parancslevelek *inscriptiói* nagy többségükben – és az általunk vizsgált esetekben is – nem név szerint, hanem általában szólítják meg a nádort, országbíróit, bírói helyetteseiket s más bírákat. Ez kétségtelenül igaz. Miért gondoljuk akkor, hogy az 1386 elején Bubek Imre elé vitt királynői~királynéi perhalasztó parancsokat 1385. december 31. után állíthatták ki (azaz nemcsak Mária, illetve Erzsébet „politikai hatásáról”, hanem valóban aktív ítélkezéspolitikai részvételről is tanúskodnak)?

Bebek Imre közvetlen elődje, Kaplai János csak 1385 októberében került tisztségébe. Miután frissen kinevezve az őszi Szent Mihály nap nyolcadján eléje került peres ügyeket lebonyolította, alig hallunk róla.

Az ország perlekedni készülő nemesei az udvari előkelőkkel (s magával Máriával és Erzsébettel) együtt 1385 végén elsősorban a napi politika kérdéseivel (Kis Károly érkezésével) voltak elfoglalva.²⁸ Süttő Szilárd közöl egy oklevelet, amelyből kiderül, hogy Kaplai János bírói tanácsa 1385. december elején összeült.²⁹ Bár a „*quarto*” és a „*quinto*” paleográfiai megkülönböztetése nemcsak a későbbi korok kutatóinak, hanem a korabeli jegyzőknek is többször olvasási problémát jelentett, erősen valószínű, hogy (miként Süttő is megítéli), a bírói tanács működésére vonatkozó utalás 1385. december 7-re vonatkozik.³⁰ Ezután – ismereteim szerint – nem utal adat arra, hogy Kaplai János bírói tanácsa vagy irodája működött volna. Kaplait Bebek Imre közvetlenül követte az országbírói tisztségben. Kinek és mikor írhatták hát a három királynéi (királynői) oklevelet? Mindhárom Kaplai János előző év októbere és december eleje közti intézkedésének az eredményeként került a vízkereszt nyolcadí perszakon Bebek Imre (illetve bírói irodája) elé. Mivel Kaplai (illetve irodája) immár egy hónapja nem intézkedett, ő aligha lehetett a címzett. De honnan gondoljuk, hogy a perhalasztó királynői (királynéi) mandátumoknak nemcsak az országbíró előtti bemutatására, hanem kiállítására is 1385. december 31. után kerülhetett sor?

Közvetlen adatok hiányában keressünk korban közeli analógiákat! 1386. május 25-i kelettel Mária királynő egy, a leleszi konvent részéről a Parlagiak ügyében július 1-jén (Szent János-nap nyolcadán) végrehajtandó határjárást és *communis inquisitionem* ugyanazon év október 6-ra (Szent Mihály-nap nyolcadára) rendel elhalasztani, mivel országlakosainak valamennyi ügyét általánosan elhalasztani rendelte az ő és országa hadjárata miatt.³¹ Úgy látszik, itt több mint egy hónap is eltelik a perhalasztási parancslevél kiadása és az elhalasztandó perjogi cselekmény végrehajtásának eredeti időpontja között. Ebben az esetben azonban nem kúriai bíróságon, hanem vidéken működő hiteles helyen folytatott ügyről van szó, amikor nemcsak a parancs vivőjének kellett eljutnia a távoli Leleszre, ha-

²⁸ Engel Pál 1385. november 22-re teszi utolsó említését. (*Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* Budapest, 1996. 8. Jómagam is csak megkérdőjelezve merem 1386. januárig számitani „jogi” értelemben vett országbíróiságát is. Bertényi: *Az országbírói intézmény*, 235.

²⁹ Bebek Imre 1388-ban említi, hogy Szécsi Miklós nádor ítélőmestere, Trepkfi Miklós fia, Mihály bemutatott két oklevelet „*comite Johanne de Kapla, similiter iudice curie regie in octavis festi beati Andree apostoli in anno Domini MoCCCmo LXXXo quinto preteritis (=1385. XII.7.) unacum regni nobilius moderativo iudicio pro faciendo causantibus in sua iudiciaria sedente*”, Dl. 42390, Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 283. 498. szám

³⁰ Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 284. 498. szám

³¹ „... nos propter presentem nostram et regni nostri expeditionem [universas] causas regnicolarum nostrorum generaliter iusserimus prorogari” – DF 220028 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 183–184. 679. szám

nem arra is időt kellett tartalékolni, hogy az ügyben megidézett szomszédokat és tanúkat az új időpontról értesítsék és a július elsejei felesleges megjelenéstől megkíméeljék. A leleszi konventhez írt királynői parancslevél azonban azért is tanulságos, mert nyilvánvalóan ugyanazon hadjárat miatt lett kiállítva, amelyre hivatkozva Mária királynő nevében már 1386. május 6-i kelettel azonos indokkal említik az országlakosok valamennyi bírói ügyének a halasztását.³² Ez az általános perhalasztás éppen az egyik legnagyobb forgalmú, a Szent György-nap nyolcadával kezdődő törvénykezési időszakban történt, nem csoda, ha nagy számban maradtak ránk a két nagybíró, a nádor és az országbíró nevében a konkrétan megnevezettek pereit 1386. május 8-i kelettel „*de reginali litteratorio mandato*” elhalasztó *prorogatoriák*.³³ (Érdekes, hogy míg a ránk maradt királynői szöveg 1386. július 1-jére rendeli el a perhalasztást, a nagybírók valamennyien a Szent Mihály-napi nyolcados törvényszakra halasztanak.) A vitatott kérdés szempontjából az az érdekes, hogy a királynő nevében kiadott parancsot közvetlenül követik a címzett bírák perhalasztásai. Ez logikus is, hiszen egy ilyen parancslevelet a per folytatására (idézésre, előző perhalasztás alapján) megjelent érdekelt feleknek a bíróság székhelyén lehetett a legegyszerűbb módon átadni. Minden okunk megvan tehát arra, hogy az 1386 januárjában „*de reginali litteratorio mandato*” megjelöléssel Bebek Imre oklevelében említett okleveleket (parancsleveleket) már Kis Károly koronázása után papírra vetettként, annak további jeleként értelmezzük, hogy Mária, illetve édesanyja 1386 januárjában személyükben is „jelen voltak” az országos politikában.

A Kis Károly elleni merényletet követő célzatos forrásokról általam elmondottakhoz³⁴ nem kívánok különösebben újat hozzátenni: a Károly elleni merénylet utólagos indoklásának a kényszerhelyzetében nem illhetett bele az Erzsébet–Garai-féle propagandába, hogy a „gonosz” trónfosztó nemcsak hogy nem ölette meg Erzsébetet és leányát, hanem még az ország kormányzásában is szerepelni engedte őket. Ha pedig a leleszi konvent 1386. február 2-i oklevele megfogalmazójának akkurátussága szóba került, a „*serenissime domine Marie quondam regine Hungarie, domine nostre*”³⁵ akár úgy is értelmezhető, hogy az utolsó két szóra nem vonatkoztatjuk a „*quondam*”-ot!

Végül a *bicellus* fordításánál az a lényeg, hogy (a régebben felmerült nézettel szemben) nem csákány. Egy népszerűen tudományos munkában a Kis Károly elleni merénylet elmondásánál azt mégsem lehet leírni, hogy Forgách Balázs „ráemelte kétélű, közepes hosszúságú törét, amelynek markolata a végén szarvszerűen felhajlik”.

³² Mária „*fidelibus suis, magnificis viris regni nostri palatino et iudici curie nostre vel vices eorum in iudicatu gerentibus, aliis etiam cunctis regni nostri iudicibus et iustitiariis, quibus presentes ostenduntur, salutem et gratiam. Cum nos universas causas regnicolarum nostrorum propter presentem nostram motionem exercitualement generaliter iusserimus prorogari, fidelitati igitur vestre firmis damus in mandatis, quatenus universas causas Johannis, Georgii et Thome filiorum Peteu de Makua in quibuslibet terminis coram vobis contra quoslibet habitas vel habendas statu in eoem ad octavas festi natiuitatis Johannis Baptiste nunc affuturi sine omni gravamine prorogari debeatis aliud non facturi*” – Dl. 91922 – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 371. 652. szám

³³ Szécsi Miklós nádor: Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 371. 653. szám, 371–372. 654. szám, 372. 655. szám, 373. 657. szám, 373–374. 658. szám, 374. 659. és 660. szám, 375. 661. szám, 375. 662. szám, 375–376. 663. szám, 376. 664. szám. Bebek Imre országbíró: Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 373. 656. szám, 376. 665. szám, 377. 666. és 667. szám, 378. 668., 669. és 670. szám. Zámbo Miklós királyi tárnokmester is elhalasztja a garamszentbenedeki apát, valamint az esztergomi bíró és esküdő polgárok perét – Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 379. 671. szám.

³⁴ Bertényi: *Beszélnünk-e*, 27–28.

³⁵ DF 220030 Süttő: *Anjou-Magyarország II.*, 328. 578. szám

Összegzésként annyit mondhatok: Kis Károly országglásának 39 napja alatt Erzsébet és Mária működésének sok általam bemutatott jele maradt ránk. Ezért semmi okát nem látom annak, hogy megváltoztassam 1976-ban elsődlegesen az országbírói tisztség vonatkozásában kifejtett, tavaly az Érszegi Géza tiszteletére publikált tanulmánykötetben tágabb horizontra tekintve megismételt véleményemet: 1385. december 31. és 1386. február 7. között Erzsébet és Mária továbbra is részesültek a politikai hatalomból, s szerepeltek az ország irányításában. Így ha a tevékenységükről ránk hagyományozódott számos adat közül néhánynak a hitelessége a továbbiakban meginogna is, még mindig elég marad. Ezért a kérdésben folytatott vitát a magam részéről befejezettek tekintem.

„.... az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását”

Beszélgetés John Komlossal

John Komlos 1944. december 28-án született (illetve az ostrom alatt – bujdosás közepette, mivel – lévén zsidó – nem nagyon akarták, hogy életben maradjon, valahogy mégis életben maradt) Budapesten. A Rottenbiller utcai általános iskolába járt, majd családjával az Egyesült Államokba disszidált 1956-ban. Középiskoláit Chicagóban végezte 1963-ban. 1978-ban doktorált a Chicagói Egyetem történelem szakán, ahol a kliometria gazdaságtörténeti elmélet befolyása alá került. Robert W. Fogel tanítványa volt, aki 1993-ban Nobel díjat kapott a kliometria megalapozásáért. 1992 óta a müncheni Ludwig-Maximilian Universität Gazdaságtörténeti Intézetének professzora és tanszékvezetője. Szakterülete: a Habsburg Monarchia gazdasági fejlődése; az emberi testmagasság története. *Az Economics and Human Biology* című folyóirat alapító szerkesztője (2003). [Http://www.wvl.uni-muenchen.de/lk_komlos](http://www.wvl.uni-muenchen.de/lk_komlos)

Szakmai indulásod az ún. *New Economic History* irányzatához, illetve a kliometriához¹ kötődik. Hogyan jutottál el ehhez a gazdaságtörténeti irányhoz?

Egyetemistaként fizikát tanultam 1968-ig, de egy idő múlva már nem nagyon érdekelt a tantárgy, és az 1968-as események kapcsán elkezdtem érdeklődni a társadalomtudományok iránt. 1968 Amerikában elsősorban a vietnami háborút jelentette, ez volt az, ami a fiatalabb korosztályt megindította. A '68-as választásokon én magam például egy Eugene McCarthy nevezetű politikusnak segítettem korteskedni, aki kissé baloldali beállítottságú volt, és a vietnami háború ellen lépett fel; nem nagyon sikeresen. A társadalomtudományok közül a történelem, főleg a kelet-európai történelem iránt kezdtem érdeklődni. Intellektuálisan évekig sodródtam, bizonyos fokig nem találtam a helyemet. Azt tudtam, nem akarom, hogy a pénzkeresés váljon életem centrumává. Azt is tudtam, hogy a gondolatok világában akarok mozogni. S nem voltam hajlandó az amerikai *establishment*hez tartozni. Elég fiatalon, tizenkét évesen kerültem ki Amerikába, s családom többi tagjával ellentétben nálam valami miatt problémává vált a beilleszkedés, esetleg túl gyorsan hagytuk el az országot a kamaszkor kezdetén, nem tudtam oly könnyen átmenni a régi gondolkozásmódból, a régi kultúrából, a régi társadalomból egy újba. Első történeti munkám nem véletlenül Kossuth Lajos észak-amerikai látogatását dolgozta fel.²

Hogy jutottál el ettől a hagyományos történetírástól a kliometriáig, és mit jelent ez számodra?

1971-ben bekerültem a Chicagói Egyetem történelem szakára. Ez bizonyos fokig meglepő, talán a Kossuthról írt könyvemnek köszönhető, hiszen nem volt meg hozzá a képzettségem. A gondolkozásom azonban túlságosan racionalista, túlságosan matematizáló volt egyetemista koromtól kezdve, és ezt a szemléletet a történelemben nem tudtam igazán érvényesíteni. Ezt észlelték a tanárok is, és az egyik professzor, aki elég nagy hatással volt rám, azt

¹ A kliometriáról lásd: Eddie, Scott M.: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen, 1996.

² Komlos, John: *Louis Kossuth in America 1851–1852*. Buffalo, N. Y., 1973.

ajánlotta, hogy beszéljek a közgazdászokkal, mert ott van valójában a helyem. És igaza is lett. 1973 táján kezdtem aztán megismerni a kliometriai iskola ottani képviselőit, lassacskán megtaláltam a helyem. A kliometriai iskola 1958-ban született, és már 1973-ban három képviselője tanított a Chicagói Egyetemen: Donald McCloskey, Robert William Fogel és Arcadius Kahan, aki az orosz gazdasággal foglalkozott. A körülöttük disszertálók elég nagy és főleg lelkes csoportot alkottak. Egy szemléleti forradalomba csapódtam bele, és ez nagyon imponált, pontosan ezt kerestem. Fogel diákjai például az amerikai rabszolgasággal foglalkozó témákat dolgozták fel. Nagyon érdekesnek találtam ezt a fajta gondolkodást. Egy hihetetlenül lelkes társadalmi, intellektuális csoport volt, és ez hatott rám igazából a legjobban. Egy új korszak elején voltunk, úgy tűnt nekem, mintha egy valódi forradalom menne végbe a gondolkodási módszerekben. Mindenképpen különbséget kell ugyanis tenni a kvantitatív módszerek alkalmazása – ami már az 1930-as években megjelent a gazdaságtörténetben – és a kliometria között. A kliometriához az is kell, hogy a közgazdasági elméletet bizonyos fokig átvigyük a történelemben, meg aztán átlagon felüli statisztikai tudás is szükséges.

Ekkorra már kialakult benned a Habsburg Monarchia, Közép-Európa mint kutatási téma? Magyar történészeket mikor kezdted megismerni?

Már 1973-ban elkezdtem a Habsburg Monarchia 19. századi gazdasági folyamatait jobban tanulmányozni, és 1974-ben Magyarországra kaptam ösztöndíjat, akkor kezdtem el írni a disszertációm. Korábban leveleztem több magyar történésszel, de közelebbi kapcsolatom nem volt. Amikor megérkeztem Magyarországra, akkor megismertelek például téged a Statisztikai Hivatalban, és megismerkedtem a Történettudományi Intézetben több kutatóval, többek között Katus Lászlóval is, aki nagyon segítőkész volt velem. Meg kell említenem még Ránki Györgyöt, aki segített abban, hogy hozzá tudjak jutni az anyagokhoz, és megírom a disszertációm. Nem volt egyébként könnyű, mert alapjában véve magamra voltam utalva, a chicagóiak, akik aztán elbírálták a dolgozatomat, nem igazán értettek a közép-európai gazdaságtörténethez. Ezen kívül kevés előmunka volt, amire támaszkodhattam volna. Sok adatot kellett feldolgoznom, és nem csak Magyarországgal, hanem az egész Habsburg Birodalommal foglalkoztam. Úgyhogy nem volt könnyű. Értettem a számítógép használatához, és fel tudtam dolgozni az adatokat számítógéppel, ez az, ami bizonyos fokig segített. Végül 1977-ben fejeztem be a dolgozatot.

Tudom, Bécsben is találtál partnereket meg barátokat. Milyen volt az osztrák történettudomány helyzete, amikor oda kijutottál?

A kliometria híre igazából nem nagyon jutott el Európába az 1970–1980-as években. A francia *Annales* iskolának, a demográfia-történetnek és a kvantitatív irányzatnak több híve volt és van is. De a kliometria a mai napig is főleg angolszász irányzat maradt, habár az 1990-es években európai hívei is megjelentek. Úgyhogy Ausztriában sem voltak kliometrikusok. Akkoriban Roman Sandgruberrel alakult ki jó kapcsolatom, ő is olyasfajta, a kvantitatív módszereket felhasználó, de nem kliometrikus történelmet írt, mint Katus László Magyarországon. Herbert Matist is akkor ismertem meg. Egyébként a Monarchiával foglalkozó kliometrikusok közül a kanadai Scott Eddie-t³ 1974-ben ismertem meg éppen Ma-

³ Vö. „... gondoltam, ha olyan drámai története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok.” Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történésszel. Az interjú készítette: Kövér György. *Aetas*, 19. évf. (2004) 1. sz. 187–198.

gyarországon, mert ő is ott járt. A többiekkel, az amerikai David Gooddal⁴ és az izraeli Nachum Gross-szal csak levelezés útján álltam kapcsolatban.

1977-ben megvédted a disszertációd, az később megjelent könyv formájában is.⁵ Milyen volt a dolgozat szakmai fogadtatása?

Szakmai körökben igazán nagyon jól fogadták, csak dicsérő kritikát ismerek róla. Tudtommal azóta sem cáfolták meg egyetlen számításom sem. Viszont eléggé sajnáltam, hogy Magyarországon nem vettek tudomást róla. Berend Iván és Ránki György is pontosan tudta, hogy téziseimet a jobbágyfelszabadításról, a gazdasági fejlődés ritmusáról, az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatokról nem lehet beilleszteni a marxista történettudományba, tehát inkább hallgattak róla. Mindig barátságosan fogadtak, ha személyesen találkoztunk akár Budapesten, akár külföldön, de soha sem voltak hajlandók vitába szállni velem, mert az bizonyos elismerést is nyújthatott volna a munkámnak. Nem voltak igazán ellenérveik. Bizonyos fokig sajnáltam, hogy nem tudtunk egymással vitatkozni.

Könyvemet 1983-ban jelentette meg a Princeton egyetem kiadója, ami nagy presztizst jelentett számomra. De ez nem jelentette azt, hogy állást is tudtam volna kapni. A '60-as évek végén, a '70-es évek közepéig Amerikában nagy konjunktúra hatott az egyetemi oktatók piacán. Akkoriban ment a *baby boom* generáció az egyetemre, mindenki állást kapott, akármilyen témával is foglalkozott. De mire már én befejeztem a doktorátust 1978-ban, ez a korszak véget ért, s már nagyon is fontos volt, hogy az ember milyen témát kutat. Történészeknek, gazdaságtörténészeknek is nehéz volt elhelyezkedni. Akkor már senkit nem érdekelt a Habsburg történelem, a gazdaságtörténeten belül is főleg az amerikai gazdaságtörténet állt előtérben. Ráadásul ez volt a női emancipáció egyik fontos korszaka. Az egyetemeken a nőket vették előbbre, tehát nem csak azért nem tudtam bekerülni, mert egy olyan világrésszel foglalkozom, amely az amerikaiakat kevésbé érdekli, hanem azért sem, mert férfi vagyok.

És akkor mit csináltál?

Akkor már rendelkeztem annyi ismerettel a gazdaságelmélet területén, hogy egy Chicago melletti kis kollégiumban négy évet tanítsak, majd két évig egy chicagói nagyobb egyetemen közgazdaságtant oktattam. Ezek az évek nagyon próbára tettek, mert nagyon sokat kellett tanítani, miközben ahhoz, hogy az ember valamiképpen egy jobb álláshoz jusson, publikálni kellett. De nagyon nehéz publikálni olyan körülmények között, ahol a kollégák nem publikálnak, mert akkor elvárják, hogy mások se tegyék. Ebből a milióból kikerülni nagyon nehéz volt, főleg mint történész, mert a történészeket nem becsülték, közgazdaságtant meg valamelyest számítástechnikát is tanítottam. 1983-ban jelent meg csak a könyvem, öt évig tartott a disszertációt átírni könyvformába. Az, hogy elfogadta a *Princeton University Press*, nagy szó volt számomra akkor. 1986-ban pedig megjelent németül is az *Österreichische Bundesverlag* kiadásában.

Eközben leginkább levelezés útján tovább bővültek a szakmai kapcsolataim. Néha-néha kaptam egy ösztöndíjat, ide-oda tudtam utazni. Továbbra is részt vettem a kliometrikusok évente rendezett konferenciáin.

⁴ „A gazdaságtörténészek véleménye ugyanolyan fontos a jelenlegi helyzet megértéséhez, mint a közgazdászoké.” Beszélgetés David F. Gooddal. Az interjút készítette: Tomka Béla. *Aetas*, 9. évf. (1994) 3. sz. 71–79.

⁵ A könyv angol nyelvű kiadásáról lásd Ránki György poszthumusz megjelent ismertetését: *Századok*, 122. évf. (1988) 3. sz. 509–511. A magyar nyelvű kiadásról lásd: Kövér György: *A magyar gazdaságtörténet-írás régi útjai*. *Buksz*, 4. évf. (1992) 4. sz. 179–183.

Mikor és hogyan kerültél közel a demográfához, illetve aztán a testmagasságtörténethez, az ún. biometrikához?

Az 1980-as évek elején tisztázódott előttem, hogy nem fogok tudni abból megélni, hogy a Monarchiával foglalkozom, annak dacára, hogy elég nagy érdeklődést váltott ki a könyvem, illetve további írásaim. Megpróbáltam akkor közgazdaságtanból is doktorálni a Chicagói Egyetemen, ami által reméltem, hogy be fogok tudni kerülni egy félig-meddig jobb egyetemre. Ekkoriban indulóban volt a testmagasság kutatása, és Fogel volt az, akit leginkább érdekelt a történeti demográfia és a testmagasságtörténet. Ennek kutatása Amerikában igazából a rabszolgaság történetével függött össze, Fogel és tanítványa, Richard Steckel⁶ a rabszolgák magasságával foglalkozott. Így kezdtem el akkor én is érdeklődni a kliometria ezen irányzata iránt, és 1983 nyarán a bécsi levéltárban találtam is ehhez felhasználható anyagot.

Akkor Bécsben tanítottál és kutattál...

Igen, 1983-ban Eduard März osztrák történész meghívott, hogy tanítsak ott egy félévet, majd Herbert Matis is meghívott a Közgazdasági Egyetemre, így aztán a félévből egy egész év lett. Ez idő alatt összegyűjtöttem az anyagot második disszertációmhoz, mely a közép-európai emberi magasság változásáról szól, s e téma kutatására szántam életem fennmaradt részét.

Ennek a könyvnek milyen volt a fogadtatása? Itt a Habsburg Monarchia tárgyalása mellett egy modellt is kidolgoztál az ipari forradalomra általában véve.

1984-ben felajánlottak egy posztgraduális *fellowshipet* Chapel Hillben (*North Carolina University*) két évre, ami alatt fel tudtam dolgozni a Bécsben összegyűjtött anyagot. Sokat jelentett számomra, hogy két évig dolgozhattam anélkül, hogy tanítani kellett volna. Az ipari forradalomra vonatkozó modellnek nem volt nagyobb visszhangja, inkább negligáltak. A magassággal kapcsolatos publikációim viszont a legjobb folyóiratokban jelentek meg Amerikában, például egy 1985-ben az *American Historical Review*-ban, 1987-ben a *Journal of Economic History*-ben. Az 1989-ben megjelent könyvem is elég jó visszhangra talált mindamellett, hogy ez volt az első könyv, amelyik megjelent ebben a témában, addig csak tanulmányok születtek. Ismét csak a *Princeton University* adta ki. Ha jól tudom, körülbelül ötven folyóiratban ismertették. Később német nyelven is megjelent, magyar nyelvű kiadása nem született. Ezekből a kutatásokból aztán kinőtt egy egész irányzat, amit 1989-ben antropometrikus történelemnek neveztem el. Úgyhogy sok-sok évi küzdelem után konszolidálódott a helyzetem. Ezen munka alapján kaptam is egy állást Pittsburgh-ben, ami az első igazi jó állásom volt 1986-ban, 42 éves koromban! Ott kelet-európai történelmet tanítottam, amerikai gazdaságtörténettel együtt. Végre hasznosítani tudtam gazdaságtörténeti tudásomat. Hat évig tanítottam ott 1986-tól 1992-ig.

Erről a könyvedről Magyarországon is megjelent ismertetés, a Bukszban Szántay Antal alapos elemzést írt,⁷ és a Statisztikai Hivatal történeti demográfiai füzeteiben is megjelent egy tanulmányod a testmagasságról. Tehát azt lehet mondani, Magyarországon is ez a munkád vált ismertebbé. Hogy kerültél aztán Münchenbe?

⁶ Steckel, Richard: *Stature and the Standard of Living*. *Journal of Economic Literature*, vol. 33. (1995) no. 4. 1903–1940.

⁷ Szántay Antal: *Testmagasság és ipari forradalom*. *Buksz*, 4. évf. (1992) 3. sz. 320–326.

Kerestek egy gazdaságtörténészt, olyat, aki a közgazdaságtanhoz is ért, szóval kliometrikust kerestek. Nem volt azonban senki Németországban, aki ezt az irányzatot képviselte volna. Egy ismerősömön keresztül megtudtam ezt, egyszerűen küldtem egy levelet, hogy hajlandó lennék ezt az állást elfogadni. Annak idején Pittsburgh-ben *Associate Professor* voltam, ez meg egy tanszékvezető professzori állás volt. Meghívtak egy előadásra, s 1992-re fel is ajánlották ezt a pozíciót, és elfogadtam. Részben azért is, mert ahogy mondtam, lelkileg nem váltam igazándiból amerikaivá, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy vissza tudtam jönni Európába, mert nem minden amerikai vállalkozna erre.

Mit jelentett számodra, hogy lelkileg nem váltál amerikaivá, hisz az a tudományterület, amit képviseltél, ahogy magad is mondtad, igazán amerikai volt?

Azt hiszem, a pszichológusok az ilyen embertípust, mint én, „marginális embernek” nevezik, aki nem kötődik teljesen egy kulturális vagy lelki csoporthoz. Könnyebben mozog kultúrák, illetve világrészek között. Azt hiszem, sokat jelentett számomra szellemileg is, hogy nem kötődtem a tradicionális történetíráshoz vagy a „*mainstream*” közgazdaságtanhoz. Könnyebben tudtam interdiszciplináris munkába fogni, mint például az antropometrikus történelem, amely öt-hat tudományágat egyesít, például a biológiát és a közgazdaságtant. Lehet, hogy ez hihetetlenül hangzik.

Münchenben megtaláltad a helyedet?

Sokkal jobb körülmények között dolgozhattam, mint Pittsburgh-ben. Több tanítványom is volt, sokkal több anyagi támogatást kaptam, így jobban tudtam ezt az új irányzatot propagálni, ami valódi izgalmat és kihívást jelentett életemben: nahát, mi is lesz ebből? Igen nagy az érdeklődés, az egyik tanítványom, Jörg Baten Tübingenben lett professzor, korábban itt volt tanársegéd sokáig. Így most egy másik központot is kialakított Németországban, ami nagyon sokat számít ahhoz, hogy ez az ágazat jobban fejlődhessen. A kliometria is sokkal jobban elterjedt. Egy müncheni munkatársam Zürichben kapott tanszéket. Úgyhogy sokkal-sokkal nagyobb a szellemi befolyásom, mint Pittsburgh-ben lett volna.

Körülötted kialakult az antropometrikus történelemmel foglalkozók köre. Ez az irányzat is amerikai jellegű maradt? Milyen problémákat sorolsz az antropometrikus történetírásba, milyen problémák kerülnek előtérbe ezen a tudományterületen?

Ez a terület már internacionalizálódott, szinte minden országban vannak kutatók, akik érdeklődnek iránta. Három kongresszusunk volt: Münchenben, Tübingenben és most éppen Strasbourgan – 65–70 résztvevővel, főleg antropológusok, biológusok, gazdaságtörténészek, történészek és közgazdászok. Meg kell említeni, hogy már a francia *Annales* iskola is foglalkozott antropometrikus kérdésekkel a '60-as évek végén, például a közismert Emmanuel Le Roy Ladurie, aki elkezdte az újoncok vizsgálatát. De aztán a franciák nem mentek tovább, és azt hiszem, az *Annales* iskola egésze bizonyos fokig válságba jutott. Jelenleg antropometriával foglalkozó tudósok a világ minden részén találhatók. A strasbourgi konferencián Michael Hau meghívásából részt vettek kutatók Japántól Ausztráliáig, Oroszországtól Örményorszáig. Magyarországról Gyenis Gyula szokott részt venni a találkozónkon, meg néha Joubert Kálmán a Központi Statisztikai Hivatalból. Rengeteg feldolgozható anyag van még.

A fő kérdés az, hogy az emberi szervezetet hogyan befolyásolják a gazdasági folyamatok, változások. Rájöttünk például, hogy az ipari forradalom alatt az emberek alacsonyabbak lettek. Kapcsolódik ez a régen folyt, úgynevezett életszínvonal-vitához (*standard of living*

debate), amely arról szólt – nem minden politikai vonatkozás nélkül –, hogy a kapitalizmus kezdete milyen kihatással járt az emberi életszínvonalra.⁸ Kiderült, hogy hosszú, nagyon hosszú távon csökkent a testmagasság, s csak körülbelül száz év után kezdett az emberi szervezet is jobban fejlődni.

Tudom, hogy ilyen lehetséges mutató még például a menstruáció, a nővé érés korszakának változása. Mit lehet még a biológiai fejlődésben mérni: testsúly, magasság, biológiai érés, öregedés?

Bizonyos fokig bele lehet vonni a kutatásba a demográfiai jelenségeket is: betegségeket, halálozási mutatókat, hogy mi a viszony a halálozási ráta és az emberi magasság között. Auxológiának nevezik azt a területet, amely az emberi test méreteit elemzi. A nemrégén elhunyt Eiben Ottó volt ennek a témakörnek a magyar reprezentánsa. Viszont vannak, akik – például Richard Steckel – a régészet felől közelítenek az antropometriához, és ezer év csont hagyatékát elemzik. Én inkább a modernebb folyamatokra tértem át. Elemeztem például a mostani amerikai emberek magasságát. Ez elég nagy visszhangot váltott ki, egyszerűen nem tudták Amerikában, hogy lemaradtak, s igen nehéz volt elviselniük, hogy vannak olyan szempontok, amelyek szerint nem ők az elsők. Ebből a kutatásból nőtt ki aztán az *Economics and Human Biology* folyóirat, amelyet 2003-ban alapítottam. Ebben jelent meg az előbb említett kutatásaim eredményeit összefoglaló cikkem 2004-ben elég provokatív címmel: *From the Tallest to (One of) the Fattest*, azaz „A legmagasabbtól az (egyik) legkövérebbig”. Hiszen kétszáz évig az amerikaiak voltak a világon a legmagasabbak, most pedig a hollandok azok. Ez is a gazdasággal van összefüggésben. Hiszen köztudott, hogy az amerikai orvosi ellátás sok problémával küszködik, a társadalom 14%-ának – azaz 40 millió embernek – nincs semmiféle egészségügyi biztosítása. Ezeket a problémákat elég egyszerűen össze lehet foglalni a test magasságával, azaz hogy a nyugat- és észak-európai államokban magasabbak az emberek, mint Amerikában. De tanulmányoztam a kelet-német populáció testmagasságát is, és ki tudtam mutatni, hogy a szocialista társadalomban ugyanolyan különbségek voltak a társadalmi rétegek testmagasságában, mint Nyugat-Németországban. Más szóval furcsa és egyben meglepő eredményekre jutottam. Egyszerűen azt hiszem, én voltam az első, aki megállapította, hogy az emberek magassága a gazdasági és társadalmi folyamatok függvénye.

Hogyan jött létre ez a folyóirat, és mekkora sikere van?

A kiinduló gondolat egyszerűen az, hogy az antropometrikus történetírás valójában egy szélesebb szellemi ágazat része, melyet „*economics and human biology*”-nak, azaz „gazdaság és biológia”-nak neveztem el, s melynek fő kérdése: milyen hatást gyakorol a gazdaság magára az emberi biológiára (hiszen például a mezőgazdaság is a gazdaság része és hatással van az emberi biológiára). Elsősorban ebből a gondolatból született meg ez a folyóirat. Nem volt könnyű találni egy kiadót, amely hajlandó volt ilyen ezoterikusnak hangzó programot támogatni, de elég jól működik, nagyon nagy az érdeklődés iránta, és sok kézirat is érkezik hozzánk.

Mennyire „olvastál bele” a biológiába, hiszen ez újabb tudományágat jelent az életutadon?

Igen, sokat kellett tanulnom, hogy valamelyest megérthessem, hogyan is növekszik az ember. Nem tudom az egész tudományágat elsajátítani, mert ez borzasztóan komplikált, és

⁸ A főként E. J. Hobsbawm és R. M. Hartwell nevével fémjelzett vitához lásd: Taylor, Arthur J. (ed.): *The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution*. London, 1975.

például a genetikához is kapcsolódik. De az antropometria műveléséhez egyébként is annyi tudományágat kellene az embernek uralnia, hogy az szinte lehetetlen: antropológia, auxológia, közgazdaságtan, történelem, biológia, genetika, statisztika. Ez lehetetlen feladat, senki sem tudja ezek mindegyikét teljesen elsajátítani, mindenki csupán valamelyest ért mindenhez.

Melyek azok a kérdések az antropometrikus történetírásban, amelyek még nyitottak, és amelyek felé kell a kutatásoknak fordulniuk?

A testmagasság vizsgálata során kirajzolódó ciklusoknak az értelmezése például nem fejlődött be teljesen, mert nagy ideológiai problémákat vált az ki a gazdaságtörténeszek között. A régi, már említett vita az életszínvonal és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolatról továbbra is nyitott maradt. Hiszen az egyik oldal azt mondja, hogy a kapitalizmus bizonyos fajta problémákat váltott ki, legalábbis az alacsonyabb rétegek között, s ez volt bizonyos fókusz Marx és Engels kiindulópontja is. S ha valaki azt állítja, hogy az emberek ráadásul még kisebbek is lettek ebben a korszakban, mert az élelmiszerrel problémáik voltak, mivel az élelmiszerárak nagyon megemelkedtek, akkor az hihetetlen ideológiai ellenzést fog kihívni maga ellen a kollégák között. Sokan ugyanis azt gondolják, hogy a piaci társadalom csak jó fordulatokat hozhat az emberek életébe. Én kimutattam, hogy 1820-ban a testmagasságkülönbség 15 éves gazdag és szegény angol fiúk között 22 cm volt. Ilyen különbséget sehol máshol és azóta sem lehetett találni. Ha nem a kapitalizmus okozta ezt a különbséget, akkor mi?

De nemcsak az ipari forradalom alatt, hanem azt követően és előtte is megfigyelhetők a ciklusok. A napóleoni háborúk befejeztével bizonyos fokig konszolidálódott a helyzet, majd az 1830-as években Európában és Amerikában is újra jött egy hullám alacsonyabb testmagassággal. Azaz az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását. Tehát nagyon izgalmas témákról és összefüggésekről van szó, amelyek a társadalom alapvető ideológiáit kérdőjelezik meg.

Időben mennyire lehet visszamenni a vizsgálatban?

A fő forrásokat a katonai összeírások jelentik. Márpedig 1716-ban Franciaországban születtek a legelső ilyen jellegű összeírások a katonaságról. Feldolgoztam a francia katonaság magasságát is, ebből tudjuk, hogy a 17. században milyen biológiai problémákkal küszködtek Európában. Ebben a században ugyanis nagyon alacsonyak voltak az emberek, amit a tizenhetedik századi krízis biológiai hatásának tulajdoníthatunk. Érdekes módon azóta az emberek testmagassága nem csökkent erre a szintre, még az ipari forradalom alatt sem.

És a régészeti emlékek?

Ahogy említettem, Richard Steckel kezdett el foglalkozni evvel a témával régészeti források alapján. Sok mindent meg fogunk még tudni a 17. századot megelőző korszakokról, de ezek az adatok sokkal kisebb mintákon alapulnak. Itt nem lehet arra gondolni, hogy százezres mintát összeszedjünk emberi maradványokból. Márpedig nem szabad elfelejteni, hogy az emberek magassága változik régiók, társadalmi tényezők, anyagi viszonyok (például urbanizáció megléte vagy hiánya) szerint, azt egyidőben sok tényező befolyásolja, ezért nagyobb minták kellene ahhoz, hogy a kutató általánosítani tudjon. Ezért bizonyos fokig kétséges, hogy a régészeti adatok alapján ezt meg lehet-e tenni, de vannak, akik dolgoznak ezen a problémán.

Hogyan minősítéd az antropometriát: ez egy iskola, vagy szellemi mozgalom?

Azt hiszem, szellemi mozgalom. Nem mondanám, hogy ez egy iskola, mert nem olyan széles látókörű. Sok ágazata van, mivel a modern korszakba is belenyúlik, nemcsak történéseknek szól, hanem azoknak is, akik napjaink modern társadalmával foglalkoznak. A már említett, jelenlegi kutatásaim éppen erre épülnek, annak vizsgálatára, hogy a nyugat-európai jóléti állam érdekes módon jobb biológiai feltételeket tudott nyújtani a benne élők számára, mint az amerikai fajta szabadpiaci gazdaság.

Hogy látod ma a kliometria helyzetét? Tudom, hogy egyidőben néhány kollégáddal próbáltad megújítani fiatalok bevonásával, most hogy látod a helyzetet? Sikerült új kutatókat indítani, vagy a klasszikus kliometria szintén elmúlt?

Amerikában továbbra is prosperál a kliometria, Angliában szintén. Azt lehet mondani, hogy Amerikában ma is ez a fő irányzat a gazdaságtörténészek között, hegemon a pozíciója, nem száz százalékos, de egy olyan jó 50–60%-os szerepet foglal el. Európában a kutatások körülbelül 15–20%-át adják a kliometrikus írások, de megmaradt itt is az irányzat, vagyis továbbfejlődik. Az antropometrikus történet pedig a kliometrián belül elég szépen működött és működik továbbra is, úgyhogy elégedettek lehetünk.

Visszatekintve az eredményekre és a lehetőségekre, hogy látod pillanatnyilag, elégedett vagy?

Őszintén szólva, elégedett vagyok, mert sok érdekes dolgot tanulmányoztam, s nagyjából a kollégák el is fogadták az eredményeimet, ha bizonyos kollégák soha nem is fogják elfogadni azokat. Számomra nem jelent problémát, hogy nem mindenki fogadja el ezeknek a ciklusoknak a létét, amelyeket én felfedeztem. Azt hiszem, meg tudtam mutatni, hogy bizonyos korszakokban a gazdasági fejlődés azzal járt, hogy bizonyos rétegeknek az élet-, az élelmezési feltételei rosszabbodtak, tehát az, hogy az átlagtermelés növekszik, és az átlagjövedelem emelkedik, elfedheti előlünk azt, hogy bizonyos rétegeknek a jövedelme vagy jóléte – biológiai jóléte, ahogy én ezt nevezem – rosszabbodhat. Ezt az álláspontot bizonyos fokig baloldali beállítottságnak nevezik, de tudományos alapokon nyugszik, s a történeti interpretáció mindig ideológiával van körítve. Érdekes és izgalmas is bizonyos fokig az életem, mert izgalmassá tette és kitöltötte az a sok minden, amit csinálok. Nagy visszhangja van a műveimnek. Például a híres „*The New Yorker*” is írt a munkámról egy hosszabb cikket.⁹ Ez a magazin egymillió példányszámban jelenik meg, és azóta az újságok a világ minden részén rendszeresen foglalkoznak a munkámmal. Ez tehát szellemi pályafutásom a Habsburg Birodalom gazdaságtörténetétől az emberiség magasságának a történetéig, a napjainkig. Azt hiszem, új gondolatokra, új összefüggések elemzésére vállalkoztam, és azt hiszem, ez egy kiteljesedett életről tanúskodik.

További sikert kívánok.

München, 2004. december 29.

Az interjút készítette: BENDA GYULA

---

⁹ Burkhard, Bilger: *The Heigt Gap. Europeans are getting taller; why aren't we?* The New Yorker, April 5, 2004. 38–45. http://www.newyorker.com/fact/content/?040405fa_fact

John Komlos

műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History. Princeton University Press, 1989. (németül: Ernährung und Wirtschaftliche Entwicklung unter Maria Theresia und Josef II. Eine Anthropometrische Geschichte. St. Katharinen, Germany, Scripta Mercaturae, 1994.)

The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century. Princeton University Press, 1983. (németül: Die Habsburgermonarchie als Zollunion: Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert. Vienna, Österreichischer Bundesverlag, 1986.; magyarul: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac: Ausztria-Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században. Budapest, Maecenas, 1990.)

Szerkesztett kötetek társszerkesztővel

Komlos (ed.): *Economic Development of the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: Essays,* Boulder: East European Monographs, 1983.

Baten, Jörg (eds.): *The Biological Standard of Living in Comparative Perspectives: Proceedings of a Conference Held in Munich January 18–23, 1997.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1998.

Cuff, Timothy (eds.): *Classics of Anthropometric History: A Selected Anthology.* St. Katharinen, Germany, Scripta Mercaturae, 1998.

Komlos (ed.): *Stature, Living Standards, and Economic Development: Essays in Anthropometric History,* Chicago: University of Chicago Press, 1994.

Tanulmányok

From the Tallest to (One of) the Fattest: The Enigmatic Fate of the Size of the American Population in the Twentieth Century. (Társszerző: Baur, Marieluise) *Economics and Human Biology*, 2. (2004) no. 1. 57–74.

Looking Backward and Looking Forward: Anthropometric Research and the Development of Social Science History. (Társszerző: Baten, Jörg) *Social Science History*, 28. (2004) 2. 191–210.

Obesity and the Rate of Time preference: Is there a Connection? (Társszerzők: Smith, Patricia – Bogin, Barry) *Journal of Biosocial Science*, 36. (2004) part 2. 209–219.

Un modèle démo-économique de la Révolution Industrielle. (Társszerző: Artzrouni, Marc) *Economies & Sociétés, Série, Histoire économique quantitative, AF, no. 30.* (2003) 10. 1807–1821.

Histoire anthropométrique de la France de l'Ancien Régime. (Társszerzők: Hau, Michel – Bourguinat, Nicolas) *Histoire, Economie Société*, 22. (2003) 4. 519–536.

The Biological Standard of Living in the Two Germanies. (Társszerző: Kriwy, Peter) *German Economic Review*, 4. (2003) 4. 493–507.

Access to Food and the Biological Standard of Living: Perspectives on the Nutritional Status of Native Americans. *American Economic Review*, 91. (March 2003) 1. 252–255.

Optimal Food Allocation in a Slave Economy. (Társszerzők: Rees, Ray – Long, Ngo Van – Woitek, Ulrich) *Journal of Population Economics*, 16. (2003) 21–36.

A Compact Macromodel of Pre-Industrial Population Growth. (Társszerző: Nefedov, Sergey) *Historical Methods*, 35. (Spring 2002) 2. 92–94.

On the Biological Standard of Living of Eighteenth-Century Americans: Taller, Richer, Healthier. *Research in Economic History*, 20. (2001) 223–248.

Core or Periphery? The Credibility of the Austro-Hungarian Currency, 1867–1913. (Társszerző: Flandreau, Marc) *Journal of European Economic History*, 31. (Fall 2002) 2. 293–320.

The Industrial Revolution as the Escape from the Malthusian Trap. *Journal of European Economic History*, 29. (Fall/Winter 2000) no. 2–3. 307–331.

Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature during the Industrial Revolution. *Journal of Economic History*, 58. (1998) 3. 779–802.

Histoire anthropométrique: bilan de deux décennies de recherche. *Économies et Sociétés, Série «Histoire économique quantitative», AF, no. 29.* (2003) 1. 1–24.

On the Biological Standard of Living of African-Americans: the Case of the Civil War Soldiers. In: Komlos–Baten (eds.): *The Biological Standard of Living in Comparative Perspectives*, (1998) 236–249.

On the ‘Puzzling’ Antebellum Cycle of the Biological Standard of Living: the Case of Georgia. (Társszerző: Coclanis, Peter) *Explorations in Economic History*, 34. (Oct. 1997) 4. 433–59.

Ein Überblick der Konzeptionen der Industrielle Revolution. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 84. (1997) 4. 461–511.

Nutrition and Economic Development in Post-Reconstruction South Carolina: an Anthropometric Approach. (Társszerző: Coclanis, Peter) *Social Science History*, 19. (1995) 91–116.

The Stature of Runaway Slaves in Colonial America. In: Komlos (ed.): *Stature, Living Standards, and Economic Development: Essays in Anthropometric History*, Chicago: University of Chicago Press, 1994. 93–116.

Le Statut Nutritionnel des Elèves de L’Ecole Polytechnique. *Histoire, Économie et Société*, 14. (1995) 463–74.

A Malthusian Episode Revisited: The Height of British and Irish Servants in Colonial America. *Economic History Review*, 46. (Nov. 1993) 768–82.

A Habsburg vámunió. Műhely, 1993. Különszám, 16–21.

The Secular Trend in the Biological Standard of Living in the United Kingdom, 1730–1860. *Economic History Review*, 46. (Feb. 1993) 115–44.

Über die Bedeutung der Anthropometrische Geschichte. *Historical Social Research*, 18. (1993) 4–21.

Toward an Anthropometric History of African-Americans: The Case of the Free Blacks of Antebellum Maryland. In: Goldin, Claudia–Rockoff, Hugh (eds.): *Strategic Factors in Nineteenth Century American Economic History: A Volume to Honor Robert W. Fogel* Chicago: University of Chicago Press, 1992, for the National Bureau of Economic Research, *Studies in Income and Wealth*, vol. 52. 297–329.

The Growth of Boys in the Stuttgart Carlsschule, 1771–93. (Társszerző: Tanner, James et al.) *Annals of Human Biology*, 19. (1992) 139–152.

Étude mathématique de la sortie de la trappe malthusienne. (Társszerző: Marc Artzrouni) In: Blum, Alain–Bonneuil, Noel–Blanchet, Didier (eds.): *Modèles de la démographie historique* (Paris: INED, 1992) 241–260.

Nutrition, Population Growth and the Industrial Revolution in England. *Social Science History*, 14. (1990) 69–91.

Körpergröße und soziale Stellung von Schülern der Hohen Karlsschule im 18. Jahrhundert. *Scripta Mercaturae*, 30. (1996) 95–120.

The Age at Menarche in Vienna: the Relationship between Nutrition and Fertility. *Historical Methods*, 22. (1989) 158–163.

Penser la révolution industrielle. *Histoire économie et société*, 15. (1996) no. 4. 615–630.

Az antropometrikus történetírás jelentőségéről. *Aetas*, 10. (1994) 3. sz. 5–16.

The Height and Weight of West Point Cadets: Dietary Change in Antebellum America. *Journal of Economic History*, 47. (1987) 897–927.

A gyermekek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép Európában a tizennyolcadik században. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* (Budapest) 3. (1987) 97–118.

A Habsburg-hadsereg újoncozási módszerei a XVIII–XIX. században. Hadtörténelmi Közlemények, 34. (1987) 4. sz. 733–743.

Stature and Nutrition in the Habsburg Monarchy: The Standard of Living and Economic Development. American Historical Review, 90. (1985) 1149–1161.

The Diffusion of Financial Technology into the Austro-Hungarian Monarchy toward the End of the Nineteenth Century. In: Komlos (ed.): Economic Development of the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: Essays, Boulder: East European Monographs, 1983. 137–164.

Poverty and Industrialization at the End of the 'Phase-Transition' in the Czech Crown Lands. Journal of Economic History, 43. (1983) 129–135.

Economic Growth and Industrialization in Hungary, 1830–1913. Journal of European Economic History, 10. (1981) 5–46.

Discrimination in the Austrian Capital Market? Explorations in Economic History, 17. (1980) 421–427.

Austro-Hungarian Agricultural Development, 1827–1877. Journal of European Economic History, 8. (1979) 37–60.

Warum wurden die Leute kleiner in einer wachsenden Volkswirtschaft? Historical Social Research, 22. (1997) 2. 150–161.

Biologicheskii uroven' zhizni i sovremennyi tip ekonomicheskogo rosta. In: Economicheskaja istoriia. Ezhegodnik. 2001 (Moscow: ROSSPEN, 2002) 428–442.

Az osztrák-magyar 'közös piac' gazdasági fejlődése. Valóság, 5. (1983) 79–86.

Védegylet. Történelmi Szemle 36. (1981) 51–57.

Néhány következtetés Magyarország külkereskedelmi áraival kapcsolatban a századforduló táján. Történelmi Statisztikai Tanulmányok, 4. (1980) 231–249.

The Emancipation of the Hungarian Peasantry and Agricultural Development. In: Ivan Volgyes (ed.): The Peasantry of Eastern Europe. New York, Pergamon Press, 1979. 109–118.

JOHN KOMLOS

Hol tart az antropometrikus történetírás?

Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről

Bevezetés

Az antropometriai módszerek társadalomtudományos használatának igazi expanziója az 1970-es évek közepén indult meg a gazdasági fejlődéssel foglalkozó közgazdászok és a kliometrikus gazdaságtörténészek körében egyidőben. Az előbbiekről azért fordultak az antropometriához, hogy mérhessék az alultápláltságot és annak szinergikus hatását a harmadik világ gazdasági teljesítményére.¹ Az ENSZ-szel együttműködve kiszélesítették a táplálkozástudomány művelőinek a szegénység leküzdése érdekében végzett munkáját, és előreléptek annak hatásának mérésében is, amelyet a táplálkozás a munkaerő termelékenységére gyakorol.² Erőfeszítéseik legjelentősebb hozadéka az volt, hogy az ENSZ 1990-ben megalkotott egy új mérőeszközt, az emberi fejlődés indexét (*Human Development Index*). Ezzel szemben a kliometrikusok elsődlegesen a biológiai jólét évszázados változásait és keresztmetszeti mintázatait elemzik azzal a céllal, hogy jobban megértsék a gazdasági fejlődés – mindeddig rejtve maradt – hatásait az emberi szervezet növekedésére. Az időközben antropometrikus történetírás néven ismertté vált tudományterület kifejlődése a kliometrikusoknak köszönhető. E diszciplína a biológiai mutatókat, mindenekelőtt a testmagasságot arra használja, hogy kiegészítse a jólét megszokott jelzőszámainak segítségével kapott (töredékes) képet.³

Számos érv szól amellett, hogy integráljuk a humán biológiát a közgazdaságtan és a kliometria főáramába. A kutatás egyik ága az egészség gazdaságpolitikai jelentőségét ismertette fel például az öregedés, az egészségügy és a munkaerő termelékenysége kapcsán.⁴ A fejlődéssel foglalkozó közgazdászokat egyszerre foglalkoztatja a tápláltságnak a munkaerő produktivására gyakorolt hatása és a szegénység, főképp a gyermekszegénység problémájának politikai vetületei.⁵ A gazdaságtörténészeknek pedig különösen az életszínvonal mérésének alternatív módjaira van szükségük, hiszen a régmúltra vonatkozóan a megszo-

---

¹ Scrimshaw, N. S.: *Historical Concepts of Interactions, Synergism and Antagonism Between Nutrition and Infection*. *Journal of Nutrition*, vol. 133. (2003) no. 1.

² Strauss, J.–Thomas, D.: *Health, Nutrition, and Economic Development*. *Journal of Economic Literature*, vol. 36. (1998) no. 2. 766–817.

³ Fogel, R.: *Economic Growth, Population Theory, and Physiology: The Bearing of Long-Term Processes on the making of Economic Policy*. *American Economic Review*, vol. 84. (1994) no. 3. 369–395.; Steckel, R. H.: *Stature and the Standard of Living*. *Journal of Economic Literature*, vol. 33. (1995) no. 4. 1903–1940.

⁴ Fogel, R.: *Economic Growth*, i. m.

⁵ Dasgupta, P.: *An Enquiry into Well-Being and Destitution*. Oxford, 1995.

kott mutatók nem elérhetők.⁶ Az 1970-es években a gazdaságtörténészek arra törekedtek, hogy az életszínvonal már meglévő adatsorait visszavezessék a múltba. Ez azért volt fontos, hogy lezárhassák az ipari forradalom korszakában élő munkások életkörülményeiről folyó nevezetes vitát, és hogy mutatókat képezhessenek ott, ahol ezek korábban hiányoztak. A pénzjövedelem konvencionális mérőszámai például nem állnak és nem is állhatnak rendelkezésünkre olyan múltbeli csoportok esetében, mint a nők, a gyermekek vagy az önellátó parasztok.

Az emberi fejlődés indexe és a biológiai életszínvonal fogalma viszont olyan eszköz a gazdaságtörténész kezében, mely az életminőséget komplex, többdimenziós entitásként kísérel meg mérni. Az előbb említett, ENSZ által ajánlott mutató a jövedelem mellett olyan változókat is figyelembe vesz, mint a várható élettartam vagy az oktatási eredmények. A biológiai életszínvonal pedig azt mutatja meg, hogy maga az emberi szervezet mennyire képes gyarapodni az őt körülvevő társadalmi, gazdasági és epidemológiai környezetben, vagyis a jólét biológiailag releváns összetevőjét ragadja meg, és így arra hívja fel a figyelmünket, hogy az emberi tapasztalatról aligha érdemes leegyszerűsítve gondolkodni: a jólét többet jelent, mint javak és szolgáltatások feletti rendelkezést. Az egészség (na és persze – gyakoriságától és tartósságától függően – a betegség is), valamint az élettartam tehát a jövedelemtől függetlenül befolyásolja a jólétet, csakhogy ezt a befolyást a jövedelemre koncentráló hagyományos mérési módszerek nem tárják fel teljesen. Az emberi termet azonban egy viszonylag könnyen mérhető jelzőszám, amely – a férfiak esetében 185 cm-es, a nőknél pedig 170 cm-es átlagmagasságig – pozitívan korrelál az egészségi állapottal.

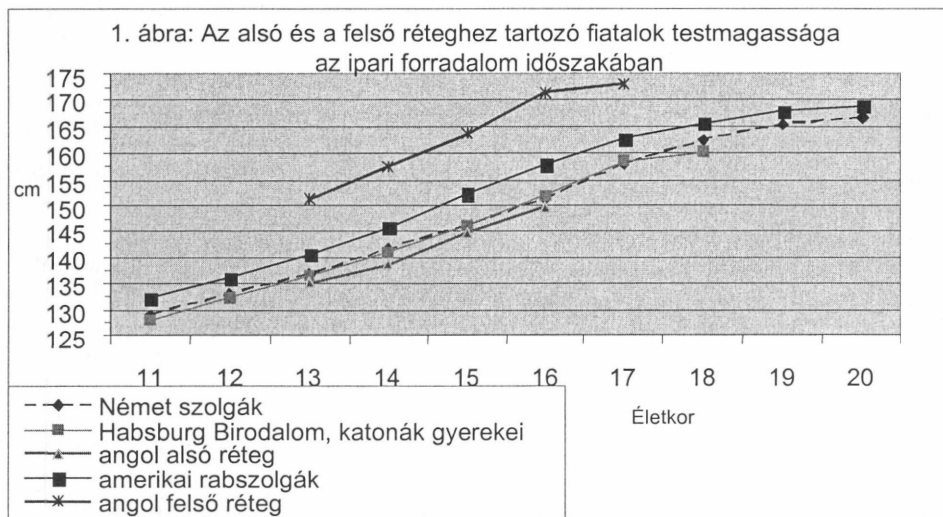
Az efféle mutatók sok tekintetben árnyaltabb képet nyújtanak a társadalom jólétéről, mint önmagában a jövedelem, ha összehasonlító célzattal használjuk őket. Érdekes megfigyelni például, hogy az 1870-es években Svédországban az emberi fejlődés indexe már elérte a mai Egyiptomban mért értéket, és 1960-ra felülmúlta az USA-ét, amely addig világelsőnek számított ezen a téren.⁷ Az amerikai rabszolgák testmagasságának mint tápláltsági állapotuk indikátorának vizsgálata során pedig az derült ki, hogy a rabszolgák akkoriban rendkívül magasnak számítottak.⁸ Határozottan magasabbak voltak az európai alsó rétegeknél éppúgy (1. ábra), mint Afrikában hátrahagyott testvéreiknél.⁹ Az eredmények arra utalnak, hogy a rabszolgák jól tápláltak voltak. Ez a meghökkenítő felfedezés további kutatásokat ösztönzött ebben a témakörben.

⁶ Steckel, R. H.: *Stature and the Standard of Living*, i. m.

⁷ Sandberg, L.G.–Steckel, R. H.: *Was Industrialization Hazardous to your Health? Not in Sweden!* In: Steckel, R. H.–Floud, R. (eds.): *Health and Welfare during Industrialization*. Chicago, 1997. 152.

⁸ Engerman, S.: *The Height of U.S. Slaves*. *Local Population Studies*, vol. 16. (1976) no. 1.

⁹ Steckel, R. H.: *Slave Height Profiles from Coastwise Manifests*. *Explorations in Economic History*, vol. 16. (1979) no. 4.

Forrás: Steckel, R. H.: *Slave Height Profiles from Coastwise Manifests.*; Komlos, J.: *The Height and Weight of West Point Cadets: Dietary Change in Antebellum America.* *Journal of Economic History* 47. (1987) no. 4. 897–927; Komlos, J.: *Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature during the Industrial Revolution.* *Journal of Economic History*, vol. 58. (1998) no. 3. 779–802.; Komlos, J. – Coclanis, P.: *On the 'Puzzling' Antebellum Cycle of the Biological Standard of Living: the Case of Georgia.* *Explorations in Economic History*, vol. 34. (1997) no. 4. 433–59.

Elméleti megfontolások

A fiatalok termetét egészen a felnőttkor eléréséig a táplálékbevitel és az energiafelhasználás közötti egyensúly határozza meg, amit a szakirodalom nettó tápláltsági állapot néven említ. Másképpen fogalmazva, a termodinamika első törvénye éppúgy érvényes az emberekre is, mint más élőlényekre, a növényekre és az állatokra. A maximális felnőttkori magasságot 20 és 25 éves kora között éri el az ember, és 50 éves kora körül kezd zsugorodni. A felnőttek esetében a tápláltság szintje már csak a testsúlyt befolyásolja, a magasságot nem.

Egy populáció magassága és demográfiai, illetve gazdasági struktúrája között azért van kapcsolat, mert az emberi növekedés összefügg az ételmiszer-fogyasztással, és ennek következtében olyan gazdasági változókkal is, mint az egy főre jutó jövedelem és az ételmiszerek ára. A magasság a demográfiai folyamatoktól sem független, amennyiben a népességnövekedés érinti a mezőgazdasági termelékenységet és a fogyasztást. Mivel a megbetegedések befolyással bírnak a test tápanyag-feldolgozó képességére, az epidemiológiai környezetet is ott leljük a magasság determinánsainak listáján. Egy népesség testmagasságát ennél fogva felfoghatjuk a fiatalok kalória- és fehérjebeviteléről, valamint olyan környezeti tényezőkről, mint amilyenek a megbetegedések informáló történeti forrásként.

A tápanyagszükséglet befolyásoló egyes tényezők, mint például a serdülőkori munkavégzés és – gyakoriságtól, tartósságtól és súlyosságtól függően – az endemikus és epidemikus megbetegedések, szennyező hatások összefüggésben állnak a test növekedésével, az orvosi technológia és a közegészségügy színvonalának javulása úgyszintén komoly hatással van a termetre, amint az a 20. században jól megfigyelhető. Fontos az egészségügyi szolgáltatások költsége, valamint az egészségügyi intézmények megszervezésének módja is, mert ezek érintik az egészségügyi szolgáltatásokra való jogosultságot és tranzak-

ciós költségeit, így megszbaják a hozzáférést az egészségügyi ellátáshoz. Az adott társadalmat jellemző jövedelemeloszlás szintén lényeges, ugyanis a táplálékbevitel hozama csökkenő. Ez annyit tesz, hogy a gazdagok gyermekei nem lesznek annyival magasabbak, mint amennyivel a szegények gyermekei alacsonyabbak lesznek, vagyis a gazdagság pozitív és a szegénység negatív hatása nem oltja ki egymást. Változatlan összjövedelmet feltételezve az egyenlőtlenség növekedése az átlagos testmagasság csökkenését vonja maga után, azaz a nettó hatás végeredményben negatív. Összegezve arra a következtetésre jutunk, hogy egy populáció átlagmagassága érzékeny a jólét olyan aspektusaira is, amelyet az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GNP) adatok nem képesek kifejezni. Ilyen tényező az egészségügyi ellátás rendszerének gazdaságtana, az oktatás, a szegények juttatásai és az egyenlőtlenségre vonatkozó kormányzati politika (így például az adópolitika). Az elemzés gyakran a magasság trendjeinek meghatározására irányul, hogy kiküszöbölhetőek legyenek a lehetséges genetikai faktorok, illetve a fentebb felsorolt különféle változók magasságra gyakorolt hatásának analizésére.¹⁰

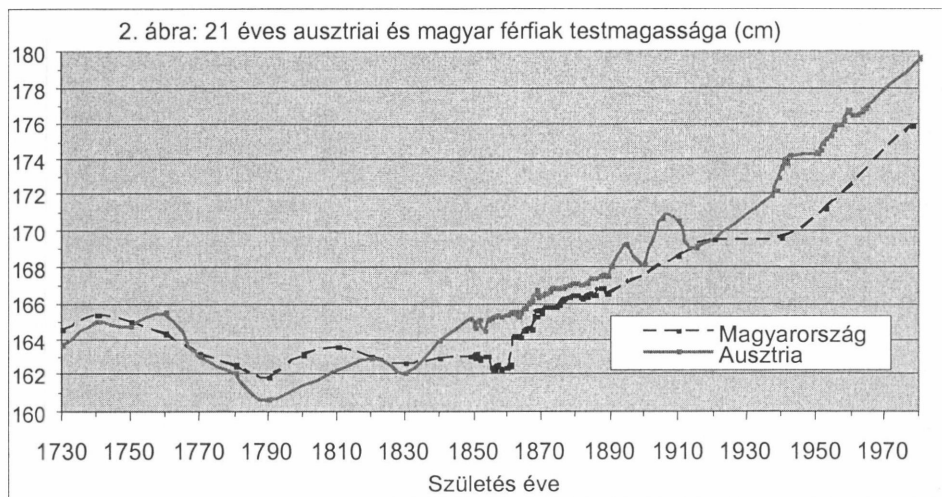
Néhány empirikus eredmény

Az antropometria által kínált innovatív látásmód új utakat nyitott annak megértése felé, hogy milyen hatást gyakorolnak a gazdasági folyamatok az emberi szervezetre. Például mostanra már ismert, hogy az ember természetének alakulásában hosszú ciklusok figyelhetők meg, amelyeket a demográfiai növekedés, az urbanizáció vagy éppen a relatív árak, a piaci struktúra, a jövedelem, az egyenlőtlenségek és a klíma változásai idéztek elő (2. ábra).¹¹ Ezzel szemben korábban úgy gondolták, hogy az emberek az újkorban egyszerűen magasabbá váltak, és a kutatóknak fogalmuk sem volt róla, hogy milyen nagymértékű visszaesések is végbementek. A hosszútávú változások mellett feltárták a testmagasság alakulásának rövidebb ciklusait is, amelyek a konjunktúraciklusokkal állnak összefüggésben.¹² E felismerés elsőként igazolta, hogy az emberi szervezet mennyire érzékeny a gazdasági változásokra. Ezek a kilengések csak a 20. században tompultak, amit a gyógyszerek és az orvostudomány tökéletesedésének köszönhetünk, illetve a munkaerő termelékenységének növekedésére és a táplálék relatív árának számottevő csökkenésére vezethetünk vissza.

¹⁰ Komlos, J.: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*. Princeton, 1989.; WHO Expert Committee Report: *Physical Status: The Use and Interpretation of Anthropometry*. Geneva, 1995.

¹¹ Baten, J.: *Climate, Grain Production and Nutritional Status in Eighteenth Century Southern Germany*. *Journal of European Economic History*, vol. 30. (2002) no. 1.; Baten, J.–Murray, J.: *Heights of Men and Women in Nineteenth Century Bavaria: Economic, Nutritional, and Disease Influences*. *Explorations in Economic History*, vol. 37. (2000) no 4. 351–369.; Steckel, R. H.: *Stature and the Standard of Living*, i. m.

¹² Woitek, U.: *Height Cycles in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. *Economics and Human Biology*, vol. 1. (2003) no. 2.; Brabec, M.: *Analysis of Periodic Fluctuations of the Height of Swedish Soldiers in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. *Economics and Human Biology*, vol. 3. (2005) no. 1.

Forrás: Komlos, J.: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy*, i. m.; Gyenis Gyula–Joubert Kálmán: *Socioeconomic determinants of anthropometric trends among Hungarian youth*. *Economics and Human Biology*, vol. 2. (2004) no. 2. 321–333.

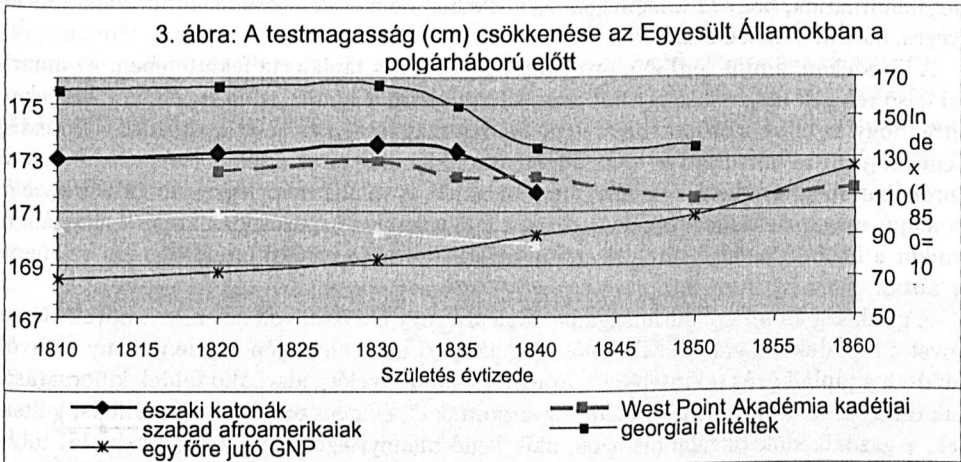
Arra is csak most döbbenünk rá, hogy milyen mély volt a 17. század társadalmi és gazdasági krízise. A kedvezőtlen klimatikus feltételek, a háborúk és a pestis együttesen ropant nagy mértékben csökkentette a biológiai életszínvonalat. Egy átlagos francia férfi magassága ekkor érte el a 162 cm-es mélypontot. A franciák soha többé nem voltak ilyen alacsonyak. Noha az 1730–1740-es évekig a testmagasság növekedett, a gyors népességnövekedés a 18. század végének demográfiai forradalma idején egész Európában újra annak csökkenését idézte elő, mivel a mezőgazdasági szektorban bekövetkező technológiai váltás nem volt elégséges ahhoz, hogy a népesség megőrizze addigi tápláltságát (2. ábra). A malthusiánus krízis és az ipari forradalom ugyan egyidőben kezdődött, de a reálbérek csökkenését és a fenyegető élelmezési válságot nem az ipari, hanem a demográfiai forradalom okozta. Valójában az ipari forradalom éppenséggel ahhoz segítette hozzá az európai népességet, hogy megmeneküljön a küszöbön álló megélhetési válságtól, és ezért volt kisebb mérvű a krízis, mint a 17. században. Ennek felismerése számottevő segítséget nyújt ahhoz, hogy tisztázzuk a régóta húzódo vitát az ipari forradalom korszakában élő munkások életszínvonaláról.¹³

Csökkenő magasság növekvő gazdaságban

Most válik világossá az is, hogy a gazdasági szisztéma nagy átalakulásai eddig ismeretlen, de mindenkor létező nyomást gyakoroltak az emberi szervezetre. Ez volt a helyzet a neolitikus agrárforradalom és az egyidejű ipari és demográfiai forradalom idején, a modern gazdasági növekedés megindulásakor, valamint a szocializmusról a kapitalizmusra való átmenet során is. Így az ipari forradalom alatti visszaesés után a magasság az 1830-as években éppen az Egyesült Államokban csökkent újra, akkor, amikor elkezdődött a modern gazdasági növekedés. Igaz ugyan, hogy ekkor az amerikaiak voltak a legmagasabbak a vilá-

¹³ Feinstein, C. H.: *Pessimism Perpetuated: Real Wages and the Standard of Living in Britain During and After the Industrial Revolution*. *Journal of Economic History*, vol. 58. (1998) no. 3.

gon, ami így is maradt egészen a 20. század közepéig, mivel az erőforrások bőségét arra fordították, hogy a másutt tapasztalhatónál magasabbak legyenek a bérek, alacsonyabbak az élelmiszerárak, és kevésbé egyenlőtlen a jövedelemeloszlás. Ennek ellenére azonban 1983-ban Margonak és Steckelnek katonai jellegű forrásokra támaszkodva sikerült kimutatnia az 1830-as években születő amerikaiak természetének csökkenését (3. ábra).¹⁴

Források: Komlos, J.: *The Height and Weight of West Point Cadets: Dietary Change in Antebellum America*, i. m.; Komlos, J.: *Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature during the Industrial Revolution*, i. m.; Komlos, J.–Coclanis, P.: *On the 'Puzzling' Antebellum Cycle of the Biological Standard of Living: the Case of Georgia*, i. m.; Margo, R.–Steckel, R.: *Heights of Native Born Northern Whites During the Antebellum Period*, i. m.; Weiss, T.: *U. S. Labor Force Estimates and Economic Growth, 1800–1860*, i. m.

Ez az eredmény nyilvánvalóan ellentmond annak a „köztudott ténynek”, hogy az amerikai gazdaság polgárháború előtti gyors bővülése az életfeltételek határozott és töretlen javulását hozta magával.¹⁵ Aligha várta bárki is, hogy 1830 és 1860 között, vagyis amikor az egy főre jutó jövedelem mintegy 50%-kal nőtt (azaz évente 1,4%-kal), a biológiai életszínvonal visszaesik.¹⁶ Elvégre a legkevésbé sem magától értetődő, hogy csökken az élelmiszerfogyasztás akkor, amikor egyébiránt általános gazdasági prosperitás tapasztalható. Emiatt vált a jelenség egy valódi rejtéllyé. Úgy fest, hogy rögvest sikerült belebotlanunk az indusztrializáció némely rejtett költségébe.

Kuznets hipotézisével összhangban az antropometriai vizsgálatok is azt mutatják, hogy az iparosodás megindulása az egyenlőtlenségek növekedésével járt.¹⁷ Az, hogy az indusztri-

¹⁴ Margo, R.–Steckel, R.: *Heights of Native Born Northern Whites During the Antebellum Period*. *Journal of Economic History*, vol. 6. (1983) no. 4.

¹⁵ Komlos, J.: *The Height and Weight of West Point Cadets: Dietary Change in Antebellum America*. *Journal of Economic History*, vol. 47. (1987), 897–927.; Komlos, J.: *Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature during the Industrial Revolution*. *Journal of Economic History*, vol. 58. (1998) no. 3. 779–802.

¹⁶ Weiss, T.: *U. S. Labor Force Estimates and Economic Growth, 1800–1860*. In: Gallman, R.–Wallis, J. (eds.): *American Economic Growth and Standards of Living Before the Civil War*. Chicago, 1992.

¹⁷ Kuznets, S.: *Economic Growth and Income Inequality*. *American Economic Review*, vol. 45. (1955), no. 1. 1–28.

rializáció kezdetén a jövedelmeloszlás egyenetlenebbé vált, kedvezőtlen hatással volt az átlagos termetre, mivel a táplálék határhozzájárulása az emberi növekedéshez csökken a táplálékfelvétel növelésével. Az elit gyermekeinek magasságnövekedése tehát nem ellensúlyozhatta maradéktalanul az alsó rétegeknél bekövetkező visszaesést, ezért lett alacsonyabb az átlag kiváltképpen úgy, hogy utóbbiak sokkal többen voltak, mint az előbbiek. Ilyenformán megállapíthatjuk, hogy az átlagmagasságot illetően nem csak a jövedelem mértéke volt lényeges, hanem annak eloszlása is.

A jövedelem, amint sejthető, protektív hatású volt a tápláltság tekintetében. Az amerikai felső rétegek magassága így hát nem is esett vissza a 19. század közepén, ami azt jelentette, hogy az ebbe a csoportba tartozó férfiak magassága és az átlag közötti különbség 1 cm-ről 3 cm-re nőtt 1830 és 1840 között. Azonban még ez az érték is jóval kisebb volt az Európában megfigyelhető szociális differenciáknál. A valaha mért legszembetűnőbb szociális alapú magasságkülönbséggel Angliában találkozunk az iparosodás korai szakaszában, amikor a felső és az alsó réteg tizenötéveseinek termete közötti eltérés 20 cm-re rúgott (1. ábra).

A gazdaság kommercializáltságának foka szintúgy hatással volt az emberi növekedésre, mivel a táplálékhoz való közelségből még az ipari korszak elején is jelentékeny előnyök adódtak a táplálkozás tekintetében. Amíg a család művelése alatt álló földek kibocsátásának összességét a háztartáson belül fogyasztották el, és nem merültek fel szállítási költségek, a gazdálkodók (legalábbis azok, akik kellő mennyiségű fehérjét állítottak elő) többnyire magasra nőttek. Ez volt a helyzet olyan egymástól igen messzefekvő területeken, mint Tennessee, Japán vagy Bajorország.¹⁸ Ennélfogva a preindusztriális világban a piacoktól való nagy távolság rendszerint sokaknak kifejezett előnyt jelentett a biológiai életszínvonal szempontjából. Ez magyarázza meg, hogy az írek miért voltak magasabbak az angoloknál, és hogy Amerikában az északiak miért voltak alacsonyabbak a délieknél. Amint ezek a gazdálkodók már el tudták adni az állati eredetű termékeiket, saját gyermekeik egészségének és táplálkozásának szempontjából igen fontos fehérjéről, ásványi anyagokról és vitaminokról mondtak le, pontosabban ezeket forgalomba hozták. A szülők nem tudhattak arról, hogy az áruforgalom megindulása hosszú távon miféle következményekkel járhat utódaik jó- és/avagy jóllétére: amikor az indusztrializációval párhuzamosan az önellátás visszaszorult, csökkenni kezdett a testmagasság is.

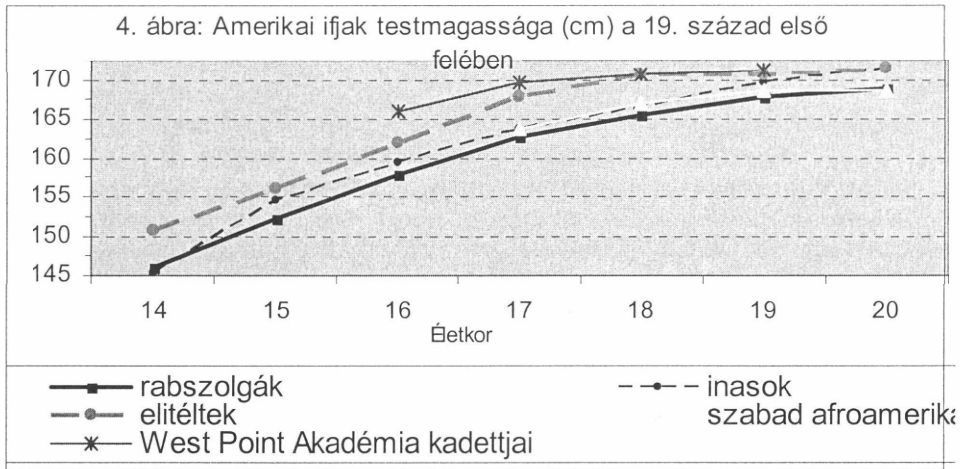
A magasság átlagának kedvezőtlen alakulása összefüggött azzal is, hogy a modern gazdasági növekedés megindulásakor a táplálék relatív ára jelentősen megemelkedett részben a gyors népességnövekedés miatt, részben pedig azért, mert az agrárszektorban a technológiai váltás lassabb volt, mint az ipariban. Az élelmiszerárak emelkedése a költséges kalóriák és fehérjék szénhidráttal való kiváltására késztetett. Az európai étrend alapvetően vegetáriánussá vált. A 20. században – amikor az élelem ára zuhant, és fogyasztási kiadásainknak csak egy kicsiny részét fordítjuk táplálkozásra – ez természetesen a visszájára fordult.

Az ipari fejlődés korai szakasza kapcsán felvetődő rejtvény megfejtését megkönnyíti az a meglátás, hogy némelyik szocioökonómiai csoportot nem érintették az antropometriai

---

¹⁸ Cuff, T.: *The Hidden Cost of Economic Development: The Biological Standard of Living in Antebellum Pennsylvania*. Aldershot, 2005.; Craig, L.–Weiss T.: *Nutritional Status and Agricultural Surpluses in the Antebellum United States*. In: Komlos, J.–Baten, J. (eds.): *The Biological Standard of Living in Comparative Perspective*. Stuttgart, 1998.; Haines, M.: *Health, Height, Nutrition, and Mortality: Evidence on the 'Antebellum Puzzle' from Union Army Recruits for the New York State and the United States*. In: Komlos, J.–Baten, J. (eds.): *The Biological Standard of Living in Comparative Perspective*, i. m.

ciklusok. Ezek közé tartoztak az olyan magas státusú csoportok, mint az európai arisztokraták és a középosztálybeli diákok, akiknek nem volt ingatag az anyagi helyzetük: jövedelmük vagy elég nagy volt, vagy elég gyorsan gyarapodott, így a táplálék relatív árának növekedése nem befolyásolta számottevően azt, hogy mennyi és miféle ételmezszer kerül fogyasztói kosarukba. Sajátos módon a strukturális változástól elszigeteltek között találhatjuk Amerika legszerencsétlenebbjeit is: a férfi rabszolgákat, akik értéke olyan sokat növekedett, hogy az már elegendő ösztönzés volt tulajdonosaik számára ételmezszer-ellátásuk szinten tartásához, sőt javításához. A rabszolgák az európai szegényebb rétegekhez viszonyítva jól tápláltak voltak (4. ábra) még akkor is, ha nem nőttek akkorára, mint parancsolóik. Ez a helyzet a rabszogatartókat tehát arra sarkallta, hogy megőrizzék rabszolgáik ételmezésének színvonalát, máskülönben nem dolgoztak volna olyan nagy intenzitással, mint ahogy azt igényelték.

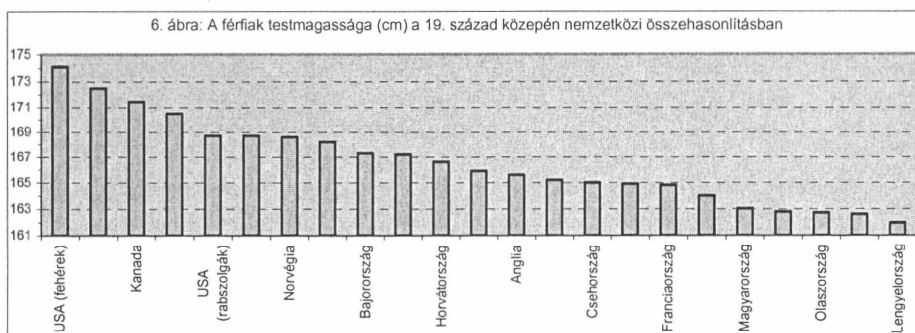
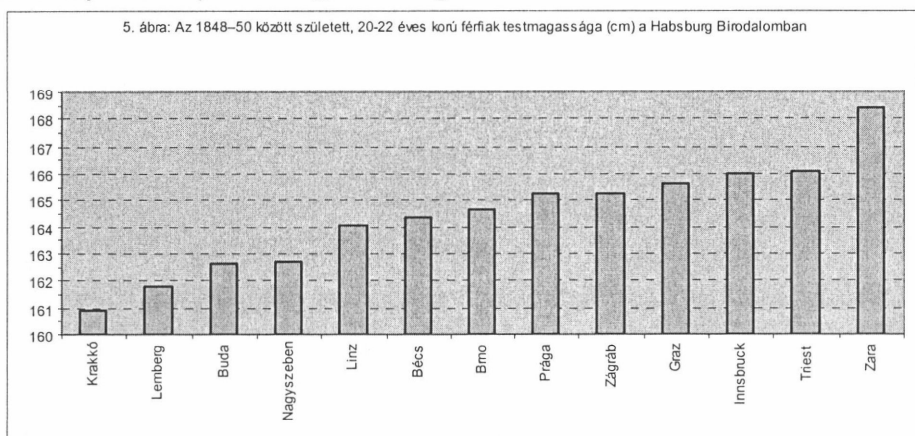

Források: Steckel, R. H.: *Slave Height Profiles from Coastwise Manifests*, i. m.; Komlos, J.: *Toward an Anthropometric History of African-Americans: The Case of the Free Blacks of Antebellum Maryland*. In: Goldin, C.–Rockoff, H. (eds.): *Strategic Factors in Nineteenth Century American Economic History: A Volume to Honor Robert W. Fogel*. Chicago, 1992.; Komlos, J.–Coelans, P.: *On the 'Puzzling' Antebellum Cycle of the Biological Standard of Living: the Case of Georgia*, i. m.

Ezek a termet általános, lefelé irányuló trendje alóli kivételek meggyőző bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a magasság csökkenését nem kizárólag a megbetegedések számának növekedése okozta, hiszen ennek legalább valamilyen mértékben az egész népességet érintenie kellett volna, így a rabszolgákat, valamint az elitet is. Elvégre számos elithez tartozó és középosztálybeli fiatal ugyanúgy ki volt téve a járványveszélynek, mint az egyszerű emberek. Ezért úgy véljük, hogy a modern gazdasági növekedés megindulásával összefüggő szocioökonómiai változások önmagukban elégségesek voltak ahhoz, hogy előidézzék a termet csökkenését. Végül is az derül ki, hogy ezek a rejtélyek nem is olyan megfejthetetlenek. Igazából nincsen teoretikus ellentmondás abban, hogy a reáljövedelem és a testmagasság szekuláris trendje a korai iparosodás korszakában eltért egymástól.

A testmagasságnak egészen a 21. századig tartó, évszázadokon keresztül átívelő növekedése az 1860-as években született kohorsokban kezdődött. Az Osztrák–Magyar Monarchiában 6,8 cm különbség mutatkozott a legmagasabb és a legalacsonyabb férfiakat „fel-

nevelő” vidék között az 1848–1850 között születettek között (5. ábra), ami a biológiai élet-színvonal jelentékeny területi egyenetlenségeire utal.

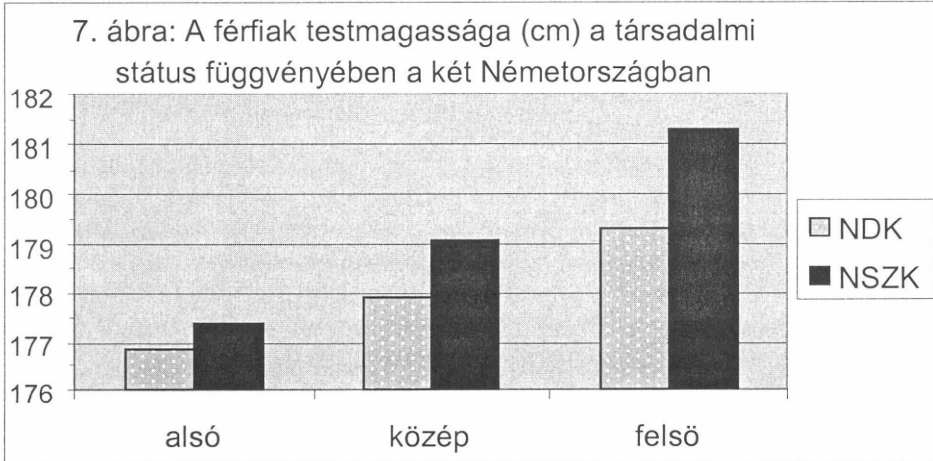
A fejlett területeken (a mai Ausztriában és Csehországban) született férfiak testmagassága több nyugat-európai népesség magasságát is elérte, miközben a lengyel és szlovák lakosság régiókban, illetve Erdélyben született férfiak termete nagyjából a Mediterráneumban mért értékekkel esett egybe.

Hosszú időt vett igénybe, és számos technológiai áttörésre volt szükség ahhoz, hogy az európai társadalmak újra elérjék táplálkozásuk korábbi színvonalát. Hogyan sikerült? A távolsági óceánhajózás költségeinek csökkenése folytán az európai fogyasztók számára elérhetővé váltak az amerikai préri termékei. A hűtés megjelenése lehetővé tette, hogy romlandó mezőgazdasági cikket nagyobb távolságokra szállítsanak. Az egészségügyi ellátás javulása – összekapcsolódva a vízvezeték-hálózat és a csatornarendszerek fejlődésével – is hozzájárult a biológiai életszínvonal emelkedéséhez, éppen úgy, mint a gyógyszerek tökéletesedése. A termékenység arányszám csökkenése ugyancsak megkönnyítette az éhezés elkerülését. Emellett a mezőgazdasági szektor megnövekedett termelékenysége – amely a gépesítésre vezethető vissza – szintén közrejátszott abban, hogy a 20. századra a biológiai jólét a nyugati félteke minden egyes társadalmában nőtt.

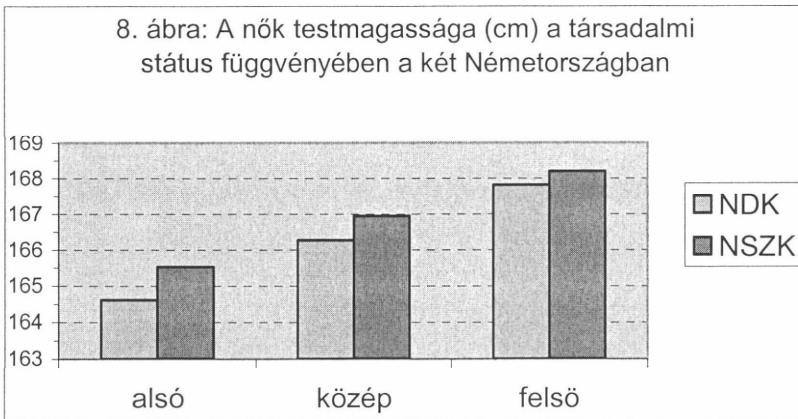
Vasfüggöny és termet

Egy adott térségből vett keresztmetszeti mintában a társadalmi helyzet – a jövedelemhez és az iskolázottsághoz hasonlóan – kivétel nélkül mindenütt és mindenkor pozitívan korrelál

a testmagassággal. Ez az általánosítás érvényes a 18. századi Németországra éppen úgy, mint a 20. század végi Német Demokratikus Köztársaságra (7. és 8. ábra). Az NDK-ra, egy hivatalosan osztály nélküli társadalomra vonatkozóan is sikerült lényeges jóléti különbségeket felfedni. Az alsó és felső rétegek testmagassága közötti eltérés itt 2,8 cm volt (mindkét nem átlagáról van szó), ami az NDK tudatosan egalitárius jövedelem-elosztási politikája ellenére csak 0,5 cm-rel volt kisebb, mint az NSZK-ban.

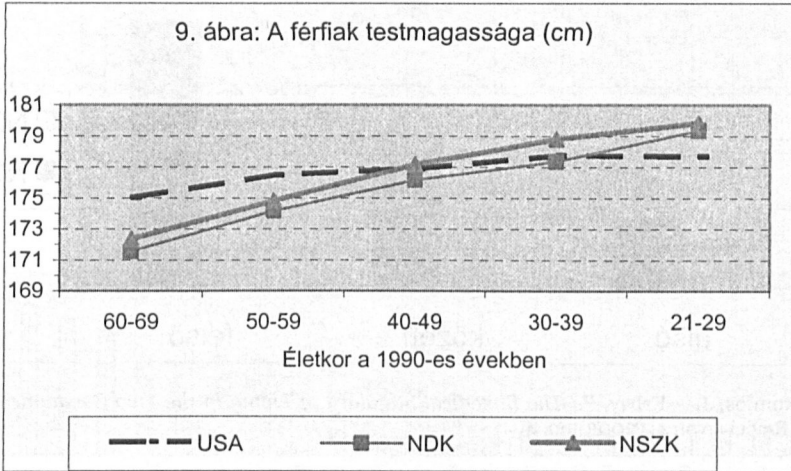
Forrás: Komlos, J. – Kriwy, P.: *The Biological Standard of Living in the Two Germanies*. German Economic Review, vol. 4. (2003) no. 4.

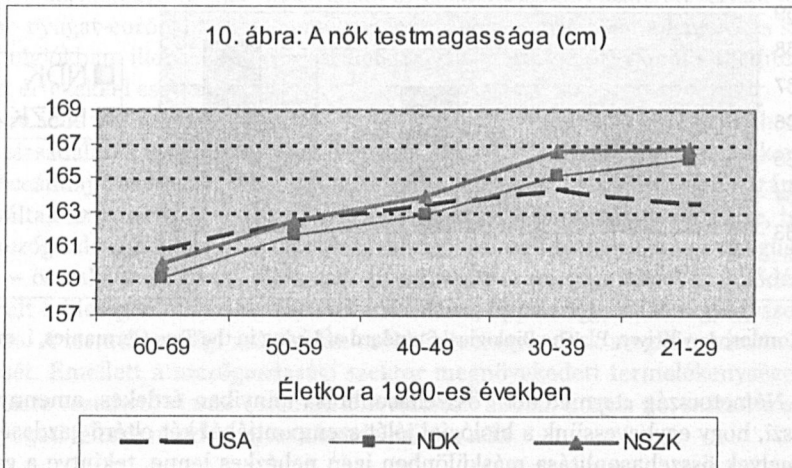
Forrás: Komlos, J. – Kriwy, P.: *The Biological Standard of Living in the Two Germanies*, i. m.

A két Németország „termetének” összehasonlítása annyiban érdekes, amennyiben lehetővé teszi, hogy egybevevünk a biológiai jólét szempontjából két eltérő gazdasági szisztémát, amelyek összehasonlítása máskülönben igen nehézkes lenne, tekintve a gazdasági adatok szűkösségét és kétes használhatóságát. Amint a 7. és a 8. ábra mutatja, a két népesség magassága észrevehetően eltért egymástól a nők és a férfiak körében egyaránt. A 20. század második felében a nyugat-németek mindvégig megközelítőleg 1 cm-rel magasabbak

voltak a kelet-németeknél, amely különbség a berlini fal felépítése után nőtt (9. és 10. ábra). Ezen bizonyítékok alapján arra következtetünk, hogy a nyugat-német jóléti állam és annak vegyes gazdasága, azaz a szociális piacgazdaság (soziale Marktwirtschaft) töretlenül magasabb biológiai életszínvonalat nyújtott fiatalkorúinak, mint a kelet-német szocialista állam még akkor is, ha az NSZK előnye meglepően kicsiny volt ahhoz képest, hogy milyen nagy volt a különbség a két ország fogyasztásának pénzben kifejezett értéke között. Ám a kelet-német népesség még az alacsony jövedelmek, a nagymértékű környezetszennyezés és a viszonylag fejletlen vidéki infrastruktúra ellenére is magasabb volt az amerikaiánál (9. és 10. ábra).

Forrás: Komlos, J. – Baur, M.: From the tallest to (one of) the fattest: The enigmatic fate of the size of the American population in the twentieth century. *Economics and Human Biology*, vol. 2. (2004) no. 1.

Forrás: Komlos, J. – Baur, M.: From the tallest to (one of) the fattest: The enigmatic fate of the size of the American population in the twentieth century, i. m.

Arról sem szabad elfeledkezünk, hogy a biológiai életszínvonal térbeli eloszlása – különösen a férfiak között – sokkal egyenetlenebb volt Kelet-Németországban, mint az NSZK-ban. A nagyobb városokban élő kelet-német férfiak 2,3 cm-rel magasabbra nőttek vidéken lakó társaiknál, miközben Nyugat-Németországban ugyanez a differencia a keleten mért értéknek csupán egynegyede volt: 0,6 cm. Ebből az a következtetés adódik, hogy az NDK-ban vidéken valószínűleg alacsonyabbak voltak a reáljövedelmek, mint a kis- és nagyvárosokban, ami talán annak köszönhető, hogy a keleti agrárágazat a foglalkoztatás arányaiban négyszer akkora volt, mint a nyugati. A kelet-német agrárszektorban az alacsonyabb keresetek rosszabb ellátást tettek lehetővé. Nyugat-Németországban viszont a falvakban és a kisebb városokban sem a keresetek, sem az ellátás nem különbözött lényegesen.

Kelet-Németországban lényeges problémák merültek fel a nyugatinál jóval kisebb, annak csupán harmadára rúgó szolgáltató szektor elosztó képességét illetően is. Az egészségügyi szolgáltatások, valamint a táplálékforrások térbeli eloszlása valószínűleg nem volt olyan egyenletes keleten, mint nyugaton, noha a hivatalos statisztikák szerint nem voltak számbaveendő eltérések az egy főre jutó orvosok számában vagy az alapvető élelmiszerek fogyasztásában, és ezen kútfők alapján a kalória- és fehérjebevitel még felül is múlta a nyugaton mért értékeket. Mindamellet nem volna tanácsos mérget venni e statisztikák megbízhatóságára.

Az egyesítés után a keleti férfiak helyzete javul, és közelít nyugati társaikéhoz. A férfiak magasságának konvergenciája együtt halad a két Németország reáljövedelmei közötti különbség csökkenésével. Az azonban kérdéses, hogy a nők esetében is lehet-e kiegyenlítődésről beszélni.

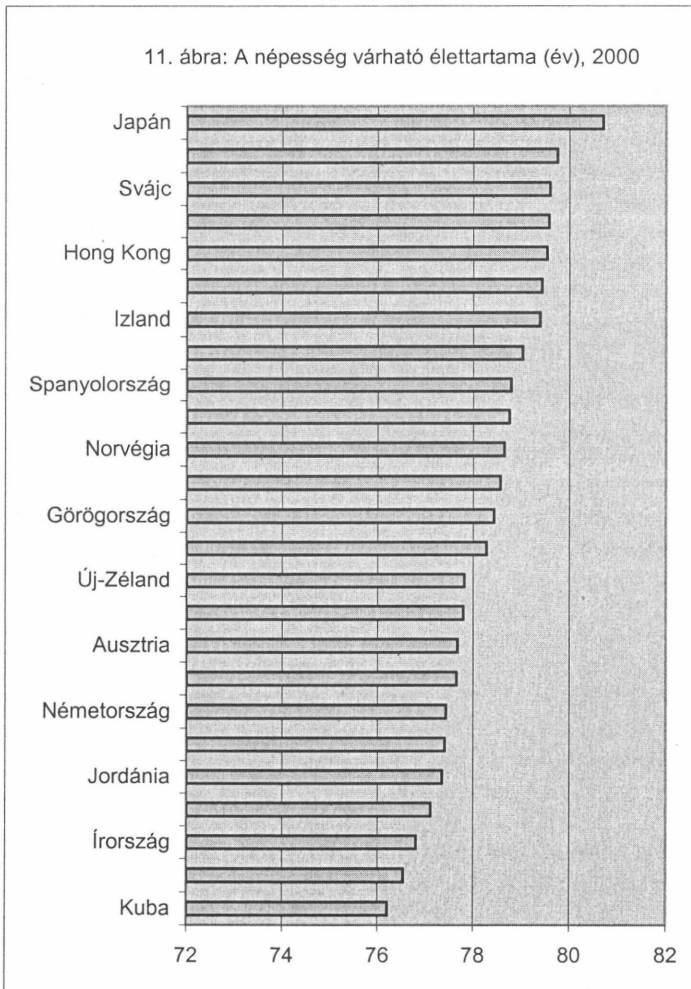
Hogyan lett a legmagasabb nemzetből az (egyik) legkövérebb?

Bár az Egyesült Államokban terjedő valóságos „elhízási járvány” komoly aggodalomra ad okot fenyegető egészségi következményei és gazdasági hatásai miatt, a jelenség – vagyis hogy az amerikaiak átlagos termete jócskán elmarad a nyugat-európaiakétól – egészen a legutóbbi időkig szinte semmilyen figyelmet sem kapott. Ez a hallgatás már csak azért is meglepő, mert az utóbbi fél évszázadban az amerikai népesség teste szabályszerű metamorfózison ment keresztül: onnan, hogy a II. világháborúig még a legmagasabbak voltak, eljutottak oda, hogy a 21. század nyitányán már ők váltak a legkövérebbek egyikévé. Amíg 1980-ban az amerikaiaknak 15 %-a volt elhízott, 2002-re ez az érték 31%-ra nőtt. Az Egyesült Királyságban ugyanezen időszakban az elhízottak aránya 7%-ról 22%-ra emelkedett.

Az amerikai férfiak magassága 173 cm-es átlagával már a gyarmati korszakban modern szintet ért el. Az európai nívó – ha az arisztokráciát nem számítjuk – nagyon hosszú ideig jócskán alatta maradt ennek. Az Újvilág gazdagsága természeti erőforrásokban, amely alacsony népsűrűséggel párosult, számottevő biológiai előnyöket biztosított lakóinak. Ezek után megdöbbenőnek tűnhet, hogy az amerikaiak magassága azóta pusztán néhány centiméterrel nőtt, miközben több európai populáció időközben 15 cm-rel magasabbá vált, azaz körülbelül 1 cm-rel évtizedenként. A 19. század közepén az amerikaiak 3–6 cm-rel nőttek a nyugat-európaiak fölé, és korántsem voltak túlsúlyosak: az Amerikai *West Point* Hadiakadémia 1870-es évfolyamának kadétjai a mai fogalmaink szerint soványnak számítanának, vagyis a mostani testsúly/testmagasság eloszlás ötödik percentilise alatt lennének őket. Ezzel szemben manapság az amerikaiak jóval alacsonyabbak, mint a nyugat- és észak-európaiak, akik közül a hollandok, a svédek, valamint a norvégok lettek a legdaliásabbak, bár a dánok, a britek, sőt még a kelet németek is az amerikaiak fölé magasodnak (9. és 10. ábra). E nemzetek tagjai (nők és férfiak egyaránt) 2–6 cm-rel nyúlánkabbak az amerikaiaknál. Minthogy

az USA-ban magasak a jövedelmek, fejlettek az egészségügyi szolgáltatások, és az ország gazdasága a II. világháború óta jószerivel töretlen bővülésnek örvendhetett, az, hogy különösen az amerikaiak testmagassága, de általában véve is egészségi állapotuk alakulása nem tudott lépést tartani a nyugat- és észak-európai fejlődéssel, rendkívül talányos.

Az amerikaiak várható élettartama jelenleg öt évvel rövidebb a japánokénál, és elmarad a Nyugat-Európára jellemző szinttől is (11. ábra). Ráadásul az USA gyermekhalandósági arányszáma az OECD országok között a legmagasabb: a svéd ráta kétszerese. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a gazdaság prosperitását Amerikában nem sikerült átváltani olyan színvonalú biológiai jólétre, mely összehasonlítható lenne más gazdaságilag fejlett országokéval, noha az amerikaiak jövedelemük sokkal nagyobb részét fordítják egészségügyi szolgáltatásokra. Az USA népessége ugyanis a GNP 14%-át költi el egészségére, miközben Nagy-Britannia csak 6%-át, Japán pedig 7%-át. Az alacsony hatásfok részben a magas adminisztrációs költségek számlájára írható.

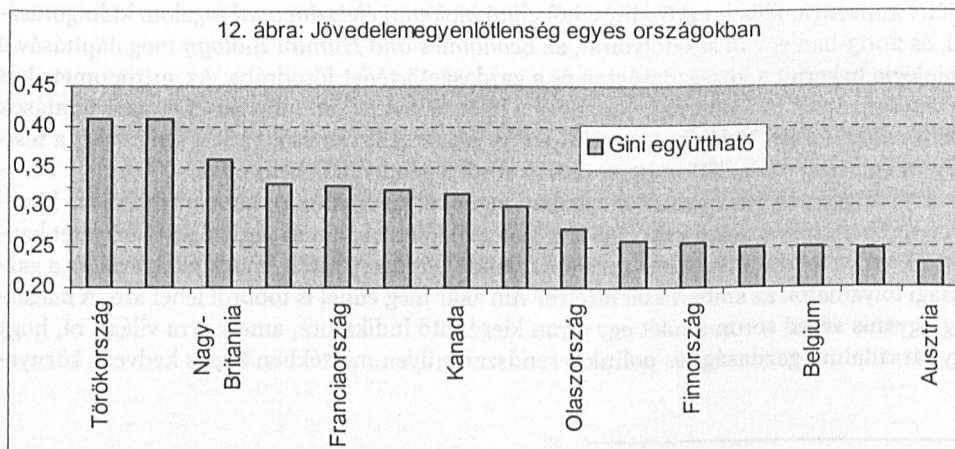

Forrás: Világbank, <http://devdata.worldbank.org/data-query/> (2006. július)

Mindazonáltal számos szembeötlő különbség figyelhető meg Nyugat- és Észak-Európa jóléti államai, valamint az Egyesült Államok piacközpontúbb gazdasága között a szocioökonómiai és a politikai rendszer tekintetében, ami végül magyarázatot adhat az amerikai testmagasságának relatív csökkenésére.

Amerikában a szocioökonómiai jellegű egyenlőtlenség nagyobb, mint Nyugat-Európában, és a 20. század végén ennek szintje még növekedett is (12. ábra). Az, hogy az egy főre jutó GNP-t tekintve az amerikai populáció alsó 20%-a a „világranglistán” a tizennegyedik, miközben az átlagos értéket nézve világszerte, csak egyik jele a relatíve aszimmetrikus jövedelem-eloszlásnak. Amilyen mértékben az alsó rétegek hajlamosabbak az elhízásra, annival segítheti elő az USA társadalomszerkezete inkább a terebélyesedést, mint a megnyúlást. A szegénységi ráta ugyancsak magasabb itt, mint Nyugat-Európa országaiban. Ha a szegények körébe azokat soroljuk, akiknek jövedelme az össztársadalmi medián 50%-a alá esik, akkor az OECD országok közül az Egyesült Államokban találjuk a legmagasabb gyermekszegénységi arányszámot. Amíg az északi országok gyermekszegénységi rátája 4% körüli, addig az Egyesült Államoké meghaladja a 20%-ot, ami kétszerese a Hollandiában és Németországban mértnek.¹⁹

Emellett az is megemlítendő, hogy Európa egészségügyi rendszerei sokkal szélesebb körnek nyújtanak ellátást, mint az Egyesült Államoké. Ott immár 14%-ra emelkedett a semmiféle egészségbiztosítással sem rendelkezők aránya,²⁰ és a Kongresszusi Költségvetési Iroda becslése szerint 1998 során összesen közel 60 millió amerikai maradt valamennyi ideig egészségbiztosítás nélkül. Mindez éles ellentétben áll Nyugat- és Észak-Európa gyakorlatilag mindenkire kiterjedő, pontosabban államilag finanszírozott, minimumellátást nyújtó betegbiztosításaival. A nyugat-európai előnyhöz feltehetőleg a terhesgondozási hálózat is jelentősen hozzájárul.

Forrás: World Bank: *World Development Report: Attacking Poverty*. Oxford, 2001–2002. 282. A Gini együttható értéke 0 és 1 között mozog. Minél magasabb a koefficiens, annál egyenlőtlenebb a jövedelemelosztás.

¹⁹ UNICEF (2005), 'Child Poverty in Rich Countries 2005', *Innocenti Report Card*, No. 6. Florence: Unicef, Innocenti Research Centre.

²⁰ <http://www.census.gov/prod/2003pubs/p60-223.pdf#search=%22without%20Health%20insurance%22>. 2006. augusztus 24.

Az USA-ban az egészségügyi ellátás bonyolult, sőt mondhatni, a hatásköri átfedések mocsarában fuldoklik. Így még azok is, akik biztosítva vannak, sokkal elégedetlenebbek a kapott egészségügyi szolgáltatásokkal, mint az európaiak. Következésképpen, amint a közvéleménykutatások mutatják, az amerikaiak – tartozzanak bármely korosztályhoz – hajlamosak egészségi állapotukat kedvezőtlenebbnek ítélni, mint például a németek. Jól gondolják-e? Egy újkeletű felmérés azt találta, hogy az amerikai egészségügyi ellátás minősége messze elmarad a kívánatos szinttől.²¹

A nyugat-európai jóléti államok, amelyekben a létfenntartáshoz szükséges jövedelem többé-kevésbé mindenki számára biztosított, más vonatkozásban is sűrűbbre szövik a szociális hálót. Gondoljunk csak a munkanélküli segélyre! Igaz, hogy az amerikai munkanélküliségi ráta jóval alacsonyabb, mint a nyugat-európai, de a munkanélkülieknek csak mintegy fele van biztosítva, és kap juttatásokat.²² Márpedig a szülő munkanélküliségének időszaka megfelelő biztosítás vagy elégséges megtakarítás híján igen hátrányosan érintheti a háztartásában élő gyermekek tápláltságát.

Az USA-ban a térbeli egyenlőtlenség sokkal nagyobb az európainál, hiszen Amerikát egy olyan külváros–belváros dichotómia jellemzi, amelynek nincs nyugat-európai megfelelője. A nemcsak térben, de szociálisan is peremre szoruló környékeken a higiénés viszonyok és az egészségügyi ellátás, kiváltképp a terhesgondozás rendszerint nem mondható kielégítőnek. Ez pedig jó eséllyel vezet arra az eredményre, hogy az ilyen helyeken nevelkedők csenevésznek lesznek.²³ A fenti megfontolások végső soron a következő hipotézis megfogalmazásához vezetnek: Nyugat-Európa jóléti államai valószínűleg magasabb biológiai életszínvonalat képesek nyújtani polgáraiknak, mint a piacorientáltabb Egyesült Államok.²⁴

Zárszó

A jólét konvencionális megközelítéseitől elütő *biológiai életszínvonal* fogalom kidolgozásával, és 2003-ban egy új szakfolyóirat, az *Economics and Human Biology* megalapításával a biológia bekerült a közgazdaságtan és a gazdaságtörténet fősodrába. Az antropometrikus történetírás tehát azt hangsúlyozza, hogy a jólét többet jelent, mint javak és szolgáltatások feletti rendelkezést. Valójában sokdimenziós jelenségről van szó, amit a magasság, a testsúly, az egészség és az élettartam a vásárlóerőtől függetlenül is befolyásol.

A testmagasság (és a testsúly) azonban nemcsak komponense, hanem viszonylag könnyen mérhető helyettesítő változója is a biológiai jólétnek, amely segítségével feleletet kaphatunk arra a sokáig megválaszolatlanul maradt kérdésre: miféle hatást gyakorolnak a gazdasági folyamatok az emberi szervezetre? Ám akár még ennél is többről lehet szó. A magasság ugyanis végső soron a jólét egy olyan kiegészítő indikátora, amely arra világít rá, hogy egy társadalmi, gazdasági és politikai rendszer milyen mértékben képes kedvező környe-

²¹ McGlynn, E. A.–Asch, S. M.–Adams, J.–Keeseey, J.–Hicks, J.–DeCristofaro, A.–Kerr, E. A.: *The Quality of Health Care Delivered to Adults in the United States*. New England Journal of Medicine, vol. 348. (2003) no. 26.

²² <http://workforcesecurity.doleta.gov/unemploy/content/chartbook/images/chta11.gif> (2006. június)

²³ Ben-Shlomo, Y.–White, I. R.–Marmot, M.: *Does the Variation in the Socioeconomic Characteristics of an Area Affect Mortality?* British Medical Journal, vol. 312. (1996). 1013–1014.; Kawachi, I.,–Kennedy, B. P.: *Socioeconomic Determinants of Health: Health and Social Cohesion: Why Care About Income Inequality?* British Medical Journal, vol. 314. (1997) 1037–1040.

²⁴ Lindert, P.: *Growing Public: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century*. Cambridge, 2004.

zetet biztosítani az emberi test növekedésének, és ennél fogva bizonyos értelemben a rendszer humánusságáról tájékoztat minket.

Amint az ENSZ Fejlesztési Programjának egyik jelentése megállapítja: „A végcél az emberi fejlődés – a gazdasági növekedés csak eszköz. A növekedés célja az kellene legyen, hogy az emberek életét gazdagítsa. Ám sokszor – talán túlzottan is gyakran – nem ez történik. Nincs automatikus kapcsolat a [gazdasági] növekedés és az emberi fejlődés között.”²⁵ Amartya Sen szerint a fejlődés a legjobban abban ragadható meg, hogy a különböző politikai, gazdasági és társadalmi „szabadságdeficitek” milyen mértékben szűnnek meg, s a nagyobb egyéni szabadságok létrejötte a fejlődésnek egyszerre célja és eszköze is.²⁶ Ily módon a megszokott, pusztán az árucikkekre koncentráló jelzőszámok, mint például az egy főre jutó GDP, tökéletlenek. Csakugyan, minden mutató tökéletlen, ám ha nem feledkezünk meg az alternatív nézőpontokról, akkor bizonyosan jobb rálátást nyerhetünk a sokszínű emberi tapasztalatra.

Fordította: BOLGÁR DÁNIEL

---

²⁵ United Nations Development Programme: *Human Development Report*. New York, 1996. 1.

²⁶ Sen, A.: *Development as Freedom*. Oxford, 1999. [Magyarul: Sen, Amartya: *A fejlődés mint szabadság*. Hegedűs Judit ford. Budapest, 2003. – a ford.]

Harc a szavazatokért

Quintus Tullius Cicero: *A hivatalra pályázók kézikönyve.*

Fordította, a jegyzeteket, az előszót és az utótanulmányt írta Nótári Tamás.

Szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Németh György. Lectum Kiadó, Szeged, 2006. 155 old.

A kötet a felépítése a következő: Előszó (7–9.); Quintus Tullius Cicero: *A hivatalra pályázók kézikönyve* (11–32.); *Jegyzetek* (33–57.); Nótári Tamás: *Quintus Tullius Cicero és műve (tanulmány, 59–110.)*. *Jegyzetek* (111–121.); Rövidítések jegyzéke (123–131.); Németh György: *Választások a köztársaságkori Rómában* (133–154.); *Irodalom* (155.).

Ez a könnyen forgatható kis könyvecske három olyan újdonsággal rukkol elő, amely méltán keltheti föl az olvasók figyelmét. Az egyik az, hogy szerzőjeként Quintus Tullius Cicero szerepel. Az olvasók egy része talán föl sem figyel a Quintus névre, csak a Tullius Cicerót veszi észre, és rögtön a nagy szónokra gondol, aki olyan sokat beszélt és írt. Az olvasók másik része, aki tudja azt, hogy a nagy szónok neve Marcus Tullius Cicero volt, arra gondolhat, hogy elírás van a címben. Végül az olvasók maradék harmadik része, amely pontosan elolvassa a címet, és komolyan veszi, az bizony megdöbben, hogy ilyen Cicero is van, és még írt is. A római irodalomban jártas emberek legfeljebb az tudják Quintus Ciceróról, hogy a nagy Cicero *Epistulae ad familiares* cű, 16 könyvből álló levélgyűjteménye után található egy kisebb levélgyűjtemény *Epistularum ad Quintum fratrem libri tres*, „Levelek Quintus öccséhez három könyvben,” azaz a nagy Cicero Quintus nevű öccséhez három könyvnyi levelet írt. Azt viszont már szinte senki sem nézi meg, hogy ezután a három könyvet

felölő levélgyűjtemény után még található egy levél, amelynek ez a címe: *Epistula Q. Ciceronis de petitione ad M. fratrem*. – „Quintus Cicero levele Marcus testvéréhez a pályázásról.” A most bemutatandó kötet középpontjában tehát ez a levél áll, amelynek terjedelme a Müller-féle Teubner kiadásban 16 oldal.

Első nagy újdonsága tehát a kötetnek az, hogy egy másik Ciceróval, a nagy Cicero öccsével is megismertet bennünket, Quintus Tullius Ciceróval, aki szintén nagyszerű politikai karriert futott be: Kr. e. 65-ben az *aedilis plebis* tisztséget viselte, 63-ban praetorrá választották, 61-ben Asia provincia kormányzója lett, 54-től pedig Caesar legátusa, s ilyen minőségében részt vett Caesar galliai és britanniai hadjárataiban. Végül 43-ban ugyanolyan szomorú véget ért, mint bátyja: a triumvirek a proskribáltak listájára tették, és felkoncoltatták őket. Quintus nemcsak politikai karrierje és halála tekintetében volt hasonló bátyjához, hanem irodalmi érdeklődése szempontjából is. Főleg a történelem és a költészet érdekelt; több tragédiát is írt, ezek azonban nem maradtak ránk. Tehetségben azonban messze bátyja mögött maradt. Dicséret illeti viszont azért, hogy ő maga is tudta ezt, és zseniális bátyját mindenben és mindenkor igyekezett támogatni. Ennek bizonyítéka az, hogy sok forrásból tudjuk: nagy része volt abban, hogy az 58-ban száműzetésre ítélt bátyját, a volt consul és világhírű szónokot mintegy másfél év után visszahívták száműzetéséből. És mint a szóban forgó mű is tanúsítja, nagy része volt abban is, hogy Marcus Tullius Cicero Kr. e. 63-ban fölért a csúcsra: consulá választották.

A második újdonsága e kiadványnak pedig az, hogy Nótári Tamás és Németh György beemelnek a köztudatba, sőt mondhatnám, a magyar irodalmi és politikai kultúra ré-

szévé tesznek egy olyan művet, amely korábban nem örvendett közismertségnek a magyar szellemi életben. Mondhatná azonban valaki: de hát azt már Fábíán Gábor lefordította Cicero összes levelei között 1861–1864-ben, sőt Fehér László is 1915-ben a mezőtúri református gimnázium évkönyvében. Ez igaz! De ki tudott erről? Ezt talán még e kötet fordítója és szerkesztője sem tudta, különben nem írták volna a borító hátlapján: „E művet most tarthatja kezében első alkalommal magyar nyelven az olvasó.” Mindenesetre a két említett fordítás útján ez a mű nem vált a magyar kultúra részévé, mert Fábíán Gábor fordítása az összes Cicero levelek között elsikkadt, s ma már elavultnak tekinthető. Fehér László fordítása pedig a Mezőtúri református gimnázium évkönyvében részint hozzáférhetetlen a nagyközönség számára, részint pedig nyelvileg szintén nem felel meg a mai elvárásoknak. Borzsák István is lefordított belőle mintegy négy és fél oldalnyi szöveget a *Római történeti chrestomathia* számára, mégpedig pontosan és szépen, ám ha az érdeklődő elolvassa Borzsák professzor úr bevezető néhány mondatát, biztos, hogy nem olvassa el az általa lefordított részleteket, mert Borzsák jelentéktelennek ítéli Quintus művét, márpedig jelentéktelen dolgokat nem szeretünk olvasni. Ezt írja ugyanis: „Cicero »öcscsének« jótanácsai csak a tájékozatlan olvasóban kelthetik azt a téves benyomást, mintha a vezető római tisztviselők megválasztása csupán egyéni ügyeskedés eredménye lehetett volna. A szemelvény olvasása közben nem szabad figyelmen kívül hagyunk bizonyos objektív társadalmi tényezőket, amelyek Quintus ömlengéseiben teljesen háttérbe szorulnak.” (Budapest, 1963. 143.)

A második újdonsága tehát a kötetnek abban van, hogy Nótári Tamás és Németh György komolyan veszik ennek a munkának a célját és eszközeit, sőt olyan retorikai szituációban teszik közzé, amelyet a retorikai elmélet *kairosznak*, *aptumnak* nevez, azaz

alkalmas időben teszik közzé, olyan időben, amikor Magyarországon mindenkit érdekel az a kérdés, hogy a tisztségekre pályázók hogyan próbálnak hatni a közvéleményre, hogyan próbálják maguk felé fordítani, manipulálni azt. Külön dicsérendő a szerzőknek az a bátorsága, hogy ezt a levelet, amely terjedelmesebb ugyan, de nem kézikönyv, lévén hogy kézikönyvön valamivel vastagabb könyvet szoktunk érteni, kézikönyvnek merik feltüntetni a címben. Ezzel a fogásukkal szinte felszólítják az olvasót, hogy csak lapozzon bele ebbe a munkába, ott olyan komoly és rendszeres előírásokat fog találni, mint egy kézikönyvben.

Harmadik újdonsága a kötetnek Németh György „Választások a köztársaságkori Rómában” című tanulmánya, amely két szempontból is jelentős. Jelentős egyfelől azért, mert világosan bizonyítja, hogy a választásokat ugyanolyan fontosnak tartották a korabeli Rómában, és a szavazókat ugyanúgy manipulálták, mint manapság. Jó példa erre Pompeji önkormányzati választási kampánya: „A hirdetéseket szakemberek készítették el. Először *dealbatorok* (fehérre festők) járták az utcákat, akik a kiszemelt falfelületeket nagyjából mai plakátméretben lealapozták, eltüntetve egyes korábbi vagy az elmentáborhoz tartozó hirdetményeket, őket pedig a *scribák* (írnokok) követték, akik felfestették a hirdetés szövegét” (134.). A választási plakátok lehetnek pozitívak, például: „Genialis kéri, hogy Bruttius Balbus legyen polgármester. Meg fogja kímélni a városi kincstárat.” De lehetnek negatívak is, például Numerius Veius Barca polgármester ellen ezt írták fel: „Numerius Veius Barca, rohadj meg!” (134–136.). A fentiekből következik az is, hogy a Quintus által leírt választási fogásokat igenis komolyan kell venni, mert léteztek a korabeli Rómában.

De jelentős Németh György tanulmánya azért is, mert talán az első részletes leírása annak, hogyan is zajlottak le a valóságban a választások Rómában. Természetesen korábban is írtak a választásokról, például

Alföldy Géza „Római társadalomtörténetében” ezt találjuk: „Az arisztokrácia uralmát a néptömegekkel, különösen pedig a népgyűléssel szemben intézményesen is biztosították. [...] Minthogy pedig a szavazatokat *centuriák* és *tribusok* szerint adták le, minden, a *centuria*- és *tribus*rendszerből adódó manipulációs lehetőséget továbbra is használhatták a tömegek ellenében, ugyanis az egyes *tribusok* és *centuriák* létszáma és összetétele nem tükröződött híven a szavazatok leadásában.” (Budapest, 2002. 45.). Amit Alföldy Géza tömör leírása csak sejtet, azt Németh György részletesen kifejti, adatok sokaságával szemlélteti, például azt, hogyan lehetett consulságra pályázni: „A consuli tisztségre pályázó politikus az adott év consulainál jelentette be indulási szándékát (*professio*). A consul megvizsgálta, hogy a pályázó alkalmas és méltó-e a tisztségre (például van-e polgárjoga, betöltötte-e a szükséges életkort, kellő idő telt-e el korábbi hivatala óta, nem áll-e büntetőeljárás alatt). A consuljelölt ekkor hófehér togát öltött (*toga candida*), vagyis hivatalos jelölt (*candidatus*) lett. A kampány egy évig tartott, így, bár elméletileg bárki indulhatott a választáson (ha a fenti feltételeknek megfelelt), valójában csak azoknak volt esélyük, akik nem munkából, bérből éltek, hanem saját vagyonnal rendelkeztek” (148.).

Cicero együtt pályázott Catilinával, Gaius Antoniuszal és Sulpicius Galbával. A probléma az volt, hogy Cicero *homo novus* volt, tehát családjában magasabb tisztségeket még nem viseltek, a többi három viszont arisztokrata volt. Mint Maffio Maffii írja, Cicero számára származása jelentette a legnagyobb akadályt. Ugyancsak ő írja, hogy Cicero észrevette, hogy nem kell az arisztokratáknak, Titus Pomponius Atticushoz fordult segítségért. (Cicero, Dante Könyvkiadó, Budapest, 1943. 61.). Atticus rendkívül befolyásos volt mindenkinél, de nem azért, mert nyájas, kedves volt mindenkihez – ahogyan Cornelius Nepos írja életrajzában –, hanem azért, mert dúsgazdag bankár volt, s ő pénzelt

mindenkit. Cicero öccse pedig Atticus lányát vette feleségül, tehát rokoni kapcsolatba is került Atticusszal. Az a tény tehát, hogy Quintus odaadóan támogatta bátyja consuli pályázatát, két szempontból is jelentős. Jelentős egyrészt olyan szempontból, hogy világosan láttatja, hogy a kampány során milyen rétegeket kell megnyerni. De jelentős olyan szempontból is, hogy mindehhez a bankár Atticuson keresztül az anyagi fedezetet, a pénzt is megszerzi. Ha ez utóbbi tény is figyelembe vesszük, akkor válik igazán jelentőssé Quintus levele a kampány- és propaganda fogásokról.

A másik tényre, amely szintén Quintus levelének komolyságát, fontosságát bizonyítja Cicero consullá választása szempontjából, Pierre Grimale hívja fel a figyelmet. 65 júliusában Cicero arra gondolt, hogy védeni fogja Catilinát, mégpedig azzal a céllal, hogy az elkövetkező választási kampányban kibékül vele. Vajon miért gondolt erre Cicero, milyen hátsó szándék vezette? – teszi fel a kérdés Grimál (Cicéron. Fayar, 1986. 136–137.). Ezt abból a választási ravasz-ságból teszi – válaszolja Grimál –, amelyet Quintus levele is sugall: nem kell félnie Antoniustól és Catilinától, hiszen azoknak olyan rossz a hírük mindenki előtt, hogy ha velük együtt indul, biztosan megelőzi őket. A szóban forgó rész így hangzik Nótári Tamás pontos fordításában: „*Viszont Antonius és Catilina kellemetlenek. Épp ellenkezőleg: egy derék, szorgos, feddhetetlen, ékesszóló és a jó ítélőképességük által kedvelt férfiú ezeket kívánná vetélytársnak, lévén ifjúkorától kezdve mindkettő orgyilkos, mindkettő kéjsóvár, mindkettő nyomorog*” (8.).

Ez a taktika végül sikerrel is járt, azaz a Catilináról terjengő rossz hírek, közelebről az, hogy összesküvést tervez a haza ellen, Cicero malmára hajtotta a vizet. Ezen események kortársa, a történetíró Sallustius ezt írja erről: „Fulvia azonban megtudta Curius nagy magabiztosságának okát, s nem tartotta titokban az államot fenyegető nagy veszélyt, hanem, a forrás elhallgatásával,

többek között elmesélte, mi mindent hallott a Catilina-összeesküvésről. Elsősorban ettől támadt az embereknek kedvük, hogy M. Tullius jelöljék consulnak. Azelőtt ugyanis a nemesség nagy része dühödten féltékeny volt, és azt hitte, bemocskolódik a consuli intézmény, ha új ember nyeri el, bármennyire kiváló is. Mikor azonban nyakukon volt a ve-

szély, háttérbe szorult a féltékenység és a gőg. Így hát a népgyűlésen M. Tullius és C. Antonius választották meg consulnak” (Cat. 23, 4–6; 24,1).

ADAMIK TAMÁS

Jog és vallás az ókori Rómában

Nótári Tamás: *Jog, vallás és retorika.*
Studia Mureniana.
Szeged, Lectum Kiadó, 2006. 322 old.

Nótári Tamás „*Jog, vallás és retorika*” című monográfiája nem csupán a római jog, hanem az ókortörténet, a klasszika filológia iránt érdeklődők, valamint az e területeket kutatók számára is számos értékes ismeretet nyújt. A szerző, aki kitűnő eredménnyel védte meg doktori disszertációját,¹ mely tartalmilag nagyrészt megegyezik a jelen könyvvel, az elmúlt év kutatómunkájának eredményeivel jelentősen kibővítette azt, elemzése során számos tudományág módszereit felhasználva s eredményeit szintetizálva. Több mint három évtizeddel ezelőtt Alfons Bürge a jogász szemével elemezte Marcus Tullius Cicero Lucius Licinus Murena védelmében elmondott beszédét, és behatóan vizsgálta az *oratio* általa *Juristenkomik*knak nevezett, a *contentio dignitatis*szal foglalkozó részeit.² Interdiszciplinaritása folytán a jelen munka által vizsgált tárgykör, valamint célkitűzés egyfelől szűkebb, másfelől viszont tematikáját tekintve jóval szerteágazóbb, mint Bürge korábban már említett műve. Szűkebb, mivel a jelen monográfia nem a teljes beszédet elemzi, hanem csupán annak huszonhatodik és huszonhetedik fejezeteit, másrészt viszont bővebb, mert e részeket a szerző nem csupán szigorúan a szövegben találhatók szempontjából, hanem több kapcsolódó kérdés tekintetében is vizsgálja. Már a mű címe is

utal a szerző egyedi, komplex látásmódjára, amellyel a római jog intézményeit kutatásai során megközelíti. Ezen egyedi látásmód lényege, hogy a jogi konstrukciókat szerves egységként kezeli, nem emelve ki azokat társadalmi környezetükből, hanem egyéb társadalmi szférával való összefonódásukat tiszteletben tartva, vizsgálja az ókori Róma több jogintézményét, mint például a házasságot, férji hatalmat, jogértelmezést. Az egyedi, komplex látásmód másfelől akként jelenik meg, hogy a szerző nem csupán a jogi konstrukciókat elemzi, hanem vizsgálat tárgyává teszi azon szférákat is, amelyekbe ezen jogintézmények ágyazódtak. Így például számos aspektusra kiterjedő retorikai elemzést nyújt magáról az *oratió*ról, betekintést enged a Cicero által, a *iurisprudentia*, a *res militaris* és a retorika viszonyáról kifejtett gondolatokba, valamint mélyrehatóan vizsgálja a római vallás világát.³

Nótári Tamás jelen művében az ókor egyik legjelentősebb szónoka, Marcus Tullius Cicero Kr. e. 63-ban Lucius Licinius Murena védelmében elmondott beszédé-

¹ A doktori disszertáció nyilvános megvédése a jogtudományi folyóiratokban is visszhangra talált, lásd Davidovics K.: *Jog, vallás és retorika Cicero Pro Murnájában.* Jogtörténeti Szemle, (2005) 3. sz. 85. sk.

² Bürge, A.: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena.* Zürich, 1974.

³ A Cicero *iuris consultus* témakörhöz lásd Hamza G.: *Das Vorbild des Rechtsgelehrten bei Cicero.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica, 24. (1982) 57. skk.; *Ciceros Verhältnis zu seinen Quellen, mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung der Staatslehre in De re publica.* Klio, 67. (1985) 492. skk.; *Riflessioni sulla teoria ciceroniana dello Stato.* Il pensiero politico, 29. (1996) 83. skk.; Hamza G.: *Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero.* In: Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al prof. Filippo Gallo. vol. I. Jovene Editore, Napoli, 1997. 349. skk.; Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és intézményei.* Budapest, 2006⁴, 87.

nek⁴ huszonhatodik és huszonhetedik fejezete kapcsán fejt ki kutatásainak eredményeit a római jog, vallás- és retorikatörténet terén. Az *oratio* vizsgált fejezeteiben Cicero számos, az archaikus jogban gyökerező intézmény és szokás formalitásokhoz való ragaszkodását, formakonzervativizmusát, pontosabban merev, mondhatni görcsös, olykor a valós életviszonyokkal és az igazságosság ideáját megvalósítani hivatott *iusszal* szembehelyezkedő ragaszkodását a jogi aktusok szövegéhez teszi neveltség tárgyává, ami talán inkább a retorikai szituációnak – valószínűleg pusztán a per kimenetének pozitív irányba történő befolyásolása igényénél –, semmint saját meggyőződésének köszönhető. (7–14. old.)

A római szellemiség e merevségének, valamint Cicerónak a szó szerinti és méltányosságon alapuló jogértelmezéshez fűződő viszonyát kutatva e munka számos ponton tesz kitérőket olyan aspektusok irányába, melyek nem a jogtörténet, hanem sokkal inkább a vallás- és irodalomtörténet témakörébe tartoznak. Azonban az ezen vizsgálódások és elemzések során levonható következtetések talán az egyes jogi és vallási intézmények struktúrájának, illetve az antik gondolat- és képzeletvilágba ágyazódottságának jobb megértéséhez vezethetnek. (8. old.)

A mű, szerkezetét tekintve, három jól elkülöníthető részre tagolható. Az első fejezetben Nótári Tamás a védőbeszéd jogi, történeti és retorikai hátterét vázolja fel, ami az olvasó számára hasznos segítséget nyújt ahhoz, hogy az *oratiót* történeti kontextusában lássa. A *Pro Murena* születésének időpontja 63 november végére tehető, ennél pontosabb dátum meghatározására a szerző nem vállalkozhatott, de tudható, hogy a 63-as év eseményei és a szövegben

található utalások módszeres összevetésével határozta meg az *oratio* elhangzásának lehető legpontosabb idejét. Kiemelendő, hogy a beszéd precíz kronológiai elhelyezése mellett a szerző a politikai viszonyok és kapcsolatok felvázolásának fontosságát sem hanyagolta el, és igyekezett azt megfelelő alaposággal leírni, amivel a szónoklat megértéséhez Ariadné fonalát adja az olvasó kezébe; gondolunk itt elsősorban a Catilina-féle összeesküvés és ezzel kapcsolatban a négy *Catilinaria* gondos leírására. Az i. e. 62-es évre Lucius Licinius Murenát – akinek életét a szerző külön fejezetben mutatja be – és Decimus Iunius Silanust választották meg *consul*nak, rajtuk kívül még Lucius Sergius Catilina – Cicero halálos ellensége – és Servius Sulpicius Rufus – korának legkiemelkedőbb jogtudósa – pályázott, akinek élete és munkássága előtt nem csupán Cicero, hanem – a bevezetőben erre külön fejezetet szentelve – maga a szerző is méltó tisztelettel adózott. M. Portius Cato a választás előtt nyilvános ígéretet tett, hogy bárki is nyerje meg a választást, Silanust kivéve, *ambitus* miatt vádat fog emelni ellene; Sulpicius pedig már a választás előtt elkezdett bizonyítékot gyűjteni riválisai terhére. A szerző amellet, hogy részletesen ismerteti Cato motívumait, illetőleg rámutat Sulpicius taktikájának alapvető hibájára, amivel csak rontotta választási esélyeit, kimerítő bemutatását és elemzését nyújtja magának az *ambitus*nak, forrásainak és az eljárásnak is, kitér a kiszabható szankciókra, és leírja ennek történeti változásait; és mindezeknek mintegy keretet nyújtva részletezi a *consulok* választási szabályait is. Végül ki kell emelnünk Cicero *iurisprudentiához* fűződő viszonyának vizsgálatát. A szöveg jegyzetekkel való gazdag ellátása jelzi, hogy a szerző nem csupán az antik forrásokra támaszkodott álláspontja kialakításakor, hanem igen széles spektrumban használt fel szekunder irodalmat is. Ennek során a vizsgált problémát úgy látja megragadhatónak, hogy felbontja több kisebb kérdésre: Milyen

⁴ A *Pro Murena* bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott fordítását lásd: Cicero – *Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári Tamás. Szeged, 2004. 73. skk.

szerepet szánt Cicero a jogtudományának a köztársaság kormányzásában? Milyen szerepe lehet a szónoki képzésben, illetve saját tevékenységében? Ezek után a fentebb már jelzett gazdag irodalom- és forrásanyagra támaszkodva válaszolja meg e kérdéseket. (15. old. skk.)

A második fejezetben Nótári a *Pro Murena* 26. fejezete kapcsán a *manum consecrere* eljárásából kiindulva a verbalitásnak, a kimondott szó valóságot konstituáló mágiikus erejének a római gondolkodásban betöltött szerepe hangsúlyozásával a *legis actio sacramento in rem* eredetét vizsgálja. A pálca és a lándzsa szimbolikáját igyekszik feltárni az ókori Rómában, majd elemzi az istenítéleti párviadalokat, melyekből levont következtetéseket a *legis actio sacramento in rem* mint *sacrum duellum* értelmezésben hasznosít. Eközben a szerző azonban olyan egyéb témákat is alaposan tárgyal, mint például az Ops Opifera templom *dedicatio*ja, a *flamen Dialis* körülbástyázó tabuk szakrális szerepe vagy Mars kultusza; azonban ezen témák is, melyek első pillantásra nem illenek bele a fejezet fentebb vázolt gondolatmenetébe, – hála a remek szerkesztésnek is – egyértelműen, a szerző szándékának megfelelően azon kutatás megállapításait erősítik meg, melyek a *legis actio sacramento in rem* gyökereinek meghatározására irányulnak. (53–98. old.)

A harmadik fejezetben a szerző a beszéd 27. fejezete kapcsán először a házassági jog egyes elemeit mutatja be számunkra: az eljegyzés után a házasságkötés egyes formáit, illetve a *manus* keletkezésének módjait – a *confarreati*ót, a *coempti*ót és az *usust* –, a válást és a *manus* megszűntető *contrarius actus*okat vizsgálja, majd áttér az *uxor in manu* és az *agnatio* egyes kérdéseinek, valamint a *iudicium domesticum* vizsgálatára, végül pedig az *interpretatio* fogalmának elemzése és a *summum ius summa iniuria* proverbium kialakulása, cicerói értelmezése és továbbélése következik. A fejezetet a *scriptum–voluntas* ellentét értelmezése Ci-

cero Caecina védelmében elmondott beszédének tükrében zárja le. (99–146. old.)

A *Pro Murena* 26. fejezetével kapcsolatban a szerző megkísérli feloldani azon ellentmondást, mely a *legis actio sacramento in rem* eredete körül fennáll. A *legis actio sacramento* eredetét tekintve két fő elmélet bontakozott ki a tudományos irodalomban. Az egyik a magánharcból, a párviadalból látja levezethetőnek ezen jogintézményt, a másik a szakralitásban véli felfedezni a gyökereket. Nótári először a *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* eljárási rendjét veti össze, mely során számos aspektusból párhuzamot mutat ki a harci motívumok és a szakrális elemek tekintetében a két eljárási rend között, majd a Plautus *Casinája* alapján párviadalnak tekinthető, istenítéleti elemeket mutat ki a *legis actio sacramento in rem* eljárásban. Meglátása szerint ezen két különböző, látszólag ellentmondó nézetek egyetlen, egymást erősítő elméletté integrálhatók: a szakrális elem világosan tetten érhető egyrészt az esküben, a *sacramentum*ban, másrészt azon követelményben, hogy az elmondandó *carmen* szövegét szó szerint kellett majd hogynem elskandálni. A harc, a párviadal motívuma megjeleni látszik egyfelől a *vindicatio* etimológiájában, másfelől magában a pálca vagy lándzsa használatában. A szerző ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ez utóbbi éppenséggel szakrális elemeket is vegyít magába; ennek alátámasztására részletes elemzését nyújtja számunkra a lándzsa Mars-kultuszban (*hasta Martis*), valamint a *ius sacrum* részét képező, a *ius fetiale* körébe tartozó hadüzenet során betöltött szerepéből. (97. old. skk.) Nótári Tamás tehát integrálja a két különböző nézetet, és több ponton kimutatja, hogy ezek nem egymással ellentétben álló, hanem éppen ellenkezőleg, egymást erősítő, egymást kiegészítő elméletek.

Nótári Tamás sokszínű kutatásai közül érdemesnek tűnik még kiemelni a házassági jog körében tett figyelemreméltó megállá-

pítását. A házasság megkötése és a *manus* megszerzésének körében a szerző ismét tanúbizonyságot tett sokrétű, komplex látásmódjáról, hiszen az eddig már jól ismert intézményeket a jogász számára nem oly fontosnak tűnő ismeretekkel egészítette ki: a *ius* körét kibővítette a *fas* körébe tartozó aspektusokkal, például amikor a házasságkötésre vonatkozó tabukat mutatja be számunkra. Cicero a *Pro Murena* huszonhetedik fejezetében teszi nevetség tárgyává az archaikus jog formaságainak visszasságait – nevezetesen az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” mondatot, melyből Cicero azon következtetést vonja le, hogy minden menyasszonyt Gaiának kell nevezni. A szerző figyelemre méltó megállapítása a mennyasszony „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” válaszának értelmezéséhez kapcsolódik. Ezen mondatban a *gaius* és *gaia* szavakat még az antik szerzők is nomenként, illetve praenomenként értelmezték, illetőleg értelmezik a leggyakrabban manapság is. Ebből azon következtetés lenne levonható, hogy a feleség felvette férje nevét. Nótári Tamás azonban csatlakozik Gary Forsythe adiectivumkénti értelmezéséhez, és etimológiai azonosságot mutat ki a *gaudeo* semideponens ige és a *gaius, gaia* archaikus alakok között. Ez alapján az állapítható meg, hogy a *gaius* és *gaia* szavak az archaikus latinban azt jelentették, hogy boldog. Ily módon az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” akként fordítható, hogy „*ahol te boldog vagy, én is boldog vagyok*”, ami a férj és a feleség összetartozását hivatott szimbolizálni. (108. old. skk.)

A harmadik fejezet második felében a szerző részletesen tárgyalja az archaikus jog azon aspektusát, mely a Cicero „*in omni denique iure civili aequitatem relinquunt, verba ipsa tenuerunt*” megjegyzése által érintett: az *aequitasszal* és a jogértelmezéssel. A szerző ennek során vizsgálja a „*Summum ius summa iniuria*” proverbiumot, mely Cicero munkáiban is megtalálható már, és a köztársaság korában is igen elterjedtnek volt mondható. A téma teljes kibon-

tása érdekében a szerző először az *interpretatio* fogalmának kialakulását és jelentésváltozásait, majd a korábban említett proverbium mint jogértelmezési maxima előfordulásait veszi sorra a római irodalom forrásaiban. Ezek után a „*Summum ius summa iniuria*” továbbhatásának kimutatására tesz kísérletet Rotterdami Erasmus Adagia című művében. Ezt követően az *ars boni et aequi* gondolat és az igazságosság–méltányosság fogalmának tükrében tekinti át a „*Summum ius summa iniuria*” jelentését a jogi források szövegeiben és Cicerónál. Végül pedig a *scriptum–voluntas* ellentétpár részletes vizsgálatához Cicero Caecina védelmében elmondott beszédét használja a szerző példának.

E rövid tartalmi ismertetésre is kitérő exkurzus után térjünk vissza a műhöz. A könyv szerkezetileg logikusan tagolt, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a rendkívül mélyreható elemzések során az olvasó követni tudja a szerző gondolatmenetét. Ezt segíti nagy haszonnal, hogy minden fejezet elején előrevetíti mondanivalóját, valamint a fejezetek végén ismét összefoglalja azokat. A szerző leglényegesebb eredményeit, megállapításait a mű végén, a *Zárókövetkeztetésekben* foglalja végül össze. (147–154. old.) Ki kell emelnünk a felettébb gazdag jegyzetapparátust (155–234. old.), jegyzékeket (235–264. old.) és mutatókat (265–310. old.), valamint az angol nyelvű összefoglalást (311–322. old.), melyek nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a bőséges lexikális anyagban történő eligazodáshoz; a nagy műgonddal összeállított tárgy- és forrás-mutató pedig az e területen tudományos igényvel kutatni vágyók számára jelent elhagyhatatlan támaszt. A jegyzetek, valamint az irodalom- és forrásjegyzékek ritkán látható, ám feltétlenül példaértékű gazdagsága, ugyanakkor precíz megszerkesztésük jelzi számunkra, hogy a szerző többéves kitartó és alapos kutatómunkájának gyümöl-

csét tarthatjuk kezünkben.⁵ E kötet legfőbb erénye épp a szerző látásmódjának komple-

xitásában mutatkozik meg mind metodikai, mind tartalmi szempontból. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a szerző – nem csupán e művében – igyekszik nem elválasztani a jog és a retorika, illetve a jog és a szakralitás – e korban természetesnek vett – összefonódását, ellenkező esetben elemzésének esetleges torzulását kockáztatná, hanem bátrán kezelve e komplexumot, együtt megragadva ezen – a mai ember gondolkodása számára – elkülönülő témákat nyújt kimerítő bemutatót és elemzést a római jogról, vallásról és retorikáról.

SÁNDOR ISTVÁN

⁵ A szerző számos korábban – többek között a Jogtudományi Közlönyben – megjelent tanulmányának tárgya szervesen kapcsolódik a monográfiához; vö. Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. Jogtudományi Közlöny, 53. (1998) 11. 421. skk.; *Auloedi et citharoedi* (Cic. Mur. 29.). *Belvedere Meridionale*, 11. (1999) 7–8. 92. skk.; *Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában*. *Belvedere Meridionale*, 11. (1999) 1–2. 37. skk.; *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). *Aetas*, 1999. 1–2. 224. skk.; *Medea Palatina* (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére). *Aetas*, (2000) 1–2. 5. skk.; *Servius Sulpicius orator*. *Belvedere Meridionale*, 12. (2000) 5–6. 103. skk.; *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. *Jogtudományi Közlöny*, 56. (2001) 12. 470. skk.; *Megjegyzések Cicero pro Murenájának történeti hátteréhez*. *Belvedere Meridionale*, 13. (2001) 5–8. 127. skk.; *Quaestio de ambitu*. *Collega*, 5. (2001) 5. 43. skk.; *A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosnál*. *Collega*, 6. (2002) 2. 43. skk.; *M. Porcius Cato alakja Cicero pro Murenájában* (Cic. Mur. 58–66). *Belvedere Meridionale*, 14. (2002) 3–4. 105. skk.; *De oratoris perfecti institutione*. *Collega*, 7. (2003) 3. 47. skk.; *Excantatio és evocatio a római szakrális jogban*. *Collega*, 7. (2003) 1. 94. skk.; *Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvek római előzményeihez*. In: *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárási Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest, 2003. 97. skk.; *Numen és numinozítás – a római tekinthetőség vallási aspektusai*. *Aetas*, (2003) 3–4. 33. skk.; *Fustel de Coulanges: Az antik városállam*. *Ókor*, 3. (2004) 4. 68. skk.; *Iuridicophilologica – Tíz tanulmány*. Budapest, 2004.; *Jogtörténeti adalékok a Pro Caecinához*. *Collega*, 8. (2004) 1. 48. skk.; *Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti hátteréhez*. *Jogtudományi Közlöny*, 59. (2004) 7–8. 221. skk.; *Cicero – Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged, 2004.; *Summum ius summa iniuria*. *Magyar Jog*, 51. (2004) 7. 385. skk.; *Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of In-*

terpretation. *Acta Juridica Hungarica*, 45. (2004) 301. skk.; *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica*, 45. (2004) 157. skk.; *De matrimonio cum manu*. *Jogtörténeti Szemle*, (2005) 2. 52. skk.; *Hésiodos jogkonceptiója*. *Jogtörténeti Közlöny*, 60. (2005) 7–8. 328. skk.; *On Some Aspects of the Roman Concept of Authority*. *Acta Juridica Hungarica*, 46. (2005) 95. skk.; *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 51. (2004) 133. skk.

Tusculumi eszmecsere

*Filozófiai szintézis a halál, a lélek
és a boldog élet kérdéséről.*

*Marcus Tullius Cicero: Tusculumi eszme-
csere. Fordította Vekerdi József. Budapest,
2004. 334 old.*

A neves szónok-filozófus fent említett munkájának magyar nyelvű változatát első ízben veheti kézbe az olvasó, e hiány pótlása már önmagában is üdvözlendő tény. Az elsősorban filozófiai tárgyú írás fordítója a kitűnő felkészültségű, kortárs filológus Vekerdi József. A kötethez Havas László professzor írt elmélyült, átfogó filozófiai tárgyú tanulmányt: „Marcus Tullius Cicero a szintézis-teremtő, a latin nyelvű filozófia alapjainak megteremtője (Kr. e. 106–43) címmel.

A kötet bemutatása előtt érdemes röviden azt a kort jellemezni, amikor ez az írás keletkezett, ami kapcsolatot mutat ugyan Cicerónak más, rétorikai és filozófiai munkáival, de a Kr. e. 45. esztendőben keletkezett. Abban az időszakban, amikor a köztársaság válságának legutolsó éveit éli, és egyre világosabban bontakoznak ki Caesar tevékenysége folytán a politikai rendszerváltás gyakorlati irányai. Iulius Caesar a pharsalusi csata (Kr. e. 48.) során legyőzte triumvirtsát Cn. Pompeiust, majd ezt követően az utolsó hadjárataiban (alexandriai, afrikai, hispániai)¹ felülkerekedett a maradék köztársaságpártiak erőin is. Kr. e. 45. szeptemberében Caesar visszatér Rómába, és hozzákezd az államügyek rendezéséhez. Cicero, aki korábban Pompeius híve volt, most felajánlotta szolgálatait a *dictator*nak, aki elnéző türelemmel viseltetett a tekintélyes szónok és államférfi iránt, azonban közéleti szerepet nem szánt neki. Cicero rendkívül keserűen vette tudomásul azt

a tényt, hogy politikai aktivitásának ideje lejárt, és visszavonulásra kényszerül. Mindez fokozottan nehéz lehetett számára, ismerve olykor túlzott buzgalmát, saját szerepének gyakori eltúlzását, valamint személyes hiúságát. A kényszerű tétlenséget magánéleti tragédiák is súlyosbítják: felbomlott első házassága, amit egy rövid életű és botrányos második követ, fia és veje is Caesar mellé áll, végül a legsúlyosabb Cicero számára imádott lányának, Tullianának a halála. Az akkor hatvanéves, rendületlenül köztársaságpárti Cicero súlyosan megrendül sorsának ilyen fordulatai után. Fájdalmas magányában és mellőztetésében kitartóan keresi azt az elfoglaltságot, amivel az államnak, a közösségnek még hasznára lehet. Szkeptikus hangulatáról maga így vall: „Ha meghányom-vetem magamban mindazokat a viszontagságokat, amelyekkel oly kegyetlenül tett próbára sorsom, már-már abban is kételkedem, amiben korábban hittem” (*Tusculanae disputationes* (a továbbiakban TD., ford. Hahn István). A valódi bölcs erényei közé tartozik azonban Cicero szerint is az, hogy mindig a közjó szerepel nála az első helyen, a derék férfi legfontosabb erénye, hogy legfőbb kötelességének a köz érdekének szolgálatát tartsa. Már régóta foglalkoztatja a téma, életének része a bölcselkedés, most sem kíván hosszú időre beletemetkezni az önsajnálamba: „Számomra, aki régóta és sokat töprengtem azon, mi módon tehetném magam többek számára hasznossá, úgy, hogy az állam érdekében folytatott tevékenységem se szakadjon meg – semmi jobb nem jutott az eszembe, mint az, hogy a legkiválóbb tudományhoz vezető utat megmutassam pályatársaimnak, amit, úgy vélem, számos könyvemmel már elértem.”² A Tusculumban folytatott elmélkedésben a filozófiának szinte minden területét

¹ Erről ismeretlen szerzőtől származó beszámoló maradt ránk, magyarul: *Caesar utolsó hadjáratai*. Ford. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1999.

² Cicero: *A jóslásról* 1, 2. Ford. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 2001.

érinti, valódi szintézist teremt, ugyanis úgy gondolja: „A filozófia valamennyi területét, hogy úgy mondjam testrészét, ugyanis akkor lehet a legjobban megismerni, ha az összes kérdést írásban tárgyaljuk. Mert a dolgok között olyan csodálatraméltó, szoros összefüggés van, hogy úgy tűnik: az egyik jelenség összefonódik a másikkal, és minden szorosan összekapcsolódik.”³ Bár a görög bölcelet elsőbbségét és tekintélyét elismerte és csodálta, fontosnak és hasznosnak tartotta mindazt latin nyelven is közreadni, ezzel jelentős szerepet vállalt a latin filozófiai nyelv megteremtésében is. Különben úgy látja, hogy „Görögországban sem állt volna akkora becsben a filozófia, ha nem élesztették volna a legbölcsebb emberek vitái és ellenvéleményei. Ezért mindenkit biztatok, aki képes rá, hogy ennek a műfajnak a dicsőségét ragadjuk ki a hanyatlásnak induló görögség kezéből, és hozzuk át saját fővárosunkba, ugyanúgy, ahogy elődeink igyekezettel és kitartással áthoztak minden egyebet, amit érdemes volt” (TD. 2, 2). Cicero filozófiai művei közé sorolja a *Consolatio*⁴ (Vigasztalás) is, amit saját magához írt, nehéz helyzetét, gyászát enyhítendő. A bölcselkedés és az írás – ahogyan ő látja – könnyíti súlyos lelki terheit, továbbá hasznára lehet szeretett hazájának is, különös tekintettel az ifjúságra: „Mivel tehetnék ugyanis jobb vagy nagyobb szolgálatot az államnak, mintha tanítom és művelem az ifjúságot, különösképpen ilyen korszakban, és ilyen erkölcsök közepette, amikor már annyira lezüllöttek, hogy csak közös összefogással lehet észre téríteni őket” (A jóslásról 2, 4).

Cicero tusculumi birtokán készült – innen a cím – az öt könyvre tagolódó elmélkedés, amit a későbbiekben írásban is közreadott, így lényegében filozófiai értekezésnek tekinthető. A fordító az „eszmecsere” ki-

fejezéssel adta vissza magyarul a latin *disputatio* főnevet, valójában a párbeszéd – görög filozófiában szokásos dialógus – forma fikció, ugyanis Cicero egy képzelte partner felvetéseire válaszol.⁵ A levelek tanúsága alapján gyakran váltogatta, hogy melyik szerepet éppen kire ossza, olykor saját nevében is mást beszéltet. A görögöknél sem szokatlan a képzelte vitapartnernek jelenléte, elég, ha csak a Platón dialógusok szinte állandó szereplőjére, Szókratészre gondolunk.

Az első könyv és az első napi „beszélgetés” témája a halál megvetése.⁶ Ennek kapcsán hosszasan fejtegeti a lélek természetét, és annak sorsát a halál után. Ebben főleg Szókratész és Platón gondolataival való rokonság érzékelhető, főként az *Apológia* és a *Phaidón*, *Timaios*, *Theaitétos* lélekkel kapcsolatos nézetei alapján, a lélek értékének a keresése. A lélek központi szerepet kap, s meghatározóvá válik az annak halhatatlanságában való hit. Amikor a lélek önmagában vizsgálódik, csakis akkor juthat el a tiszta állandóhoz, ami egyben halhatatlan is. Szókratésszal mondatja ki Platón, hogy csakis azok az emberek képesek elkülönülni a pénzimádó tömegtől, akik foglalkoznak a lelkükkel, a lélek vezetője pedig a filozófia. A lélek éltető, dinamikus, és mivel az ellentétek egymást kizárják, a lélek nem fogadhatja magába a halált.

A második könyv témája a fájdalom elviselése. Ez esetben a bölcs számára vetődik fel a kérdés: mi lehet az, ami ebben könnyíthet. A bölcslet éppenséggel bölcsessége teszi szabaddá, a fájdalom tűrése a nemes lélek erőfeszítése: „... vagy nem baj a fájdalom, vagy pedig ha a természettől idegen, bántó dolgokat bajnak akarjuk nevezni, akkor is olyan jelentéktelen, hogy az erény elborítja, és észre sem vevődik” (TD. 2, 27).

A harmadik könyv a bánat és szomorúság enyhítésének lehetőségeit vizsgálja.

³ Cicero: *Az istenek természete* 1, 4, 9. Ford. Havas László. Budapest, 1985.

⁴ *Consolatio, seu de luctu minuendo* (Vigasztalás, avagy a gyász enyhítése), Lactantiusnál maradt belőle némi töredék, egyébként ez az írás elveszett.

⁵ Erről lásd Havas László utószavát 312 skk.

⁶ Az antikvitásnak a halálhoz való viszonyához lásd még Hoffmann Zsuzsanna: *Öngyilkosság az ókorban. Fény*. A halál kultúrája. 1. évf. (2005) 1. sz. 30–34.

Mínt hogy a bölcsesség (*sapientia*) a lélek egészsége (*sanitas*), így nem fér össze azzal semmiféle lelki szenvedés, bánat, ugyanis az tudatlanság (*insipientia*) és egészségtelenség (*insanitas*) lenne. Tehát magának a szónak a jelentése lényegében választ ad a vizsgálható kérdésre. A magát bölcsnek, értelmesen gondolkodónak tartó ember tehát semmiképpen nem engedheti meg magának a tartós bánkódást és lélekölő szomorkodást. Cicero, illetőleg a filozófusok véleménye szerint a bánkódás fogalma alá tartoznak az irigység, a versengés, az áskálódás, a sajnálkozás, az aggodás, a gyász, siránkozás, panasz, nyugtalanság, fájdalom, reménytelenség és a levertség. „Ezek azok az említett hajszálgökök, amelyeket ki kell nyomozni és egyenként kitépkedni, hogy egyik se hajthasson ki. Tagadhatatlanul nagy munka, nehéz feladat: de minden nemes tett fáradalommal jár. Ám a filozófia azt ígéri, hogy végrehajtja, ha alávetjük magunkat gyógykezelésének.” (TD. 3, 34)

A lelket zavaró különféle indulatok vizsgálata a negyedik könyv. Sorra veszi a különböző filozófusok vonatkozó tanácsait is, de a háttérben mindig ott van erkölcstana, a *vir bonus* kötelességei, a vele kapcsolatos elvárások, továbbá az arisztokratikus római társadalom vezérfonalának tekinthető *mos maiorum*, vagyis az ősök szokásaihoz, intézményeihez, a tradíciókhoz való következetes alkalmazkodás. Mindehhez legfontosabb a *virtutes* (erények) birtoklása, Cicero szerint: „Az erény a lélek állandó harmonikus állapota, amely dicséretre méltóvá teszi birtokosait, és önmagában véve, saját magától, minden haszon nélkül dicséretes.” (TD. 4, 15)

Az elmélkedést lezáró ötödik napra a boldog élet feltételeinek vizsgálata és kifejtése maradt. Az öt napon át tartó elmélkedés magához a lélekhez alkalmazkodik, tekintettel annak dinamikus voltára. Cicero vegyesen, a rétorika, illetőleg a filozófia nyelvén fogalmazza mondanivalóját – amit a fordítás remekül visszaad –, széles olvasóközönségre számítva, mindazokra, akik hűségesek a köztársasághoz, valamint a ró-

mai hagyományokhoz. Erőt, biztonságot és nyugalmat kíván sugározni, legközvetlenebb, hűséges barátja, Atticus így vélekedik: „Azt mondd – írja hozzá Cicero –, hogy az én *Tusulanaim* erőt adtak. Ennek örülök. Nincsen hatékonyabb és megbízhatóbb orvosság a szerencsétlenség ellen, mint amit én ajánlok” (*Ad Atticum* 15, 2; ford. Hoffmann Zs.). A bölcselkedő Cicero szinte a saját lelkében, személyiségében is változik az eszmecsere végére, és arra a konklúzióra jut, hogy a *bonum publicum* szolgálatában álló *virtus* az, amely a legfőbb boldogság, egyben a boldog élet záloga, továbbá csakis az ilyen életvitel nyithat a halál után távozó lélek számára utat az istenek világába. Az igazi *vir bonus* a jövőt szolgálja, tevékenysége hasonló a földműveséhez, ahogyan az fákát ültet és gondoz azzal a tudattal, hogy a termést az utódok fogják élvezni. Több munkájában kitér Cicero – aki maga is *augur* – az államot fenntartó vallási hagyomány kérdésére. Miden filozófiai racionalitás ellenére fontosnak és fenntartandónak gondolja, védelmébe veszi a hivatalos római vallást, amit e jelen munkán túl „A jóslásról”, illetőleg „Az istenek természetéről” szóló írásainak számos részlete igazol.

Cicero lényegében ebben a művében összegezte azokat a fontos erkölcsi-filozófiai kérdéseket, amelyeknek Seneca egy-egy külön munkát szentelt.⁷ Örvendetes a jelen kötet közreadása kapcsán a magyar nyelven olvasható Cicero-életmű gazdagodása, az antik kultúra népszerűsítése és terjesztése, mindez élvezetes, kitűnő fordításban.

HOFFMANN ZSUZSANNA

⁷ A gondviselésről, A bölcs állhatatossága, A lelki nyugalomról, Az élet rövidségéről, A boldog életről, A visszavonultságról, A nagylelkűségről, Vigasztalások (Marcia, Helvia, Polybios), legújabb magyar fordítása: *Seneca prózai művei. I–II.* Ford. Bollók János, Kopeczky Rita, Kovács Mihály, Szőke Ágnes, Takács László, Kurucz Ágnes, Németh András, Révay József, Sárosi Gyula. Budapest, 2002., 2004.

„A hódítástól a kolonizáláson át az önkéntes csatlakozásig”

Szibéria orosz kézre kerülésének történettudományi magyarázatai

Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Ruszisztikai Könyvek. XIV. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005. 235 old.

A szerző rendkívüli mennyiségű levéltári, historiográfiai és szakirodalmi anyag alapos elemzésével készült munkáját négy, kronológiai és tematikai egységet magában foglaló fejezetbe tagolta. Az első a „Szibéria „meghódítása” és „krisztianizálása” (XVI. század vége – XVIII. század első negyede)” címet viseli. A könyv írója először III. és IV. Iván Szibéria-politikáját és Jermaknak a Szibériai Kánság elleni hadjáratát (1582–1585) taglalja. Elmondható, hogy korrekten eligazítja az olvasót az orosz követutasítások, az évkönyvek, a 17. században keletkezett kódexek, történeti elbeszélések és a század végi „Szibériai Évkönyvkompozíció” szerkesztményei Szibéria meghódításáról szóló koncepcióiban. Az évkönyvek közül az „Új Évkönyv” (1630 körül) és a „Jeszipov-évkönyv” (1636) jelezte a paradigmaváltást, és alkotta meg a későbbi kompilációk alapját. Az első helytörténeti jellegű volt, míg az utóbbi az uralkodóház álláspontját tükrözte. A 17. század végére a két felfogás sajátos „egységbe olvadt” a Szibériai Évkönyv-kompozícióban. Ha a Jermak-ciklus „históriás énekeit” is figyelembe vesszük, Szili Sándor kiemeli, hogy ezek egész Szibéria meghódítójává tették az atamánt, aki a cár és a nép összefogásával érte el célját. Jellemző továbbá, hogy a dalokból hiányzott a krisztianizálás és a Sztroganovok hódításbeli szerepe. Az előbbi viszont, az említett két évkönyv koncepcióinak közelítése révén, fon-

tos szerepet játszott a Romanov-ház expanziójának legitimitásában és abban, hogy az orosz tematika bekerüljön a 17. századi világ-történetbe (kronográfba).

A 18. század elején megváltozott az orosz história megőrkítésének szociokulturális közege és a művek iránti társadalmi igény. Ekkor született Sz. U. Remezov révén az első világi munka Szibériáról, az ún. „Remezov-évkönyv”, aminek eredeti címe „Szibéria története” volt. A mű bonyolult szerkezetére – tudniillik bekerültek az ún. „Kunguri Évkönyv” krisztianizációs részei is – R. Szkrinyikov hívta fel a figyelmet. Így Remezov műve Szibéria meghódításának vallás erkölcsi és szekularizált megközelítéseit, Jermak alakjának pedig messianisztikus és népi megformálását ambivalensen „egyesítette”. A. Mankijev 1715 körül készítette „Az orosz történelem magva” című munkáját. A szerző az egyik fejezetben mintegy szintetizálta a Szibéria meghódításáról szóló folklorisztikus ismereteket. Ugyanakkor, mint arra legutóbb V. M. Zsivov rámutatott, a 17–18. század fordulóján a régi orosz műveltség bomlását és az új kialakulását is tükrözik az említett alkotások.

A könyv második fejezete Szibéria 18. század második negyede és a 19. sz. első fele között lezajló „civilizálásával” foglalkozik. A szovjet történettudományban sokáig vitatott volt G. F. Müller és A. L. Schlözer és más német oroszországi akadémiai történészek, másfelől pedig a nemzeti hagyományt folytató N. Taticsev, M. V. Lomonoszov, I. N. Boltyin és N. M. Karamzin munkásságának megítélése. Müllert Sz. V. Bahrusin, A. I. Andrejev, P. Pekarszkij és az 1980-as évektől L. P. Belkovec és főleg A. B. Kamenszkij munkássága nyomán (58–75. és a 98–

106. jegyzetei) méltán tekinthetjük a tudományos igényű oroszországi történetírás megalapítójának. Azt is kiemelhetjük, hogy a könyv egyik legtöbb új eredményt felmutató része épp Müllerről szól. A német historikusra hatott a protestáns történetfelfogás és lipcei egyetemi tanulmányai. Példaképei „az elfogulatlan történetírók” voltak. 1748-ban Müller „Sibirische Geschichte” című műve akadémiai műhelyvitáján ellentétes vélemények hangzottak el „a történeti igazságról” és „a helyes forráskezelésről”. Megjegyezzük, hogy a historikus a megírás előtt tíz évet töltött Szibériában, ahol történeti, régészeti, néprajzi és nyelvészeti problémákat tanulmányozott, és az összegyűjtött forrásokat Pétervárra küldte. Az utóbbival a jelenlegi Régi Iratok Oroszországi Állami Levéltára (RGADA) egyik fondképzője lett. A Sibirische Geschichte „A Szibériai Császárság leírása” című része prekonceptió nélkül készült, tematikusan, okfejtésekkel, forrásközlésekkel és lábjegyzetbeli hivatkozásokkal. Az előbbieken ellentétben Müller művének oroszországi akadémiai kiadása csak 1999-ben valósult meg. A tudós érdeme a források hitelessége kritériumainak pontos meghatározása. Bahrusin már 1920-ban kiemelte a historikus művének több novumát. Például azt, hogy Jermak csak elkezdte, de az állam fejezte be Szibéria meghódítását, a telepések főleg a Tengerellékről érkeztek és békés viszonyban voltak a helyiekkel. Müller komplex történetfelfogást képviselt. Művében először jelentek meg a gazdasági, a közigazgatási és a demográfiai aspektusok.

A 18. század közepén J. E. Fischer, M. V. Lomonoszov művei és a II. Katalinnak tulajdonított „Antidote” című polemikus írás kompilációs jellegűek voltak. I. N. Boltyin „Megjegyzései” N. Le Clerc művére, annak cáfolata, a szibériai orosz hódítás jogosságának bizonyítása és a nyugati és az orosz expanzió megkülönböztetése miatt érdemel említést. A szerző azonban erkölcsi és politikai propagandára használta fel a historiográfiát. M. M. Scserbatov 1770 és 1791 között megjelent hét kötetes, új orosz történeti

szintézisében, noha az előző szerzőktől eltérően magyarázta a szibériai hódítást, a mű szerkesztése miatt az események fragmentálódtak, és épp a Müller által felvetett kérdések kerültek háttérbe. A 19. század első felének legnagyobb historiográfiai eseménye N. M. Karamzin 12 kötetes „Az orosz állam története” című munkájának kiadása volt. A kiváló szépíró a korábbi történeti művekre és kútfőkre (köztük új forrásokra is) támaszkodott. Szerinte az eredményes hódítás Jermak és a Sztroganovok érdeme volt, és ő hangsúlyozta először az oroszok békés, civilizációs misszióját Észak-Ázsiában. A kitűnő német történész, A. L. Schlözer az orosz fegyverek és a cárizmus törvényeit kapcsolta össze az előbbiekkal. Karamzin koncepcióját a Sztroganov-család vezető szerepéről N. G. Usztrjalov folytatta. Vele szemben viszont M. P. Pogogyin és (felszínes forráskritikával) P. I. Nyebolszin a kormányzat szerepét és a bennszülöttek békés, népi asszimilálását hangoztatta. Szili Sándor joggal emeli ki a 35 évig Szibériában élt P. A. Szlovcov nagy szerepét a tematika kutatásában. A helytörténész komoly gyűjtőmunkán és koncepción alapuló „Szibéria történeti szemléje” két kötete a 20. századig az egyetlen szintéziskísérlet maradt. Szlovcov az ortodoxiát és a jogszolgáltatást, valamint az erkölcsi alapelvek érvényesülését hangoztatta Szibéria birtokbavételekor. Úgy vélte, hogy a terület és annak társadalma szerves része lett a birodalomnak és lakosságának.

Szili Sándor művének harmadik fejezete Szibéria „kolonizálása” (19. század második fele – 20. század első harmada) címmel íródott. Maga a „kolonizáció” mint közgazdasági elmélet Angliából német közvetítéssel jutott el Oroszországba. A szerző komoly érdeme az orosz történetírás nyugati filozófiai, ökonómiai és historiográfiai kontaktusainak szakszerű taglalása. A „kolonizációs elméletet” az orosz történetírásban Sz. M. Szolovjov honosította meg. Szerinte a több százados keleti szláv migráció során kölcsönhatásban állt a népkarakter, a szibériai

természetföldrajzi környezet és a telepéseknek a bennszülöttekhez való viszonya. Az orosz történész „Oroszország története a legrégibbi időktől” című művének 29 kötete 1851 és 1879 között jelent meg. Ezalatt kolonizáció-felfogása változott. Fiatalon pozitívan, idősen viszont negatívan ítélte meg a kolonizációt, és utalt arra is, hogy hazája Európa peremállama a vele járó sajátosságokkal.

A Szibéria-kutatásnak konceptuálisan és a lokálpatriotizmus tekintetében egyaránt egyedülálló jelensége volt A. P. Scsapov. Szerinte a spontán migráció etnográfiai entitásokat hozott létre, amelyeket azonban az állam „maga alá gyűrt”. Így az orosz kultúrmisszió hatékonysága csökkent. Scsapov érdeme a természetföldrajzi környezet és a gazdasági tényezők (például az extenzív agrárgazdálkodásnak) emberi szervezetre való hatásának és az ezekhez történő alkalmazkodásnak szibériai interpretálása. A kazányi egyetemen Scsapov helyére lépő N. A. Firszov szerint a több százados migrációban „a magánérőnek” is szerepe volt. Rámutatott arra is, hogy a bennszülöttek deklasszáldott adózók lettek. Az orosz uralom konserválta elmaradott társadalomszerkezetüket és archaikus gazdálkodásukat.

Az 1840–50-es évektől az urálintúli területek gazdasági, politikai és kulturális problémái iránt jelentkező érdeklődést a 19. század második felében és a 20. század elején a regionalisták (oblasztnyikok) tartották ébren. Szili Sándor kiemeli szociális érzékenységüket és autokráciakritikájukat. Szólomozgalmuk két szakaszról, két nemzedékről (köztük olyan tudósokról, mint N. Jadrincev, P. Golovacsov és N. Kozmin), forrásgyűjtő, publikáló és koncepcióalkotó munkásságukról. A regionalisták rámutattak a népi kolonizáció és a kormányzati telepítési politika jelentőségére és arra, hogy a szláv betelepülők az északi Tengermellékekről érkeztek. Szolidárisak voltak a bennszülöttekkel. Kiadványaikkal, az oktatási rendszer fejlesztésével próbálták elősegíteni a Szibéria-kutatást és az ott élő népcsoport

tok életnívójának emelését. Az orosz kormányzat azonban csak az 1880-as évektől tartotta célszerűnek a perifériák kolonizálását. Ezt törvények, rendeletek, a vasútfejlesztés és a Sztolipin-kormány idején az Áttelepülési Főosztály működése jelezte. Közgazdászok és statisztikusok kezdték tanulmányozni a migrációt. A Kaufman, I. Gurvics és mások rámutattak, hogy a kolonizáció oka „a relatív túlnépesedés”, ami az extenzív agrárgazdaságból fakad. P. N. Bucinszkij a 19. sz. végén levéltári forrásokon alapuló kutatásokba kezdett Szibéria benépesítéséről, a telepés–bennszülött viszonyról, és tipologizálta a kolonizációt. Az utóbbi átpolitizálódását és az etikai megítélés preferálását jelezte, hogy a regionalistákkal szemben úgy vélte, a kormány és a telepések nem okoztak kárt az őslakosoknak.

A magát történész–szociológusnak valló V. O. Kljucsevskij jelentéktelennek tartotta az erőszakot a kolonizációban. P. N. Miljukov rámutatott a jelenség természetföldrajzi, gazdasági, társadalmi és pszichológiai okaira. Fontos, hogy utalt a természetes gazdálkodásban és a prémvadászatban rejlő motivációkra. Emigrációs évei alatt Miljukov „az eurázsiaiak” és a nyugati társadalomtudományi vívmányok hatására „a fejlődési tér” beemelésével egy új, többtényezős elméletet dolgozott ki Szibéria nyugati és keleti részének eltérő kolonizációjára. A 20. század elején mind a kormányzatnak, mind a közgondolkodásnak szüksége volt a Szibériáról szóló ismeretterjesztő művekre, illetve egyes felsőoktatási kurzusok publikálására. Ide sorolhatók A. M. Gnyevusev, N. N. Firszov és V. I. Ogorodnyikov írásai. Szili Sándor már több korábbi tanulmányában foglalkozott az „eurázsiai” történeti paradigmával. Itt igen részletesen elemzi G. V. Vernadszkijnek a migrációs faji keveredésben a szláv dominanciát, a tér és az idő kultúraformáló erejét, Eurázsia újraegyesítésének autokratikus és ritmikus jellegét és a cárizmusnak az erdőövezettel, a sztyeppét átkaroló politikájával a birodalmi teret bemutatató nézeteit. A szerző kiemeli Sz. V. Bah-

rusin 1922 és 1930-as deportálása közötti pályafutásának legfontosabb állomásait. A tudós „a Kljucsevszkij-iskola” és Sz. F. Platonovnak a Szibéria múltját feldolgozó bizottsága tagjaként ígéretes karrier elé nézett. Az „Esszék Szibéria kolonizálásának történetéből a 16. és 17. században” című 1928-as műve, noha Miljukov gazdasági determinizmusából indult ki, a kereskedőtöke fókuszba állításával túl is lépett rajta. Szerinte a szőrmekereslet növekedésével rendszeressé váltak a paraszti-vállalkozói-kormányzati együttműködéssel megvalósított, az óslakosok és a hódítók civilizatorikus egymásrahatását eredményező zsákmányszerző expedíciók.

A könyv negyedik fejezete az 1920-as évek és az 1991 közötti időszakról szól. 1932-ig M. N. Pokrovszkij szellemében Szibéria „gyarmatosítását” preferálta az új szovjet történetírás. 1928 és 1933 között „a burzsoá értelmiség” elleni repressziók elérték a Szibériával foglalkozó historikusokat is. Így például Bahrusint, Andrejevet és Firszovot. 1934-től a visszaállított történelemoktatás számára új tankönyvek kellettek. Az ÖK/b/P XVII. kongresszusa után a historiográfia állami és pártirányítása jutott kifejezésre A. Sesztakov tankönyve és 1937. évi előadása kapcsán. Ezek szerint Grúziának és általában az észak-ázsiai szubkontinensnek az Oroszországhoz „csatolása” a „legkisebb rossz” volt az adott körülmények között. Hamarosan kiütközött azonban a hódítás árnyaltabb megközelítésének és a kolonizáció civilizációs hatása elismerésének hiánya. A differenciálatlan felfogások, mint a szerző rámutat, nem feleltek meg sem a „marxista”, sem a „polgári” történetírói vonulatnak. Az 1940-es évektől, de különösen Bahrusin 1950. évi elhalálása után a hivatalos szovjet historiográfia „vezető korifeusa” V. I. Sunkov lett. Kandidátusi értekezésében elismerte ugyan Szibéria fegyveres meghódítását, de a hangsúlyt a békés földműves kolonizációra helyezte. Ugyanakkor a mű értékelésekor például N. Usztyugov rámutatott a bennszülöttek és

a telepések közötti konfliktusokra. Az 1947-es ulan-udei történész szimpóziumon Sunkov Burjátföld Oroszországgal bekövetkezett egyesülése kapcsán Sesztakov nyomán a pozitívumokat emelte ki. A tanácskozáson B. Cibikov Burját-Mongólia „önkéntes csatlakozása progresszív jelentőségének” központi direktívák szerinti felfogását képviselte. Szili Sándor joggal emeli ki, hogy Bahrusinnak utolsó, a jakutföldi orosz kolonizációról szóló művét méltatlan bírálatok érték, illetve átszerkesztették. Az 1950-es évek derekán a Szibériáról megjelent akadémiai szintézisbe az agrárgazdasági és a szociális viszonyok sunkovi értelmezése nyomán a régiók „felfedezése”, „csatolása”, „kiaknázása” és „önkéntes csatlakozása” került.

Az SZKP XX. kongresszusa (1956) a komplex regionális kutatási programok előtt is utat nyitott. Létrejött a SZUTA Szibériai Tagozata, megkezdődtek az ötkötetes „Szibéria története” és az akadémiai „Szovjetunió története” elkészítésének munkálatai. Sunkov 1967-es haláláig az átpolitizált, „pártos” Szibéria-kutatás azonban fennmaradt, sőt a földműves kolonizáció gazdasági és szociális következményeinek általa képviselt merev koncepciója csak lassan revideálódott. Ezen a téren, a régészetre, a néprajzra és a levéltári forrásokra támaszkodva az első lépéseket V. A. Alekszandrov tette meg az 1960-as évek derekától. A Tyihomirov-tanítvány módosította a szibériai bevándorlás datálását, okait, a telepések területi és foglalkozási összetételét. Alekszandrov munkássága elősegítette a Tenger-mellékről kiinduló migráció és az európai oroszországinál lazább paraszti függés tisztázását (186–189. és 126–150. oldal jegyzetek). Ezután sorra születtek az új témájú és irányzatú művek a Szibéria-kutatásban. Így P. N. Pavlov könyve a szibériai prémvadászat és -kereskedelem szerepéről, G. Leontyjeva és N. Nyikityin művei a helyőrségi katonákat érintő gazdasági és szociális dimenziókról, O. N. Vilkov, V. I. Szergejev, A. Kopilov és B. Ogli alkotásai a szibériai városfejlődésről. Szibéria Oroszországhoz

csatolása 400. évfordulóján R. Szkrinnyikov a Jermak-expedíció új koncepciójával jelentkezett. A peresztrojka korában (1985–1991) károsnak minősítették a forrásoknak ellentmondó általánosításokat, és kezdeményezték a külföldi társadalomtudományi elméletek és módszertan figyelembevételét. A spontán népi kolonizáció új és összehasonlító koncepcióját dolgozta ki R. Vasziljevskij és D. Rezun. Az 1980-as évek derekán az orosz etnogenezis új elmélete jelenthetett meg az addig indexen lévő L. N. Gumiljov tollából. Eszerint az energiatöbblet (a passzionaritás) levezetésére az orosz telepések a megszokott „tápláló tájakra” léptek, az őshonos népcsoportokkal békés együttélés alakult ki, és így ezek az etnikumok az eurázsiai „szupraethnosz” alkotóelemei lettek.

A szerző összegzésében Szibéria birtokbavétele orosz és szovjet történetírásbeli koncepcióival és kváziparadigmáival foglalkozik. Megállapítja, hogy a 19. század harmadik negyedében lépett a karamzini „hódításteória” helyére a mülleri fejtegetésekre felépített szolovjovi–scsapovi kolonizációs elmélet. Ez az orosz historiográfiai alapteória Szibéria birtokbavételéről a szovjet korszakban az állami és a pártirányítás, valamint ideológiai szempontok miatt radikálisan átértelmeződött. A szovjet Szibéria-benépítési koncepció relatív depolitizálására és a tudományos autonómia korlátozott visszaállítására az 1960-as évektől történtek lépések. Ugyanakkor a tematika beszűkült. Például túlhangsúlyossá vált a gazdaság- és várostörténeti, valamint a demográfiai és az etnikai problematika. Szili Sándor utal rá,

hogy Szibéria birtokbavételének marxista interpretációi nem egy fokozatos metodológiai fejlődés stádiumai. A tényfeltárásban a szovjet Szibéria-kutatás komoly előrelépést mutatott, amittől elmaradt a koncepcionális innováció. A szerző kiemeli, hogy Thomas Kuhn a paradigmaváltásokat az érett tudományos fejlődés normális sémájának tartotta. A paradigmák cserélődését Kuhn elsődlegesen nem elméleti okokra, hanem szociokulturális változásokra vezette vissza. A kolonizációs elmélet életképességét az is biztosította, hogy alkalmas volt a legújabb természet- és társadalomkutatási eredmények kreatív befogadására. A szovjet korszakban a kolonizáció módosításával létrejött „új paradigma” a „csatolás” nevet kapta. A szubkontinens birtokbavételének koncepcióváltozásában három tényező (a metodológiai nézetek és a szociokulturális környezet változása és a politika befolyása) játszott döntő szerepet. A szerző a történeti koncepciók időrendjében három ciklust különít el egy-egy elmélet dominanciájával, illetve két „közbülső periódust” a magyarázatok variánsaival (231–232.). Első ciklus (17. század – 18. század első fele): Jermak meghódítja Szibériát. Második ciklus (19. század második fele – 1910–1920-as évek): Szibéria kolonizálása. Harmadik ciklus (1960-as évek – 1991): Szibéria Oroszországhoz csatolása. Kuhn tételei és Szibéria birtokbavételének koncepcióváltozásai között a hasonlóság a fentebb említett okokra vezethető vissza, illetve azokat igazolja.

KURUNCZI JENŐ

„Gyomlálj ... és ültess”

Új monográfia III. Ince pápáról*

John C. Moore: *Pope Innocent III (1160/61–1216). To Root Up and to Plant.* Brill, Leiden–Boston, 2003. XX + 316 old. (*The Medieval Mediterranean*, vol. 47.)

Lotario Conti – III. Ince pápa – a 12–13. század fordulójának meghatározó alakja volt; nem csak méltósága, de személyisége is vezető szerepre jelölte. A korabeli Európa fő politikaformálójaként VII. Gergely pápa (1073–1085) méltó örökösének bizonyult az egyház földi hatalmának kiterjesztésében. Igaz, szüksége is volt a minél erősebb világi befolyásra, hiszen amikor Jeruzsálem esztének tizenegyedik esztendőjében megörökölte III. Celesztin pápa (1191–1198) trónját, a keresztvesztés hevével alábbhagyott. Nagy lendülettel buzdította Európa keresztényeit a Szentföld visszavételére – mindhiába. E nagyralátó főpap nem volt igazán sikeres, sőt több súlyos kudarcot szenvedett el: a IV. keresztvesztés hadjárat vezetés kisiklása miatt két keresztény várost – Zárát és Konstantinápolyt – foglaltak el azok, akiknek amúgy Jeruzsálemet kellett volna; nem sikerült továbbá egyetlen magyar királyt sem rávennie keresztvesztés háború vezetésére; nem tudta a bolgár fejedelmet Rómához téríteni; csalódnia kellett a német trónviszály során támogatott jelöltjében. A világi uralkodóként is viselkedő egyházfő érthető módon kedvelt és vitatott alakja az újabb nyugati kutatásnak. Ennek szemléltetésére elég itt két közelmúltban keletkezett könyv címét felidézni: Jane Sayers: *Innocent III. Leader of Europe 1198–1216* (London–New York, 1994.), James M. Powell: *Innocent III. Vi-*

car of Christ or Lord of the World? (Washington, 1994.).

A *Medieval Mediterranean* kötet sorozat 47. tételeként megjelent új III. Ince-életrajz szerzője John C. Moore, a hofstrai egyetem nyugalmazott professzora. Az amerikai történész mind a forráskiadás, mind pedig az oknyomozó történetírás területén jelentős eredményeket ért el. Előbbire példa, hogy egy évkör erejéig közreműködött az Othmar Hageneder nevével fémjelzett, több évtizede tartó munkában, amely III. Ince pápa registramkönyvekbe jegyzett okleveleinek kritikai kiadását végzi. (*Die Register Innocenz' III. 6. Band. 6. Pontifikatsjahr, 1203/1204.* Bearbeitet von Othmar Hageneder, John C. Moore und Andrea Sommerlechner. Wien, 1995.) Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az 1964 óta folyamatosan megjelenő sorozat jelenleg a 9. kötetnél, az 1206–1207-es pontifikátusi esztendőnél tart, s III. Ince pályafutásának legnagyobb kútfőcsoportját közli újra a mai elvárások alapján; felváltva az amúgy multhatlan érdemű Jean Paul Migne 19. század közepi *Patrologia Latina*-beli szövegváltozatát. E forrástani körülmény nagyban befolyásolta a monográfia anyagkezelését. Moore professzor előmunkálatai között egy általa szerkesztett tanulmánykötet is említendő, amely olyan témákat járt körül, mint a hatalom és főpásztori elhivatottság kapcsolata, illetve VI. Henrik német-római császár (1190–1197) és III. Ince politikája közötti párhuzamokat. (*Pope Innocent III and his World.* Edited by John C. Moore. Aldershot, 1999.) Ezek láttán nem meglepő, hogy a pápa személyiségének avatott ismerője miért Jeremiás jóvendőleiseiből választott idézetet könyve alcíméül: „*ma nemzetek és országok fölé állítalak, hogy gyomlálj és rombolj, pusztíts és szétszórj, építs és ül-*

* Ez a könyvismertetés a MÖB bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjának támogatásával jött létre.

tess.” (Jer 1. 10.) Mivel ez a kitétel az egyházfő levelezésében, diplomáciai érvelésében nyomatékos helyet kapott, nem nehéz mindebből saját elhivatottság-tudatának mértékére következtetni.

A könyv tíz fejezetre tagoltan tárgyalja a segni-i nemes családból való Lotario Conti életét. Előszavában Moore sorra vette a korábbi III. Ince-monográfiák anyagkezelését, belső tagolását, s megállapította, hogy azok vagy időrendi, vagy tematikus elrendezésben készültek. Minthogy a pápa közel két évtizedes egyházfői tevékenysége alatt igen élénk és szerteágazó diplomáciai kapcsolatokat ápolt Európa koronás főivel és befolyásos előkelőivel, s egyszerre több fontos ügyre összpontosított, mindkét eljárás mód komoly buktatók veszélyét hordozta: az időrendi tárgyalás mód töredezettsége nem engedi a nagyobb összefüggéseket érvényesülni, a tematikus viszont minduntalan terjedelemlenővelő ismétlésre kényszerít. (Ez utóbbira példa egyébiránt a – szerző által nem ismert – mindmáig egyetlen magyar könyv, Vargha Dezső: *III. Ince és kora*. Budapest, 1893.) John Moore végül e két elv vegyítékét alkalmazta. Elmondása szerint azért tért vissza az időrendet követő előadáshoz, hogy ezzel is érzékeltesse a katolikus egyházfő szerteágazó figyelmét (XII–XIV.). Ugyanakkor nem mellőzte a tematikus megfontolásokat sem, ilyenformán az egyes belső korszakoknak szentelt fejezeteket az adott évek legfontosabbnak vélt eseményei fémjelzik.

Jó felütéssel indul az első, bevezető jellegű alegység, amely a családi háttérrel, Lotario párizsi és bolognai tanulmányait tárgyalja, hiszen azt a szembeötlő körülményt hangsúlyozza, hogy az 1198. január 8-án megválasztott egyházfő nem volt pappá szentelve. Igaz, rendhagyó volt az is, kiváltképp III. Celesztin aggastyán korát tekintve, hogy valaki ilyen fiatalon, alig 37 esztendősen lépjen Szent Péter örökébe. Mellette szólt viszont, hogy III. Kelemen pápa (1187–1191) 1190 körül az akkor mintegy 29 esztendőes Lotariót kardinálisnak ne-

vezte ki, aki e méltóság viselése közben három jelentős teológiai művet is írt. Annyi bizonyos mindebből, hogy 1198-ban egy letterős, fiatal egyházfő lépett trónra, kiemelkedő római jogi és kánonjogi műveltséggel, s – nem mellékesen szólva – kellőképpen befolyásos családi–politikai háttérrel. A pontifikátus tényleges kezdeteit a második fejezet adja elő. Ennek elején újabb árnyalat színesíti III. Ince pápai hitvallását: Moore rámutat arra, hogy jóllehet a „Krisztus helytartója” cím már egy évszázadnyi idő óta használatos volt az egyházfők önmegnevezésében, de Ince állandósította azt. Programja szerint egyházát pásztorként terelte a megváltás felé, ugyanakkor az egyház teljes szabadságának tiszteletben tartását várta el a világi hatalmaktól. A keresztény világra leselkedő legnagyobb veszélyt az iszlám terjeszkedésében jelölte ki; Jeruzsálem sorsát tekintve érthető módon. Felismerve azt, hogy a Szentföld visszavételéhez a világi monarchiák ereje szükséges, igyekezett elsimítani minden gyengítő megosztottságot, amelyre a szerző II. Fülöp Ágost francia király (1180–1223) és Imre magyar király (1196–1204) körülményeit említi példaként. Ezért várt jó fél évet a pápa, mígnem 1198. augusztus 15-én körlevelet intézett a keresztény világhoz, a Szentföld megsegítésére buzdítva. Hogy ebbéli törekvésében mennyire támaszkodhatott Európa uralkodóira, egyáltalán milyen főbb erővonalak szabdalják a nemzetközi kapcsolatrendszerrel, arra a harmadik fejezetbe foglalt, „*The Great Princes*” című politikai körkép hivatott választ adni (50–76.). Szerencsésebb lett volna ezt a szintén bevezető jellegű fejezetet évjelölés nélkül hagyni, hogy jobban érvényesüljön eltagadhatatlan tematikus természete. Moore mindenesetre az egyetemes áttekintés időhatárait 1198–1200 között jelölte ki, ám kénytelen volt az események logikája miatt ki-kilépni közülük, avagy az elvarratlan szálakat későbbi fejezetekben szőni tovább, amint azt a VI. Henrik császár elhunytát követő német trónviszály előadása is mutatja. A jelentőségéhez képest tömör fejezet

alap gondolatát viszont megfelelő hangsúllyal emelte ki. Eszerint a pápa fő gondja az volt, hogy nem tudta rábírní a világi uralkodókat a keresztes hadjárat megindítására; nem csupán katonát és pénzt, de személyes példamutatást is várt tőlük (50–51.). Hanem III. Ince főpásztori tekintélye dacára a politikai viszonyok kiszolgáltatottja maradt: a Welf–Anjou-angol és a Hohenstauf–francia tömb ellentéte, a hispániai keresztény államok torzsalkodása jól szemlélteti Nyugat-Európa állapotát; a szerző ennél elnagyoltabb vázlatot ad Közép-és Délkelet-Európáról. *Curia and City* (1200–1203) – a fenti széleskörű politikai elemzést hirtelen váltással egy esettanulmány követi. Előbb betekintést nyújt a lendületes kúriai munka mindennapjaiba, majd Gerard walesi főesperes elhúzódo, eredménytelenül záruló ügyével példázza, hogy a pápa Wales kedvéért nem akart Canterburyvel új, Angliával pedig még mélyebb szembenállásba kerülni. A történetíró előadását gyakran tarkítják III. Ince bőven idézett levelei. Régi, de helyénvaló eljárás kútfőket beszéltetni; itt pedig különösen indokolt, hiszen így a monográfia főszereplőjének gondolatai kerülnek életszerű közelségbe. Helytelen viszont, hogy Moore mellőzte a balkáni eretnekség ellen tett intézkedések tárgyalását, holott éppen a fejezet címbe felvett időszakban Ince pápa és Imre király fontos eredményt ért el együtt, amikor a bosnyák bánt eltántorította a bogumil tanok pártolásától. Ami itt feltűnő, az általánosságban is elmondható: a könyvben Közép- és Délkelet-Európa tényleges súlyánál szerényebb szerepet kapott. Ez a bibliográfiai alapoktól kezdve kísértő hiányosság kiütkezik a IV. keresztes hadjárat (1203–1204) fejleményeiről írtak során, amikor a szerb Vukan Dalmácia és Diokleia hercegeként, Imre király szövetségeseiként említetik (123.). Valójában az öccsével viszálykodó Vukan csak a magyar uralkodó fegyveres támogatásával lehetett nagyzsupán, de ennek ára a Magyar Királyságnak történt alávetettség lett; Dalmácia amúgy 1102 óta szerepel az Árpád-házi királyok címében,

a felette gyakorolt uralmat még akkor sem köthetnék Vukánhoz, ha az Imre ellen pártot ütő András nem éppen Dalmáciában vette volna meg lábát! Ettől eltekintve az ötödik fejezet kimerítően tárgyalja Monferrati Bonifác és Sváb Fülöp német király (1198–1208) kapcsolatát, a bizánci–velencei ellentétek eredőjét, Alexios bizánci herceg szerepét. A Zára elfoglalásához vezető tévút feltárásakor kellően érzékelteti a helyzet fonákságát, miszerint a velencei zsarolásnak engedő sereg a keresztes fogadalmat tett magyar király városát vette be. A Konstantinápoly ostromáig fajuló eseményeket a szerző jórészt Donald Queller és Thomas Madden könyve segítségével mutatja be (*The Fourth Crusade*. Philadelphia, 1997.).

John Moore a kötet tagolásával világosan láttatta, hogy 1204 oly éles választóvonalat húzott a keresztény világ történelmében belül, amit III. Ince kapcsán is meg kellett jelenítenie. Az újabb öt fejezet pápai méltóságviselésének időben nagyobbik felét fogja át. Előbb a zsidók és az eretnekek kérdése került előtérbe. Az egyházfő az eretnekséget veszélyesebbnek tartotta a zsidók jelenléténél: érvelése szerint míg ez utóbbiak legálább Istent elismerték Teremtőnek, előbbiek a test teremtését a Sátán művének tulajdonították. (A szekták sorra vételekor ismét hiányzik a bogumil eretnekség.) Ugyanakkor 1205-ben keserű szavakkal róta meg a kasztíliai uralkodót a zsidók iránti túlzó kedvezése miatt: „a zsinagóga felvirágzik, az egyház hanyatlik, a rabszolganó előbbre való, mint a szabad” (155.). E vonulat szerkesztésének folytatásaként a hetedik fejezet egyenesen az egyház védelmét állítja homloktérbe, 1207 és 1212 közötti eseményeket követve. Ince egyházfői pályafutásában talán ez a korszak hozta a legtöbb csalódást, kudarcot. Elég, ha az 1212-re kiközösítés alatt állók sorát tekintjük: ott találjuk a minapi szövetséges IV. Ottó német uralkodót (1198–1218), az angol, a portugál és az örmény királyt, valamint Raymond toulouse-i gróft. Innen már csak felfelé vezet út, a megújulás útja (1212–1214). A nyolcadik egység

immár a Szentszék számára örvendetes fejlemények krónikája: közös navarrai–aragóniai–kasztíliai diadal a muszlimok felett; II. Frigyes német király, majd császár (1212–1250) fellépte, béke János angol királlyal (1199–1216), amit a „Földnélküli” uralkodó hűbéresküje koronázott meg 1214-ben. E kedvező körülmények között a katolikus egyházfő feléleszthette régi tervét, s megkezdte egy nagyszabású egyetemes tanácskozás szervezését. 1215 őszen ülésezett a IV. lateráni zsinat; lefolyásának menetét, fő tanulságait a kilencedik fejezetbe sűrítve olvashatjuk. A tanácskozáson született 70 cikkelyes zsinati határozat hosszú ideig részletesen szabályozta a latin rítusú kereszténység életét: rendelkezett a katolikus hitről, az eretnokségről, az új szerzetesrendek alapításának tilalmáról, a világi igazságszolgáltatásról, az egyháziak adómentességéről, a kiközösítésről; előírta, hogy a zsidók nem tölthetnek be közhivatalokat. Természetszerűleg nem lehetett a szerző feladata, hogy teljességre törekvő elemzést készítsen, ehelyett tárgykörök alapján csoportosította a reformokat. Az utolsó fejezet a pápa végidejének bemutatását ígéri címében, ám ennél többet nyújt: összegző és elemző értékelést a nagy egyházfő elveiről és tetteiről. Az ismétlődő áttekintés során újra nyomatékokat kap, hogy Lotario akkor kezdte kúriai pályafutását, amikor VIII. Gergely (1187) szembesült Jeruzsálem elvesztésével; a magyarázat, miszerint Isten haragja nyilvánult meg a keresztény uralkodók bűnei miatt, az ő életre szóló meggyőződésévé is vált. „Isten szolgálójának szolgálója” vagy a Jeremiás-szöveg helyet a „Krisztus helytartója” gondolatba oltva a világ ura? III. Ince monográfusa sem kerülhette meg az állásfoglalást: bár sokszor tűnik úgy, mintha történelmi ügyvédként

védekezne az – elsősorban a német historiográfia felől érkezett – elmarasztaló bírálatok ellen, azt maga is kénytelen volt elismerni, hogy az uralkodói magatartás erősebben érvényesült, mint a szolgálat átérzése (267.). Mindazonáltal a „gyomlálj [...] és ültess” kettősség ütköztetésekor az utóbbi felé billent a mérleg nyelve.

John Moore nehéz feladatra vállalkozott, amikor elkészítette a maga III. Ince életrajzát. Ezt a gondosan lábjegyzetelt, egyszerű adatgazdag és olvasmányos monográfiát csak több évtized tapasztalatával felvértezve lehetett ilyen magas színvonalon megalkotni, ugyanakkor nem hallgatható el néhány komoly bibliográfiai hiányosság. A magyar olvasó önkéntelenül is Hóman Bálint német nyelvű középkortörténetét keresi a feldolgozások között – és nem találja, holt az az angolszász történetírásban szokták ismerni. A délkelet-európai tárgyú részeket jobban is ki lehetett volna dolgozni Dimitri Obolensky, George Ostrogorsky, Louis Bréhier mellőzött eredményei alapján. Hiányzik még Paul Stephenson könyve (*Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge, 2000.) S hogy nyugatra is tekintsünk: a német trónviszály új alapvető összegzését úgyszintén hiába keressük a hivatkozott tételek sorában (Krieb, Steffen: *Vermitteln und Versöhnen. Konfliktreglung im deutschen Thronstreit 1198–1208*. Köln–Wien, 2000.) Moore professzor műve ilyenformán nem a teljesség igényével készült, viszont III. Ince tetteinek és korának tanulmányozásához megkerülhetetlen szakirodalom.

SZABADOS GYÖRGY

Mezővárosok az Alföldön

*Blazovich László: Városok az Alföldön
a 14–16. században. Csongrád Megyei
Levéltár, Szeged, 2000. 198 old.*

A magyar városok történetének vizsgálatára igen későn, csak a 19. század végén, az urbanizáció folyamatával párhuzamosan fordított figyelmet a magyar történettudomány, s a város fogalmát még később – az 1960–1970-es évektől – próbálta körülhatárolni. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban azonban rögtön nehézségekbe ütköztek a város-történettel foglalkozók. A problémát az jelentette, hogy a magyarországi városok más fejlődési utat jártak be, mint nyugat-európai társaik, s az összehasonlítás során városaink jóval elmaradottabbnak tűntek. Magyarországon ugyanis megjelent egy igen sajátos várostípus: a mezőváros vagy oppidum. Városfejlődésünk kutatása épp ezért érdekes és szerteágazó feladat: választ keresni arra, hogyan alakult ki tulajdonképpen a mezőváros. Ehhez szükséges megvizsgálni az egyes városok történetét, jogi életét stb., s ezek alapján kell megrajzolni egy általános képet városhálózatunkról, kiemelve sajátos típusait.

Blazovich László az alföldi városokkal ismerteti meg az olvasót *Városok az Alföldön* a 14–16. században című művében. Felvázolja gazdasági kapcsolataikat, környezetüket, hogy milyen tényezők játszottak szerepet a városok kialakulásában, továbbfejlődésében. Majd részletesen bemutatja magát a városi életet, példákkal alátámasztva. Hangsúlyos helyet kap ebben a különböző várostípusok jogi helyzetének és igazgatásának ismertetése. A szerző művét három fejezetre tagolja. Az első az Alföld természeti viszonyait mutatja be. Azokat a tényezőket veszi számba, amelyek segítettek, illetve akadályozták a város létrejöttét.

A következő fejezetben – előzményként – a koraközépkori településekről kapunk rövid áttekintést. Ezt követi a 14–16. századi alföldi városok ismertetése. A harmadik fejezet a város belső világát mutatja be: a jogi életet és a városi társadalmat. A jelentős települések a hegyvidék és az Alföld, illetve az egyes domborzati típusok érintkezésénél jöttek/jöhettek létre. A városok elhelyezkedésében, fejlődésében jelentős szerepet játszott még az éghajlat, a természetes növénytakaró, a vízzel való ellátottság. A 14–16. században hűvösebbre és csapadékosabbra fordult az időjárás, ami kedvezett a rideg állattartásnak, s ennek volt köszönhető az Alföld lakosságának számbeli gyarapodása és gazdagodása.

Az Alföld fő folyója a Tisza. Árterének hátságai kisebb emberi telepek létesítésére nyújtottak lehetőséget. A nagyobb települések – Szolnok, Csongrád, Szeged, Zenta kivételével – azonban távolabb – általában valamilyen kisebb ér vagy tó partján – helyezkedtek el a fő folyamtól. Már a korai időkben megfigyelhető, hogy a folyókhoz közel sűrű, láncszerű településhálózat alakult ki.

A 13–14. században lejátszódott gazdasági és társadalmi transzformációk, amelyek nyomán kialakult a telekrendszer és az egységes jogi helyzetű jobbágyosztály, jelentős átalakulást hoztak a településstruktúrában is. Az Alföldön a középkorban végig jellemző földbőség miatt nehezen terjedt a nyomásos gazdálkodás és telekrendezés. Emellett az állattenyésztés hangsúlyos helyzete folytán konzerválódtak a régi településformák. A településhálózatban a 14–15. században bekövetkezett változások között a lakott prédiумok, szállások, aprófalvak jelentős részének az eltűnése, pusztasodása mellett és velük összefüggésben a mezővárosok és óriásfalvak kialakulása a meghatá-

rozó. Az alföldi városok megszületését csak több tényező együttes hatása segítette elő, hiszen a jó föld mellett a legfontosabb szerepet a jó forgalmi és közlekedési adottságok jelentették. Ezeknek köszönhetően fellendült a gazdasági élet, a település pedig környékének vagy tágabb vidékének központja/centruma lett.

Egy-egy nagyobb régióban a terület gazdasági erejének mértéke határozta meg a városok számát és azok nagyságát. Az Alföldön az ország más vidékeihez képest viszonylag későn, a 14. század végétől indult el a városok fejlődése, gazdasági életük alapját az állattenyésztés fellendülése biztosította. A folyamat kiteljesedését a török hódítás akadályozta meg.

A mezővárosokat sokáig nem tekintették valódi városoknak. Kubinyi András és Szakály Ferenc azonban a hazai középkori városfejlődés szerves részének minősítette az oppidumot. E nézetükben Blazovich is osztozik: mivel az Alföld városhiányos övezet volt, kétségtelen, hogy itt a mezővárosok töltötték be a valódi, a nyugat-európai városokhoz hasonló szerepkört: a centrum szerepét.

A könyvben hangsúlyos helyet kap a városok jogi helyzetének ismertetése. A középkori városi jog a 11., illetve a 11–12. század fordulóján terjedt el Lombardia és a Rajna melletti vidékről kelet felé. Kialakulása összefüggött a kereskedelem gyakorlatával. Fordulat akkor következett be, amikor egy település kereskedői és iparosai esküvel megkötött szövetségre (coniuratio) léptek egymással a különféle jogok és a belőlük származó kötelességek közös megtartására, védelmezésére. Gerhard Dilcher szerint a városi jogrend négy elemből áll: városi béke, szabadság, jog, alkotmány. A városi szabadság fogalmának kettős jelentése használatos. Egyrészt a városnak mint községnek szabadságjogait értjük rajta, másrészt a város polgárainak szabadságát. A városi szabadság a személyes jellegű feudális kötöttségektől való mentességet, távollétet jelent (innen ered: „a városi levegő sza-

baddá tesz”). De ez nem volt egységes, azonos értelmű a különböző városokban. Más körülmények között élte meg egy szabad vagy birodalmi (Német-római Birodalom) város polgára, mint egy kisváros lakója, akinek ura a városban vagy a mellette lévő kastélyban vagy várban lakott.

Megjelentek a privilégiumlevelek, amelyek tartalmazták az adott város jogait, kötelességeit, kiváltságait.

A királyi szabad városok korábban a székesfehérvári, majd a budai, azaz tárnoki jog alapján éltek. Szeged városa a 15., illetve a 16. század első felében érte el városi fejlődésének csúcspontját. II. Ulászló 1498-ban erősítette meg kiváltságait, s a török hódításig királyi szabad város maradt.

Az Alföld jellegzetes várostípusának azonban a földesúri várost (mezővárost) tekintjük. A középkor során a földesúr–jobbágy viszony állandóan változott. A jobbágy eljutott a személyes szabadság határáig, és benne a földesúr nem egy esetben a jobbágyot tulajdonos társának tekintette. Az egyes mezővárosok parasztpolgárai közel álltak a valódi városok polgárainak jogállásához. E városok vidékükön központi hely szerepkört tölthettek be, és centrumai lehettek egy-egy piacörzetnek (pl. Debrecen, Várad). A földesúr és jobbágy között létrejött osztott tulajdon szemlélete elősegítette, hogy talaján addig nem látott, saját jogi helyzetben élő város szülessen. A jog személyhez kötöttsége miatt mutatnak olyan széles skálát a mezővárosok a gazdasági helyzet mellett jogéletük tekintetében. Ugyanakkor Kubinyi szerint a gazdasági és jogi helyzet a földesúri városokban erőteljes hasonlóságot is mutat: a gazdasági szükségesség teremtette és a földesúr gazdasági érdeke hívta őket életre. A földesúr birtokán kereskedelmi, kézműves központokat hozott létre, és ezeknek városi feladatot szánt. Ennek is lesz önkormányzata, de nem teljes. A belügyeket önállóan intézték, az adót többnyire közösen fizették, megkaphatták a hetipiac és az éves vásárok tartásának jogát – hangsúlyozza Blazovich László. A törvény-

kezés joga a városi bírót és az esküdteket (vagy tanács) illetve meg, de a fellebbezési fórum szerepét az úriszék vagy az úr maga töltötte be. A mezővárosokban nemesek is lakhattak. Közülük többen földesúri szolgálatban álltak (ha uradalmi központ volt), rájuk a szolgálati jog vonatkozott. Az oppidumok is rendelkeztek privilégiumlevelekkel, amelyek a szolgáltatásokat részletezték. A tehetősebb mezővárosok természetesen megpróbálták a szabad királyi városok közé emelkedni újabb kiváltságok megszerzésével.

A szerző a következőkben az igazgatás alsóbb szintjeit, a peres eljárást s a törvénykezés módját ismerteti példák segítségével, megmutatva ezzel a közös vonásokat, illetve különbözőségeket. Blazovich szerint a budai jog, amely a tárnoki jog alapját képezte, nemcsak a tárnoki városokban volt hatályos, hanem számos elemét felfedezhetjük a mezővárosokban is. A szokásjogból származó eltéréseket hangsúlyozva megállapítja, hogy hasonló a jogszemlélet és a gondolkodásmód a magyarországi városok tekintetében.

Blazovich László végső következtetése az, hogy az Alföldön lévő mezővárosok a magyarországi városhálózat szerves részét képezték. Igen hasznosnak tartom ezt a munkát, mert a szerző körültekintően és részletesen mutatja be az Alföld sajátos városképét. A mű nem pusztán általános tényanyagot közöl a városok jellemzőiről,

hanem különböző városok (pl. Szeged, Debrecen, Gyula, Hódmezővásárhely) bemutatásával világít rá a jellegzetességeikre. Ezáltal bizonyítja, hogy a mezővárosok az Alföldön nemcsak a központ szerepét játszották, hanem jogi helyzetük is igen hasonlatos a szabad királyi városokéhoz.

Kubinyi András¹ szerint osztályozni kell a mezővárosokat, majd kiszűrni azokat, amelyek színvonalra a leginkább megközelíti a valódi városokét. Egy várost meghatározó kritériumok közül elsősorban a település alaprajzát és építkezési formáit használta fel összehasonlításként. Kubinyi ezzel a régészeti módszer fontosságára hívja fel a figyelmet. Szakály Ferenc² egyet ért Kubinyival abban a tekintetben, hogy gazdasági funkciók viszonylatában a jogi értelemben mezővárosok több csoportra oszlanak. Kubinyi kutatásának jelentőségét elsősorban abban látja, hogy más irányból közelíti meg a kérdéskört. Bácskai Vera³ szerint a mezővárosi kézművesség kisebb arányú és kevésbé differenciált volt a városokénál, viszont valamivel erősebb volt a falvakénál. Emellett tájszerű különbségeket is megpróbált felállítani. Blazovich László a mezővárosok centrum szerepét emeli ki, illetve a valódi városok jogait, kiváltságait kutatja az alföldi mezővárosok tekintetében.

BARTUCZ ZSANETT

¹ Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélein*. Szeged, 2000.

² Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995.

³ Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965.

Egy tizenhét századi „szuperkém” feljegyzései

Tóth Ferenc: Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Maestricht, 1785. Honoré Champion, Paris, 2004. 382 old.

Nem túl sűrűn fordul elő, hogy egy több mint két évszázada ismert, a maga korában „világszerte” népszerű – és máig érdekfeszítő – olvasmány újrakiadása önmagában tudományos eredménynek tekinthető, és elemzések tárgya lehet. Esetünkben az apropót az szolgáltatja, hogy a munka utolsó kiadása is a 18. századból datálódik, és – noha magyar származású és magát magyarnak tekintő szerzőről van szó – magyar nyelven mindmáig hozzáférhetetlen. Talán ez utóbbi akadály elhárítása felé tett újabb lépésként kell értékelnünk François de Tott (vagyis Tóth Ferenc) báró emlékiratainak friss franciaországi kiadását, melyet magyar kutató rendezett sajtó alá.

Tóth Ferenc (a névazonosság csak a pusztán véletlen műve!) a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola tanszékvezetője, immár több mint egy évtizede foglalkozik a magyar–francia kapcsolatok történetével. A sajtós „misszió” is tekinthető munkásság fő vonulatát a 18. századi francia történelemben (hadtörténet, politika, kultúra) való magyar részvétel bemutatása és elemzése jelenti. Ebbe illeszkedik a magyar származású François de Tott báró emlékiratainak francia nyelvű „tudós” kiadása a neves párizsi Honoré Champion kiadónál is. A kiadó által gondozott *Bibliothèque des Correspondances. Mémoires et journaux* sorozatban korábban a francia irodalom és művelődéstörténet kiemelkedő alakjainak levelezése, illetve naplója jelent meg. Csak ízelítőül: megtalálhatjuk itt a Goncourt-fivérek, Leconte de Lisle vagy Charles de Montalembert munkáit. Tott báró visszaemlékezései

tehát igen előkelő társaságba kerültek – és talán nem is érdemtelenül, hiszen a mű az 1780-as években számos kiadást (szám szerint két év alatt ötöt) ért meg, népszerű, a kor közönsége számára szinte feledhetetlenül izgalmas olvasmány volt.

Az új kiadáshoz a magyar–francia kapcsolatok történetének egyik jeles franciaországi ismerője, Jean Bérenger professzor írt előszót. Már ő is kiemeli François de Tott korabeli fontosságát (amely tulajdonképpen magyarázatot ad a mai, több mint kétszáz év hiányát pótló kiadás miértjére is): a Rákóczi-szabadságharc bukása után Franciaországba menekült magyar emigránsok leszármazottja, a felvilágosodás-korabeli „világpolgár” típusának képviselője a kor egyik kedvenc témájáról, a Török Birodalomról írt – személyes tapasztalatok alapján – beszámolót.

Ez a beszámoló (s ezt már Tóth Ferenc kritikai bevezetőjében olvashatjuk) szerkezetét tekintve egy előjáró beszédből és négy részből áll. Az öt szöveg külön-külön is olvasható, egységüket a szerző, a kortársak által legendákkal övezett „kém”, a valóságban „csupán” diplomata Tott báró tolla teremti meg.

Maga az előjáró beszéd (a műfaj nagy divatnak örvendett a 18. században!) egyfajta történeti–filozófiai eszmefuttatás a civilizációk közti különbségekről; szinte pamfletszerűen ír a keleti despotizmusról, miközben harcba száll Montesquieu híres klíma-elméletével és Lady Montagu népszerű, ám a szerző által elhamarkodottnak ítélt megállapításaival.

Az első rész a szerző első törökországi (apjával, Tóth András francia királyi követtel együtt eltöltött) tartózkodásának idejét öleli fel (1755–1763). Az ifjúkor eme beszámolója kevés kronologikus támpontot nyújt; tulajdonképpen a török fővárosról, a társa-

dalomról, a szokásokról és erkölcsökről szóló kis történetek, „sztorik” gyűjteménye. Olvasása során nyomon követhetjük, miként sajátította el François de Tott a török nyelvet, és hogyan került kapcsolatba az izsamtambuli török vezetéssel, illetve a városban tartózkodó nyugati diplomatákkal.

A második rész egy, a korabeli európai közönség számára ismeretlen, titokzatos és félelmetes – és talán éppen ezért vonzó – területre, a krími tatárok országába és társadalmába kalauzol el bennünket. Tott báró a francia király követeként jutott el apja halála után e távoli vidékre, ahol két évet töltött (1767–1769). Az eredmény: a tatár társadalom felvilágosult módszerekkel történő, átfogó leírása. Olyan műről van szó, amely mind a mai napig megkerülhetetlen a korral foglalkozó történészek számára. Felbukkan a „jó vadember” mítosza is; ezt az embertípust Tott báró éppen a tatároknak véli megtalálni! A leírást itt is számos anekdota színesíti, és szinte napi pontossággal nyomon követhetjük az 1769-es hadjárat eseményeit, miközben betekintést nyerünk a „vazallus államok” (elsősorban Moldva) belső viszonyaiba is.

A harmadik részben visszatérünk Isztambulba, és tanúi lehetünk Tott báró megdicsőülésének az 1768–1774-es orosz–török háború idején. Őt bízza meg ugyanis a török vezetés a tüzérség modernizálásával és a Dardanellák védelmével. E munkáját – a számos hátráltató tényező (a törökök tudatlansága, a görögök árulása stb.) ellenére – több-kevesebb sikerrel végre is hajtja. Ez ugyanakkor alkalmat nyújt számára a törökök hozzá nem értésének bírálatára és kifigurázására, illetve saját szerepének szinte meseszerű ki-domborítására. E rész soraiból már kicseng a nyugdíjba kényszerült, „kegyvesztett” diplomata csalódottsága: ő mindent sikerrel megoldott, rajta kívül álló okok viszont meggátolták előrejutását.

Némileg hasonlít ehhez az utolsó diplomáciai küldetést, a levantei és észak-afrikai francia külképviseletek ellenőrző körútját (1777–1778) összefoglaló negyedik rész hang-

vétele. Jóllehet Tott báró „hivatalosan” úgy tekinti, hogy ezzel korábbi érdemeit, illetve tapasztalatait ismerték el, a feladat fontossága és presztízse nem mérhető a korábbi krími vagy konstantinápolyi misszióéhoz. Szerencsére François de Tott felvilágosult műveltsége és kritikus látásmódja lehetővé teszi, hogy számos újdonsággal szolgáljon. E – formailag leginkább a naplóval rokonítható – rész javát ugyanis Egyiptom leírása adja, és ennek kapcsán az ókori auktorokat is idéző báró az egyik legelső olyan modern szerző, aki részletesen, történeti, valamint építészeti szempontból is foglalkozik a műemlékekkel, elsősorban a piramisokkal. E tárgyú eszmefuttatásai mintaként szolgáltak a későbbi évtizedek francia nyelvű egyiptológiai értekezéseihez.

François de Tott emlékiratainak érdekességét a mai kutató számára a benne rejlő direkt információk mellett számos értelmezési lehetősége is adja. A kiadás gondozója, Tóth Ferenc négy eltérő olvasatot javasol: Tott báró szövege olvasható politikai értekezésként (például a keleti önkényuralom természetéről), néprajzi–kulturális antropológiai alpműként (elsősorban a tatárokról írt rész), önéletrajzként, illetve útleírás-ként. Vélhetően az olvasatok összetettsége csak tovább fokozta a kortársak érdeklődését a munka iránt.

Mindamellet a mű talán legkiemelkedőbb tulajdonsága az, ahogyan – igaz, erős kritikával illetve – szinte érinthető közelségbe hozza a tizennyolcadik századi oszmán birodalom hétköznapjait, gyakran homály által fedett működését (vagy inkább működési zavarait), a benne uralkodó korrupciót, zsarnokságot, a vallási visszasságokat és az emberi gyarlóságot. Az ópiumszívás gyakorlatával történő szembehelyezkedés például olyannyira „modern” szemléletű állásfoglaláshoz vezet François de Tott esetében, hogy az olvasóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés: húsz év, vagy több mint két évszázad telt-e el a mű megírása óta?

Helyenként a mű belső szervezése szándékosan erősíti az autentikus jelleg hang-

súlyozását. Így például vélhetően a valódiság érzetét volt hivatott kelteni az a módszer, melynek révén François de Tott leírásait időnként közbeékelte párbeszédekkel tarkította. Ezek közt és egy török vagy más keleti személy között folytak le. Noha a szerző fontosságának növelése minden valamirevaló emlékirat egyik legjellegzetesebb tulajdonsága, az öngazolás mellett itt egy másik szempont is megragadható. Hangsúlyt kap ugyanis, hogy ezek a párbeszéddek az ország nyelvén folytak, vagyis az utazó-diplomata teljesítette egy idegen ország megismerésének alapfeltételét: megtanulta a helyi nyelvet. Ezzel viszont Tott báró szinte automatikusan a többi utazó fölé helyezi magát, és szinte egyedüli valóság-hű kútfőként jelenik meg. Valószínűleg nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy ez is fontos szerepet játszott az emlékiratok korabeli népszerűségében.

A mű tartalmi és irodalmi tulajdonságai mellett szólnunk kell a munka egy másik oldaláról is; ez pedig a szöveg mai, huszon-

egyedik századi gondozása. Tóth Ferenc nem mindennapi munkát végzett: a tizennyolcadik századból származó, francia nyelvű, Franciaországban kiadásra kerülő munkához írt a mai olvasót segítő, a szövegben található utalások (személynevek, események, fogalmak) megértését könnyítő magyarázó jegyzeteket. E feladat nehézségére talán rávilágít az, hogy már maga Tott báró is kénytelen volt egyik-másik gondolatát lábjegyzetekkel kiegészíteni.

Igényes és nem csupán tudományos szempontból érdekesítő munkát tart tehát a kezében a franciául tudó olvasó. Ezek után óhatatlanul megfogalmazódik a kérdés: mikor lesz magyarul is olvasható a 18. század egyik legendás magyar származású – és élete alkonyán szülei hazájába visszatérő – alakjának legfontosabb műve?

SZÁSZ GÉZA

Katolicizmus és politikum a Horthy-korszakban

László T. László: *Egyház és állam Magyarországon. 1919–1945.*

Budapest, Szent István Társulat,
2005. 379 old.

A Kanadában élő (1991-ben felszentelt!) római katolikus pap, László T. László 1925-ben született Kőszegen. 1946-ban emigrált, s azóta Ausztriában, az Egyesült Államokban és Kanadában élt. 1990-ig a montreali Concordia Egyetem tanára volt, politológiát oktatott. 1973-ban szerzett doktori fokozatot a Columbia Egyetemen. Disszertációja jelent meg most magyarul a budapesti Szent István Társulat gondozásában. Ezt megelőzte egy angol nyelvű kiadás is, amelyet a Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség (METEM) publikált.¹

Már a könyv címe is kérdéseket vet fel. Nem ártott volna ugyanis egyértelműen kifejezni, hogy a szerző a katolikus egyház és az állam kapcsolatrendszerét kívánja rekonstruálni a megjelölt időintervallumban. Mindemellett az egyes fejezetekben igen gyakori a kitekintés, s hosszasan olvashatunk a két nagy protestáns felekezet politikai, társadalmi szerepvállalásáról és ideológiai alapállásáról is. Ráadásul a könyv közel egyharmada (14–105.) egyfajta bevezetés, amely a katolikus egyház helyzetét vizsgálja a „liberalizmus fénykorában”, az első világháború idején és a „forradalmak viharában”. Ez a kötet legproblematisabb része, egyrészt túlméretezettsége, másrészt a benne fellelhető pontatlanságok és tárgyi tévedések miatt.

A dualizmus időszaka valóban – legalábbis a hivatalos állami propaganda és ideológia szerint – a liberalizmus kora a

magyar történelemben. Ez a gyakorlatban azonban legtöbbször nem jelentett többet, mint a kormányzó párt szabadelvű szellemi vértetéjét és a hatvanhetes alapon álló alkotmányjogi háttérét, amelyhez nyíltan hirdetett asszimilációs politika, világpolitikai igények, kapitalista szellemű gazdasági modernizációs program és a monarchia belső ellenségeivel (nemzetiségi törekvések, szociáldemokrácia) folytatott – politikai és karhatalmi – harc társult. Túlzás azonban azt állítani (14–15.), hogy a 19–20. század fordulóján a katolicizmus állandó szellemi harcra kényszerült a liberális radikalizmus követőivel szemben (itt elsősorban Jászi Oskárra és a Huszadik Század köré csoportosult fiatal értelmiségi körre utal a könyv írója). Ezek fellépése ugyanis kimerült bizonyos sajtóorgánumok és liberális polgári (elit)csoportok kritikájában, s bizonyosan nem generált antiklerikális tömegmozgalmat. A katolikus egyház mögött óriási vagyongyűjtemény, az oktatási élet minden szintjén elfoglalt privilégiumok és a konzervatív, hagyományosan aulikus mágnás réteg támogatása állt, amelynek az uralkodó közismerten bigott vallásossága biztosított különleges súlyt.

Az 1848. évi XX. tc., amely megalapozta az állam és a felekezetek közötti modern kapcsolatrendszert, sajnos mind a tartalomjegyzékben (III.), mind a fejezetcímben (14.) 1948. évi törvényként szerepel. Ez a jogszabály – ellentétben László állításával (15.) – nem az 1848. július 5-én összeült első népképviselői országgyűlésen fogant, az áprilisi törvényeket ugyanis még az utolsó – 1847–48. évi – rendi országgyűlés követői szavazták meg. Az 1855. évi, a bécsi udvar és az Apostoli Szentszék közötti konkordátum biztosította ugyan a katolikus egyház előjogait és kvázi államvallási státuszát, de a politikai szupremáciát az állam magának

¹ László, Leslie: *Church and State in Hungary, 1919–1945.* Budapest, 2004. (METEM Könyvek 47.)

tartotta fenn: a főpapi székek betöltésének az apostoli király főkegyúri jogából (*ius sup-remi patronatus*) fakadó jogát és a pápai bullák kihirdetésének engedélyezését (*ius placeti*). Nem szerepel a könyvben (17–18.), hogy a II. Lipót-féle, a görögkeleti vallást (ez a kifejezés egyébként a magyar jogi nyelvezet és jogtörténet speciális műszava) bevett felekezetté nyilvánító 1791. évi XXVII. tc. kizárólag a szerb ortodox egyházra vonatkozott, hiszen román hierarchia 1864-ig, a nagyszebeni autonóm metropólia felállításáig nem szerepelt a Habsburg Birodalomban, addig az országban élő valamennyi „görög nem egyesült” vallású hívő a karlócai érsek juriszdikciója alá tartozott.

A 24. oldalon olvashatjuk, hogy a főpapok uralkodói kinevezéséhez a vallás- és közoktatási miniszter bejegyzése is kellett. Ez a miniszteri ellenjegyzés intézménye, amelyet az 1848. évi III. törvénycikkben megfogalmazott miniszteri felelősség elve alapján gyakoroltak a kormánytagok. Sajnos ezt a két fogalmat nem használja a szerző. Jól érzékelteti viszont, hogy ez is mennyire sértette a katolikus egyházat, s mennyire kiszolgáltatott helyzetbe hozta az államtól. A megjelenő – és a dualizmus kori egyháztörténetet végigkísérő, majd 1918–19-ben újabb lökést nyerő – katolikus autonómiaüregképek (tudniillik, hogy az egyház külső és belső, azaz anyagi és személyi ügyeiben függetlenedjék az államtól) csak az 1920-as évek elején sorvadtak el, amikor a felső klérus már világosan látta, hogy a kiépülő keresztény–nemzeti kurzus fontos tartóoszlopaként tekint a katolikus egyházra.

A szerző jó áttekintést nyújt a magyar kultúrharc öt évéről, amely a Csáky Albin-féle elkeresztelési rendeletről a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény (1895. XLIII. tc.) becikkelyezéséig tartott. Nem olvashatunk róla a kötetben, de az egyházpolitikai viták fontos hozadéka volt, hogy megvalósult Magyarországon a vallásszabadság (a bevett és elismert felekezetek hívei számára, de lehetőség nyílt új egyház alapítására is), és egységes, állami házas-

ságjog lépett érvénybe (1894. évi XXXI. tc.), amely a civilisztika új ágának, a családjognak a fejlődését indította meg. A kétségkívül – még európai viszonylatban is feltűnően – liberális egyházpolitikai törvények revidálását s Róma társadalmi tanításának (a XIII. Leó által kiadott *Rerum novarum* kezdetű szociális enciklikának) a politikai életben való megjelenítését célul kitűző csoport, a Zichy Nándor vezette Néppárt megjelenése új szintet hozott a magyar parlamentarizmus életébe: a hagyományos szabadelvű–függetlenségi oppozíció mellett megjelenítette a liberális–konzervatív érték dualizmust. Nem említi viszont László T. László (37–39.), hogy a Molnár János komáromi apátplébános szervezte párt – amelyet a politológiai szakirodalom az első modern értelemben vett magyar pártnak tekint (amely kilépve a régi klubpolitizálásból, tömegbázist igyekezett szervezni, s agresszív médiapropagandát folytatott) – 1896 januárjában alakult meg Budapesten az Esterházy-palotában.

A könyv következő fejezeteiben olvashatunk Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök és a keresztényszocialista mozgalmat hazánkban megszervező Giesswein Sándor győri kanonok teoretikus és gyakorlati munkásságáról. Mindketten meg is kapták a „jutalmukat” politikai és szociális nézetekért, a hivatalos katolikus tanítástól való divergálásért: Prohászka néhány munkája indexre került, míg Giessweint többször megfedték egyházi előljárói. Ezután a világháború éveinek politikai vitáit, az azokban megfogalmazott katolikus álláspontot és Csernoch János hercegprímás diplomáciai tevékenységét mutatja be részletesen a szerző. Ugyanilyen alaposan tárja elénk a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság népbiztosainak egyházpolitikai működését is. Bizony 1919-ben valóra vált, amitől a főpapság már 1848-ban is tartott: radikálisan antiklerikális politikai irányzat került hatalomra, amely az egyház és az állam szétválasztását, a neutrális oktatási rendszer megteremtését és a teljes szekularizációt tűzte ki célul. Hivatalosan azonban – Kunfi

Zsigmond 1919. április 17-i népbiztosi rendelete szerint – a Tanácsköztársaság minden polgárának biztosította a lelkiismereti- és vallásszabadságot, s tiltotta a vallási szertartások megzavarását.

A Károlyi Gyula elnökletével megalakult aradi, majd szegedi székhelyű ellenforradalmi kormány már kifejezetten keresztény orientációjának és nemzeti szelleműnek nevezte magát. László bemutatja a Gömbös Gyula nevével fémjelzett szegedi gondolatot, amely fajvédő (azaz antiszemita) és populista demagógiát propagált követőinek (127–133.). Nem ismerteti azonban a keresztény–nemzeti ideológia két másik irányzatát, a kurzus hivatalos eszméjének tekintett, Prohászka Ottokár és Bangha Béla által népszerűsített klerikális–neokonzervatív vonalat és a súlytalan, de az elitértelmiség körében népszerű liberális (*status quo*) konzervatív irányt, amelyet Szekfű Gyula és híres történeti esszéje, a *Három nemzedék* (1920) alapozott meg. Bár a bethleni konszolidációt és a kiépülő Horthy-rendszert – természetesen a kormány politikai és nem utolsósorban anyagi támogatásáért cserében – a katolikus egyház helyeselte, a főpapoknak komoly kihívást jelentett a királypuccsok és a detronizáció időszaka. A püspökök többsége – Prohászka és a kormányzó jóvoltából tábori püspökké lett Zadravec István kivételével – ugyanis Habsburg-párti legitimista volt.

Csak helyeselhető László T. László azon megállapítása, hogy csak a felső klérus működött együtt – mintegy legitimálva azt – a Horthy-rezsimmel, míg a lelkipásztorkodó alsópapság – ismerve, tapasztalva a hárommillió koldus országának problémáit – azonban gyakran ellenzékiként tevékenykedett: az 1930-ban létrejött Független Kisgazdapárt szervezői között például találunk katolikus papokat is (Balogh István, későbbi miniszterelnökségi államtitkár és Varga Béla, majdani nemzetgyűlési elnök). Ugyancsak jól látja a szerző, hogy Róma álláspontja nem volt egyértelmű a Trianon után a szomszédos államokba és ezzel etnikai és

– Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság esetében – vallási minoritásba került magyar katolikusokkal kapcsolatban. Nemegyszer nagypolitikai gesztusok áldozatai lettek a magyar hívők, s nem a lelkipásztori érdekek szem előtt tartásával döntöttek róluk. Így a Szentszék asszisztált a csehszlovákiai magyar püspökök eltávolításához, és székük szlovákokkal való betöltéséhez, miközben a magyar egyház mindkét Horthy-korszakban működő hercegprímása – Csernoch János (1912–1927) és Serédi Jusztinián (Szapucsek György, 1927–1945) – a szlovák nemzetiségből származott. Ráadásul a katolicizmus nemzeti elemekkel való elegyítése – szemben a Kelet-Európában kifejezetten etnikumhoz és nyelvhez kötődő ortodoxiával – ellentmondott az egyház hierarchikus struktúrájának és az univerzalizmus tanításának is. Mindezt a prágai politika úgy „hálálta meg”, hogy 1926-ban a csehszlovák főváros főterén a Szeplőtelen Fogantatás misztériumát – és ezzel a katolikus egyház egyik fontos teológiai tanítását – megjelenítő szobrot lebontatta, és helyébe Husz János-szobrot állított.

A következőkben a keresztény politikai párt(ok) parlamenti jelenlétét tekinti át a szerző. Részletezi továbbá a fővárosban mandátumtöbbséget elnyerő, Wolff Károly vezette Keresztény Községi Párt tevékenységét. Jól láttatja László, hogy az 1918–1919-es eseményekben csalódott nagyvárosi tömegek alkották a párt bázisát, amely durva antiszemitizmussal, szociális demagógiával és a „keresztény Budapest” eszméjével tudott hódítani. Támogatói 1939-ben már a nyilasok legszilárdabb társadalmi hátterét képezték. A keresztény mozgalmak (Actio Catholica, KALOT, EMSZO) és szakszervezetek bemutatása kapcsán László kiemeli, hogy ezek a szervezetek rétegeket és ágazatokat akartak megszólítani és tömöríteni. Ezzel próbálva megvalósítani a XI. Pius által 1931-ben *Quadragesima anno* kezdetű körlevelében megfogalmazott korporatív társadalom-modellt.

A szerző Gömbös Gyula miniszterelnökségét 1932 és 1937 közé teszi (242.), holott Gömbös 1936. október 6-án Münchenben meghalt. Darányi Kálmán követte 1936. október 12. és 1938. május 12. között. Nem szerepel a könyvben, de az ő lemondásának is volt egyházi vonatkozása. Bár kormányának napjai – erős német orientációja és a nyilasokkal való együttműködési kísérletei miatt – meg voltak számlálva, távozását sürgette a világegyház nagy ünnepe, az 1938. május 25. és 29. között Budapesten rendezett XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus közeledte is. Az állami vezetés nem akarta, hogy a katolikus egyház ilyen nemzetközileg is jelentős magyarországi eseményekor első reprezentánsai, közjogi méltóságai között ne legyen katolikus (a kormányzó és Darányi református vallású volt). Szerkesztési hibaként megemlíthetjük, hogy a 245–246. oldalon egy bekezdés megismétlődik, majd a 247. oldalon egy előzmény nélküli mondat és gondolatsor folytatódik.

A kötet végén írója elég terjedelmes részben foglalkozik a második világháború éveivel és az egyház náci- és kommunistaellenes tevékenységével, külön kitérve a zsidómentésre (237–336.). A korábbi fejezetekben – például az egyházpolitikai viták ismertetése kapcsán vagy Prohászka társadalmi elméleteinek bemutatásakor – is hangsúlyt kap a zsidókérdés és az antiszemitizmus katolikus egyházbeli megítélésének problémája. A két világháború közötti katolikus klérust – éppúgy, mint az egész magyar társadalmat – jellemezte bizonyos fokú antiszemitizmus. Ezt ma inkább antijudaizmusnak nevezhetjük, hiszen a katolikus teológiai és kánonjogi tanítás szerint, aki megkeresztelkedik, az újjászületik (ezért a keresztség az egyik beavató szentség). Ez szemben áll a fajelmélet és az 1938 és 1944 közötti zsidótörvények, zsidórendeletek – amelyek kifejezetten származási alapon definiálják, hogy ki tekintendő zsidónak – szemléletével.

Tény, hogy a deportálások idején a katolikus egyház diplomáciai úton (Angelo Rotta címzetes thébai érsek, apostoli nun-

cius működése) és egyéni élethelyzetekben (papok, szerzetesek zsidómentő és bujtató tevékenysége) egyaránt igyekezett az üldözötteket védelmébe venni. Az is tény azonban, hogy a minorita szerzetes Kun András nyilas karszalagot kötött egyházi ruhájára, és géppisztollyal felfegyverkezve támogatta Szálasi Ferencet. S a nyilasok az 1945. március 1-jével létrehozandó korporatív „papi hivatásrend felállítására is találtak egy görög katolikus plébánost”. (331.) A könyvben ugyan nem olvasható, de ez nem volt más, mint Ladomérszky Béla szegedi görög katolikus lelkész, aki már 1938 óta szimpatizált a Nyilaskeresztes Párt eszméivel, tagja is lett a szervezetnek, és Bízó Béla álnéven pamfleteket, cikkeket publikált, amelyekben a kereszténység és a nemzetiszocializmus azonos szellemi gyökereit részletezte. Egy nyilas lapban például így írt: „A nemzeti szocializmus nem vallási, hanem gazdasági, társadalmi, politikai rendszer. Feladata az egyház feladataival párhuzamos. Elvei, útjai a vallás érdekeit nem sértik. Sőt a nemzeti szocializmus kell, hogy jobban kifejezze a kereszténység gazdaságpolitikai elgondolását, mert a két isteni rendet, a szociális és nemzeti lelkületet harmonikus egységbe olvasszja.”² Csatlakozását a nyilasokhoz híveinek rossz szociális helyzetével, elviselhetetlen nyomorával magyarázta. Megrótták előljárói is: a szegedi székhelyű Glattfelder Gyula csanádi püspök 1938. június 11-én tájékoztatta Ladomérszky tevékenységéről a – Miklósy István püspök halála után 1937 és 1939 között kormányzó – hajdúdorogi görög katolikus helynököt, Bányay Jenőt, aki így válaszolt Glattfeldernek augusztus 8-án: „Káptalani gyűlés elé idéztem a magáról megfélemezett lelkészt, ahol szigorú dorgálásban és megrovásban részesült, s tudomására adatott, hogy a komolyabb következményektől s büntetéstől kizárólag Nagymél-

² Összetartás, 1938. május 15. 6.

tóságod igazán jóságos, nemes és fennkölt gondolkodása mentette meg.”³

László T. László könyve szemléletmódja miatt érdekes. Megtudjuk belőle, hogy miként interpretálja – korabeli sajtóforrások, parlamenti naplók, propagandaanyagok, visszaemlékezések alapján – egy, az amerikai kontinensen élő emigráns magyar történész a két világháború közötti magyar egyházpolitikai viszonyokat. Súlyos hiányossága azonban a – szerző és a kiadó által egyaránt monografikus igényűnek tekintett –

könyvnek, hogy teljességgel nélkülözi a levéltári forrásokat és a téma magyar nyelvű – lassan könyvtárnyivá gyarapodó – szakirodalmának is csak töredékét ismeri.⁴ Mivel alapkutatót – a hazai felekezeti és állami levéltárakban őrzött publikálatlan kútfők vizsgálatát – nem végzett a szerző, könyvének megállapításait semmiképpen sem fogadhatjuk el kétely és kritika nélkül.

MIKLÓS PÉTER

---

³ Szeged–Csanádi Püspöki Levéltár (Szeged). Püspöki hivatal iratai: egyházigazgatási iratok. 2974/1938.

---

⁴ Vö. Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Adattár*. Budapest, 1996. 289–451.

Jaltától Máltáig (1945–1989)

Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 456 old.

George F. Kennan, a moszkvai amerikai követség befolyásos diplomatája, akinek 1946. február 22-én elküldött „hosszú távirat”-a jelentős mértékben hozzájárult a washingtoni „containment” („feltartóztatás”) politika kialakításához, 1947 júliusában „X” néven publikálta nézeteit a Foreign Affairs című folyóiratban „A szovjet magatartás forrásai” címmel. Írása széles körű vitát váltott ki a kor amerikai publicisztikájában és közvéleményében. Walter Lippman, az amerikai sajtó vezető publicistája és Kennan nézeteinek egyik legfőbb kritikusja volt az, aki ekkor adta a növekvő Kelet–Nyugat feszültségnek azt az elnevezést, amely az emberiség legújabb kori történetének 44 évét jellemezte: hidegháború. A fogalom olyan találó, napjainkban is számos összefüggés kapcsán felmerülő elnevezés volt, amely hűen utalt a két táborra osztott világ ideológiai, politikai és gazdasági küzdelmére; a harcra, amelyet a propaganda és a nukleáris elrettentés gyeverével vívtak.

Ez a korszak, amely ideológiai szinten Winston Churchill 1946. március 5-én Fultonban elmondott „vasfüggöny-beszédével” vette kezdetét, és Mihail Gorbacsov 1992. május 7-én ugyanitt tett látogatásával zárult le véglegesen, szerencsére ma már a múlt része, ami lehetővé teszi elfogulatlan és tárgyilagos elemzését. Ennek következtében az ekkor lezajlott események és folyamatok bemutatása napjaink nemzetközi és hazai történettudományának egyik központi témája. Problémát jelent azonban a kérdéskör összetettsége, időbeli közelsége és a dokumentáció hiányossága mellett, hogy 1989 után a korszakkal foglalkozó történészek

érdeklődése elsősorban rész témákra koncentrálódik. Emiatt ritka a fasiszta hatalmak feltétel nélküli kapitulációjától a berlini fal leomlásáig terjedő éveket bemutató magyar nyelvű világtörténeti összefoglalás, jegyzet, ami elsősorban az oktatásban jelent gondot.¹

Fischer Ferenc sikeresen hidalta át ezt a problémát. *A kétpólusú világ 1945–1989* című kötetében ugyanis olyan átfogó képet ad az ezekben az évtizedekben zajló domináns nemzetközi folyamatokról és ok-okozati összefüggésekről, amely az ideológiai alapú megközelítéstől elszakadva egyszerre elemzi azok hatalmpolitikai, katonai, stratégiai és gazdasági tényezőit. A szerző a monográfia előzményeinek tekinthető, négy kiadást (1992, 1993, 1996, 2001) megért, „*A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*” című kötet és az 1996-ban kiadott „*A megosztott világ történelmi-politikai atlasza (1941–1991)*” című atlasz a legutóbbi bő évtized témakörhöz kapcsolódó eredményeivel összegezve az eseménytörténet, illetve országtörténet tárgyalását meghaladva a hidegháborús korszakot meghatározó, levegőben, víz alatt, a szárazföldön, illetve az űrben zajló amerikai–szovjet versengés globális értelmezésére tesz eredményes kísérletet. Külön érdeme e munkának, hogy a téma Európa-központú értelmezésén túllépve jelentős teret szentel az azon túlmutató globális összefüggéseknek, és külön figyelmet fordít a bipoláris és a „fejlődő” világ egymásra ható folyamataira is.

A témák átláthatóbb tárgyalása érdekében a korábbi kiadások szövegét több helyen áttördelték, valamint az egyes alfeje-

¹ A kevés számú, a témát átfogóan tárgyaló irodalom egyikeként itt kell megemlíteni: Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. Budapest, 2005.

zeteken belül külön egységekbe tagolták az egyes gondolatmenteket. Nem beszélhetünk emellett a korábbi munkák változatlan kiadásáról sem, hiszen az egyes fejezetek elsősorban statisztikai adatokkal és az egyes folyamatok részletesebb magyarázó jellegű kifejtésével bővültek ki (például A kétfrontos háború kihívása – „Germany First” 15–19.; Az Amerikai Egyesült Államok új poláris világszemlélete: „A béke földrajza”. Az arktikus vetületű geostratégiai világmappa kiformálódása 29–36.; A szovjet–kínai hatalmi tömb, a „vörös magterület” létrejötte, 1949–1950 120–122.).

Ki kell emelni a kötet módszertani érényét is. A szerző sikeresen ötvözi az elemzés, a forrás és a térkép-táblázat-karikatúra történeti ismereteket közvetítő három formáját. Ennek köszönhetően egyszerre kap helyet a munkában a téma tárgyalása mellett annak szemléltetése is, ami lehetővé teszi nemcsak az ismertek elsajátítást, hanem azok átélését is. A legújabb kiadásban új ábrák és források (például Zbigniew Brzezinski vagy John Lewis Gaddis vonatkozó gondolatai) is helyet kaptak, így a kétszáznál is több, rövidebb-hosszabb dokumentumrészlet, valamint az eddig többségében ismeretlennek számító 256 fekete-fehér ábra és 56 színes tábla lehetővé teszi az olvasónak, hogy bepillantást nyerjen a kor mindennapjaiba, megérintse annak hangulata.

Fischer a hidegháború nemzetközi kapcsolatának alakulása alapján munkáját 8 korszakra, illetve 10 fejezetre osztja fel. Kronológiailag azonban nem ragaszkodik szigorúan az 1945–1989-es időhatárhoz; a teljesebb kép kialakítása érdekében az első fejezetben a szerző egyfelől – mintegy a tárgyalt korszak előzményeként – beemeli a két világháború közötti évtizedek meghatározó fejleményeit, valamint az utolsó részben kitétekként utal a korszak lezárulta után bekövetkezett folyamatokra is.

Az első fejezetben az 1941–1947 közötti periódus tárgyalását olvashatjuk, ahol a hadviselők felek (az izolacionalista politikájának feladására kényszerülő USA, a tradi-

cionális elhatárolódást választó Szovjetunió, a másodrendű hatalommá váló Nagy-Britannia, a dicsőségét veszített és kész tények elé állított Franciaország, valamint a totális vereséget szenvedő Németország és Japán) világháború utáni helyzetének elemzését követően többek között megtudhatjuk, hogy a Hitler-ellenes koalíció legnagyobb fogyatékosága annak legfőbb céljában rejtett: a szövetségesek elsősorban a háború megnyerésére koncentráltak, ami háttérbe szorította ugyan korábbi ellentéteiket, de nem szüntette meg azokat. A helyzet visszassága a győzelem kivívása után mutatkozott meg, amikor már megszűnt a kényszer az összefogásra. Előtérbe kerültek a győztesek biztonsági prioritásról alkotott eltérő véleményei, elmélyült közöttük a korábbi bizalmatlanság az olyan regionális konfliktusok kapcsán, mint Irán, a török tengerszorosok, Görögország, az Odera–Neisse határ vagy Németország további sorsának kérdése. A fejezetet a gyarmati rendszer szétesésének bemutatása zárja le, ahol az olvasó betekintést nyerhet a II. világháború előtt kibontakozó dekolonizációs folyamatokba és az azt lehetővé tevő okokba. Fischer szerint azonban a függetlenség elnyerésével nemhogy csökkent volna, de még tovább is nőtt a feszültség a „harmadik világban”. A szuveréné váló országokban ugyanis a korábbi gyarmattartóhoz fűződő egyoldalú kapcsolatnak köszönhetően kiszolgáltatott gazdasági szféra maradt vissza, aminek egyenes következményeként jelentkezett a keleti–nyugati konfliktussal párhuzamosan az északi–déli feszültség.

A könyv következő egységét a „klasszikus hidegháború” 1947-től 1962-ig tartó korszakát bemutató három fejezet alkotja. Kiindulópontnak az első – a következő évekre döntő befolyással bíró – doktrínák kölcsönös meghirdetését veszi a szerző, ami ösztönösen generálta az érdekszféra-elhatárolódási folyamatokat és a koalíciós-integrációs folyamatok kibontakozását a formálódó tömbökön belül. Az ekkor kirajzolódó hatalmi akció–reakció vetélkedésben fel-

gyorsulva követték egymást az események, ahol vagy az Egyesült Államok, vagy a Szovjetunió jelentkezett kihívó félként (a Truman-doktrínára Zsdanov „két tábor” koncepciója, a Marshall-tervre a Kominform létrehozása, a NATO-ra válaszul a Varsói Szerződés felállítása, fegyverkezési verseny stb.). Amíg azonban Európában a fegyveres elrettentés elve alapján béke volt, addig ez nem volt elmondható a világ többi részéről. Az első konkrét erőpróbát a két szuperhatalom között Korea jelentette 1950–1953-ban, ahol a kettészakított ország erői mellett az amerikai többségű ENSZ-erők álltak szemben a Sztálin támogatását élvező kommunista Kína „önkéntes” csapataival. Bár ez a háború regionális konfliktus volt, hatása mégis világszinten érezte hatását (hallgatólagos egyetértés a két szuperhatalom között a nukleáris fegyver bevetésétől való tartózkodásban, Nyugat-Európa és Japán gazdasági stabilizációja, a SEATO és a CENTO megszervezése, az NSZK remilitarizálása).

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála és Nyikita Sz. Hruscsov hatalomra kerülése után új fejezet következett a hidegháború történetében. Irányítása alatt kezdetben a szovjet külpolitika következetlen volt. Egyfelől ugyanis Hruscsov a fegyverkezési költségek csökkentése érdekében a nemzetközi feszültség enyhítésére törekedett, ami többek között az Ausztriából történő szovjet kivonulásban és a genfi, ún. „mosolydiplomáciában” mutatkozott meg. 1955-ben azonban, mintegy aláaknázásaként a kibontakozó enyhülési folyamatnak, a szovjet expanziós tér európai beszűkülésével a geopolitikai súlypont áthelyeződött a Közel-Keletre. Moszkva lépését alapvetően a keleti tábor globális körbekerítésének megakadályozása motiválta, s ennek tudhatók be a későbbi évek során az olyan események is, mint Hruscsov kibékülése Titóval, a gyarmati-félgyarmati országok ideológiai ártértekelése és támogatása, valamint a Vörös Hadsereg átalakítása atom- és rakétahadászatra. Utóbbi egyenesen vezetett el annak az offenzív, katonai erő alkalmazásával fenyegető „rakétadiplo-

mácia” kialakításához, melynek első gyakorlati alkalmazására az 1956-os magyarországi eseményekkel párhuzamosan kibontakozó szuezi konfliktus kapcsán került sor, és ami 1962 közepére a nukleáris háború kirobbanásának veszélyével fenyegetett.

A kubai rakétaválságtól sokkolt szuperhatalomnak újra kellett gondolniuk hidegháborús koncepciójukat. A nukleáris hatalmi arzenál bevetésével való fenyegetés háttérbe szorult, helyette a felmerülő érdekellentétek tárgyalásos úton történő egyeztetése vált dominánssá (atomsorompó-szerződés megkötése 1968-ban vagy a SALT-tárgyalás-sorozat 1969–1971 között). A kooperatív lépések azonban mindkét fél táborában jelentős ellenállást váltottak ki, amit többek között Kennedy elnök 1963. novemberi meggyilkolása és Hruscsov leváltása bizonyított. További sajátossága volt ennek az időszaknak – világos érdeksféra-elhatárolódás hiányában – a „helyettesítő háborúk” számának ugrásszerű emelkedése az egykori gyarmati térségekben, amely Fischer megítélése szerint jelentős mértékben hozzájárult a bipoláris nemzetközi rend kialakításához: a szovjet–amerikai versengés és az adott konfliktusba való bekapcsolódás mellett (például az USA belesodródása a vietnami háborúba) ellentendenciaként megmutatkozott a regionális viszályok kontroll alatt tartása is.

A következő egységben a szerző az enyhülés 1969–1975 közötti éveit vizsgálja. Ebben az időszakban a nyitás kölcsönös jelei mutatkoztak meg a szembenálló felek részéről, amit egyértelműen bizonyított a Varsói Szerződés tagállamainak 1969-es budapesti felhívása vagy az amerikai–szovjet csúcstalálkozók évente történő összehívása. Ezzel kapcsolatban a szerző olyan, ezeknek az éveknek az arculatát és hangulatát jelentősen befolyásoló eseményeket részletez például, mint a Hallstein-doktrínát feladó NSZK új „keleti politikája, a Szovjetunió világhatalmi státusának nyilvános elismerésével egyenértékű, a stratégiai támadófegyverek korlátozását célzó SALT-tárgyalások

sikeres lefolytatása, az USA kivonulása a vietnami háborúból, valamint az amerikai–kínai viszony javulása.

A mind határozottabban megmutatkozó kooperatív készség ellenére azonban tovább folytatódott a két rivális versengése a fejlődő világban, amely alapvetően az ún. „szocialista orientációjú” országok támogatásával új status quo kialakítását célozta a Szovjetunió részéről. A probléma akkor vált súlyossá, amikor a Szovjetunió, kihasználva az 1973-as olajárrobbanásnak a nyugati országok gazdasági életére gyakorolt negatív hatásait, megpróbálta befolyását kiterjeszteni a világ olyan távoli, stratégiaileg felértékelődött régióiban, mint Angola, Etiópia vagy Afganisztán.

Az afgán intervencióval az ún. „kis hidegháború” hat évig tartó periódusa vette kezdetét, melynek részletezése képezi a könyv következő egységét. Az 1980-ban elnökké választott Ronald Reagan ugyanis Moszkva politikájára reagálva offenzív kül- és katonapolitikát fogalmazott meg, melynek keretében egyfelől támogatták a kommunista-ellenes országokat és mozgalmakat, másrésztől intenzív fegyverkezési programot, az ún. „csillagháborús terveket” hirdetett meg („úr pajzs kiépítése”). Az utóbbi következtében kibontakozó rivalizálást azonban a Szovjetunió már nem tudta finanszírozni; a pazarló és bürokratikus vezetés rugalmatlan politikája, a hadiszektor privilegizálása a fejlesztések rovására, a harmadik világbeli szövetségesek támogatása, valamint az egykori szövetségesek – főleg Kína és Jugoszlávia – elvesztése együttesen a gazdaság pénzügyi kimerülését és az életszínvonal rohamos csökkenését eredményezte.

Az 1985-ben hatalomra kerülő Mihail Gorbacsovval kezdetét vette a hidegháború befejező szakasza. Az új pártfőtitkár a világfejlődéstől való fokozódó lemaradásal, a stratégiai túlterjeszkedéssel, a hadiiparba fektetett túlköltekezéssel, valamint hatalmi bázisának egydimenziójává válásával szembeesülve kénytelen volt felülvizsgálni a Szovjetunió addigi kül- és belpolitikáját. A bel-

politikában ezért felülről hozott rendeletekkel („peresztrojka”, „glasznosztj”) kívánta modernizálni a kommunista rendszert, míg a diplomáciai életben a fegyverkezési verseny korlátozására és a keleti–nyugati kapcsolatok javítására törekedett. Nyitása a Nyugat irányába sikeresnek bizonyult, 1985 után évente került sor csúcstalálkozóra, ahol megállapodás született többek között a stratégiai támadóerőanyagok leszereléséről (INF-szerződés 1987-ben és a START-egyezmény 1991-ben) és a regionális válságócok felszámolásáról.

Gorbacsov reformpolitikája azonban túl későn vette kezdetét, hogy hatékony akadályt képezhesse a keleti blokk szétesésének. 1988-tól a tartós életszínvonal-esésnek és a fokozódó adósságállománynak köszönhetően ugyanis tarthatatlanná vált az egyeduralgó kommunista pártok helyzete, amelyeket a hatalmi rivalizálások, nemzetiségi küzdelmek és a mind gyakrabban megmutató sztrájkok által lekötött Szovjetunió sem tudott már hatékonyan támogatni. Így amikor 1989-ben a lengyelországi és magyarországi eseményeknek köszönhetően forradalmi hullám bontakozott ki, egyértelművé vált ezeknek a rendszereknek a megállíthatatlan összeomlása. Ez a tény, illetve a Szovjetunióban kialakult kaotikus viszonyok együtt tették lehetővé azt, hogy 1989. december 3-án a máltai találkozón sor kerülhessen a megosztott világ hidegháborús korszakának lezárására.

Az utolsó fejezetben a szerző a bipoláris világrend szétesése után formálódó új európai és világrend főbb eseményeinek és folyamatainak részletezése után felhívja a figyelmet arra is, hogy különböző globális problémáktól terhelt mindennapjainkban a Kelet–Nyugat vetélkedés megszűnése után annak szerepét az addig kevés figyelmet kapott, manapság azonban mind nagyobb kihívást jelentő Észak–Dél konfrontációja vette át. Ehhez kapcsolódik a fejezet végén Fischernek az olvasóhoz intézett kérdése is: vajon elképzelhető, hogy az emberiség okul a közel fél évszázados hidegháborús korszak

tapasztalataiból, és egy stabilabb, békésebb 21. században élje le az életét? Ezt sajnos nem tudhatjuk, csak remélhetjük, hogy ami egyszer elmúlt, az nem jön vissza soha már.

A könyv rendkívül gazdag, négy részre tagolt forrás- és irodalomjegyzékkel – ami hasznos segítséget nyújthat a korszak iránt behatóbban érdeklődők számára a további kutatások végzéséhez –, valamint alapos név- és tárgymutatóval zárul le.

A monográfia – nem érdemtelen – dicsérete mellett azonban meg kell jegyeznünk azt is, hogy az apróbb elütések és szóelválasztási hibák mellett hivatkozások hiányában problémát jelent az elemzésekben közölt adatok ellenőrizhetősége, ami azonban természetesen következik a könyv összefoglaló jellegéből. Nem tudunk azonban egyetérteni Fischer azon megállapításával, miszerint 54 000 amerikai katona esett áldozatul a koreai háborúban (123.) Bár a kutatók a veszteség nagysága tekintetében nincsenek azonos véleményen, annyi azonban bizonyosra vehető, hogy az amerikai halálos áldozatok száma nem volt több 37 000 főnél.² Ugyancsak téves az a megállapítás, miszerint az 1954-es brit–egyiptomi szerződés értelmében az utolsó angol egységek 1955. június 13-án hagyták volna el a Szezei-csatorna övezetét (147.), ugyanis arra 1956. június 18-án került sor. Apró figyelmetlenségnek tudható be az is, hogy ugyanazon a lapon (159.) először helytelenül az szerepel, hogy 1956. október 29-én indult meg az angol–francia támadás Egyiptom ellen, majd a lap alján helyesen olvasható, hogy ezen a napon Izrael támadott, amihez csak november 5-én csatlakoztak

a brit–francia erők. Apró kiegészítésként annyit szeretnénk még hozzáfűzni ehhez, hogy a szuezi háború alatt az izraeli egységek nem érték el a Csatorna-övezetet, hanem a két nyugati szövetséggel kötött megállapodás értelmében 15 km-re megálltak attól. Ezt követte a két hatalom Egyiptomhoz intézett ultimátuma, amelynek – remélt – visszautasítása után tudtak okot szolgáltatni a háborúba történő bekapcsolódásra (164.). Feltételezzük emellett, hogy ugyancsak elírásnak tudható be az a mondat a vietnami háború tárgyalásakor, miszerint az amerikai B-52-es hadászati bombázókat általában dél- és nem észak-vietnami célpontok ellen vetették be harcászati célra (240.).

A könyvet olvasva sokszor találkozhatunk érdekes, a tárgyalt téma szempontjából azonban elhanyagolható jelentőséggel bíró epizódokkal. Ezek részletes kifejtése az ismeretek színesítése és érzékeltetése mellett azt a veszélyt is magukban rejti, hogy egyfelől a szerző néhol egyoldalúan, kellő összehasonlítás hiányában ismerteti az adatokat, másrésztől megtörik az aktuális gondolatmenetet, és megnehezítik az olvasó számára a folyamatok komplex értelmezését.³ Utóbbi veszélyt rejti magában az is,

² Péterfi András 36 546 halottra teszi az USA katonai veszteségét Koreában. (Péterfi András: *Nagyhatalmak fegyveres konfliktusokban*. In: *História*, 2003/2.) Sokkal részletesebb ebben a tekintetben a koreai háború honlapja: összesen 33 741 halott, akiből 23 615 ütközetben vesztette életét, 4820 ütközetben tűnt el, és halottnak nyilvánították, míg 2847 fogolytáborban hunyt el. In: <http://www.korean-war.com/USUnits.html> 2006-03-19.

³ Így például egyrészről – annak hangsúlyozása mellett, hogy önmagában rendkívül figyelemfelkeltőnek tartjuk – a téma szempontjából lényegtelennek tekinthetjük, hogy a koreai háborúban az F-86 Sabre, illetve MIG-15-ös típusú gépek párviadala során a szembenálló felek hány győzelmet könyveltek el. (123.) Másfelől a háború során összesen megsemmisített repülőik számának hiányában ez az adat különösen torz képet festhet, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a teljes amerikai veszteség – 1466 repülőgép – mindössze 5%-a tartozott ehhez a géptípushoz, valamint hogy az F-86 és MIG-15 párviadala során elért győzelmek 1:10-es aránya 2:3-ra módosul, ha azt a két fél által kölcsönösen lelőtt vagy megrongált gépek számára vetítjük. (Az adatok forrása: Grier, Peter: *The Remembered War*. In: *Air Force Magazine Online*, July 2003, Vol. 86. No. 7. www.afa.)

amikor a szerző túl sok forrást emel be egy alfejezetbe kevés átvezető szöveggel. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a korábbi kiadásokkal ellentétben nemcsak a források száma, de az idézett szövegek terjedelme is jelentősen gyarapodott. Ez azonban egyes esetekben azt eredményezi, hogy egy-egy idézet gyakran 2–3 oldalt is elfoglal a könyvben (pl. 93–93.; 93–94.; 95–98.). A tábláknál a térkép-táblázat-karikatúra-idézet egyszerre történő megjelenítése gyakran zsúfoltságot idéz elő; az ilyen jellegű adatkoncentráció, illetve a nagy számú jelölések és jelzések akadályozhatják az olvasót annak tanulmányozásában (például XIII., XIV., XVII., XX., XIX. sz. tábla) A térképek áttekintését az is nehezíti, hogy hiányzik a pontos méretarányok feltüntetése, így az olvasó csak viszonyítani tudja a távolságokat. Előnyösebb lett volna továbbá nagyobb hangsúlyt fektetni a megosztott bipoláris világban a hidegháborús tendenciák ellenében kibontakozó európai integrációs folyamatra, amely az egyik legfőbb garanciája lehet századunk békéjének és prosperitásának. Végül meg kell említenünk azt is, hogy meg-

ítélésünk szerint a teljesebb kép kialakítása érdekében szerencsés lett volna, ha a felhasznált szakirodalmakon belül nagyobb hangsúlyt kaptak volna az elmúlt másfél évtized angol, francia és orosz nyelvű publikáció is. Ez amellet, hogy sok újabb részlettel gazdagítaná a téma tárgyalását, egyúttal elkerülhetővé tenné a szövegben megfigyelhető kisebb aránytalanságokat.⁴

Mindezek ellenére azonban összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Fischer Ferenc könyve – annak ellenére, hogy nem tudományos alapkutatáson alapul – olyan magas fokú ismeretterjesztő munka, amely összefoglaló jellegének, információ-gazdaságának és közérthető stílusának köszönhetően nemcsak tankönyvnek ideális a felsőoktatásban tanuló, vagy oda készülő diákok, illetve oktatók számára, hanem a téma és a korszak iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is ajánlott.

PRANTNER ZOLTÁN

---

org/magazine/july2003/0703korea.asp) Furszálljuk emellett még a Nyugatnak kémkedő Oleg Penkovszkij ezredes történetének részletezését is, amikor például a nagy publicitást kapott Rosenberg házaspár esete csak említés szintjén szerepel, Kim Philby tevékenységéről nem esik szó, és még csak utalás sem történik a nyugati hatalmak számára kémkedő személyek tevékenységére.

---

⁴ Az aránytalanságra példa az első fejezet, ahol az Egyesült Államok 1945–1947 közötti eseményei, illetve az amerikai politikusok elképzelései nagyon részletesen vannak kifejtve (15–36.), míg Franciaország esetében a szerző mindössze egy oldalon (48.) tárgyalja ugyanennek a periódusnak a fejleményeit.

Számunk szerzői

ADAMIK TAMÁS	klasszika filológus, ELTE BTK, Budapest
BARTUCZ ZSANETT	egyetemi hallgató, SZTE BTK, Szeged
BENDA GYULA	történész
BERTÉNYI IVÁN	történész, ELTE BTK, Budapest
DEMMEI JÓZSEF	egyetemi hallgató, ELTE BTK, Budapest
HOFFMANN ZSUZSANNA	történész, SZTE BTK, Szeged
KISS LÁSZLÓ	történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
KURUCZ GYÖRGY	történész, London
KOMLOS, JOHN	történész, Münchener Egyetem
KŐSZEGHY MIKLÓS	történész, Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest
KURUNCZI JENŐ	történész, Tessedik Sámuel Főiskola, Szarvas
MIKLÓS PÉTER	tudományos ösztöndíjas, SZTE BTK, Szeged
MUNDING MÁRTA	PhD hallgató, SZTE BTK, Szeged
PRANTNER ZOLTÁN	PhD hallgató, SZTE BTK, Szeged
RAÁB RENÁTA	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
SÁNDOR ISTVÁN	római jogász, ELTE ÁJTK, Budapest
SÜTTŐ SZILÁRD	történész, Miskolci Egyetem BTK
SZABADOS GYÖRGY	történész, MTA-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Szeged
B. SZABÓ JÁNOS	hadtörténész, Budapest
SZÁSZ GÉZA	történész, SZTE BTK, Szeged
SZÉKELY MELINDA	történész, SZTE BTK, Szeged
TÓTH GÁBOR	történész-könyvtáros, MTA TTI Dokumentációs Munkacsoport, Budapest
TÓTH IVÁN	PhD hallgató, SZTE BTK, Szeged
VÖRÖS BOLDIZSÁR	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
ZAKAR PÉTER	történész, SZTE Juhász Gyula Főiskolai Kar, Szeged

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF és BOLGÁR DÁNIEL készítette.

Contents

Essays

MIKLÓS KŐSZEGHY Abimelech – an Habiru Leader in the Book of Judges?	5
IVÁN TÓTH Guardians of the Law in Athens in the 5th century BC. Notes to the History of Ephialtes' Reforms.	19
MELINDA SZÉKELY Augustus' Plans for Conquest in the East: the Roman Campaign in Southern Arabia	32
MÁRTA MUNDING Alexander the Great and the Barbarian Women	44
PÉTER ZAKAR Military Marriage Lawsuits in the Age of Maria Theresa	69
GYÖGY KURUCZ The Private Library of Count György Festetics before his Joining the Imperial-Royal Army	93
JÓZSEF DEMMEL The History of an Election in Trencsén. The Charge of Pan-Slavism and the Truth.	109
LÁSZLÓ KISS Slovak Anti-Hungarian Military Operations in 1848–1849	132
RENÁTA RAÁB Austrian Diplomatic Efforts to Prevent the Escalation of the War of Schleswig in the Spring of 1849	154
BOLDIZSÁR VÖRÖS “Even the inhabitants of the zoo have convened to elect a warden to promote their interests”. The Memory of the Hungarian Soviet Re- public in Jokes Circulating After the Fall of the Dictatorship	184

Workshop

JÁNOS B. SZABÓ The Catastrophe of Transylvania in 1658. The Political and Psycho- logical Reasons for the Collapse of the Defense	204
GÁBOR TÓTH János Kemény's Historical Authenticity	219

Debate

SZILÁRD SÜTTŐ

Was there Dual Government in Hungary During the Reign of Charles the Short? (A Reply to Iván Bertényi) 232

IVÁN BERTÉNYI

Dual Government in Hungary at the Beginning of 1386. (Counter-reply to Szilárd Süttő) 247

Beyond our borders

“...on people’s body you can sort of observe the changes in economic processes.” An Interview with John Komlos (By GYULA BENDA) 259

A Selected Bibliography of John Komlos’ Works 265

JOHN KOMLOS

Anthropometric History: An Overview of a Quarter Century of Research 268

Reviews

Fight for Votes

(*Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve. Fordította, a jegyzeteket, az előszót és az utótanulmányt írta Nótári Tamás. Szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Németh György. Lectum Kiadó, Szeged, 2006.*)

TAMÁS ADAMIK 284

Law and Religion in Ancient Rome

(*Nótári Tamás: Jog, vallás és retorika. Studia Mureniana. Lectum Kiadó, Szeged, 2006.*)

ISTVÁN SÁNDOR 288

Discussions at Tusculum

(*Filozófiai szintézis a halál, a lélek és a boldog élet kérdéseiről. Marcus Tullius Cicero: Tusculumi eszmecsere. Fordította Vekerdy József. Budapest, 2004.*)

ZSUZSANNA HOFFMANN 293

“From Conquest through Colonization to Voluntary Union”: Historical Explanations of How Siberia Became a Part of Russia.

(*Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Ruszisztikai Könyvek. XIV. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005.*)

JENŐ KURUNCZI 296

<p>“To Root Up... and to Plant.” A New Monograph on Pope Innocent III. <i>(John C. Moore: Pope Innocent III (1160/61–1216). To Root Up and to Plant. Brill, Leiden–Boston, 2003. The Medieval Mediterranean vol. 47)</i></p>	301
<p>GYÖRGY SZABADOS .....</p>	
<p>Market Towns in the Great Hungarian Plain <i>(Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000.)</i></p>	305
<p>ZSANETT BARTUCZ .....</p>	
<p>The Memoirs of an 18th-century “super spy” <i>(Tóth Ferenc: Mémoires du baron de tott sur Turcs et les Tartares. Maestricht, 1785. Honoré Champion, Paris, 2004.)</i></p>	308
<p>GÉZA SZÁSZ .....</p>	
<p>Catholicism and Politics in the Horthy Era <i>(László T. László: Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945. Szent István Társulat, Budapest, 2005.)</i></p>	311
<p>PÉTER MIKLÓS .....</p>	
<p>From Yalta to Malta (1945–1989) <i>(Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005.)</i></p>	316
<p>ZOLTÁN PRANTNER .....</p>	
<p><i>Authors</i> .....</p>	322

*Köszönjük mindazoknak,
akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk
s így folyóiratunk számára
ajánlották fel.*

**A befolyt 78 414 Ft-ot 2006. 2-3. számunk
nyomdai előállításának
költségeihez használtuk fel.**

**Előre is köszönjük mindazoknak, akik a következő évben is
megtisztelnek bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.**

Adószámunk: 19079581-2-06

Utazók és utazások

Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára

Michael Harbsmeier: Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán

Gelléri Gábor: Az Amazonastól az amazonokig. Egy „tökéletes utazás” visszhangjai

Kármán Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten

Kulcsár Krisztina: A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán

Irina V. Popova-Nowak: A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850

Vári András: Fenyegetések földje. Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel

Jusztin Márta: „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon

KÖRKÉP

Pakot Levente: VI. Európai Társadalomtudományos Történelem Konferencia

FOLYÓIRATSZEMLE

Goda Károly: Középkortörténet és Urban History

KÖNYVEK

Kiss Gergely: Archontológia, prozopográfia, társadalomtörténet. Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban

Horváth Gergely Krisztián: Köblös József (szerk.): A pápai református kollégium diákjai. 1585–1861

Bak Borbála: Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773.

Bódy Zsombor: Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848.

Bognár Bulcsu: Max Weber Magyarországon. A weberi életmű értelmezései a honi társadalomtudományban

Következő számunk tartalmából

PAJKOSSY GÁBOR

Egy besúgó Pesten a reformkor közepén

DEÁK ÁGNES

Besúgólisták a neoabszolutizmus korából

FARKAS KATALIN

A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések

BEBESI GYÖRGY – POLGÁR TAMÁS

A „Virtuóz provokátor”

FARKAS GYÖNGYI

Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények

Bemutatjuk R. J. W. Evans oxfordi történészt

Bolti ár: 1300,- Ft

Előfizetőknek: 1000,- Ft

1848. március 15-e után a felső-magyarországi vármegyék szlovák lakossága is örömteli várakozással üdvözölte a jobbagyfelszabadítást, a jogegyenlőséget és a „márciusi szabadság” egyéb vívmányait. A forradalmi változásokkal szimpatizáló közhangulatot jól tükrözték a törvényhatóságok és a szabad királyi városok reformokat ismertető közgyűlései, népgyűlései. Ezekből, valamint a kormányhoz küldött üdvözlő feliratokból a nemesség, a polgárság, az értelmiség és a felszabadított parasztság rokonszenvező álláspontja csendült ki (felekezeti, nemzetiségi, politikai és egyéb különbség nélkül). Egy konkrét példával élve, a március 15-i események híre két nappal később jutott el Besztercebányára, s itt is általános örömet keltett. A másnapi közgyűlésen a tanácstagok és a polgárok közül többen magyar díszruhában jelentek meg. Fellobogózták és kivilágították a várost, feldíszítették a városházát, ünnepi díszebédet rendeztek, és március 22-én hálafeliratot küldtek a nádornak és a miniszterelnöknek. A 110 aláírást tartalmazó, gr. Batthyány Lajos miniszterelnöknek küldött üdvözlő feliratot a város elöljárói és tekintélyes polgárai írták alá. Örömlükét fejezték ki, hogy „... a nemzet hajnala,... a honnak déli napja felderült!” A város nyilvános közgyűlése kijelentette, hogy: „Ó Nagyméltóságod törekedéseit és kivívásait tartozó kegyelettel és hálás köszönettel megismeri és jelen mélyen tisztelgő felirattal ezentúl megigéri; hogy kedvesebb feladata nem léssen, mint Nagyméltóságod kegyes parancsait és rendeleteit rendíthetlen bizalommal teljesíteni”

Kiss László tanulmányát számunk 132–153. oldalán olvashatják.
